

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 2

Частина 2

ТЕРНОПІЛЬ

2017

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. 160 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 жовтня 2017 р. (протокол № 3).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Сильвестр Чопик

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Віталій Щербак

- доктор історичних наук, професор

Вадим Ореховський

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів, усіх, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Видання індексується Google Scholar. Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03. 12. 2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2017

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477–25):378»18»

Ольга Тарасенко

ШТРИХИ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОРТРЕТУ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ Св. ВОЛОДИМИРА – В. ЦИХА, О. СТАВРОВСЬКОГО, В. ШУЛЬГИНА

У статті пошановано яскравих представників школи істориків університету Св. Володимира, професорів кафедри всесвітньої історії В. Циха, О. Ставровського та В. Шульгина. Досліджено їх соціокультурний портрет. Проаналізовано матеріали про їхнє життя, навчальну та наукову діяльність в історіографії з другої третини XIX – початку XXI ст. Доведено, що своєю викладацькою та науковою працею В. Цих, О. Ставровський та В. Шульгин із середини 30-х рр. – до середини 60-х рр. XIX ст. генерували перший і другий періоди творення школи істориків університету Св. Володимира. Відповідно, В. Цих і О. Ставровський із середини 30-х – до кінця 40-х рр. XIX ст. формували перший період, а О. Ставровський та В. Шульгин із кінця 40-х – до середини 60-х рр. XIX ст. формували другий період творення школи істориків університету Св. Володимира. Встановлено, що В. Цих, О. Ставровський та В. Шульгин у своїй навчально-науковій роботі продемонстрували культ знань, високу ерудицію, загальну культуру та бажання творити, що започатковувало традиції школи істориків університету Св. Володимира в цілому. Проаналізована історіографія про професорів В. Циха, О. Ставровського та В. Шульгина дозволяє підкреслити, що вони належать до засновників української історичної освіти та науки. Були видатними особистостями, займають почесне місце серед українських викладачів і вчених Російської імперії другої третини – середини 60-х рр. XIX ст.

Ключові слова: соціокультурний портрет, перший і другий періоди формування школи істориків університету Св. Володимира, В. Цих, О. Ставровський, В. Шульгин, середина 30-х – середина 60-х рр. XIX ст., Київ.

До когорти викладачів і учених, які є фундаторами української історичної освіти і науки і репрезентують школу істориків університету Св. Володимира XIX ст., належать професори кафедри всесвітньої історії В. Цих (1805–1837 рр.), О. Ставровський (1811–1882 рр.) та В. Шульгин (1822–1878 рр.). Вивчення їх соціокультурного портрету дозволить дослідити історію формування та становлення школи істориків університету Св. Володимира у XIX ст., глибше осмислити життя, викладацьку та наукову діяльність зазначених істориків у започаткуванні ними традицій школи істориків, усвідомити спадкоємність її традицій [1].

Актуальність статті полягає у пошануванні викладачів кафедри всесвітньої історії В. Циха, О. Ставровського та В. Шульгина через аналіз досліджень, у яких розглядається їх життя, викладацька і наукова діяльність в історичній літературі другої третини XIX – початку XXI ст. Автор статті досліджує проблему «Школа істориків Університету Св. Володимира XIX ст. в історіографії» [2–3].

Мета статті проаналізувати висвітлення життя, викладацької і наукової діяльності В. Циха, О. Ставровського та В. Шульгина в історіографії другої третини XIX – початку XXI ст. та простежити перший і другий періоди становлення школи істориків університету Св. Володимира XIX ст., який пов'язаний із викладацькою та науковою діяльністю зазначених істориків.

Біля витоків формування школи істориків університету Св. Володимира і її традицій знаходився Володимир Францович Цих (1805–1837 рр.) [4–5], життя, наукова та викладацька діяльність, невелика наукова спадщина якого належать як Харківському університету, так і університету Св. Володимира в Києві [6–7]. Харківський період життя і діяльності історика охоплює дванадцять років (1822–1834 рр.), університету Св. Володимира у Києві він віддав три останні роки свого життя (1834–1837 рр.). В. Цих був причетний до формування як харківської школи істориків, так і школи істориків університету Св. Володимира [8–10], зробив внесок у розвиток освіти і науки на українських землях Російської імперії 30-х рр. XIX століття [11–12], залишив по собі світлу і добру пам'ять.

В. Цих був православним християнином, належав до дворянського стану, народився в Харківській губернії у 1805 р в сім'ї відставного майора Франца Антоновича Циха, першого

капельмейстера військового чоловічого хору, від якого веде свою історію сучасний Кубанський козачий хор. Ф. Цих разом з сім'єю і семирічним сином Володимиром прибув на Кубань 8 березня 1812 р. Відомо, що в 1822 р. В. Цих закінчив Катеринославську гімназію.

У 1822–1825 рр. В. Цих був студентом Харківського університету. У студентські роки він звернув на себе увагу як дослідник античності [13–16]. Після закінчення Харківського університету, зі ступенем кандидата, В. Цих викладав в Інституті шляхетних дівчат у м. Харкові. У 1831 р. запрошений викладати загальну історію у Харківський університет. У 1833 р. у віці 28 років він захистив дисертацію на ступінь магістра словесних наук [17] та отримав звання ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету [6, с. 724]. Викладав у Харківському університеті упродовж 1831–1834 рр. історію стародавнього світу, середніх віків і нову історію (до середини XVIII ст.).

Як перспективного педагога і вченого, його у квітні 1834 р. перевели до Києва, на кафедру загальної історії університету Св. Володимира. На урочистостях, присвячених відкриттю університету, 15 липня 1834 р. В. Цих виступив з блискучою промовою про важливу й визначальну місію університетів у державному і культурному житті країни та про особливу моральну користь історичної науки, а також про користь наук у цілому для процвітання держави [18]. У травні 1835 р. В. Цих затверджений ординарним професором кафедри загальної та російської історії і деканом першого історико-філологічного відділення філософського факультету університету Св. Володимира [6, с. 725].

Грунтовне знання предмету, надзвичайна пам'ять, талант лектора дозволили сучасникам вважати В. Циха викладачем європейського рівня. 11 грудня 1835 р. Його призначено проректором і виконувачем обов'язків ректора після вибуття у відставку першого ректора університету Св. Володимира Михайла Олександровича Максимовича. 15 грудня 1836 р. указом імператора затверджено на посаді ректора університету Св. Володимира [19, с. 60–61]. В. Цих брав активну участь в організації будівництва головного «червоного корпусу» університету Св. Володимира. За час його ректорства відкрито юридичний факультет [19, с. 60–61].

На жаль, повністю реалізувати неабиякі адміністративні здібності В. Циху завадила передчасна смерть від сухот. Помер він 19 квітня (1 травня) 1837 р. у Києві на 32-му році життя і похований на цвинтарі Аскольдової могили [19, с. 60–61]. У прощальній промові професор А. Новицький згадав про прекрасну пам'ять В. Циха, яка допомагала вченому яскраво відтворювати «живые страницы всемирной истории с ее бесчисленными подробностями событий вековых и мощное воображение, которое эти «многочисленные подробности делало приятными и интересными для слушателей» [20, с. 16–22].

У Харківському університеті та в університеті Св. Володимира В. Цих читав лекції з давньої, середньовічної і нової історії (до середини XVIII ст.). Учений залишив невелику наукову спадщину. Це вже згадані магістерська дисертація та урочиста промова під час відкриття університету Св. Володимира, декілька статей. Студентські записи лекцій В. Циха, які він читав у Харкові, в 1910 р. вивчав і проаналізував професор кафедри всесвітньої історії Харківського університету Владислав Бузескул [21, с. 188–190; 22].

В. Шульгин, який викладав на кафедрі всесвітньої історії університету Св. Володимира трохи пізніше, у праці «История Университета Св. Владимира» відзначав, що В. Цих був окрасою університету [11, с. 70], у викладанні надавав перевагу німецьким підручникам перед французькими за системність, значний фактаж, багатство джерел [11, с. 70]. Як відзначав В. Шульгин, історичний світогляд В. Циха сформувався на основі релігійного виховання, впливу ідеалістичної німецької філософії історії, романтичного напрямку європейської історіографії, вчений дотримувався морально-етичної концепції історичного процесу, в основу якого покладено принцип «морального розвитку рода человеческого, как индивидуально, так я за народами» [11, с. 124–125].

В. Цих простежував історичний процес «как единый поток, как органическое сочетание единичного и всеобщего: единичное – это действия человека на гражданской, умственной и моральной ниве его бытия, всеобщее – это человечество в целом» [11, с. 70]. Учений розглядав історичний розвиток як «отдельные элементы человечества – гражданство, религию, образование, науку, которым были подчинены быт военный, торговля, промышленность, быт общественный». Він виділяв «историю событий как всемирную историю, которая описывает события всего человечества», так і «внутреннюю историю, которая является политической историей» [18, с. 94]. Від всесвітньої історії він відділяв «историю событий как всемирную историю, которая описывает события всего человечества», а також «внутреннюю историю, которая является политической историей» [18, с. 94]. Від всесвітньої історії він відокремлював «дипломатическую историю, предмет которой составляют такие события, которые не отдельно происходят в каком-либо государстве» [11, с. 125–26].

В. Цих вважав, що «историческое развитие отдельных лиц, наций, народов, государств и человечества в целом осуществляется путем прогресса, как нравственного самосовершенствования» [18, с. 88]. Історик визначав роль особистості в історії та її участь в поширенні серед народу ідей гуманізму, справедливості, загальнолюдської моралі: «Предрассудки, которые искажают человеческий род, грубое невежество, которые в течение многих веков подавляли народы, низкие страсти эгоизма, унижающие человеческие общества, исчезают, смягчаются по мере распространения гуманизма, справедливости, общечеловеческой морали» [18, с. 89]. «Залогом прогресса народа является его моральное состояние – наличие у него черт благородства, патриотизма, жертвенности, чести, религиозности, падение же морали народа является предпосылкой его регресса», – зазначав учений [18, с. 89].

На думку В. Циха, моральне вдосконалення людини і людства в цілому є кінцевою метою прогресу. Вчений стверджував: «История изображает судьбу царств и народов, следует за постепенным развитием и успехами разума человеческого, и указывает на те события, в которых действия нравственных сил человека воспроизводятся в высшей степени» [18, с. 94–95]. Він підкреслював дидактичну функцію історії: дослідники минулого мали б особливу увагу звертати на висвітлення тих періодів, які демонструють високий моральний дух людства, тому, що саме на цьому виховуються громадяни суспільства: «История имеет особое место в воспитании государственных деятелей, поскольку она позволяет понять причины возвышения и падения государств, проникнуть в тонкости политики, указывает на положительный и отрицательный опыт различных форм правления, на последствия тех или иных событий» [18, с. 94–95].

Заслугує на увагу оригінальна періодизація всесвітньої історії, запропонована В. Цихом, який виступав проти традиційного поділу всесвітньої історії на давню, середньовічну, нову. Він запропонував цивілізаційний географічний розподіл: історія азійського або східного людства; історія народів еллінських та італійських; історія народів середньої і північної Європи [11, с. 126–127]. На жаль, науково обґрунтувати такий підхід учений не встиг через дочасну смерть.

У морально-етичній концепції В. Циха прогрес означав моральне самовдосконалення на основі загальнолюдських цінностей [18, с. 88]. Позаяк дослідження історії мало б ґрунтуватися на історичних фактах, В. Цих вважав, що «историк должен проникнуться духом времени и сосредоточиться на изучении фактов, поскольку одни только факты, одна предметность дает жизнь описанию, историк должен выяснять взаимосвязь и причины исторических событий» [18, с. 88].

Студенти, яких навчав В. Цих підкреслювали, що його викладання допомогло їм зрозуміти справжнє наукове значення історії: «С ясностью и отчетливостью, хотя ярко и сжато, преподавал он фактическую часть истории, но в то же время со всей полнотой и обстоятельностью следил за развитием внутренней жизни народов, их общественного быта и цивилизации. [...] Одаренный профессор, захватывая слушателей своими лекциями, знакомил нас с трудами и исследованиями современных писателей Геерена, Гердера, Нибура, Тьери, Гизо и других» [23, с. 101–102]. Слухачі згадували, що у своїх лекціях він не тільки розповідав факти в хронологічній послідовності, а й намагався з'ясувати їх причини [21, с. 190].

Студенти характеризували його як «человека вполне современного и ученого. Историк сердечно любил молодь, яка віддячувала йому тим же» [22, с. 2]. «Цых был идолом студентов», а «уважение к нему [...] было близко к страху, потому что он подавлял слушателей своей ученостью и громадностью своего преподавания», – відзначали його студенти [22, с. 3].

Аналіз творчості В. Циха як історика-медієвіста, проведений С. Лиманом, свідчить про те, що він належав до найбільш професійних істориків 1830-х рр. [24] Основою його історіософських поглядів був романтизм з деякими запозиченнями із гегелівської філософії. Для розуміння значення науково-педагогічної діяльності В. Циха варто враховувати, що медієвістика в університетах Російської імперії на той час ще остаточно не виділилася як галузь історичної науки, а її представники вирізнялися вкрай низькою науковою продуктивністю. Його науково-педагогічна діяльність проходила у період популяризації досягнень, накопичених медієвістикою Західної Європи, завдання її популяризації В. Цих виконував цілком [24].

В. Цих застосував елементи історіографічного аналізу до вирішення проблем теорії і методики викладання історичної науки, спробував дати визначення історії, окреслив основні напрямки, що існували в історичній науці впродовж усього її існування, підняв питання про історичне мислення стародавніх народів й осмислив взаємозв'язок рівня розвитку науки і рівня її викладання. І хоча тема магістерської дисертації В. Циха не була історіографічною, проте завдяки використаним методам вирішення теоретичних питань вона стала однією із яскравих сторінок становлення історіографії в Російській імперії в першій третині ХІХ ст. [25, с. 280]. Прагнення В. Циха стати самостійним ученим і викладачем змусило його пильно стежити за розвитком історичної літератури, а звернення до творчості істориків склало основу його широкої історичної ерудиції.

Розуміння важливості змін в історичній науці його часу змусило вченого звернутися до питань історіографії в своїй науковій діяльності і внести елементи історіографічних знань у свої лекційні курси [25, с. 281–282].

Проаналізувавши, педагогічну, наукову та адміністративну діяльність В. Циха в історіографії другої третини XIX – початку XXI ст., стверджувати, що він займає поважне і почесне місце серед учених і викладачів України першої третини XIX ст. Стрімкий злет його викладацької та адміністративної кар'єри від ад'юнкта кафедри загальної історії Харківського університету в 1833 р. – до ординарного професора в 1835 р. і ректора університету Св. Володимира у 1836 р. переконують, що він був видатною особистістю.

Після передчасної смерті В. Циха його місце на кафедрі всесвітньої історії університету Св. Володимира зайняв Олексій Іванович Ставровський. Життя, діяльність, побіжну оцінку наукової творчості якого окреслив у 1884 р. у біографічній статті Ф. Фортинський [26], стислі довідки про життя й діяльність історика надруковані у 1900 р. [27] та 1909 р. [28] Про О. Ставровського у своїх споминах у XIX ст. згадували М. Костомаров [29], В. Авсеєнко [30]. Спогади М. Костомарова із його автобіографії, де він пригадує викладачів університету Св. Володимира й атмосферу закладу та дає характеристику тодішньому студентству проаналізувала автор цієї статті [31]. Вона ж дослідила спогади В. Авсеєнка про істориків університету Св. Володимира та його студентство [32].

Вивчаючи становлення та розвиток історичної освіти і науки в університеті Св. Володимира та становлення школи істориків цього вузу автор статті у 1995 р. [1] та у 2010 р. побіжно розглянула науково-викладацьку діяльність О. Ставровського [3]. У 2007 р. аналізувала діяльність історика як завідувача Музею старожитностей університету Св. Володимира [33]. Про київського медієвіста у своїх працях писав С. Лиман у 2009 р. [34], який у 2011 р. розглянув вивчення історії середніх віків і її викладання у навчальних курсах О. Ставровським [35], детально проаналізував його магістерську дисертацію [36] та у 2013 р. розглянув історію «кадрового конфлікту» у київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.: О. Ставровський проти В. Авсеєнка [37]. Дослідник підкреслив, що під впливом критичних зауважень мемуарів М. Костомарова та В. Авсеєнка про рівень загальної науково-педагогічної підготовки О. Ставровського в радянські роки сформувалася наукова інерція, яка зумовила дуже короткі й зневажливі згадування про нього, що присутні у праці В. Бузескула «Загальна історія та її представники в Росії в XIX і на початку XX ст.» [38], у монографії Р. Еймонтової «Російські університети на межі двох епох» [39], у «Очерках истории исторической науки в СССР» [40], у яких не оцінено наукову працю О. Ставровського.

О. Ставровський народився у 1811 р. в сім'ї священика в Новгородській губернії, початкову освіту отримав у Новгородській духовній семінарії, вищу – у Головному педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі, який закінчив у 1836 р. і призначений в університет Св. Володимира виконувачем обов'язки ад'юнкта кафедри всесвітньої й російської історій і статистики [26, с. 619; 30].

Під час навчання у Головному педагогічному інституті в Санкт-Петербурзі О. Ставровський слухав лекції Фрідріха Лоренца (1803–1861 рр.), німецького та російського історика, член-кореспондента Санкт-Петербурзької академії наук, який уклав «Руководство ко всеобщей истории» (СПб., 1841 р.), яке неодноразово перевидавалося, написав «Историю новейшего времени: от Венского конгресса до Парижского мира (1815–1856)» (СПб., 1869 р.) [41].

Як відомо, політичне рішення російського уряду заснувати університет західного типу в Києві нагально постало у 30-ті рр. XIX ст., після придушення польського повстання, коли політика російського самодержавства щодо Правобережної України різко змінилася, а саме відкриття Київського імператорського університету Св. Володимира підготовлене усім ходом економічного, політичного, культурного розвитку Правобережної України [3, с. 7]. За тимчасовим статутом 1833 р., спеціально розробленим для Київського імператорського університету Св. Володимира, історико-філологічне відділення мало п'ять кафедр: філософії, грецької словесності і старожитностей, римської словесності і старожитностей, російської словесності і старожитностей, всесвітньої й російської історій і статистики. У складі та розподілі наук саме на цьому відділенні персональний статут значно поступався статуту російських університетів 1804 р., за яким для всесвітньої й російської історій надано дві окремі кафедри. Об'єднання їх на одній кафедрі можна пояснити обережністю уряду щодо впровадження вивчення російської історії як вітчизняної у краї, який ще зовсім недавно офіційно визнавався польським та недостатньою кількістю кваліфікованих викладачів на той час [3, с. 11]. Персональний тимчасовий статут для університету Св. Володимира, затверджений 25 грудня 1833 р., став ознакою впровадження російської освіти на Правобережній Україні, символом оновлення російської освіти в Російській імперії [3, с. 8].

У 1837 р., після передчасної смерті професора В. Циха, О. Ставровський почав викладати в університеті Св. Володимира всесвітню історію та грецьку мову. У 1842 р., після захисту

магістерської дисертації на тему «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [36], отримав ступінь магістра історичних наук від університету Св. Володимира та був обраний і затверджений виконувачем обов'язки екстра-ординарного професора і залишався на цій посаді до кінця своєї праці в університеті Св. Володимира у 1866 р., коли він був звільнений у відставку за вислугою 30-ти річного терміну служби зі званням заслуженого екстра-ординарного професора із пенсією у збільшеному розмірі [26, с. 620]. У 40-х роках XIX ст. О. Ставровський збирався друкувати «Общую политическую историю», потім «Нумизматику древней России», якій він одного разу присвятив цілий семестр своїх лекцій [26, с. 622]. Помер О. Ставровський 14 листопада 1882 р. у містечку Остер Чернігівської губернії, де він оселився після виходу у відставку. Після нього залишилися цінні папери із Решетилівського архіву та бібліотека до 1000 назв [26, с. 622].

За словами професора Ф. Фортинського, слухачі лекцій та уроків О. Ставровського відзначали, що вони вирізнялися цікавим викладом. О. Ставровський читав усі частини всесвітньої історії, розпочинаючи з історії стародавнього Китаю, якій він іноді присвячував цілий семестр і завершував історією французької революції [26, с. 620]. Викладаючи російську історію, О. Ставровський дотримувався ідей свого учителя М. Устрялова (1805–1870 рр.), російського історика, археографа, педагога, професора російської історії Санкт-Петербурзького університету, ординарного академіка (1844 р.) Санкт-Петербурзької академії наук, завідувача кафедри у Головному педагогічному інституті, декана історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету у 1839–1855 рр., автора гімназійних підручників історії [26, с. 620].

Як відомо, М. Устрялов став провідником консервативної ідеології – триади «офіційної народності»: «православ'я-самодержавство-народність» в Російській імперії. Упродовж 1837–1841 рр. М. Устрялов надрукував курс лекцій «Русская история» (у п'яти томах) як навчальний посібник для студентів. У 1847 р. учений випустив до нього доповнення «Историческое обозрение царствования императора Николая I». Рукопис підручника проглядався і правився особисто імператором Миколою I. Крім підручника для студентів, М. Устряловим написані та надруковані один підручник для гімназій і один для реальних училищ. Навчальні підручники М. Устрялова були офіційними і єдиними підручниками з історії, за якими здійснювалося навчання до початку 1860-х рр. Це були перші професійні праці, які репрезентували російському суспільству цілісний й послідовний виклад історичного минулого країни від найдавніших часів – до середини XIX ст. Основою методики М. Устрялова було опрацювання першоджерел. У своїх працях він проводив теоретичну і фактографічну розробку концепції російської історії, узгоджену із державною ідеологією «офіційної народності», сформульованою міністром народної освіти С. Уваровим, яка стала основою політики у сфері освіти, літератури і гуманітарних наук Російської імперії того часу, а завдяки титулу придворного історіографа, працям М. Устрялова надавалося державне значення. Серед російських істориків М. Устрялов займав особливе місце. Домагаючись публікацій своїх підручників і наукових робіт М. Устрялов часто «переходив дорогу» таким відомим вченим, як М. Погодін, С. Соловйов, М. Костомаров [42].

У 1838–1854 рр. О. Ставровський завідував Музеєм старожитностей університету Св. Володимира [33]. Він поповнив його 898 археологічними знахідками, які мали наукову цінність, у 1839 р. започаткував археологічну бібліотеку, яка стала добре знаною серед тих, хто займався археологічними розкопками у подальшому. За дорученням Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, створеної у 1843 р. з метою об'єднань археологічних та археографічних завдань в одній установі та поширення пошукових робіт на територію України, О. Ставровський здійснював археологічні та археографічні розвідки, розробив план археологічного дослідження Києва та Київської губернії, спільно із професором М. Іванишевим склав проект опису монументальних стародавніх пам'яток України [33, с. 79-80]. Він брав участь в описі архіву князя Г. Потьомкіна та бібліотеки Києво-Печерської Лаври [26, с. 620]. На жаль, результати археологічних досліджень О. Ставровського залишилися невідомими для широкого загалу, оскільки звіти про них, які були надані київському генерал-губернатору, не були надруковані; лише зроблені ним вилучення із архіву князя Г. Потьомкіна були частково надруковані в «Русском архиве» у 1864 і 1865 рр. [26, с. 622]. О. Ставровського обрано до складу наукових товариств: у 1843 р. він став членом Копенгагенського королівського товариства північних антикварів, у 1852 р. – членом Російського імператорського географічного товариства [26, с. 620].

В університеті Св. Володимира О. Ставровський упродовж 1836–1866 рр. викладав всесвітню історію, російську історію, статистику, грецьку мову. Він також викладав історію в Київському інституті шляхетних дівчат у 1840–1852 рр. та у Київському кадетському корпусі у 1852–1857 рр. Саме за викладання історії в Київському кадетському корпусі О. Ставровський отримав ордени Св. Станіслава II-го та III-го ступенів та монарше благовоління у якості подяки від імператора [44, с. 620].

Головною і майже єдиною працею О. Ставровського залишається його магістерська дисертація «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [36], у якій автор виступив проти зайвого осуду та вихвалання епохи середньовіччя, які панували у XVIII і на початку XIX ст. [26, с. 621]. У біографічній замітці професор Ф. Фортинський подав побіжну оцінку праці О. Ставровського [26, с. 619–622]. Зокрема, він відзначав, що «в средних веках он видит «цепь, связующую все историческое время в один целый организм, в них скрывается начало наших предков и государств, начало государственных новейших устройств, основание организации церкви, как тела государственного, зародыш искусств и наук в духе новейших времен» [26, с. 621]. Ф. Фортинський зауважував, що «разъяснению более или менее обстоятельному постепенного развития всех этих начал и зародышей в течение средних веков и посвящена главная часть исследования Ставровского; при этом он обнаруживает достаточное для своего времени знакомство с историческою литературою Германии и Франции; с английскими историками он знаком только по переводам» [26, с. 622].

На початку XXI ст. С. Лиман проаналізував наукову спадщину та викладацьку діяльність О. Ставровського як історика-медієвіста, що дозволило з'ясувати особливості розвитку раннього етапу медієвістики в університеті Св. Володимира та на українських землях Російської імперії [35]. Також дослідник розглянув зазначені аспекти у своїй монографії [34, с. 180, 184–185]. Саме ім'я професора кафедри всесвітньої історії О. Ставровського пов'язане із зародженням медієвістики в університеті Св. Володимира, адже впродовж тридцяти років він читав курси лекцій, присвячених середньовіччю та присвятив його вивченню свою магістерську дисертацію «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [36].

В історичній літературі склався досить суперечливий образ особистості історика та його науково-педагогічної діяльності під впливом критичних зауважень про рівень його загальної науково-педагогічної підготовки у спогадах М. Костомарова та В. Авсеєнка. Вважаємо доречним навести їхні думки. Так, М. Костомаров в автобіографії [29] пригадував той час, коли він працював в університеті Св. Володимира упродовж серпня 1846 р. – березня 1847 р., під час київського періоду (1844–1847 рр.) його життя, згадував викладачів, студентів, передавав характеристику атмосфери університету в цілому [31, с. 99].

Згадував М. Костомаров і О. Ставровського: «Профессор всеобщей истории Ставровский был человек, обладавший большою памятью, но почти не знакомивший своих слушателей с современными способами обработки истории и критикой источников; в его преподавании, как замечали студенты, слышалось что-то семинарское» [29, с. 477].

Вихованець університету Св. Володимира, кандидат–претендент на кафедру всесвітньої історії у 1863–1864 рр., згодом письменник, критик, публіцист, журналіст В. Авсеєнко у автобіографічних споминах «Школьные годы. Отрывки из воспоминаний. 1852–1863» [30] яскраво реконструює портрети професорів кафедри всесвітньої історії В. Шульгина та О. Ставровського, професора кафедри російської історії П. Павлова та пригадує особливі риси, які визначали університетське життя під час його навчання у 1859–1863 роках [32].

«Людина суха та холодна», – так охарактеризував В. Авсеєнка О. Романович-Славатинський (1832–1910 рр.) [43, с. 580–583] – доктор державного права, ординарний професор кафедри державного права університету Св. Володимира, який навчався на юридичному факультеті у 1850–1855 рр., відзначаючи, що В. Авсеєнко не користувався симпатією на факультеті [44, с. 186]. Про професора кафедри всесвітньої історії О. Ставровського В. Авсеєнко згадував: «Кафедру всеобщей истории разделял с Шульгиным профессор Алексей Иванович Ставровский. Это был совершенный антипод Виталия Яковлевича, и, как следует антиподу, очень его недолюбливал. Семинарист и потом воспитанник бывшего Главного педагогического института, он получил степень магистра всеобщей истории за диссертацию под заглавием: «О значении средних веков в рассуждении к новейшему времени». Говорят, покойный Грановский, когда хотел потешить своих друзей, извлекал из особого ящика эту удивительнейшую книжицу и прочитывал из нее избранные места. [...] Во все мое студенчество я не более трех раз посетил лекции Ставровского и очень затрудняюсь определить, как и что он читал. [...] не довольствуюсь курсом всеобщей истории, Ставровский читал нам еще науку «теорию истории». [...] Я был на первой лекции [...]. От дальнейшего слушания «теории истории» я уклонился. Нужно, впрочем, заметить, что слушателями Ставровского могли быть лишь люди, не только не дорожащие временем, но и обладающие крепкими нервами» [30, с. 720].

Критичні зауваження, висловлені у спогадах М. Костомарова та В. Авсеєнка про О. Ставровського, сформували у майбутньому короткі й негативні згадування про нього істориків. Кафедра всесвітньої історії, професором якої був О. Ставровський у 1836–1866 рр., здійснювала викладання давньої, середньовічної і нової історії. Вузкої спеціалізації у той час не існувало. Один

професор мав викладати всю загальну історію. Зрозуміло, що він не міг на однаковому професійному рівні викладати всю загальну історію.

За словами професора Ф. Фортинського, автора біографічного нарису про О. Ставровського, слухачі його лекцій та уроків відзначали, що вони вирізнялися цікавим викладом [26, с. 620], проте «курс его истории не пользовался популярностью» [26, с. 621]. Чому ж курс лекцій О. Ставровського не користувався популярністю у студентів і ким вони були? С. Лиман слушно виокремив питання впливу польського чинника в університеті Св. Володимира на сприйняття лекцій вірнопідданих викладачів російського імператорського університету студентами-поляками [35, с. 3 1–33]. Варто згадати, що польське питання у Києві до середини 1860-х рр. було досить напруженим, а у період викладацької діяльності О. Ставровського у 1836–1866 рр. в університеті Св. Володимира переважали саме студенти-поляки і викладачі-поляки. Професор О. Ставровський, як вірнопідданий Російської імперії, усім своїм єством та діяльністю уособлював лояльність до влади, послідовно підтримував антипольський табір. Зрозуміло, що його лекції не могли користуватися популярністю серед переважно студентів-поляків, хоча, за відгуками його слухачів, вони відзначалися цікавим викладом.

У магістерській дисертації «Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени» [36] О. Ставровський виклав власне розуміння історії середніх віків та її головні елементи. Магістерську дисертацію О. Ставровського детально проаналізував С. Лиман [35], який підкреслив, що професор Московського університету Т. Грановський, російський історик-медієвіст, який заклав основи наукової розробки західноєвропейського середньовіччя в Російській імперії, розпочав викладати історію середніх віків у 1839 р., на два роки пізніше за О. Ставровського, на три роки пізніше за нього у 1845 р., захистив магістерську дисертацію, і що на ці факти варто зважати історіографам при вивченні особистих стосунків двох медієвістів [35, с. 32]. Уважно й прискіпливо вивчаючи монографію О. Ставровського, С. Лиман зазначав, що її текст цілком відповідав її заголовку, а саме питання про значення середніх віків у всесвітній історії було надзвичайно актуальним [34, с. 174].

За висновками С. Лимана, магістерська дисертація О. Ставровського, незважаючи на компілятивність її певних положень, в цілому відповідала рівню історичної науки 1840-х рр. в Російській імперії, в іншому випадку її захист, як магістерської дисертації, не міг би взагалі відбуватися. Це було перше дисертаційне дослідження в університеті Св. Володимира, повністю присвячене західноєвропейській середньовічній історії [35, с. 35–36]. Її автор навів у монографії коротку історіографію історії середніх віків, погляди відомих сучасних йому вчених, що, за словами знаного медієвіста Ф. Фортинського, у дисертації «обнаруживает достаточное для своего времени знакомство с исторической литературой Германии и Франции» [26, с. 622]. Основна частина монографії була нарисом ключових проблем середньовіччя, підпорядкованих хронології подій тієї доби, тому монографію О. Ставровського можна розглядати як основу загального курсу його лекцій, що дозволяє говорити про навчальні завдання монографії, яка мала 197 сторінок тексту, що значно перевищувало обсяг більше десятка магістерських і докторських дисертацій, виданих в українських землях Російської імперії до початку 1860-х рр., цілком чи частково присвячених історії середніх віків [35, с. 37].

Як підкреслює С. Лиман, деякі положення магістерської дисертації О. Ставровського не втратили своєї актуальності і у наш час. Зокрема, визнання епохи середньовіччя як часу формування сучасних О. Ставровському суспільних структур, критика спроб відобразити середньовіччя епохою повного занепаду науки, прагнення пояснювати процес зміни політичних порядків «переворотом у власності». У деяких випадках О. Ставровський передбачав висновки медієвістів Російської імперії другої половини XIX ст. із питань про сутність феодалізму, передбачливо вказуючи на соціально-економічні аспекти цієї проблеми [35, с. 37].

Поза сумнівом, що О. Ставровський був людиною свого часу, майже вся його науково-педагогічна діяльність проходила у роки царювання Миколи I. Погоджуємося із думкою С. Лимана про те, що він вичерпав свій науковий потенціал раніше своєї відставки, а пристрасть до ігор у карти та захист університетського пансіонерства доповнили його моральний портрет. Він протидіяв у 1842–1848 рр. одержанню докторантури в університеті Св. Володимира С. Гогоцькому, фахівцю із середньовічної філософії, українському філософу, історичному філософу, представнику київської духовно-академічної філософської школи, професору університету Св. Володимира у 1851–1886 рр. Окреслена позиція О. Ставровського вплинула і на те, що не склалася наукова доля В. Авсеєнка у стінах університету Св. Володимира [35, с. 36]. Майже єдина наукова праця О. Ставровського – магістерська дисертація у цілому відповідала рівню історичної науки 1840-х рр. в Російській імперії, була першим дисертаційним дослідженням в університеті Св. Володимира, яке повністю присвячене західноєвропейській середньовічній історії, у праці була дана коротка історіографія історії середніх віків, наведені погляди відомих сучасних йому вчених, що виявляло

його обізнаність із історичною літературою Німеччини та Франції, основна частина монографії була нарисом ключових проблем середньовіччя, який можна розглядати як основу загального курсу лекцій історика, дисертація мала 197 сторінок тексту, що значно перевищувало обсяг магістерських і докторських дисертацій, виданих в українських землях Російської імперії до початку 1860-х р. Деякі положення магістерської дисертації О. Ставровського не втратили своєї актуальності і у наш час, а у деяких випадках учений передбачив висновки медієвістів Російської імперії другої половини XIX ст. Враховуючи окреслене, поділяємо думку С. Лимана про те, що настав час розставити акценти у поверхових оцінках творчості О. Ставровського, які дісталися у спадщину від історіографії XX ст. про «бездарного Ставровського», який мав «мало общего с наукой».

Життя, науково-освітня та громадська діяльність В. Шульгина привертала увагу дослідників упродовж другої половини XIX – початку XXI ст. Біографічний нарис про життя і діяльність В. Шульгина у 1879 р. видав Г. Градовський [45], у 1884 р. – Ф. Фортинський [46, с. 760–777]. Довідку про історика в енциклопедичному словнику у 1904 р. розмістив П. Конський [47]. Цілісну картину конфлікту, який виник при спробі В. Шульгина повернутися до викладання в університет Св. Володимира в умовах дії статуту 1863 р. і отримав назву «справа Шульгина», детально дослідив В. Чесноков [48]. Політику російського уряду щодо історичної науки в університеті Св. Володимира у другій половині XIX ст., зокрема, щодо «справи Шульгина» розкрив В. Мордвинцев [49–50]. Суть «справи Шульгина» у своїх споминах також висвітлили В. Авсеєнко [30; 51–52] та О. Романович-Славатинський [3; 43, 53]. Про В. Шульгина як про провідного професора історії університету Св. Володимира у 1999 р. писала Л. Шевченко [54]. Постать В. Шульгина, як видатного діяча науки і культури Києва, вивчала Л. Федорова [55]. Роботу історика на кафедрі всесвітньої історії побіжно окреслила О. Тарасенко у контексті дослідження становлення та розвитку історичної освіти і науки в університеті Св. Володимира [1; 3], вона ж дослідила згадки про нього у спогадах В. Авсеєнка [30; 51–52] та О. Романович-Славатинського [3; 43; 53]. Останній високо оцінив діяльність вченого по його смерті [53], як і А. Линниченко [56]. На початку XXI ст. життєвий шлях, науково-освітня та громадська діяльність ученого досліджував Р. Левінець [57–62], А. Крижевський розглянув внесок В. Шульгина у розвиток антикознавства в університеті Св. Володимира [63]. У 2010 р. у репринтно перевиданій «Истории Университета Св. Владимира» [64] вміщена ґрунтовна стаття І. Гриценка, В. Короткого та Д. Набільського про В. Шульгина та його працю [65]. Окреслена історіографія дозволяє проаналізувати як висвітлювалася особистість, наукова, освітня, викладацька, просвітницька діяльність В. Шульгина впродовж другої половини XIX – початку XXI ст. та довести, що період праці В. Шульгина на кафедрі всесвітньої історії упродовж 1849–1862 рр. склав другий період у становленні школи істориків університету Св. Володимира.

Віталій Шульгин народився в Калузі 15 квітня 1822 р. в родині чиновника Якова Шульгина. Дитинство провів у Ніжині, де через необережність няньки у ранньому дитячому віці отримав викривлення попереку, через що став горбатим. Фізичний недолік упродовж всього життя мотивував його до великої роботи із самовдосконалення та потужного розвитку розумових здібностей. Товариші називали Віталія «студентом-відлюдником» через його палку пристрасть до знань та занять. Сучасники не лише забували про зовнішній недолік його тіла, але були зачаровані невимовною привабливістю його обличчя, проникливими і розумними очима та надзвичайно доброю посмішкою [46, с. 760–761]. У Києві, куди переїхала родина, Віталій готувався до навчання в гімназії у пансіоні професора філософії Київської духовної академії Карпова, про якого завжди згадував із вдячністю. Із одинадцяти років він навчався на «відмінно» у Першій Київській гімназії, де брав участь у виданні історико-літературного рукописного журналу, який спонукав вихованців гімназії до серйозних занять над розвитком у них літературного стилю і смаку. Віталій закінчив гімназію із срібною медаллю і був один із найкращих її учнів [46, с. 762].

У 1838 р. в шістнадцять років В. Шульгин розпочав навчання на філософському факультеті університету Св. Володимира, який у той час складався із двох відділень: історико-філологічного та фізико-математичного. Перше історико-філологічне відділення філософського факультету мало кафедри філософії, всесвітньої та російської історії і статистики, грецької словесності та старожитностей, римської словесності та старожитностей, російської словесності. Поєднання на одному факультеті різних наук, запозичене у німецьких університетах, було досить невдалим. Воно залишилося лише у назві, кожне відділення мало свого декана й окремі збори, а з 1850 р. виділилося в окремі факультети [3, с. 9].

Студент В. Шульгин навчався серйозно й старанно, відчував схильність до вивчення історії. Однак поглиблене вивчення дисциплін, розробка окремих цікавих історичних тем ускладнювалися тодішньою навчальною програмою, яка передбачала вивчення другорядних, непрофільних предметів, а навчальний розклад студентів був перевантажений. Оскільки студенти мали

прослухати щотижня від 35 – до 40 лекцій. По 6–7 лекцій викладалося щодня. Заняття розпочиналися о 8–9 годині ранку, мали перерву на обід, і, закінчувалися о 19–20 годині вечора. Відвідування занять було обов'язковим, а друкованих чи літографічних курсів на той час просто не існувало. Тому студенти мали самостійно конспектувати та формувати лекційні курси. Вільного часу для додаткового читання, самостійної роботи та відпочинку майже не залишалося. Проте, особлива наполегливість та дивовижна працьовитість і дуже скромне життя дозволяли В. Шульгину опанувати потрібні знання. Феномен В. Шульгина як викладача, вченого, публіциста, витоки його обдарування, ґрунтовні історичні знання, мистецтво викладу історичних фактів, проникнення у їхню внутрішню суть, у внутрішній природній зв'язок, визнавали як його друзі, так і слухачі, які згодом самі стали професорами [46, с. 763].

На формування професійних якостей студента В. Шульгина вирішальний вплив спричинило викладання філософії в університеті Св. Володимира професором Орестом Новицьким (1806–1884 рр.), українським філософом, першим професором філософії, деканом історико-філологічного факультету університету Св. Володимира у 1838–1841 та 1845–1850 рр. Тодішня програма з філософії охоплювала історію давньої та нової філософії, філософію історії, психологію, природне право [66]. О. Новицький був представником київської школи філософського теїзму, письменником, психологом, істориком німецької класичної філософії, головою Київського цензурного комітету, автором підручників та фундаментального твору «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований» [67]. Він викладав історію філософії, логіку, психологію та основи педагогіки, користувався глибокою повагою і любов'ю студентів завдяки високій культурі, ерудованості, ораторській майстерності. У зв'язку із закриттям університетських кафедр філософії у 1850 р. через обмеження викладання гуманітарних наук і заборону викладання філософії в Російській імперії, філософ залишив посаду та викладацьку діяльність. О. Новицький був одним із найзначніших представників духовно-академічної філософії, належав до тих, хто закладав її традицію критичного осмислення здобутків західноєвропейської, передусім німецької, філософії і включення останньої у вітчизняний історико-культурний контекст [68–71].

Сучасник В. Шульгина, відомий педагог, громадський і культурний діяч, директор гімназій у Немирові, Києві, Білій Церкві, ліцею і гімназії князя Безбородька у Ніжині, організатор недільних шкіл у Києві, приятель Тараса Шевченка, випускник університету Св. Володимира у 1844 р. Михайло Корнійович Чалий (1816–1907 рр.) згадував: «Лекції Ореста Марковича з психології, логіки і стародавньої філософії принесли безсумнівну користь нашому розумовому розвитку. Читання його відзначалися неабиякою ясністю і повністю викладу і містили у собі великий інтерес для слухачів. [...] Прослухавши у нього курс психології і логіки у перші два роки університетського курсу, ми непомітним чином відчували себе здатними розуміти філософські твори і розмірковувати про абстрактні предмети з логічною послідовністю. [...] Багато чого нам з'явилось в іншому світлі і в науці, і в житті» [72, с. 244].

Видатні лекторські здібності, ерудованість, ораторська майстерність О. Новицького та його лекції з історії філософії, логіки, психології, основ педагогіки привертала увагу студентів, колег, гостей університету Св. Володимира. Як відзначав український педагог, історик, громадський і церковний діяч, літератор, журналіст, основоположник української періодики, засновник, видавець і перший редактор журналу «Киевская Старина». Ф. Лебединцев: «Это был лучший и даровитейший профессор того и последующего времени. [...] Широкое разностороннее образование, основательное знание своего предмета, подновляемое неустанною работою философствующего ума и чтением новейших исследований в области философии, стройное сочетание и развитие всех душевных способностей, систематическое развитие мысли и тонкий анализ, ясное представление излагаемого в целом и частях и необычайно ясное и простое изложение – таковы преподавательские таланты, отличавшие О. Новицкого. Прибавьте к этому свободную, плавную и изящную речь, чистую ясную дикцию, мягкий, дышащий спокойствием и добродушием голос, при самой счастливой и представительной наружности, и вы будете иметь наглядное представление о том блестящем лекторе, который очаровывал, увлекал не только своих постоянных слушателей, но всех, кому приходилось быть на его лекциях. Высокий, стройный, красавец и в возрасте более, чем зрелом, с высоким открытым челом, с благородной, исполненной достоинства осанкой и умным, то сосредоточенным, то улыбающимся выражением лица, он производил неотразимое впечатление на всех, кто видел его, хоть на короткое время» [73, с. 550].

Справою усього життя О. Новицького була праця «Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований» [67], яка була першою у вітчизняній культурі оригінальною спробою осмислення історико-філософського процесу, першим на теренах Російської імперії фундаментальним дослідженням давньосхідної та античної філософії. Ґрунтовність, високий професіоналізм і наукова значущість, титанічність цього

дослідження були дуже високо оцінені відомими мислителями і фахівцями початку ХХ ст. В. Розановим, П. Флоренським, О. Яценком, О. Лосєвим, Д. Чижевським, Г. Флоровським. Проте серед сучасників праця не знайшла розуміння. В атмосфері цькування, О. Новицький визнав свої філософські студії «несвоєчасними» і припинив друкувати працю [74–75].

Отже, студенту В. Шульгину пощастило навчатися у О. Новицького. Відзначимо, що вплив харизми професора О. Новицького позначився у подальшому на становленні і формуванні В. Шульгина як викладача, науковця, громадського діяча. Ще у студентські роки В. Шульгина вирізняли поміж інших пристрасть до занять, серйозність. Схильність до історичної науки проявилася саме під час навчання. У 1841 р. В. Шульгин отримав золоту медаль за твір «Рыцарство средних веков. Его начало, распространение, дух и влияние на жизнь и образование Европы», а у 1842 р. у двадцять років він закінчив університет із золотою медаллю і ступенем кандидата та розпочав із вересня 1842 р. викладати історію в Другій Київській гімназії. Він здобув повагу серед київського товариства, мав багато пропозицій щодо приватних уроків, від яких відмовлявся, бажаючи використовувати свій вільний час для занять наукою [46, с. 764].

У 1846–1860 рр. В. Шульгин викладав історію у Київському інституті шляхетних дівчат, а з 1849 р. став інспектором цього ж закладу, присвятивши йому чверть століття свого життя, розкрив свій талант організатора, отримав державні нагороди і звання, вдосконалював навчальний і виховний процес, залучав до викладання кращі кадри із університету Св. Володимира [76, с. 41–42]. Упродовж 1850–1871 рр. В. Шульгин також здійснював керівництво училищем графині Левашевої, яке приєднане у 1864 р. як пансіон до Фундуклеєвської гімназії.

Життя, науково-педагогічна та громадська діяльність В. Шульгина поділяються дослідником Р. Левінцем [59; 62] на два періоди: перший – 1842–1863 рр. – викладання в Другій Київській гімназії, університеті Св. Володимира, Київському інституті шляхетних дівчат; другий – 1864–1878 рр. – громадсько-політичний період, заняття журналістикою, видання газети «Киевлянин». Розглядаємо лише перший період, пов'язаний зі становленням і формуванням В. Шульгина як викладача і ученого та його викладанням в університеті Св. Володимира.

4 серпня 1849 р. В. Шульгин одностайно обраний ад'юнктом кафедри всесвітньої історії історико-філологічного факультету університету Св. Володимира. Він блискуче склав магістерський іспит та надав 5 травня 1849 р. магістерську дисертацію «О состоянии женщин в России до Петра Великого». Магістерська дисертація історика була позитивно оцінена професором Павловим, який відзначив ґрунтовне вивчення предмету дослідником, його розум, кмітливість, логічну послідовність висновків [1, с. 29]. Позитивну рецензію на магістерську дисертацію В. Шульгина у 1850 р. додав М. Погодін, відзначивши, що робота є прекрасною і на неї слід звернути увагу [77, с. 97]. Підкреслимо, що В. Шульгин був першим випускником-істориком університету Св. Володимира, який почав викладати у своїй Alma Mater із серпня 1849 р. на кафедрі всесвітньої історії на допомогу професору О. Ставровському. В університеті В. Шульгин у 1850–1859 рр. виконував обов'язки секретаря факультету [46, с. 765].

Перебуваючи на посаді професора, В. Шульгин серйозно, строго й прискіпливо виконував свої обов'язки. Він викладав курси з історіографії історії Греції, Давнього Сходу, історії папства, Реформації, історії Великої Французької революції, давньої, середньовічної, нової історії. Лекційні курси В. Шульгина відзначалися чіткістю, критичністю думки, художнім викладом, ознайомлювали слухачів із новими розробками, які друкувалися за кордоном. Виконання обов'язків екстраординарного професора, підготовка до лекцій, їх проведення, обов'язки інспектора Київського інституту шляхетних дівчат забирали багато часу. Про лекції професора В. Шульгина в університеті Св. Володимира збереглися найкращі спогади. Студентами В. Шульгина були О. Романович-Славатинський та В. Авсеєнко, які вдячно й сердечно згадували його у спогадах. Під кінець своєї праці в університеті Св. Володимира В. Шульгин започаткував практичні семінарські заняття зі всесвітньої історії на зразок тих, що існували в німецьких університетах, що давало змогу студентам за допомогою практичних занять ґрунтовніше оволодівати знаннями. Історик вважав своїм обов'язком безпосередньо скеровувати студентів, які обрали всесвітню історію предметом своєї спеціалізації. В. Шульгин користувався величезною популярністю завдяки своєму блискучому таланту лектора-художника та ліберальні погляди як в університеті Св. Володимира, так і в Інституті шляхетних дівчат [46, с. 766].

Якщо зміст і викладання університетських лекцій В. Шульгина частково заповнювали тогочасну відсутність джерел і перекладів, то у середніх навчальних закладах відчувалася нестача підручників і посібників [47, с. 760]. В. Шульгин, який викладав історію у старших класах Інституту шляхетних дівчат, відчував цей недолік і усвідомлював необхідність написання підручника зі всесвітньої історії для середніх навчальних закладів для вивчення елементарної історії людства. Упродовж 1856–1862 рр. В. Шульгин видав три підручника із давньої, середньої та нової всесвітньої історії [78–80]. Більшість середніх навчальних чоловічих і жіночих закладів Російської

імперії взяли за основу у викладанні ці підручники, які відповідно витримали 6–8 видань. Для свого часу підручники В. Шульгіна були видатним явищем педагогічної та історичної думки, їх вирізняв авторський яскравий художній виклад, влучність характеристик епох і діячів, професіоналізм, високий методологічний рівень. Із задоволенням та користю ці підручники читали й дорослі. Значення підручників В. Шульгіна були оцінені у критичних оглядах С. Єшевським, Д. Іловайським, які відзначали, що підручники В. Шульгіна відповідали усім вимогам свого часу [81–82].

До творчої спадщини В. Шульгіна належать його магістерська дисертація «О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование» [83], нарис про стан освіти в навчальних закладах Південно-Західного краю із кінця XVIII ст. – до відкриття в Києві університету, який був вступним розділом до історії університету Св. Володимира і вперше надруковано у часописі «Русское слово» в 1859 р. «Историческое обозрение учебных заведений в Юго-Западной России с конца XVIII века до открытия университета в Киеве» [84], перша історія університету Св. Володимира, яка залишається одним із найкращих досліджень його ранньої історії, а В. Шульгіну, як історик, випала честь залишити нащадкам відомості про перші п'ять років діяльності закладу, для автора це була данина поваги і подяки установі, яка надала йому вищу освіту [65]. Праця написана до 25-річчя діяльності університету Св. Володимира, схвально оцінена, відзначена як актуальна і глибока [11; 67]. У 1864 р. історик написав у вигляді монографії огляд економічного, політичного, культурного становища Південно-Західного краю в середині XIX ст. [85].

О. Романович-Славатинський (1832–1910 рр.) [43, с. 580–583], професор кафедри державного права університету Св. Володимира, який навчався на юридичному факультеті у 1850–1855 рр. наголошував: «Припомним, что Шульгин был украшением университета св. Владимира и что такого профессора истории редко приходилось слышать не только у нас, но и за границей. Осенью 1862 года, по личным и семейным обстоятельствам, он оставил профессию. Его тогдашние слушатели и теперь хорошо помнят его последнюю лекцию по историографии, когда он излагал значение исторических работ братьев Тьери. Рукоплесканиями провожали Шульгина по университетскому коридору, а толпы студентов сопутствовали ему до самого выхода из университета» [31; 45, с. 189].

Кількома днями після смерті В. Шульгіна О. Романович-Славатинський високо оцінив його діяльність: «В. Я. Шульгин в течение 13 лет, с 1849 по 1862 г., преподавал всеобщую историю, переходя от древней к новой. С особенной любовью и увлечением он занимался последнею; но кто помнит его чтение по истории Древнего Востока, тот может засвидетельствовать, что он был истинным мастером и в истории древней. Он обладал редким талантом лектора – уделом немногих избранных, для которых профессорская деятельность как бы предназначена их природой. Шульгин, можно сказать, был таким прирожденным профессором. В своих лекциях по всеобщей истории он умел в изящной форме, в отчеканенной рельефной фразе художественно воссоздать исторических деятелей и драматизм исторических событий, сокровенный смысл которых он всегда умел разъяснить с точек зрения современной ему исторической науки, на уровне который он всегда стоял сам и держал своих слушателей. В его лекциях под очарованным взором последних проходили со всеми своими индивидуальными особенностями великие исторические фигуры Гуса, Лютера, Кальвина, Робеспьера, Наполеона I и др., и во всем своем драматизме развивались такие великие мировые события, как Ренессанс, Реформация, английская и французская революции, конституционно-либеральное движение Западной Европы первой четверти XIX века, параллельно с реакцией. Внутренний и мировой смысл этих событий всегда выяснялся просвещенной, либерально-гуманной мыслью автора» [53, с. 15–16].

«Шульгин обладал удивительной силой владеть своей аудиторией: аудитория сливалась с лектором, переживая вместе с ним изображаемую им историческую эпоху, вместе с ним страдала страданиями изображаемых им исторических героев и радовалась их радостями. Вот почему можно сказать, что если кому-нибудь из воспитанников университета 1849–1862 гг. удалось побывать в многолюдной аудитории покойного, нередко оглашаемой запретными рукоплесканиями очарованных слушателей, для того образ Шульгина-профессора – одно из самых светлых и заветных воспоминаний юных студенческих лет» [53, с. 15–16], – підсумував О. Романович-Славатинський.

Вихованець університету Св. Володимира, кандидат-претендент на кафедру всесвітньої історії у 1863–1864 рр., письменник, критик, публіцист, журналіст В. Авсеєнко (1842–1913 рр.) у автобіографічних споминах «Школьные годы. Отрывки из воспоминаний. 1852–1863» поділився враженням, яке справив на нього В. Шульгин [51–52]. Він навчався у 1859–1863 рр. на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира, у 1864–1866 рр. працював приват-доцентом кафедри всесвітньої історії, читав лекції з нової історії.

«Виталий Яковлевич Шульгин считался светилом университета. И в самом деле, такие даровитые личности встречаются не часто; по крайней мере в Киеве он был головою выше не

только университетского, но и всего образованного городского общества, и едва ли не один обладал широкими взглядами, стоявшими над чертой провинциального мирозозерцания. Самая наружность его была очень оригинальная; с горбами спереди и сзади, с лицом столько же некрасивым по чертам, сколько привлекательным по-умному, язвительному выражению, он производил сразу очень сильное впечатление. Я думаю, что физическая уродливость имела влияние на образование его ума и характера, рано обратив его мысли в серьезную сторону и сообщив его натуре чрезвычайную нервную и сердечную впечатлительность, а его уму – склонность к сарказму, к желчи, подчас очень ядовитой и для него самого, и для тех, на кого обращалось его раздражение. Последнее обстоятельство было причиной, что и в университетском муравейнике, и в городском обществе, у Шульгина было не мало врагов; но можно сказать с уверенностью, что все более порядочное, более умное и честное, неизменно стояло на его стороне. Надо заметить притом, что при своей склонности к сарказму, при своем большей части язвительном разговоре, Шульгин обладал очень горячим, любящим сердцем, способным к глубокой привязанности, и вообще был человек очень добрый, всегда готовый на помощь и услугу» [30, с. 717], – спогадував В. Авсеєнко.

«Как профессор, Шульгин обладал огромными дарованиями. [...] никто лучше его не мог справиться с громадной литературой предмета, никто лучше его не умел руководить молодыми людьми, приступающими к специальным занятиям по всеобщей истории. Критические способности его изумляли меня. В мою бытность студентом, он читал, между прочим, библиографию древней истории. Эти лекции могли назваться в полном смысле образцовыми. С необычайною краткостью и ясностью, с удивительной, чисто-художественной силою определений и характеристик, он знакомил слушателей со всей литературой предмета, давая одним руководящую нить для их занятий, другим восполняя недостаток их собственной начитанности» [30, с. 717], – згадував В. Авсеєнко.

Дар В. Шульгина, як оратора, відзначав В. Авсеєнко: «Притом он в замечательной мере обладал даром слова. Его речь, серьезная, сильная, изящная, не лишенная художественных оттенков, лилась с замечательною легкостью, и ни в одной аудитории я никогда не видел такого напряженного всеобщего внимания. Но в особенности дар слова Шульгина обнаружился на его публичных чтениях по истории французской революции. Возможность раздвинуть рамки предмета и высокий интерес самого предмета, при отсутствии тех условий, которые неизбежно вносят в университетское преподавание некоторую академическую сухость – все это позволило талантливому профессору довести свои чтения, по содержанию и по форме, до такого блеска, что даже пестрая, на половину дамская, аудитория не могла не испытывать артистического наслаждения» [30, с. 718].

В. Авсеєнко університетську діяльність В. Шульгина оцінював так: «... его преподавание отличалось одною весьма важною особенностью: он считал своею обязанностью помогать занятиям студентов не одним только чтением лекций, но и непосредственным руководством тех из них, которые избирали всеобщую историю предметом своей специальности. У него у первого явилась мысль устроить нечто в роде семинария, на подобие существующих в немецких университетах и в парижской Ecole Normale; эту мысль разделял также Н. Х. Бунге, которому и привелось осуществить ее на деле; Шульгин же, к величайшей потере для университета, в 1861 году вышел в отставку. Тем не менее у себя дома, в ограниченных, конечно, размерах, он был настоящим руководителем исторического семинария, и его беседы, его советы, его всегдашняя готовность снабдить всякого желающего книгой из своей прекрасной библиотеки – без сомнения памятливы всем моим товарищам. Виталий Яковлевич считал, как бы своим нравственным и служебным долгом создать себе преемника из среды собственных слушателей, и, действительно, покидая университет, имел возможность представить совету двух студентов, посвятивших себя специальным занятиям по всеобщей истории» [30, с. 718].

В. Авсеєнко відзначав, що професор В. Шульгин виплекав любов до всесвітньої історії багатьом здібним студентам, першим увів семінарські заняття, які проводив дуже вдало, надавав студентам потрібні поради та забезпечував книжками із власної бібліотеки. В. Шульгин вважав своїм моральним і службовим обов'язком зростити наступників серед студентів. Це були В. Авсеєнко та М. Драгоманов. В. Авсеєнко упродовж 1863–1864 рр. працював на кафедрі всесвітньої історії приват-доцентом. М. Драгоманов (1841–1895 рр.), за рекомендацією В. Шульгина, посів посаду приват-доцента, а згодом доцента університету і відпрацював у закладі 11 років [51–52].

Втративши матір, батька, брата, дружину брата, страдаючи від мігрень, В. Шульгин 25 квітня 1863 р. залишив університет, але читав із великим успіхом ряд публічних лекцій з новітньої історії, в його аудиторії збиралася уся тодішня інтелігенція Києва. Блискучий успіх публічних лекцій В. Шульгина, на яких повною мірою проявлявся його талант, нагадав університету

Св. Володимира, що він втратив після того, як В. Шульгин залишив заклад. Університетські друзі та шанувальники В. Шульгина підняли питання про надання його колишньої кафедри [46, с. 770–771].

В. Авсеєнко згадував про те, що зумовило В. Шульгина залишити працю в університеті: «Причины, побудившие Виталия Яковлевича рано оставить университет, заключались отчасти в тяжелых семейных утратах, расстроивших его донельзя впечатлительную и привязчивую натуру, отчасти в неприятностях, сопровождавших его профессорскую деятельность. Привлекая к себе всех более даровитых членов университетской корпорации, Шульгин не пользовался расположением других сотоварищей, и не умел относиться к этому обстоятельству с достаточным равнодушием. Ему хотелось отдохнуть» [30, с. 719].

В університеті Св. Володимира розмірковували над можливістю повернення В. Шульгина в університет. «Спустя два года, громадный успех предпринятых им публичных чтений о французской революции заставил членов университетского совета догадаться, что если причиною выхода Шульгина и было расстроенное состояние здоровья, то причина эта во всяком случае уже устранена. Стали думать, каким образом вернуть университету того, кто был душою и светилом его. Затруднений, разумеется, встретилось много. Тогда уже действовал новый устав, требовавший от профессора степени доктора. Шульгин не имел этой степени, и, следовательно, мог быть определен только доцентом, с ничтожным жалованьем. На такие условия он не соглашался. Тогда ухватились за параграф устава, которым университету предоставлялось право возводить в степень доктора лиц, известных своими учеными трудами. Вопрос баллотировали, получилось большинство, представили министру народного просвещения об утверждении Шульгина в докторском звании и о назначении его ординарным профессором. Министр (г. Головин) прислал Виталию Яковлевичу докторский диплом, при очень любезном письме. Но к сожалению, во всю эту, наделавшую в свое время много шума, историю, вошли обстоятельства, побудившие Шульгина отказаться и от диплома, и от назначения», – пригадував В. Авсеєнко [30, с. 719].

Московський університет, після смерті професора П. Кудрявцева, двічі запрошував В. Шульгина працювати, проте останній це запрошення не прийняв. Цілісну картину конфлікту, який виник при спробі В. Шульгина повернутися до викладання в університет Св. Володимира в умовах дії статуту 1863 р., що отримав назву «справа Шульгина», детально дослідив В. Чесноков [48]. Політику російського уряду щодо історичної науки в університеті Св. Володимира у другій половині XIX ст. глибше розкрив В. Мордвинцев [49–50].

Згідно із прийнятим у 1863 р. новим статутом університету для отримання професорської кафедри був потрібний докторський ступінь, якого В. Шульгин не мав. Хоча статут надавав університету право обійти цю вимогу у виключному випадку. Для отримання докторського ступеня не потрібно було складати іспит. Надання ж дисертації особою, яка 13 років блискуче викладала на кафедрі здавалося лише формальністю. Тому рада університету вирішила надати В. Шульгину докторський диплом для повернення його на кафедру. Однак, історико-філологічний факультет відмінив це рішення ради університету, а В. Шульгин відмовився від наданого йому докторського диплому [46, с. 770].

У цей час відбулося польське Січневе повстання 1863–1864 рр. проти Російської імперії за здобуття незалежності та відновлення державності, яке хвилею прокотилося Правобережною Україною. Від місцевої адміністрації російська влада вимагала діяльної перебудови всього життя, виявилася нагальна потреба створення видання, яке б стало рупором імперської політики у Південно-Західному краї. Так виникла газета «Киевлянин», засновником якої та першим головним редактором і став професор університету Св. Володимира В. Шульгин, який був досить відомою особою у Києві завдяки своїй викладацькій та громадській діяльності, його публічні лекції відвідували впливові сановники Києва, в тому числі й генерал-губернатор Київської, Подільської та Волинської губерній у грудні 1862 – січні 1865 рр. М. Анненков. Саме він і запропонував В. Шульгину видавати газету, яка б фінансувалася імперським урядом. Російськомовна газета «Киевлянин» спочатку помірньо-ліберального, а потім консервативного монархічного спрямування видавалася упродовж липня 1864 – грудня 1919 рр., виходила тричі на тиждень упродовж 1864–1879 рр., згодом – щодня, стала однією із найвпливовіших у Південно-Західному краї та однією із кращих провінційних газет в усій Російській імперії. Варто наголосити, що завдяки публіцистичному таланту В. Шульгин спромігся зробити газету «Киевлянин» настільки популярною, що він відмовився від урядових субсидій і газета стала приватною. В. Шульгин помер на посаді головного редактора «Киевлянина», встигнувши випустити останній у 1878 р. її номер, але не встиг переглянути коректурний відбиток, як він це робив упродовж багатьох років.

Отже, ґрунтовне знання предмета, надзвичайна пам'ять, талант лектора дозволяли вважати В. Циха викладачем європейського рівня. Професор В. Цих лекції читав із майстерністю оратора, спираючись на новітні дослідження, знайомив слухачів із джерелами, одним із перших застосував критичний метод у вивченні та опрацюванні джерел, надавав великого значення внутрішній історії.

Він був ідеалом для студентів, які характеризували його як людину сучасну і вчену, поважали за майстерність й високий рівень викладання всесвітньої історії. Наукова спадщина ученого та висловлені ним думки із питань античності, середньовіччя, історіографії свідчать про те, що В. Цих був глибоким і ерудованим вченим з неординарним підходом до історії як науки, вніс свій вклад у розвиток освіти і науки на українських землях Російської імперії 30-х років XIX ст. В. Цих причетний до започаткування першого періоду становлення школи істориків університету Св. Володимира. Для свого часу В. Цих був взірцем людини, викладача, науковця.

Представник школи істориків університету Св. Володимира професор О. Ставровський присвятив університету Св. Володимира тридцять років життя. Його науково-педагогічна діяльність склала перший та другий періоди становлення школи істориків університету Св. Володимира у XIX ст. Професор О. Ставровський разом із професором В. Цихом перебували біля витоків становлення школи істориків закладу, започатковував її традиції та вніс свій вклад у розвиток освіти і науки на українських землях Російської імперії у 30-ті – 60-ті рр. XIX ст.

Один із перших вихованців університету Св. Володимира, який почав викладати в своїй *Alma Mater*, В. Шульгин плідно працював на кафедрі всесвітньої історії у 1849–1862 рр. Цей час склав другий період становлення школи істориків університету Св. Володимира. В. Шульгин працював із великим бажанням задля користі освіти і науки. Своїм безкорисливим служінням В. Шульгин надихав інших вивчати всесвітню і російську історії, історію рідного краю. Своєю просвітницькою діяльністю В. Шульгин навчав майбутніх талановитих фахівців і дослідників, широко й неупереджено мисляче молоде покоління громадян. Вважаємо, що постать професора В. Шульгина має зайняти почесне місце серед українських викладачів і учених Російської імперії середини та другої половини XIX ст.

Пошанувавши професорів кафедри всесвітньої історії університету Св. Володимира – В. Циха, О. Ставровського та В. Шульгина, проаналізувавши історіографію про них із другої третини XIX – початку ХХІ ст., вивчивши їхні життєві шляхи, педагогічну й наукову діяльність, маємо висновувати, що своєю діяльністю вони започаткували перший та другий періоди становлення школи істориків закладу, який тривав від його відкриття у 1834 р. – до середини 60-х рр. XIX ст. Представники школи істориків університету Св. Володимира – В. Цих, О. Ставровський та В. Шульгин заклали традиції культу знань, високої ерудиції, загальної культури, прагнення творити, фахово виховувати і навчати, були серед фундаторів української національної історичної освіти і науки.

Список використаних джерел

1. Тарасенко О. Становлення та розвиток історичної освіти та науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. К.: Логос, 1995. 276 с.
2. Тарасенко О. Класична наукова школа істориків Київського університету Св. Володимира у XIX ст. / Історія. Частина І: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. Міжнародна асоціація українців, Національна академія наук України, 1996. С. 225–228.
3. Тарасенко О. О. З історії становлення та розвитку історичної освіти в Київському імператорському університеті Св. Володимира (до 175 річчя від дня заснування) // Історична думка, № 1(2), 2010. 59 с. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf (дата звернення: 8 грудня 2017 р.)
4. Фортинский Ф. Я. Цых Владимир Францевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан. под ред.: В.С. Иконников. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. С. 724–728.
5. Рудаков В. Цых Владимир Францович // Русский биографический словарь. СПб., 1901. Т. 19. С. 496–497.
6. Вязигин А. С. Цых Владимир Францевич / Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея. Х., 2007. С. 257–259.
7. Стельмах С. П. Цих Владимир Францович Енциклопедія історії України: у 10 т. /редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т–Я. С. 480.
8. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. Х.: Тип. А. Дарре, 1908. V, 558, XII с.
9. Историчний факультет Київського національного університету (1834–2004) / Під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. К.: Прайм-М, 2004. 354 с.
10. Кисельова Ю. А. Становлення та розвиток історіографії в Імператорському Харківському університеті: монографія. Х.: ХНУ імені В. Каразіна, 2014. 252 с.
11. Шульгин В. История университета Св. Владимира. СПб.: Тип. Рюмина и К.; 1860. 230 с.
12. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира. Киев: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. Т.1. 674 с.
13. Ручинська О. Біля витоків харківського антикознавства: Володимир Францевич Цих // Украс: Історія, культура, мистецтво: українсько-сербський збірник. Х.: Темпора, 2009. Випуск 4. С. 49–58.
14. Цых В. Ф. Несколько слов о величии духа // Украинский журнал. 1825. Ч. 7. № 16. С. 223–239.
15. Цых В. Ф. Речь Гая Мария к римскому народу: (Из Криспа Саллюстия: *Bellum Iugurthinum*) / Пер. с лат. В. Цыха // Украинская журнал. 1824. Ч. 3. № 15. С. 115–123.
16. Цых В. Ф. Тит Ливий с присовокуплением отрывка из его истории // Украинский журнал. 1824. № 11. С. 224–234. С. 225–226.
17. Цых В. Ф. [О способе преподавания истории]. Решение вопроса: По причине беспрестанно умножения массы исторических сведений и распространения объёма истории, а не оказывается ли нужным изменить обыкновенный способ преподавания сей науки и какой он должен быть именно, как вообще, так и особенно в университетах? Х.: Тип. ун-та, 1833. 128 с.
18. Цых В. О

цели и пользе высших учебных заведений / Записки и речи, читанные при открытии Императорского Университета св. Владимира, 15 июля 1834 года. К., 1840. С. 85–119. 19. Ректори Київського університету 1834–2006 / КНУТШ; В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенская, И. И. Тищенко, Л. Шевченко. Київ: Либідь, 2006. С. 60–61. 20. Речи, произнесенные при погребении ректора и профессора всеобщей истории в Императорский университет св. Владимира Владимира Францевича Цыха, 21 апреля 1837 года. М., 1837. С. 16–22. 21. Бузескул В. О лекциях В. Ф. Цыха, профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века // Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1913. Т. XIX. С. 188–190. 22. Бузескул В. П. О лекциях В. Ф. Цыха профессора Харьковского университета в 30-х годах прошлого века. Х., 1910. 7 с. 23. Из воспоминаний студента Н. // Харьковский университет XIX – начале XX века в воспоминаниях его профессоров и воспитанников. Т. 1. Х., 2008. С. 99–130. 24. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості та навчальних курсах Володимира Францевича Циха (1805–1837) // Вісник Харківської державної академії культури. 2012. Вип. 38. С. 15–24. 25. Кісельова Юлія. Історіографічна проблематика у наукових працях В. Ф. Циха // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 12. 308 с. С. 276–282. 26. Фортинский Ф. Я. Ставровский А. И. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан. под ред.: В. С. Иконников. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. С. 619–622. 27. Ставровский Алексей Иванович // Энциклопедический словарь Брокгауза Ефрона. СПб., 1900. Т. 31. П/т. 61. С. 387. 28. Кравец Ф. Ставровский Александр Иванович // Русский биографический словарь в 25 томах. Том XIX. Смеловский – Суворина. СПб.: Тип. Товарищества Общественная Польза, 1909. 620. С. 310–311. 29. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография /Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. 2-е изд. К.: Лыбидь, 1990. 736 с. 30. Авсеенко В. Г. Школьные годы.: Отрывок из воспоминаний. 1852–1862 // Исторический вестник, 1881. Ч. 4. С. 707–734. 31. Тарасенко О.О. Спогади Миколи Костомарова (школа істориків Університету Св. Володимира) // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. 2015. Том 127. Вип.11/2. С. 97–102. 32. Тарасенко О.О. Спогади В. Г. Авсеенка про істориків Університету Св. Володимира // Грані. Науково-теоретичний альманах. 2016. Том 130. Вип. 2 (лютий). С. 81–89. 33. Тарасенко О. О. Музей старожитностей університету Св. Володимира у вивченні історії українського народу (до 170-річчя заснування) //Сумська старовина, 2007. Вип. 23. С. 78–83. 34. Лиман С.И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). Х.: ХГАК, 2009. 688 с. 35. Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості та навчальних курсах професора Київського університету Олексія Івановича Ставровського (1811–1882 рр.) // Вісник Харківської державної академії культури. 2011. Вип. 33. С. 29–40. 36. Ставровский А.И. Рассуждение о значении средних веков в отношении к новейшему времени К.: Тип. ун-та, 1841. 197 с. 37. Лиман С.І. З історії «кадрового конфлікту» у київській університетській медієвістиці першої половини 1860-х рр.: О.І. Ставровський проти В. Г. Авсеенка // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки, 2013. Том 23. С. 144–160. 38. Бузескул В. П. Всеобщая история и её представители в России в XIX – начале XX вв. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. Ч. 1. 218 с. 39. Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох. От России крепостной к России капиталистической. М.: Наука, 1985. 350 с. 40. Очерки истории исторической науки в СССР. М.: Изд-во АН СССР, 1961.Т. 2. 41. Гельвих А. Лоренц, Фридрих // Русский биографический словарь А. А. Половцова в 25 томах. СПб., 1914. Т. 10: Лабзина – Лященко. С. 693–694. 42. Устрялов Николай Герасимович (1805–1870) /Санкт-Петербургский государственный университет. Биографика. URL: <http://bioslovhist.history.spbu.ru/component/fabrik/details/1/836.html> (дата звернення: 8 грудня 2017 р.). 43. Романович-Славатинський А. В. / Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета св. Владимира (1834–1884) /Составлен и издан под ред. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. С. 580–583. 44. Романович-Славатинський А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832–1884 гг. // Вестник Европы, 1903. Ч.5. С. 181–205. 45. Градовский Г. Виталий Яковлевич Шульгин // Древняя и Новая Россия. 1879. Т. II. № 9. С. 413–429. 46. Фортинський Ф. Я. Шульгин В. Я. // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1835–1884) / Под ред. В.С. Иконникова. К., 1884. С. 760–777. 47. Конский П. А. Шульгин, Виталий Яковлевич // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). СПб., 1890–1907. XL (1904): Шуйское-Электровозбудимость, с. 4–5. 48. Чесноков В. И. «Дело В. Я. Шульгина» в Киевском университете как эпизод из истории университетской жизни в условиях действия Устава 1863 года // Российские университеты в XVIII–XIX веках: сборник научных статей. Воронеж, 1999. Вип. 4. С. 121–139. 49. Мордвінцев В. М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті в другій половині XIX ст. // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. К., 1993. С. 184–185. 50. Мордвінцев В. М. «Київський університетський розбрат» //Київський університет як як осередок національної духовності, науки, культури. К., 1999. Ч. 1. С. 48. 51. Тарасенко О. О. Спогади про професора Шульгина (школа істориків Університету Св. Володимира) //Інтелігенція і влада. 2016. Вип. 34. С. 207–223. 52. Тарасенко О. Спогади В. Г. Авсеенка про істориків Університету Св. Володимира // Грані. Науково-теоретичний альманах, 2016. № 2 (130) лютий. С. 81–89. 53. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог и речи, произнесённые над его гробом. Киев, 1879. 40 с. 54. Шевченко Л. В. П. В. Павлов, В. Я. Шульгин – провідні професори історії Київського університету св. Володимира // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. К., 1999. Вип. 9. С. 321–332. 55. Федорова Л. Д. Шульгин Віталій Яковлевич // Видатні діячі науки і культури Києва в

історико-краєзнавчому русі України / Відп. редактор В. О. Горбик. К., 2005. Ч. 2. С. 319–321. 56. Линниченко А. И. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог и речи, произнесенные над его гробом // Университетские известия. К., 1879. № 2. 57. Историчний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодні / під ред. проф. Г. Д. Казьмирчука. К., 2004. 58. Левінець Р. П. В. Я. Шульгин – життя пов'язане з Києвом // Наукові записки з історії України. Переяслав-Хмельницький, 2002. Вип. 13. С. 217–222. 59. Левінець Р. П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В. Я. Шульгина (1821–1878 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. 07.0001 «історія України». К., 2004. 24 с. 60. Левінець Р. П. Дослідження В. Я. Шульгиним стану освіти в Україні на зламі XVIII – XIX ст. // Наукові записки. Історичні науки: Зб. наук. ст. Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Київ-Переяслав-Хмельницький, 2002. Вип. 47. С. 180–187. 61. Левінець Р. П. Київські сторінки життя В. Я. Шульгина // Історичний календар. К., 2002. С. 181–183. 62. Левінець Р. П. Шульгин Віталій Якович / Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/novoyi-ta-novitm%60ovi-istoriyi-shul%60gyn-vitaliy-yakovych/> (дата звернення: 8 грудня 2017 р.). 63. Крижевський А. В. В. Я. Шульгин та його внесок у розвиток антикознавства в Університеті Св. Володимира // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. 2014. Вип. 44. С. 89–96. 64. Шульгин В. Я. История Университета Св. Владимира. СПб., 1860. 230 с. 65. Грищенко І., Короткий В., Набильский Д. Професор В. Я. Шульгин та його «История университета Св. Владимира» // Шульгин Виталий. История Университета Св. Владимира / соч. Виталия Шульгина; сост. В. Короткий. Репр. изд. К.: Лыбидь, 2010. С. 255–290. С. I–XXXVI. 66. Пустарков В. Ф. Университетская философия в России: Идеи. Персоналии. Основные центры. СПб., 2003. 67. Новицкий О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований: в 4 т. / Соч. Ор. Новицкого. Т.1: Религия и философия Древнего Востока. К.: Унив. тип., 1860. XVI, 326 с.; Т.2: Религии классического мира и первая половина греческой философии. К.: Унив. тип., 1860. VIII, 429 с.; Т.3: Вторая половина греческой философии и общий взгляд на характер этой философии. К.: С. И. Литов, 1860. VI, 362 с.; Т.4: Религия и философия Александрийского периода. К.: С. И. Литов, 1861. VIII, XX, 384 с. 68. Новицкий Орест Маркович (1806–1884). Ординарный профессор Императорского университета Св. Володимира // Київський національний університет імені Тараса Шевченка: Незабутні постаті / Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк; Ред. кол.: В.В. Скопенко, О.В. Третяк, Л.В. Губерський, О.К. Закусило, В.І. Андрейцев, В. Ф. Колесник, В. В. Різун та ін. Київ: Світ Успіху, 2005. С. 386. 69. Новицкий Орест Маркович // Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884). Киев, 1884. С. 489–528. 70. Новицкий Орест Маркович // Філософська думка в Україні: біобібліографічний словник. К., 2002. С. 144–145. 71. Ткачук М. Л. Орест Новицкий: штрихи до життєпису // Магістеріум. Вип. 65: Історико-філософські студії. К.: НаУКМА, 2016. С. 73–84. 72. Чалий М. Из спогадів про університет та викладачів (30–40-ві роки XIX ст.) // 3 іменем Св. Володимира: Київський університет в документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. К.: Заповіт, 1994. Кн. 1. С. 244. 73. Лебединцев Ф. Г. Новицкий Орест Маркович (Некролог) // Киевская старина. 1884. № 7. С. 547–554. 74. Ткачук М. Л. Орест Новицкий: штрихи до життєпису // Магістеріум. Вип. 65: Історико-філософські студії. К.: НаУКМА, 2016. С. 73–84. 75. Ткачук М. Л. Як вивчали історію філософії в Університеті Св. Володимира // Магістеріум. Т. 13. Історико-філософські студії. К., 2004. С. 65–74. 76. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888 гг.). К., 1889. С. 41–42. 77. Погодин М. П. О состоянии женщин // Москвитянин. 1850. Ч. 3. Отд. IV. С. 97. 78. Шульгин В. Я. Курс всеобщей истории для воспитаниц благородных институтов и воспитанников гимназий. История средних веков. 1-е изд. Киев, 1858. 8-е изд., 1881. 79. Шульгин В. Я. Курс истории древнего мира для воспитаниц женских институтов и воспитанников гимназий. 1-е изд. Киев, 1856. 6-е изд., 1865. 80. Шульгин В. Я. Курс истории новых времен для воспитанников и воспитаниц средних учебных заведений. 1-е изд. Киев, 1861. 7-е изд., 1898. 81. Ешевский С. Курс всеобщей истории, составленный В. Шульгиным // Атеней. 1858. Ч. 5. С. 126–160. 82. Иловайский Д. Курс всеобщей истории и пр., соч. Шульгина // Московские Ведомости. 1858. № 137. 15 ноября. С. 561–563. 83. Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование. Вып. 1. Киев: тип. И. Вальнера. 1850. 106 с. 84. Шульгин В. Я. Историческое обозрение учебных заведений в Юго-Западной России с конца XVIII века до открытия университета в Киеве // Русское слово. 1859. № 9. С. 1–40. 85. Шульгин В. Я. Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838–1863). Киев, 1864. 254 с.

References

1. Tarasenko O. Stanovlennya ta rozvytok istorychnoyi osvity ta nauky u Kyyivs'komu universyteti u 1834–1884 rr. [Formation and development of historical education and science at the Kyiv University in 1834–1884]. Kyiv: Lohos, 1995. 276 p.
2. Tarasenko O. Kласычна наукова школа істориків Кієвського імператорського університету Св. Володимира у ХІХ ст. [Classical scientific school of historians of Kyiv St. Volodymyr University in the XIX century]. Istorіya. Chastyna I: Tezy ta povidomlennya III Mizhnarodnoho konhresu ukraїnistiv. Mizhnarodna asotsiatsiya ukraїnistiv, Natsional'na akademiya nauk Ukraїny, 1996. S. 225–228.
3. Tarasenko O. O. Z istoriyi stanovlennya ta rozvytku istorychnoyi osvity v Kyyivs'komu imperators'komu universyteti Sv. Volodymyra (do 175 richchya vid dnya zasnuvannya) [From the history of the formation and development of historical education at the Kyiv Imperial University of St. Volodymyr (175 years since the founding)]. Istorіchna dumka, 1(2), 2010. 59 p. URL: http://elibrary.kubg.edu.ua/6385/1/O_Tarasenko_IS.pdf (8 грудня 2017 р.).
4. Fortinskij F. Ja. Tsykh Vladimir Francevich [Tsykh Vladimir Francevich]. Biograficheskij slovar' professorov i prepodavatelej Imperatorskogo

universiteta Sv. Vladimira (1834–1884). Sostavljen i izdan. pod red.: V.S. Ikonnikov. Kiev: Tip. Un-ta Cv. Vladimira, 1884. S. 724–728. 5. Rudakov, V. Tsykh Vladimir Francovich [Tsykh Vladimir Francovich]. Russkij biograficheskij slovar'. SPb., 1901. T. 19. S. 496–497. 6. Vjazigin A.S. Tsykh Vladimir Francevich [Tsykh Vladimir Frantsevich]. Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushhestvovaniya (1805–1905). Pod red. M.G. Halanskogo i D.I. Bagaleja. Har'kov, 2007. S. 257–259. 7. Stel'makh, S.P. Tsykh Volodymyr Frantsovych [Tsykh Volodymyr Frantsovych]. Entsyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. redkol.: V. A. Smoliy (holova) ta in.; Instytut istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv: Nauk. dumka, 2013. T. 10: T-Ya. p. 480. 8. Istoriko-filologicheskij fakul'tet Har'kovskogo universiteta za pervye 100 let ego sushhestvovaniya (1805–1905) [Historical and Philological Faculty of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805–1905)]. Pod red. M.G. Halanskogo, D.I. Bagaleja. Har'kov: Tip. A. Darre, 1908. V. 558, XII p. 9. Istorychnyy fakul'tet Kyyivs'koho natsional'noho universytetu (1834–2004) [Faculty of History of Kyiv National University (1834–2004)]. Pid red. prof. H.D. Kaz'myrchuka. K.: Praym-M, 2004. 354 p. 10. Kisel'ova, Yu.A. Stanovlennya ta rozvytok istoriohrafii v Imperators'komu Kharkivs'komu universyteti: monohrafiya [Formation and development of historiography at the Imperial Kharkiv University: monograph]. Kharkiv: XIX imeni V.N. Karazina, 2014. 252 p. 11. Shulgin V. Ia. Istoriiia Universiteta Sv. Vladimira [History of St. Vladimir University]. SPb., 1860. 230 s. 12. Vladimirs'kiy-Budanov, M.F. Istorija Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira [History of the Imperial University of St. Vladimir]. Kiev: Tip. Imp. un-ta sv. Vladimira, 1884. T.1. 674 p. 107–113. 13. Ruchyns'ka O. Bilya vytkov kharkivs'koho antykoznavtstva: Volodymyr Frantsevych Tsykh [Near the origins of Kharkov antiquities: Volodymyr Frantsovych Tsykh]. Ukra: Istorija, kul'tura, mystetstvo: ukrayins'ko-serbs'kyy zbirnyk. Kh.: Tempora, 2009. Vypusk 4. S. 49–58. 14. Tsykh V.F. Neskol'ko slov o velichii duha [A few words about the greatness of spirit]. Ukrainskij zhurnal. Ch. 7.16. 1825. S. 223–239. 15. Tsykh V.F. Rech' Gaja Marija k rimskomu narodu: (Iz Krispa Salljustija: Bellum Iugurthinum) Per. s lat. V. Tsykh. [The speech of Guy Maria to the Roman people: (From Crispus of Sallust: Bellum Iugurthinum). Translation from the Latin by V. Tsykh]. Ukrainskaja zhurnal. 1824. Ch. 3. 15. S. 115–123. 16. Tsykh V.F. Tit Livij s prisovokupleniem otryvka iz ego istorii [Titus Livius with the addition of a passage from his story]. Ukinskij zhurnal. 11. 1824. S. 224–234. 17. Tsykh V.F. [O sposobe prepodavanija istorii]. Reshenie voprosa: Po prichine besprestanno umnozhenija massy istoricheskikh svedenij i rasprostraneniya ob'joma istorii, a ne okazyvaetsja li nuzhnyim izmenit' obyknovennyj sposob prepodavanija sej nauki i kakoj on dolzhen byt' imenno, kak voobshhe, tak i osobenno v universitetah? [On the method of teaching history]. Solution of the question: Due to the incessant multiplication of the mass of historical information and the spread of the volume of history, is it not necessary to change the ordinary way of teaching this science and what should it be exactly, in general, and especially at universities?]. Har'kov: Tip. un-ta, 1833. 128 p. 18. Tsykh, V. O celi i pol'ze vysshih uchebnyh zavedenij. [About the purpose and use of higher educational institutions]. Zapiski i rechi, chitannye pri otkrytii Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira, 15 ijulja 1834 goda. Kiev, 85–119. 19. Rektory Kyyivs'koho universytetu 1834–2006 [Rectors of Kyiv University 1834–2006]. KNUtSh; V.V. Skopenko, V.A. Korotkyy, T.V. Tabenskaya, Y.Y. Tyshchenko, L. Shevchenko. Kyiv: Lybid', 2006. S. 60–61. 20. Rechi, proiznesennyj pri pogrebenie rektora i professora vseobshhej istorii v Imperatorskij universitete Sv. Vladimira Vladimira Francevicha Tsykh, 21 aprelja 1837 goda., 1837. [Speeches, uttered at the burial of the Rector and Professor of World History at the Imperial University of St. Vladimir Volodymyr Frantsevich Tsykh]. M., 1837. S. 6–22. 21. Buzeskul V. P. O lekcijah V. F. Tsykha, professora Har'kovskogo universiteta v 30-h godah proshlogo veka. [About the lectures of V.F. Tsykh, a Professor of the Kharkov University in the 30s of the last century]. Sbornik Har'kovskogo istoriko-filologicheskogo obshhestva, XIX. 1913. S. 188–190. 22. Buzeskul V. P. O lekcijah V. F. Tsykha professora Har'kovskogo universiteta v 30-h godah proshlogo veka. [About the lectures of V.F. Tsykh, a Professor of the Kharkov University in the 30s of the last century]. Har'kov. 7 p. 23. Iz vospominanij studenta N. Har'kovskij universitet XIX – nachale XIX veka v vospominanijah ego professorov i vospitannikov [From the memories of student N.]. T. I. Har'kov, 2008. S. 99–130. 24. Lyman S.I. Istorija srednikh vikiv u tvorchosti ta navchal'nykh kursakh Volodymyra Frantsevycha Tsykha (1805–1837) [The Middle Ages history in the works and training courses of Volodymyr Frantsovych Tsykh (1805–1837)]. Visnyk Kharkivs'koyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury. Vyp. 38. 2012. S. 15–24. 25. Kisel'ova Yu. Istoriohrafichna problematyka u naukovykh pratsyakh V. F. Tsykha [Historiographic problems in the scientific works of V. F. Tsykh]. Aktual'ni problemy vitchyznyanoi ta vsesvitn'oyi istoriyi: Zbirnyk naukovykh prats'. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina, 2009. Vyp. 12. S. 276–282. 26. Fortinskij F.Ja. Stavrovskij Alexsey Ivanovich [Stavrovskij Alexsey Ivanovich]. Biograficheskij slovar' professora i prepodavatelej Imperatorskogo Universiteta sv. Vladimira (1834–1884) Sostavljen i izdan. pod red.: V.S. Ikonnikov. Kiev: Tip. Un-ta Sv. Vladimira, 1884. S. 619–622. 27. Stavrovskij Aleksej Ivanovich [Stavrovskij, Aleksej Ivanovich]. Jenciklopedicheskij slovar' Brokgauza Efrona. SPb., 1900. T. 31. p. 387. 28. Kravec F. Stavrovskij Aleksandr Ivanovich [Stavrovsky Alexander Ivanovich]. Russkij biograficheskij slovar' v 25 tomah. Tom XIX. Smelovskij-Suvorina. b.: Tip. Tovarishhestva Obshhestvennaja Pol'za, 1909. S. 310–311. 29. Kostomarov N. I. Istoricheskie proizvedenija. Avtobiografija [Historical works. Autobiography]. Sost. i ist.-biogr. ocherk V. A. Zamlinskogo; Primech. I. L. Buticha. 2-e izd. Kiev: Lybid', 1990. 736 s. 30. Avseenko V. G. Shkol'nye gody: Otryvok iz vospominanij. 1852–1862 [School years.: An excerpt from memories. 1852–1862]. Istoricheskij vestnik 4. 1881. S. 707–734. 31. Tarasenko O. O. Spohady Mykoly Kostomarova (shkola istorykyv Universytetu Sv. Volodymyra). [Memoirs of Mykola Kostomarov (School of Historians of the University of St. Volodymyr)]. Hrani. Naukovo-teoretychnyy i hromads'ko-politychnyy al'manakh. Tom 127. Vyp.11/2. 2015. S. 97–102. 32. Tarasenko O. O. Spohady V. G. Avsveyenka pro istorykyv Universytetu Sv. Volodymyra. [Memoirs of V.G.Avsveyenko about historians

of the University of St. Volodymyr]. *Hrani. Naukovo-teoretychnyy al'manakh*. Tom 130. Vyp. 2 (lyuty). 2016. S. 81–89.

33. Tarasenko O. O. Muzei starozhytnostey universytetu Sv. Volodymyra u vyvchenni istoriyi ukrayins'koho narodu (do 170-richchya zasnuvannya) [The Museum of Antiquities of the University of St. Volodymyr in the study of the history of the Ukrainian people (to the 170th anniversary of the founding)]. *Cyms'ka starovyna*, Vyp. 23. 2007. S. 78–83.

34. Liman S. I. Idei v latah: Zapad ili Vostok? Srednevekov'e v ocenakh medievistov Ukrainy (1804 – pervaja polovina 1880-h gg.). [Ideas in lats: West or East? The Middle Ages in the assessments of medievalists in Ukraine (1804 – the first half of the 1880's)]. Har'kov: HGAK, 2009. 688 p. 35. Lyman, S.I. Istoriya serednikh vikiv u tvorchosti ta navchal'nykh kursakh profesora Kyivskoho universytetu Oleksiya Ivanovycha Stavrovskoho (1811–1882 rr.). [The Middle Ages history in the works and training courses of Professor of Kyiv University Olexiy Ivanovych Stavrovskyy (1811–1882)]. *Visnyk Kharkivskoyi derzhavnoyi akademiyi kul'tury*. Vyp. 33. 2011. S. 29–40.

36. Stavrovskij A. I. Rassuzhdenie o znachenii srednih vekov v otnoshenii k novejsheму vremeni [Discourse on the importance of the Middle Ages in relation to the newest time]. K.: Tip. un-ta, 1841. 197 p. 37. Lyman S. I. Z istoriyi «kadrovoho konfliktu» u kyivskiy universytet s'kyiy medievistytsi pershoi polovyny 1860-kh rr.: O.I. Stavrovskyy proty V. H. Avsyeyenka [From the history of «personnel conflict» in the Kyiv University mediévistry of the first half of the 1860's: O. I. Stavrovskyy against V.G. Avseyenko]. *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohiyenka: Istorychni nauky*. 2013. Tom 23. S. 44–160.

38. Buzeskul V. P. Vseobshhaja istorija i ejo predstaviteli v Rossii v XIX – nachale XX vv. [General history and its representatives in Russia in the XIX – at the beginning of the XX centuries]. Leningrad: Izd-vo AN SSSR, 1929. Ch. 1. 218 p. 39. Jejmontova R. G. Russkie universitety na grani dvuh jepoh. Ot Rossii krepostnoj k Rossii kapitalisticheskoy [Russian universities on the verge of two epochs. From serfdom Russia to capitalist Russia]. M.: Nauka, 1985. 350 p. 40. Ocherki istorii istoricheskoy nauki v SSSR. [Essays on the history of historical science in the USSR]. M.: Izd-vo AN SSSR, 1961. T. 2.

41. Gel'vih, A. Lorenc, Fridrih [Lorenz Friedrich]. *Russkij biograficheskij slovar'* A. A. Polovcova v 25 tomah. SPb., 1914. T. 10: Labzina – Ljashenko. S. 693–694.

42. Ustrjalov Nikolaj Gerasimovich (1805–1870). [Ustrjalov Nikolaj Gerasimovich (1805–1870)]. *Sankt-Peterburgskij gosudarstvennyj universitet. Biografika*. URL: <http://bioslovhist.history.spbu.ru/component/fabrik/details/1/836.html> (8 grudnya 2017 r.).

43. Romanovich-Slavatinskij A. V. *Biograficheskij slovar' profesorov i prepodavatelej Universiteta Sv. Vladimira (1834–1884)* [Romanovich-Slavatinskij, A. V.]. Sostavlen i izdan pod. red. V. S. Ikonnikova. Kiev: Tip. Un-ta Sv. Vladimira, 1884. S. 580–583.

44. Romanovich-Slavatinskij A. V. Moja zhizn' i akademicheskaja dejatel'nost'. Vospominanija i zametki. 1832–1884 gg. [My life and academic activity. Memories and notes. 1832–1884]. *Vestnik Evropy*, 1903. Ch.5. 181–205.

45. Gradovskii G. Vitalii Iakovlevich Shulgin [Vitalii Iakovlevich Shulgin]. *Drevniaia i Novaia Rossiia*. II. 9. 1879. S. 413–429.

46. Fortinskii F.Ia. Shulgin V.Ia. [Shulgin V.Ia.]. *Biograficheskii slovar' profesorov i prepodavatelej Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1835–1884)* /Pod red. V.S. Ikonnikova. Kiev, 1884. S. 760–777.

47. Kanskii P.A. Shulgin Vitalii Iakovlevich [Shulgin Vitalii Iakovlevich]. *Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona*. SPb., 1904. XL: Shuiskoe-Elektrovozbudimost, S. 4–5.

48. Chesnokov V.I. «Delo V. Ia. Shulgina» v Kievskom universitete kak epizod iz istorii universitetskoi zhizni v usloviakh deistviia Ustava 1863 goda [«The Case of V.Ya. Shulgin» in Kiev University as an episode from the history of university life under the terms of the Charter of 1863]. *Rossiiskie universitety v XVIII–XIX vekakh: sbornik nauchnykh statei*. Voronezh, 1999. S. 121–139.

49. Mordvintsev V.M. Polityka rosiiskoho uriadu shchodo istorychnoi nauky v Kyivskom universyteti v druhii polovyni XIX st. [The policy of the Russian Government to historical science in the University of Kiev in the second half of the XIX century]. 150 rokiv rozvytku vitchyznianoj istorychnoi nauky v Kyivskom universyteti. Kyiv, 1993. S. 184–185.

50. Mordvintsev, V. M. «Kyivskiy universytetskiy rozbrat» [«Kyiv University discord»]. *Kyivskiy universytet yak yak osередok natsionalnoi dukhovnosti, nauky, kultury*. Kyiv, 1999.

51. Tarasenko O. Spohady pro profesora Shulhina (shkola istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra) [Memories about Professor Shul'gin (School of Historians of St. Volodymyr University)]. *Intelihentsiia i vlada*. 2016. 34. S. 207–223.

52. Tarasenko O. Spohady V.H. Avsieienka pro istorykiv Universytetu Sv. Volodymyra [Memoirs of V.G. Avseyenko about historians of St. Volodymyr University]. *Hrani. Naukovo-teoretychnyy almanakh*, 2 (130) liuty 2016. S. 81–89.

53. Vitalii Iakovlevich Shulgin. Nekrolog i rechi, proiznesennye nad ego grobom [The obituary and speeches spoken over his coffin]. Kiev, 1879.

54. Shevchenko L.V. P.V. Pavlov, V.Ya. Shulhin – providni profesory istorii Kyivskoho universytetu sv. Volodymyra [P.V. Pavlov, V.Ya. Shulhin are the leading professor of history at Kyiv University St. Volodymyr]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: Zb. st. Kyiv*. 1999. S. 321–332.

55. Fedorova L.D. Shulhin Vitalii Yakovlevych [Shul'gin Vitalii Yakovlevych]. *Vydatni diiachi nauky i kultury Kyieva v istoryko-kraieznavchomu rusi Ukrainy /Vidp. redaktor V.O. Horbyk*. Kyiv. 2005. S. 319–321.

56. Linnichenko A.I. Vitalii Iakovlevich Shulgin. Nekrolog i rechi, proiznesennye nad ego grobom [The obituary and speeches spoken over his coffin]. *Universitetskie izvestiia*. Kiev. 2. and Linnichenko A.I., 1879. Shulgin Vitalii Iakovich. Nekrolog i rechi, proiznesennye nad ego grobom [The obituary and speeches spoken over his coffin]. *Otd. ottisk*. Kiev, 1879.

57. Istorychnyi fakultet Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka: mynule y sohodennia, /pid red. prof. H.D. Kazmyrchuka, [Historical Faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University: Past and Present /ed. prof. G.D. Kazmirchuk]. Kyiv, 2004.

58. Levinets R.P. V.Ya. Shulhin – zhyttia poviazane z Kyievom [V.Ya. Shulgin – life is connected with Kyiv]. *Naukovi zapysky z istorii Ukrainy. Pereiaslav-Khmelnyskyi*. 2002. 13. S. 217–222.

59. Levinets R.P. Zhyttievyi shliakh ta naukovohromadska diialnist V. Ya. Shulhina (1821–1878 rr.) [Life way and scientific and social activity of V.Ya. Shul'gin (1821–1878 years)]: *Avtoref. dys...kand. ist. nauk*. Kyiv, 2004. 24 s. 60. Levinets R.P. *Doslidzhennia V.Ya. Shulhinym stanu osvity v Ukraini na zlami XVIII–XIX st.* [Research by V.Ya. Shulgin the state of education in

Ukraine at the turn of XVIII–XIX centuries]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky: Zb. nauk. st. Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Kyiv-Pereiaslav-Khmelnyskyi, 2002.* 47. S. 180–187. 61. Levinets R.P. *Kyivski storinky zhyttia V.Ya. Shulhina* [Kyiv pages of life of V.Ya. Shul'gin]. *Istorychnyi kalendar. Kyiv. 2002.* S. 181–183. 62. Levinets R.P. *Shulhyn Vitalii Yakovych* [Shul'hin Vitalii Yakovych]. *Entsyklopediia Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka.* URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/novoyi-tanovitn%60oyi-istoriyi-/shul%60gyn-vitaliy-yakovych/> (8 грудня 2017 r.). 63. Kryzhevskiy A.V. V.Ya. Shulhin ta yoho vnesok u rozvytok antykoznavstva v Universyteti Sv. Volodymyra [V.Ya. Shulgin and his contribution to development the antiquity at the University of St. Volodymyr]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats.* 2014. 44. S. 89–96. 64. Shulgin V. Ia. *Istoriia Universiteta Sv. Vladimira* [History of St. Vladimir University]. SPb., 1860. 230 s. 65. Hrytsenko I., Korotkyi V., Nabytskyi D. *Profesor V. Ya. Shulhin ta yoho «Ystoria unyversyteta Sv. Vladymyra»* [Professor V. Ya. Shulgin and his «History of the University of St. Vladimir»]. *Shulhyn Vytalyi. Ystoria Unyversyteta Sv. Vladymyra /soch. Vytalyia Shulhyna; sost. V. Korotkyi. Repr. yzd. Kyiv, Lybid, 2010.* 280 s. 66. Pustarkov V.F. *Universitetskaia filosofiiia v Rossii: Idei. Personalii. Osnovnye tcentry* [University Philosophy in Russia: Ideas. People. The main centers]. Spb., 2003. 67. Novitskii O.M. *Postepennoe razvitie drevnikh filosofskikh uchenii v sviazi s razvitiem iazycheskikh verovani: v 4 t. / Soch. Or. Novitskogo.* [Gradual development of ancient philosophical doctrines in connection with the development of pagan beliefs: in 4 vol.]. 1: *Religiia i filosofiiia Drevnego Vostoka.* Kiev. 1860. XVI, 326; 2: *Religii klassicheskogo mira i pervaia polovina grecheskoi filosofii.* Kiev. 1860. VIII, 429; 3: *Vtoraia polovina grecheskoi filosofii i obshchii vzgliad na kharakter etoi filosofii.* Kiev. 1860. VI, 362; 4: *Religiia i filosofiiia Aleksandriiskogo perioda.* Kiev, 1861. VIII, XX, 384. 68. *Novytskyi Orest Markovych (1806–1884). Ordynarnyi profesor Imperatorskoho universytetu Sv. Volodymyra* [Novitsky Orest Markovich (1806–1884). Ordinary Professor at the Imperial University of St. Vladimir]. *Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka: Nezabutni postati /Avt.-upor. O. Matviichuk, N. Struk; Red. kol.: V.V. Skopenko, O.V. Tretiak, L.V. Huberskyi, O.K. Zakusylo, V.I. Andreitsev, V.F. Kolesnyk, V.V. Rizun ta in. Kyiv: Svit Uspikhu, 2005.* S. 386. 69. *Novitskii Orest Markovich* [Novitskii Orest Markovich] /*Biograficheskii slovar professorov i prepodavatelei imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira (1834–1884).* Kiev. 1884. S. 489–528. 70. *Novytskyi Orest Markovych* [Novytskyi Orest Markovych]. *Filosofska dumka v Ukraini: biobibliografichni slovnky.* Kyiv. 2002. S. 144–145. 71. *Tkachuk M.L. Orest Novytskyi: shtrykhy do zhyttiepysu* [Orest Novitsky: strokes to biography]. *Mahisterium.* 65: *Istoryko-filosofski studii.* Kyiv: NaUKMA, 2016. S. 73–84. 72. *Chalyi M. Iz spohadiv pro universytet ta vykladachiv (30-40-vi roky XIX st.)* [From memories of the university and teachers (30-40-ies of the XIX century)]. 3 imenem Sv. Volodymyra: *Kyivskiy universytet v dokumentakh, materialakh ta spohadakh suchasnykiv: 2 kn.* Kyiv: Zapovit, 1994. 244 s. 73. *Lebedintsev F.G. Novitskii Orest Markovich (Nekrolog)* [Novitsky Orest Markovich (Obituary)]. *Kievskaiia starina.* 7. 1884. S. 547–554. 74. *Tkachuk M.L. Orest Novytskyi: shtrykhy do zhyttiepysu* [Orest Novitsky: strokes to biography]. *Mahisterium.* 65: *Istoryko-filosofski studii.* Kyiv: NaUKMA, 2016. S. 73–84. 75. *Tkachuk M.L. Yak vyvchaly istoriiu filosofii v Universyteti Sv. Volodymyra* [How studied history of philosophy at St. Volodymyr University]. *Mahisterium.* 13. *Istoryko-filosofski studii.* Kyiv. 2004. S. 65–74. 76. *Zakharchenko M.M. Istoriia Kievskogo instituta blagorodnykh devitc (1838–1888 gg.)* [History of the Kiev Institute of Noble Maidens (1838–1888)]. Kiev, 1889. S. 41–42. 77. *Pogodin M.P. O sostoianii zhenshchin* [About the status of women]. *Moskvitianin.* 1850. 3. Otd. IV. 97 s. 78. *Shulgin V.Ia. Kurs vseobshchei istorii dlia vospitanic blagorodnykh institutov i vospitannikov gimnazii. Istoriia srednikh vekov* [Course of World History for the Institutes of Noble Maidens and pupils of gymnasiums. History of the Middle Ages]. 1-e izd. Kiev, 8-e izd. 1881. 79. *Shulgin V.Ia. Kurs istorii drevnego mira dlia vospitanic zhenskikh institutov i vospitannikov gimnazii* [The course of ancient history for for the Institutes of Noble Maidens and pupils of gymnasiums]. 1-e izd. Kiev, 6-e izd., 1865. 80. *Shulgin V.Ia. Kurs istorii novykh vremen dlia vospitanikov i vospitanic srednikh uchebnykh zavedenii* [The course of the history of Modern Times for pupils of secondary schools]. 1-e izd. Kiev. 7-e izd., 1898. 81. *Eshevskii S. Kurs vseobshchei istorii, sostavlennyi V. Shulginyem* [The course of world history, compiled by V. Shulgin]. *Atenei.* 5. 1858. S. 126–160. 82. *Ilovaiskii D. Kurs vseobshchei istorii i pr., soch. Shulgina* [The course of general history, etc., op. Shulgin]. *Moskovskie Vedomosti.* 137. 15 noiabria. 1858. 561–563. 83. *Shulgin V. O sostoianii zhenshchin v Rossii do Petra Velikogo. Istoricheskoe issledovanie* [About the status of women in Russia before Peter the Great. Historical research]. 1. Kiev: tip. I. Valnera, 1850. 106 s. 84. *Shulgin V.Ia. Istoricheskoe obozrenie uchebnykh zavedenii v Iugo-Zapadnoi Rossii s kontca XVIII veka do otkrytiia universiteta v Kieve* [Historical review of educational institutions in the South-West Russia since the end of the XVIII century, before the opening of the university in Kiev]. *Russkoe slovo.* 9. 1859. S. 1–40. 85. *Shulgin V.Ia. Iugo-Zapadnyi kraj v poslednee dvadcatipiatiletie (1838–1863)* [South-West Region in the last twenty-five years (1838–1863)]. Kiev, 1864. 254 s.

Olga Tarasenko

STROKES TO THE SOCIO-CULTURAL PORTRAIT OF HISTORIANS OF ST. VOLODYMYR UNIVESTY – V. TSYKH, O. STAVROVSKY, V. SHUL'GIN

We honored bright representatives of School of Historians of St. Volodymyr University Professors of World History Department V. Tsykh, O. Stavrovsky, V.. Shul'gin in the article. We investigated the socio-cultural portrait of these historians. We analyzed materials about their lives, teaching, scientific, and educational activities in the historiography from the second third of the XIX till the beginning of the XXI centuries. We proved that by their teaching and scientific work V. Thykh, O. Stavrovsky, V. Shulgin

from the middle of the 30's till the middle of the 60's of the XIX century generated the first and second periods of the formation of the School of Historians of St. Volodymyr University. Respectively, V. Thykh and O. Stavrovsky from the middle of the 30's till the end of 40's of the XIX century formed the first period, and O. Stavrovsky and V. Shul'gin from the end of the 40's till the middle of the 60's formed the second period of the creating the School of Historians of St. Volodymyr University of the XIX century. We looked deeper in initiating by them the traditions of the School of Historians of the St. Volodymyr University. We investigated V. Tsykh, O. Stavrovsky, V. Shul'gin fruitfully worked at the World History Department. We established that V. Tsykh, O. Stavrovsky, V. Shul'gin in their educational and scientific work demonstrated cult of knowledge, high erudition, general culture and the desire to create which facilitated the tradition of the School of History of St. Volodymyr University in general. We emphasize on the basis of analyzed studies about professors Tsykh, Stavrovsky, Shul'gin that they belonged to the founders of Ukrainian historical education and science. They were outstanding individuals who actively created their time. We substantiate that V. Tsykh, O. Stavrovsky, V. Shul'gin should rightfully take the place of honor among the Ukrainian teachers and scientists of the Russian Empire in the second third – the middle of the 60's of the XIX century.

Key words: socio-cultural portrait, the first and second periods of the formation of the School of Historians of St. Volodymyr University, V. Tsykh, O. Stavrovsky, V. Shul'gin, the middle of the 30's – the middle of the 60's of the XIX century, Kyiv.

УДК 94(929.5)

Віра Мельник, Роман Мельник

УЧАСТЬ Т. ОКУНЕВСЬКОГО У СТВОРЕННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. характеризується новим етапом національного відродження на західноукраїнських землях. «Українське питання» починають висувати об'єднання, громадсько-політичні організації. Наприкінці ХІХ ст. Русько-українська радикальна партія (далі – РУРП) пережила кризу. Внутріпартійна боротьба викристалізувала три основні фракційні групи: власне радикальну, соціал-демократичну та національно-демократичну. Рух за об'єднання усіх лівоцентристських елементів, що стояли на самостійницьких позиціях, очолила народовська «Народна Рада». 26 березня 1899 р. таке угруповання створене під назвою Української національно-демократичної партії (далі – УНДП) . Біля її витоків перебували І. Франко, М. Грушевський, Ю. Романчук, К. Левицький, Є. Левицький, В. Охримович, В. Будзиновський та Т. Окуневський. Національна демократія зосереджувала у своїх лавах інтелектуальну еліту краю і через це зберігала провідні позиції в політичному житті українства. Т. Окуневський підтримував політичну програму УНДП та дотримувався її установ будучи депутатом Віденського парламенту. Розвиток націонал-демократичного руху в Східній Галичині пов'язаний із діяльністю Т. Окуневського, який перебував біля витоків українського парламентаризму кінця ХІХ – початку ХХ ст., який прагнув створення єдиної соборної української держави.

Ключові слова: Т. Окуневський, Українська націонал-демократична партія, Віденський парламент, Східна Галичина, «українське питання».

Розвиток українського національного демократичного руху у 40–80-х рр. ХІХ ст. на західноукраїнських землях дав поштовх для формування національної свідомості української інтелігенції. У цей період розгортаються націотворчі та демократичні процеси, що вкотре доводить внутрішню єдність новоствореної української нації. Разом із утвердженням української національної ідеї, чим характеризувався цей період, відбувається прихід до активного суспільного життя української інтелігенції, що активно випробовує нові методи та форми націотворення. Упродовж цього часу відбувається політизація українського національного руху. Саме у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувається процес творення української політичної нації.

У Наддніпрянській Україні процеси розвитку українського національного руху зустрічали спротив російської влади та суттєво пригальмовувалися. Репресії з боку російського царизму зумовили перенесення центру українського національного руху в Східну Галичину, де у цей період виникають перші політичні партії, головним завданням яких стає реалізація української національної ідеї, а саме створюється РУРП у жовтні 1890 р. У вересні 1899 р. виникає Українська соціал-демократична партія. УНДП створюється у Львові 26 грудня 1899 р. Ініціаторами створення

та головними основоположниками ідей партії стали М. Грушевський, І. Франко, Ю. Романчук, К. Левицький, В. Охримович, Є. Левицький, В. Будзиновський та Т. Окуневський. Основним гаслом новоствореної політичної сили стало: «дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну й політичну самостійність та зеднався з часом в одноцілий національний організм» [30, с. 13]. До складу УНДП увійшли більшість народовців, представники національної течії РУРП, комітету львівських русинів, члени Народної ради та відомі громадські діячі.

У історіографії питання українського національно-демократичного руху міжвоєнного періоду представлені насамперед у дослідженнях Ю. Охримовича [24], однак у праці більше уваги приділяється розвитку української політичної думки та суспільного руху. Історіографія міжвоєнного періоду відзначилася своєю фрагментарністю та фактологічним підходом і представлена працями А. Бельціковської [38] та М. Філінські [33]. Важливе місце в історичних дослідженнях займають історичні розвідки учасників цих подій, а саме праці К. Левицького [5; 17; 25; 28, с. 15–18], Д. Паліїва [27], О. Кузьми [13], В. Кучабського [14], М. Лозинського [19]. Саме у працях сучасників національно-демократичного руху можна прослідкувати його діяльність та обставини здійснення національно-демократичної революції. У радянській історіографії помітне місце займали праці О. Карпенка [10] та С. Макарчука [20]. Історіографічну базу дослідження в період незалежності представляють праці О. Субтельного [31], Т. Гунчака [8], Я. Грицака [7], В. Вериги [6] та М. Кугутяка [12]. Зокрема, у роботі М. Кугутяка простежено ряд наукових досліджень із зародження, розвитку та діяльності української націонал-демократичної партії 1899–1929 рр. Автор розкрив процес створення ідейно-політичних концепцій УНДП та висвітлив різноманітні аспекти парламентської діяльності української політичної партії.

Джерельна база дослідження представлена фондами Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (фонди 344 «Українське національно-демократичне об'єднання»; 372 – «Володимир Охримович»; 382 – «Юліан Романчук»; 359 – «Осип Назарук»; 663 – «Михайло Павлик»).

Розвиток націонал-демократичного руху в Східній Галичині пов'язаний із діяльністю Т. Окуневського, який перебував біля витоків українського парламентаризму кінця ХІХ – початку ХХ ст., в ідеї якого лежала основа створення єдиної соборної української держави.

Вибори до парламенту 1907 р. перемістили центр діяльності українських партій до Відня. За результатами цих виборів представниками в австрійському парламенті були 26 депутатів від УНДП. Серед них був і Т. Окуневський. Перші вибори до віденського парламенту на основі загального і рівного виборчого права були призначені на травень 1907 р. (14 травня – в сільських округах, 17 травня – в міських). Українські політичні партії, викриваючи традиційні при виборах махінації польських шовіністичних кіл, провели активну агітацію за кандидатури українських депутатів. Вибори змінили склад рейхсрату. Новообрана палата депутатів налічувала 516 членів, серед них українців – 32, поляків – 80, німців – 231, чехів – 107, італійців – 19, хорватів – 11, румунів – 6, сербів – 2. У Східній Галичині націонал-демократи одержали 17 мандатів, радикали – 3, соціал-демократи – 2, москвофіли – 5. Українська репрезентація у парламенті утворила русько-український клуб чисельністю 30 депутатів. До фракції належали такі національні демократи, як Ю. Романчук, Є. Олесницький, К. Левицький, Т. Окуневський, Г. Цеглинський, Є. Петрушевич, О. Колеса, С. Дністрянський, В. Охримович, Є. Левицький, Т. Войнаровський, Д. Стахура, С. Онишкевич, В. Будзиновський, Й. Фолис, М. Петрицький та Т. Старух [1].

Т. Окуневський вийшов із загального голосування в 1907 р. до палати депутатів Державної Ради у Відні. До Галицького сейму на виборах 1908 р. вже не увійшов. У австрійському парламенті його шанували, як старшого депутата молодші колеги та користувалися його досвідом і знанням парламентарних відносин. Т. Окуневського також вибрано заступником голови парламентського клубу [16, с. 234].

6 червня 1907 р. відбулася нарада ширшого Народного комітету національно-демократичного (народного) зібрання у Львові про створення єдиного національного руського клубу в парламенті [17, с. 440]. На цій нараді був присутній Т. Окуневський.

Українська парламентська фракція в перший день роботи рейхсрату, 20 червня 1907 р., оприлюднила політичну «Декларацію русинських послів парламенту відносно державно-правового статусу українського населення в Галичині та Буковині». У ній йшлося про національно-територіальну автономію українських земель в австро-угорській державі, звучав протест проти існуючої крайової автономії та «заступництва» українського народу протизаконними виборчими махінаціями [17, с. 440]. Під заявою підписалося 29 депутатів, серед них і Т. Окуневський.

Русько-український клуб розпочав свою діяльність із викриття виборчих зловживань галицької адміністрації, про те це питання не внесли на порядок денний. Тоді українці склали протест у приміщенні парламенту, проспівали український національний гімн «Ще не вмерла Україна» і «Не

пора». 5 липня 1907 р. клуб прийняв документ про те, що українські депутати дотримуватимуться опозиції уряду, поки не будуть створені умови для самостійного розвитку східногалицького українства. Завдяки цьому документу центральний уряд здійснив певні зміни на користь українців, а саме: відкрито дві кафедри з українською мовою викладання у Львівському університеті, обіцяна матеріальна допомога «Просвіті», створено початковий фонд для українського парцеляційного банку, полагоджено питання мови діловодства в громадах, обіцяно вплинути на вирішення сеймової реформи, тобто ліквідувати куріальну систему виборів до Галицького сейму. Реакція українських політичних сил на проголошені рішення Відня була позитивною [2, с. 126].

2 квітня 1908 р. розпочалася нова сесія парламенту. В ній передусім руські депутати отримали перемогу в питанні збільшення контингенту рекрутів. У цій справі в Раді виступав Т. Окуневський. Він підкреслив «... що у нас армія не служить до охорони свободи, але для охорони гнету, бо в Галичині нема виборів без війська» [17, с. 474]. У відповідь на такі слова, адміністрація зобов'язалася боронити права усіх, а не тільки охороняти владу. Палата депутатів ухвалила бажане урядом підвищення контингенту рекрутів, але врегулювала відшкодування для родин резервістів, покликаних до війська.

У 1909 р. на чергу нарад палати депутатів Є. Левицький виніс заяву про знесення міністерства для Галичини і депутати детально охарактеризували роль міністрів для Галичини. Зокрема, Т. Окуневський посилався на мемуари міністра Земляковського, котрий відносно слов'янського конгресу з 1848 р. зазначав: «Хто вірить чеській політиці, – мусить бути так само як чехи, клеветником, або дурнем». Він зазначав, що не це зрушило чеських послів, бо за внесення руських послів голосували тільки соціальні демократи. Так, наочно Т. Окуневський проілюстрував неославізм [17, с. 514–515].

10 березня 1909 р. палата депутатів скликала нову сесію. На порядку денному був запит української фракції про ліквідації міністерства для Галичини. Т. Окуневський критично охарактеризував роль міністрів, які намагалися пригальмувати розвиток українського народу, такої ж думки були Є. Олесницький та Є. Левицький. До важливих проблем цієї сесії належало і питання вживання української мови.

У 1909 р. руські депутати подали на розгляд Державної Ради термінове внесення Ф. Колесси щодо поділу Галицької шкільної крайової ради, тим самим вони виступили проти урядових планів і лояльної слов'янської унії. З цього приводу Т. Окуневський зауважив, що «... ви хочете для себе мати дешевше м'ясо, але що руський хлоп через це буде бідувати до загину, цього знати не хочете...» [17, с. 528–529].

11 грудня 1909 р. у палаті депутатів розпочалося перше читання торговельних угод з Румунією і балканськими державами щодо імпорту худоби на територію імперії. Австро-Угорщина мала виплатити відшкодування власним аграріям на підтримку годівлі і збуту худоби. Компенсація мала перейти до крайової галицької влади, проте німецькі та чеські депутати зажадали призначення відшкодування безпосередньо їх господарським організаціям. Т. Окуневський та К. Левицький, як члени президії русько-українського клубу, вирішили домагатися виплати матеріальної допомоги для українських селян, зокрема, безпосередньо крайовому господарському товариству «Сільський господар» у Львові [35, с. 176]. Врешті-решт польським господарським структурам виділено 2/3 суми а «Сільському господареві» – 1/3.

2 лютого 1910 р. у Львові відбулася перша нарада австрійських парламентарів-українців на запрошення голови українського парламентського клубу Ю. Романчука. Приводом до скликання було політичне становище краю і держави, яке визначалося заходами польської політики проти нашого народу. На нараду прибули члени палати панів і вірилісти, члени парламентського клубу, серед яких був Т. Окуневський, члени Галицького сейму, буковинські парламентарі. На цій нараді вирішено ухвалити наступні позиції подальшої роботи: забезпечення автономії для Східної Галичини та Північної Буковини, а також поділу всієї адміністративної влади [17, с. 539].

Весною 1911 р. розпочалася парламентська криза – перший Віденський рейхсрат достроково розпущено цісарським декретом, а нові вибори призначено на 19 червня 1911 р. 6 липня цього ж року в пресі опублікували підсумки виборів, за якими у 28 округах краю обрано 24 українських депутати. Т. Окуневський – один із 18 націонал-демократів вибраний депутатом до імперського рейхсрату [3, с. 80]. Утворено український парламентський союз до якого увійшли представники націонал-демократичної, радикальної партії та українські депутати від Буковини. Головою союзу обрано К. Левицького 16 липня 1911 р. Заступником став Т. Окуневський. Існування трьох українських фракцій послабило роботу союзу і восени 1911 р. українська депутатська фракція фактично розпалася [22].

Українське представництво в парламенті після виборів 1911 р. становило 29 депутатів, з них 24 депутати з Галичини і 5 із Буковини. Представники націонал-демократичної партії – 21 мандатів, радикали отримали 5 місць, один від соціал-демократів та лише два мандати вибороли

москвофіли: 2 землевласники – М. Василько та А. Лукашевич, 3 судді – В. Сінгалевич, Л. Левицький, 2 селян – П. Лаврук та Т. Старух, 3 священики – С. Онишкевич, 6 гімназійних та університетських професорів – Ю. Романчук, О. Колесса, С. Дністрянський, 11 адвокатів та журналістів – К. Левицький, В. Бачинський, К. Трильовський [3, с. 81].

Результати виборів 1911 р. продемонстрували, що москвофільський рух серед української спільноти Північної Буковини та Східної Галичини не отримав належної підтримки, – вони отримали лише 7,6 % усіх мандатів, порівняно із досягненнями націонал-демократів у 70 % [8, с. 184]. У новообраному парламенті 16 липня 1911р. з числа депутатів парламенту, представників від націонал-демократичної партії, радикальної партії та депутатів від Північної Буковини, під проводом К. Левицького сформовано Український парламентський союз (далі – УПС). президентом союзу обрано К. Левицького, віце-президентами – М. Василька, М. Лагодинського, Т. Окуневського, секретарем – Є. Левицького. УПС поставив собі за мету добитися вирішення для українців краю таких питань, як заснування українського університету та проведення виборчої реформи до Галицького сейму.

Початок війни призвів до того, що українські сили 1 серпня 1914 р. утворили у Львові Головну українську раду (далі – ГУР), яка виступала координатором української національної політики. Після окупації у вересні 1914 р. російською армією галицьких земель керівники українських політичних партій перемістилися у Відень. ГУР об'єдналася зі Спілкою Визволення України та у Загальну Українську Раду (далі – ЗУР). До її складу ввійшли делегати усіх українських галицьких і буковинських партій. ЗУР налічувала 29 осіб. До її керівного органу входив Т. Окуневський, К. Левицький, Є. Олесницький та інші відомі політики. До грудня 1916 р. ЗУР координувала роботу українських суспільно-політичних об'єднань за кордоном, у Східній Галичині та Наддніпрянській Україні. Т. Окуневський брав активну участь у діяльності австрійського парламенту. Спільно із К. Левицьким, Л. Цегельським та Є. Петрушевичем він підготував брошуру «Що робили наші послі в парламенті? Маніфест руського (українського) парламентарного клубу» (1911 р.) [37], в якій стверджувалося, що становище української фракції було дуже важким через її малочисельність, але депутати доклали чимало зусиль для покращення становища українського населення і здобуття для нього поваги інших парламентських угруповань і уряду.

Реалізовувати українську-національну ідею мали українські політичні партії. Серед них була і новостворена УНДП, членом якої був і Т. Окуневський. Після укладення Берестейського миру польські політики висловили своє невдоволення його підписанням і 18 лютого 1918 р. оголосили загальний політичний страйк, що мав на меті скасувати договір. УНДП скликала з'їзд представників усіх політичних партій Галичини, а також депутатів до сейму та парламенту. 25 лютого 1918 р. у Львові відбувся з'їзд, що мав підготувати платформу для піднесення та розвитку українського національного політичного руху. Напередодні, 24 лютого 1918 р., відбулися збори депутатів до австрійського парламенту і Галицького сейму, на цих зборах з доповідями виступили Є. Петрушевич та Є. Левицький. Збори продовжувалися тривалою дискусією до якої залучився і Т. Окуневський, результатом дискусії стало погодження принципових питань самих зборів [14, с.13].

Партійна діяльність Т. Окуневського, як члена УНДП, стала логічним продовженням парламентської праці у Віденському парламенті. Завдяки його активності, працьовитості та наполегливості не одноразово вдавалося привернути увагу центрального уряду до українців у Східній Галичині. Рішучі заяви та численні запити Т. Окуневського стосувалися найболючіших питань галицького українства. Предметом його виступів були виборчі махінації місцевої влади і польських кіл, з приводу яких він часто виступав із промовами. Неодноразово він доводив неконституційність існування міністерства для Галичини, вимагаючи на засіданнях його ліквідації. Т. Окуневський підтримував основну політичну вимогу для галицьких українців відділення Східної Галичини в окрему національно-адміністративну одиницю. Депутат завжди був прихильником ідеї відкриття українського університету в Львові. Однак найбільше зусиль в австрійському парламенті він доклав для відстоювання інтересів галицького селянства. Т. Окуневський був взірцем європейського парламентарія, політика, який розумів важливість парламентаризму для успішного розвитку народу. Будучи фаховим юристом, адвокатом, він усвідомлював першочергове значення закону для покращення економічного, соціального, культурного становища найширших верств народу.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАЛ України). Ф. 165. Оп. 2. Спр. 587.
2. ЦДАЛ. Ф.328. Оп.1. Спр.103. Арк. 126.
3. Андрухів І. Українські правники у національному відродженні Галичини: 1848–1939 рр. Івано-Франківськ, 1996. 80 с.
4. Аркуша О. Парламентська традиція галицьких українців в другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип.6. Львів, 2000. С.68–91.
5. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів, 1931. 152 с.
6. Верига В. Визвольні змагання в

Україні 1914–1923 рр. У 2-х томах. Львів, 1998. Т.2. 504 с. 7. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. Київ, 1996. 360 с. 8. Гунчак Т. Україна: перша половина XX ст. Нариси політичної історії. Київ, 1993. 287 с. 9. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали. Т.1. Івано-Франківськ, 2001. С.87. 10. Карпенко О. До питання про характер революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. // З історії західноукраїнських земель. Вип.1. Київ, 1957. С.59–90. 11. Кочержук М. Вибори в Коломиї в період Австро-Угорщини. URL: <http://museum.ko.if.ua/statti/13.html> (дата звернення: 1.12.2017). 12. Кугутяк М. Українська націонал-демократія 1918–1929 рр. Т.1. Київ–Івано-Франківськ, 2002. 532 с. 13. Кузьма О. Листопадіві дні 1918 р. Львів, 1931. 450 с. 14. Кучабський В. Вага і завдання Західно-української Держави серед сил Східної Європи на переломі 1918/1919-го року // Дзвони.1932. Ч. 3, березень; 1932.Ч.12, грудень, 1933. Ч.1. 15. Левицький К. Великий зрив. Нью Йорк, 1968. С.13. 16. Левицький К. Д-р Теофіл Окуневський // Визначні постаті України: Андрій Чайковський, Теофіл Окуневський. Львів, Афіша, 2010. С.234. 17. Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Др. ч. Львів, 1929. 772 с. 18. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. 1848–1914. Львів: 3 друкарні о.Василян, 1926. С. 440. 19. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. Відень. 1922. 228 с. 20. Макарчук С.А. Етносоціальні і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму. Львів, 1983. 148 с. 21. Марунчак М. Від культурних основ до політичного вивершення. Три політичні віча в Городенці в 1912–1913 рр. // Городенщина. Історико-мемуарний збірник. Нью-Йорк–Торонто–Вінніпег. 1978. С.358. 22. Мельник В. Політична діяльність галицьких адвокатів радикалів в Сеймі та Парламенті кін. XIX – поч. XX ст. (На прикладі Теофіла Окуневського) // Всеукраїнський круглий стіл. Адвокатура України: історія і сучасність. Львів-Київ, 2015. 23. Народний з'їзд // Діло. 25 травня 1923. 24. Настюк М. Буковинський крайовий сейм: структура, компетенції і діяльність (1861–1914) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Вип.30. Львів, 1993. С.16–20. 25. Національно-демократичне строїцтво в 1918 р. // Республіка. 1 цвітня 1919. 26. Охримович Ю. Розвиток української національно-політичної думки. Львів-Київ, 1922. 120 с. 27. Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх спогадів. Львів, 1929. 25 с. 28. Перший державний секретаріат у Львові // Український Скиталець. 1923. Ч. 11. С.15–18. 29. Польська дипломатія і східно-галицьке питання на паризькій мирній конференції в 1919 р. // Дзвони. 1931. Ч.2, травень. 30. Програма народно-демократичної і радикальної партій. Коломия, 1913. С.13. 31. Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1991. 720 с. 32. Українська дипломатія і держави Антанті в році 1919 // Дзвони. 1931. Ч.6, вересень. 33. Філінські М. Українці у відродженій Польщі. Львів, 1931. 34. Чорновол І. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини, граф Густав Кальнокі і український національний рух в Галичині // Вісник Львівської академії мистецтв. Львів, 1998. Вип.9. С 35–43. 35. Чорновол І. Українсько-польські стосунки в 80-их рр. XIX ст. Початки «Нової ери» // Україна в минулому. 1996. Вип. IX. С.103–117. 36. Чуйко І. Євген Олесницький: сторінки життєпису. Історико-біографічний нарис. Тернопіль, 2005. С. 176. 37. Що робили наші послі в парламенті? // Маніфест русько-українського парламентського клубу. Львів, 1911. 38. Belcikowska A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce. Warszawa, 1925.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u L'vovi (dali – TsDIAL Ukrayiny). F.165. Op.2. Spr.587. 2. TsDIAL Ukrayiny. F.328. Op.1. Spr. 103. Ark. 126. 3. Andrukhy I. Ukrayins'ki pravnyky u natsional'nomu vidrodzhenni Halychyny: 1848–1939 rr.[Ukrainian lawyers in the national revival of Galicia: 1848–1939]. Ivano-Frankivsk, 1996. 80 p. 4. Arkusha O. Parlament's'ka tradytsiya halys'kykh ukrayintsiv v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.[Parliamentary tradition of Galician Ukrainians in the second half of the XIX – early XX centuries]. Ukrayina: Kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist'. Vyp.6. L'viv, 2000. S.68–91. 5. Velykyy zryv (Do istoriyi ukrayins'koyi derzhavnosti vid bereznya do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv) [The Great Disruption (To the History of Ukrainian State from March to November 1918, based on memoirs and documents)]. L'viv, 1931. 152 s. 6. Veryha V. Vyzvol'ni zmahannya v Ukrayini 1914–1923 rr. [Liberation competitions in Ukraine in 1914–1923]. U 2-kh tomakh. L'viv, 1998. Т.2. 504 с. 7. Hrytsak Ya. Narys istoriyi Ukrayiny. Formuvannya modernoyi ukrayins'koyi natsiyi XIX–XX st. [Essay on the history of Ukraine. Formation of the modern Ukrainian nation of the XIX–XX centuries]. Kyiv, 1996. 360 s. 8. Hunchak T. Ukrayina: persha polovyna XX st. Narysy politychnoyi istoriyi [Ukraine: the first half of the XX century. Essays on political history]. Kyiv, 1993. 287 s. 9. Zakhidno-Ukrayins'ka Narodna Respublika 1918–1923. Dokumenty i materialy [Western Ukrainian People's Republic 1918–1923. Documents and materials]. T.1. Ivano-Frankivs'k, 2001. S.87. 10. Karpenko O. Do pytannya pro kharakter revolyutsiyynoho rukhu v Skhidniy Halychyni v 1918 r. [On the question of the nature of the revolutionary movement in Eastern Galicia in 1918]. Z istoriyi zakhidnoukrayins'kykh zemel'. Vyp.1. Kyiv, 1957. S.59–90. 11. Kocherzhuk M. Vybery v Kolomyi v period Avstro-Uhorshchyny [Elections in Kolomyia during the Austro-Hungarian Empire]. URL: <http://museum.ko.if.ua/statti/13.html> (data zvernennya – 1.12.2017). 12. Kuhutyak M. Ukrayins'ka natsional-demokratiya 1918–1929 rr. [Ukrainian national democracy 1918–1929]. T.1. Kyiv-Ivano-Frankivs'k, 2002. 532 s. 13. Kuz'ma O. Lystopadovi dni 1918 r. [November days 1918]. L'viv, 1931. 450 s. 14. Kuchabs'ky V. Vaha i zavdannya Zakhidno-ukrayins'koyi Derzhavy serey syl Skhidnoyi Yevropy na perelomi 1918/1919-ho roku [Weight and tasks of the Western Ukrainian state among the forces of Eastern Europe at the turn of 1918/1919th]. Dzvony.1932. Ch. 3, berezen'; 1932.Ch.12, hruden', 1933. Ch.1. 15. Levyts'ky K. Velykyy zryv [Big breakdown]. Nyu York, 1968. S.13. 16. Levyts'ky K. D-r Teofil' Okunevs'ky [Dr. Theophil Okunevsky]. Vyznachni postati Ukrayiny: Andriy Chaykovs'ky, Teofil Okunevs'ky. L'viv, Afisha, 2010. S.234. 17. Levyts'ky

K. Istoriya vyzvol'nykh zmahan' halyts'kykh ukrayintsiv z chasu svitovoyi viyny 1914–1918 [The history of the liberation struggles of Galician Ukrainians since the World War of 1914–1918]. Dr. ch. L'viv, 1929. 772 s. 18. Levyts'kyi K. Istoriya politychnoyi dumky halyts'kykh ukrayintsiv. 1848–1914 [The history of political thought of Galician Ukrainians. 1848–1914]. L'viv: Z drukarni o.Vasyliyan, 1926. S. 440. 19. Lozyns'kyi M. Halychyna v rr. 1918–1920 [Galicia in the 1918–1920]. Viden'. 1922. 228 s. 20. Makarchuk S.A. Etnosotsial'nyye y natsional'nyye otosheniya na zapadnoukrainskikh zemlyakh v period imperializma [Ethnosocial and national relations on Western lands during the period of imperialism]. L'viv, 1983. 148 s. 21. Marunchak M. Vid kul'turnykh osnov do politychnoho vyvshchennya. Try politychni vicha v Horodentsi v 1912–1913 rr. [From Cultural Foundations to Political Extermination. Three political parties in Horodenka in 1912–1913]. Horodenshchyna. Istoryko-memuarnyy zbirnyk. N'yu-York-Toronto-Vinnipeh. 1978. S.358. 22. Mel'nyk V. Politychna diyal'nist' halyts'kykh advokativ radykaliv v Seymi ta Parlamenti kin. XIX – poch. XX st. (Na prykladi Teofila Okunevs'koho) [Political activity of Galician lawyers of radicals in the Sejm and Parliament. XIX – early XX century (On the example of Theofil Okunevsky)]. Vseukrayins'kyi kruhlyy stil. Advokatura Ukrayiny: istoriya i suchasnist'. L'viv-Kyyiv, 2015. 23. Narodnyy z'yizd [People's Congress]. Dilo. 25 travnya 1923. 24. Nastyuk M. Bukovyns'kyi krayovyy seym: struktura, kompetentsiyi i diyal'nist' (1861–1914) [Bukovina Regional Sejm: Structure, Competence and Activities (1861–1914)]. Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya yurydychna. Vyp.30. L'viv, 1993. S.16–20. 25. Natsional'no-demokratychno stronytstvo v 1918 r. [National-democratic party in 1918]. Respublyka. 1 tsvitnya 1919. 26. Okhrymovych Yu. Rozvytok ukrayins'koyi natsional'no-politychnoyi dumky [Development of Ukrainian national-political thought]. L'viv-Kyyiv, 1922. 120 s. 27. Paliyiv D. Lystopadova revolyutsiya. Z moyikh spohadiv [November Revolution. From my memories]. L'viv, 1929. 25 s. 28. Pershyi derzhavnyy sekretariat u L'vovi [The First State Secretariat in Lviv]. Ukrayins'kyi Skytalets'. 1923. Ch.11. S.15–18. 29. Pol's'ka dyplomatiya i skhidno-halyts'ke pytannya na paryz'kiy myrnyy konferentsiyi v1919 r. [Polish diplomacy and the East-Galician issue at the Paris Peace Conference in1919]. Dzvony. 1931. Ch.2, traven'. 30. Prohrama narodno-demokratychnoyi i radykal'noyi partii [Program of the People's Democratic and Radical Party]. Kolomyya, 1913. S.13. 31. Subtel'nyy O. Ukrayina: istoriya [Ukraine: History]. Kyyiv, 1991. 720 s. 32. Ukrayins'ka dyplomatiya i derzhavy Antanty v rotsi 1919 [Ukrainian diplomacy and Entente states in the year 1919]. Dzvony. 1931. Ch.6, veresen'. 33. Filins'ki M. Ukrayintsi u vidrodzheniy Pol'shchi [Ukrainians in the restored Poland]. L'viv, 1931. 34. Chornovol I. Ministr zakordonnykh sprav Avstro-Uhorshchyny, hraf Hustav Kal'noki i ukrayins'kyi natsional'nyy rukh v Halychyni [Minister of Foreign Affairs of Austria-Hungary, Count Gustav Kalonki and Ukrainian National Movement in Galicia]. Visnyk L'vivs'koyi akademiyi mystetstv. L'viv, 1998. Vyp.9. S 35–43. 35. Chornovol I. Ukrayins'ko-pol's'ki stosunky v 80-ykh rr. XIX st. Pochatky «Novoyi ery» [Ukrainian-Polish relations in the 80's of the XIX century. Beginning of the «New Era»]. Ukrayina v mynulomu. 1996. Vyp. IX. S.103–117. 36. Chuyko I. Yevhen Olesnyts'kyi: storinky zhyttypysu. Istoryko-biografichnyy narys [Yevhen Olesnitsky: Biography pages. Historical and biographical essay]. Ternopil', 2005. S. 176. 37. Shcho robyly nashi posly v parlamenti? [What did our ambassadors do in parliament?]. Manifest rus'ko-ukrayins'koho parlament's'koho klubu. L'viv, 1911. 38. Belcikowska A. Stronnictwa i zwiazki polityczne w Polsce. Warszawa, 1925.

Vira Melnyk, Roman Melnyk

PARTICIPATION OF T. OKUNNEVSKY IN CREATION AND ACTIVITY OF UKRAINIAN NATIONAL-DEMOCRATIC MOVEMENT IN EAST GALICHYN (END OF XIX – BEGINNING OF XX CENT.)

The end of XIX – beg. XX century is characterized by a new stage of national revival in the western Ukrainian lands. The «Ukrainian question» is beginning to be put forward by associations, socio-political organizations. At the end of XIX century the Russo-Ukrainian radical party has survived the crisis. The inner-party struggle has crystallized three main factional groups: the radical, social democratic and national-democratic ones. The movement for the unification of all the center-left elements standing on stand-alone positions was led by the People's Council. On March 26, 1899, such a grouping was created under the name of the Ukrainian National Democratic Party (UNDP). At its origins were I. Franko, M. Hrushevsky, Y. Romanchuk, K. Levytsky, E. Levytsky, V. Okhrymovich, V. Budzinovsky and T. Okunevsky. National Democracy concentrated in its ranks the intellectual elite of the region and because of this kept the leading positions in the political life of Ukrainians. T. Okunevsky supported the political program of the UNPP and adhered to its institutions as an ambassador to the Vienna Parliament. The development of the national-democratic movement in Galicia is connected with the activities of T. Okunevsky, who was at the root of Ukrainian parliamentarism XIX – beginning XX century, in the idea of which lay the foundation of the creation of a united Ukrainian state.

Key words: T. Okunevsky, Ukrainian National-Democratic Party, Vienna Parliament, Eastern Galichina, «Ukrainian question».

УДК 94(477)

Леонід Кравчук

**РАДЯНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГОСПОДАРСТВІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)**

У статті на основі архівних матеріалів проаналізовано заходи радянської влади в господарстві Тернопільської області. Радянізація господарства Тернопільщини займала провідне місце в програмі перетворень радянської влади у вересні 1939 – червні 1941 рр. Зроблено аналіз впливу радянізаційних процесів на економічний розвиток області.

Ключові слова: Тернопільська область, радянізація, автотранспорт, залізничний транспорт, промисловість.

Тема соціалістичних перетворень на Тернопільщині в перші роки радянської влади викликала і викликати інтерес у дослідників. Радянські історики охоче бралися за дослідження цієї теми, описуючи успіхи радянської влади у промисловому розвитку краю під керівною роллю КППС. Якщо відкинути ідеологічне забарвлення цих робіт, то їх автори зібрали та проаналізували значний масив джерельного матеріалу [1–3].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення у наукових працях сучасних українських істориків, зокрема В. Макарчука [4], О. Гуменюк [5], Т. Гуменюк [6], В. Ковалюка [7], В. Півоварчука [8]. та інших. Попри те, окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні транспортної галузі Тернопільщини упродовж 1939–1941 рр.

Джерельною базою для написання статті є архівні матеріали Державного архіву Тернопільської області [9–18].

Загальний стан залізничного господарства області і через рік після приєднання до УРСР залишався незадовільним, незважаючи на окремі оптимістичні публікації у місцевій пресі та позитивно-пропагандистські заяви партійних і радянських керівників області. Реальна картина залізничного транспорту висвітлена у партійних документах закритого типу, як-от у протоколах засідання бюро обкому партії, а ще конкретніше – у додатках до таких протоколів, де подавався матеріал для службового користування. Одним із таких додатків стала постанова бюро обкому від 3 жовтня 1940 р. «Про підготовку Тернопільського і Чортківського відділень служби руху і паровозного господарства до осінньо-зимових перевезень», яка розпочинається твердженням: «Тернопільське і Чортківське відділення служби руху і паровозного господарства до роботи в осінньо-зимових умовах не підготовлені». Підтвержень такому висновку надано більш ніж достатньо: Тернопільським відділенням невикористані кошти для капітального ремонту службових і робочих приміщень, будок стрілочників і т.п., внаслідок чого не готові до зими близько 10 станцій відділення; станційні колії й рампи засипані землею і щебенем, закладені зайвим майном; будки і пости стрілочників не підготовлені, стрілки не відремонтовано; відсутнє належне освітлення; особи, які забезпечують рух поїздів, не мають сигнальних приладів, зокрема, не вистачає ручних ліхтарів, їм не виданий спецодяг, їх службові приміщення паливом не забезпечені. На багатьох станціях пости стрілочників не укомплектовані інструментами й освітлювальними приладами, відсутній телефонний зв'язок із черговим станцією, не працює значна частина семафорів, станції паливом не забезпечені.

Низький рівень підготовки паровозного господарства до зими і у Чортківському відділенні залізниці: паспорт готовності до зими отримано лише на один паровоз; запас палива і мастил відділення має тільки на 1 день при нормі на 3 місяці; не відремонтовано депо у Чорткові і Заліщиках; на окремих станціях несправні водяні помпи, відсутні стаціонарні нафтохранилища, на жоден паровоз не видано паспорти про готовності до зими [9, арк. 143–144]. Непідготовленість згаданих залізничних відділень до зими була лише елементом загального стану залізничного господарства області.

Кадрові проблеми на залізничному транспорті стосувалися не лише рівня управління залізничним господарством і стану трудової дисципліни на усіх його ділянках, а й нестачі робочої сили, особливо у сфері залізничного будівництва, стан справ із кадровим забезпеченням якого був настільки критичним, що Тернопільський облвиконком і обком партії 24 лютого 1941 р. прийняли спільне рішення «Про забезпечення робочою силою оборонного залізничного будівництва». Термін «оборонне» підкреслює стратегічне значення будівництва залізниць на Тернопільщині. Цим рішенням райкоми партії й райвиконкоми були зобов'язані організувати набір робочої сили в

області чисельністю 6 тис. осіб, з яких направити на будівельні роботи на залізницю мали 3 тис. осіб до 15 березня і 3 тис. осіб до 1 квітня 1941 р. Згідно із визначеним розподілом, кожен район мав підібрати й направити на залізничне будівництво від 200 – до 325 осіб із рівномірним їх розподілом. Кожному працюючому, який укладав угоду на 12 місяців роботи, виплачувалася одноразова допомога у розмірі 150 крб. З такого доповнення випливало, що праця тих, хто не укладав угоди, не оплачувалася і фактично була примусовою. Останнє підтверджується одним із пунктів постанови: «Відправку відібраної робочої сили здійснювати організованим порядком». Привертає увагу той факт, що в документі вживається лише де персоніфікований термін «робоча сила» як означення примусового характеру цієї акції обласної влади [10, арк. 108–109].

Актуальні кадрові проблеми не зменшувалися, а навпаки, загострювалися питанням забезпечення залізничного будівництва робітниками масових професій відповідного профілю, бо «робоча сила», яка прибувала із районів області, була, зазвичай, некваліфікованою. 20 березня 1941 р. облвиконком і обком партії вирішують питання «Про підготовку в 1941 році в школах фабрично-заводського навчання робітників масових професій для залізничного будівництва НКШС (Наркомату шляхів сполучення – примітка автора)», яка фактично дублювала однойменну постанову РНК СРСР від 10 березня 1941 р. з проекцією на проблеми області.

Згідно із документом обласне управління трудових резервів при облвиконкомі спільно з керівництвом залізничного будівництва № 56 мали організувати на базі будівельних дільниць і виконробських пунктів дві школи фабрично-заводського навчання (у Тернополі – на 500 і Підволочиську – на 300 учнів) з тримісячним терміном навчання. Ці школи мали працювати у три черги (з 15 квітня, 1 серпня і 15 листопада) по 800 учнів у кожній, і в такий спосіб підготувати для залізничного будівництва до кінця поточного року 2400 робітників відповідних робітничих професій.

Ця постанова затверджувала кількість і графік направлення кожним районом учнів у Тернопільську і Підволочиську школи фабрично-заводського навчання (далі – ФЗН). Завдання щодо направлення учнів отримали усі 38 районів області: Бережанський – 132 особи, Буцацький – 108, усі інші – по 50–70 осіб в середньому. Формулювання «зобов'язати виконкоми районних рад депутатів трудящих призвати для навчання у школи ФЗН залізничного будівництва» свідчить про примусовий характер цього заходу, який стосувався «колгоспної та іншої сільської молоді чоловічої статі віком до 17 років». Передбачено виділення приміщень для навчання та проживання учнів, підготовку інструменту для виробничого навчання, підбір майстрів виробничого навчання з розрахунку 1 майстер на 50 учнів, безкоштовне харчування учнів, підбір і затвердження директорів шкіл ФЗН і їх помічників по політичній частині покласти персонально на секретарів обкомів партії й голів райвиконкомів [10, арк. 106–107].

У сфері автомобільного транспорту питання ставилися у площині його формування та розгортання автотранспортного господарства області. 20 січня 1940 р. президія облвиконкому приймає рішення «Про організацію Облавтотресту Наркомату автомобільного транспорту», за яким весь автомобільний парк, що знаходився у Тернополі й повітах області, в тому числі автобуси, вантажні автомобілі, бензоколонки, передавалися цьому новоутвореному комунальному підприємству [11, арк. 5].

Роботу новоутвореної структури транспортного господарства області партійне керівництво вивчало у серпні 1940 р. За наявною інформацією, діяльність Тернопільського облавтотресту визнана незадовільною, що підтверджувалося багатьма негативними чинниками. Насамперед, йшлося про низький коефіцієнт використання автомобільного парку (простої автомобілів, невихід на лінію, запізнення із виходом чи з поверненням з рейсу тощо), про невиконання плану державних пасажирських і вантажних перевезень. Наприклад, при плані 100,9 тис. пасажирів перевезено лише 68,7 тис. (68 %); за кілометражем план виконано на 86,8 % (при необхідних 3,6 млн зроблено лише 3,2 млн пасажиро-кілометрів). Трест за планом мав перевезти 5,7 тис. т вантажів, а перевіз лише 660 т, тобто виконання плану склало 12 %. При плані 57,9 тис. тонно-кілометрів зроблено тільки 33,9 тис., або 57,6 % плану.

Незадовільна організація перевезень пасажирів проявлялася не тільки у низьких кількісних показниках, а й у й системі обслуговування пасажирів. Так, у Тернополі, Кременці, Бережанах не було обладнаних автобусних станцій і пасажири змушені купляти квитки й чеки відправки автобусів під відкритим небом. Вантажоперевезення здійснювалися без оформлення необхідної документації, без укладення угод із клієнтурою. Не було належного обліку витрат пального і мастил. Неналагодженим залишався облік і контроль за оплатою вантажних перевезень, внаслідок чого частина вантажів перевозилась практично безкоштовно. Залишався низьким рівень трудової дисципліни, що виражалось у традиційних запізненнях на роботу, дочасних залишеннях робочого місця і навіть у відмові від виконання певного виду виробничих завдань. Огляд автомашин, їх профілактичний і поточний ремонт здійснювалися нерегулярно і неякісно. Були відсутні графіки капітального ремонту, а графіки профілактичного ремонту не виконувалися. У тресті 6 автомобілів

потребували капітального ремонту, однак графік їх відновлення не розроблено. Все ж таки головним недоліком, на думку партійного органу, був традиційний: «Масово-політична робота серед робітників і службовців відсутня. Соціалістичне змагання неорганізоване» [12, арк. 147].

Проте автотранспортне господарство області розширювалося, зростала кількість автомобілів як в обласному центрі, так і у районах області. Тому в жовтні 1940 р. облвиконком створює першу структуру із регулювання вуличного і дорожнього руху: 10 жовтня поточного приймає постанову «Про організацію команди РУД», де просить РНК УРСР дозволити організувати для впорядкування вуличного руху команду РУД в кількості 25 осіб (1 командир, 1 політкерівник, 2 командири рою, 3 інспектори РУД, 18 вартових-регулювальників). Прохання було аргументоване зростанням автомобільного парку і відповідно інтенсивності руху та непристосованістю вулиць Тернополя і районних центрів області до руху автомобільного транспорту [13, арк. 11].

«Больовою» точкою господарського організму області залишалася будівельна галузь, особливо такий її визначальний сектор, як виробництво будівельних матеріалів. Рівень організації праці й управління виробничими процесами тут був настільки низьким, що у постанові від 6 травня 1940 р. «Про готовність підприємств облбудматеріалів до випуску продукції в сезон 1940–1941 року» бюро обкому партії в діяльності цієї структури не змогло знайти жодного позитивного аспекту, а недоліки були не окремими, не випадковими, а загальними і принциповими: капіталовкладення у виробництво не використовувалися; кадрові питання не вирішувалися, внаслідок чого не вистачало робітників на усіх підприємствах управління будматеріалів; підприємства залишалися незабезпеченими знаряддями виробництва, робочим інструментом і паливом; до окремих видів робіт, зокрема, до виробництва цегли, випалювання вапна, на травень 1940 р. навіть не приступили; критично не вистачало транспорту, в тому числі гужового. І, звичайно, серед недоліків називається відсутність масово-політичної роботи. Бюро обкому дає вказівку орієнтуватися на місцеві ресурси, максимально використовувати їх у виробництві будівельних матеріалів, у виготовленні знарядь праці та інструментів і зокрема – у забезпеченні паливом (торфом, дровами, бурим вугіллям), місцевим гужовим транспортом, лісоматеріалами з місцевих лісів. Рішення адресувалося і до вищих республіканських органів, насамперед до Наркомату будівельних матеріалів УРСР з проханням відрядити до Тернопільського управління будматеріалів такого важливого фахівця-адміністратора як головний інженер [14, арк. 149].

Від ефективності роботи підприємств з виробництва будівельних матеріалів значною мірою залежав успіх капітального будівництва в регіоні. Із постанови облвиконкому від 28 жовтня 1940 р. випливало, що план капітальних робіт за 9 місяців 1940 р. виконано лише на 2,7 млн крб. із запланованих 4,2 млн, тобто на 65,3 %. Впоралися з плановими завданнями з капітальних робіт лише облхарчпром і облнаросвіта. Інші виконали планові завдання частково: облспоживспілка – на 88,9 %, облкінофікація – на 82,7 %, облбудматеріали – на 62,6 %, облмісцевпром – на 57,4 %, облкомунгосп – на 40,9 %, облторг – на 36,6 %, облмісцевпаливпром – на 30,3 %.

Причини невиконання планових завдань були комплексними, але основні з них – у низькій ефективності керівництва виробничими структурами. Керівництвом не враховано особливостей капітального будівництва у західних областях УРСР. Була відсутня організаційно-технічна допомога виробничим низам з боку управлінських верхів. Недостатньо і несвоєчасно фінансувалися об'єкти виробництва, із запізненням готувалася проектно-кошторисна документація. Не було належного контролю за ходом будівельних робіт. Із цих причин в області не розпочато будівництва багатьох важливих об'єктів. Облторг не освоїв відпущених коштів на реконструкцію пекарень, облмісцевпром – на реконструкцію Чортківського, Збаразького і Буцацького ливарно-механічного заводів. Облмісцевпаливпром план закладки нових шахт з видобутку бурого вугілля виконав тільки на 25,1 %, а план видобутку торфу – на 23,7 % [13, арк. 24]. Такий стан справ засвідчував відому економічну істину: у взаємопов'язаному господарському комплексі не можуть успішно працювати окремі структури, якщо неефективно функціонують інші.

Для пом'якшення кадрової проблеми у будівельній галузі облвиконком і бюро обкому партії в лютому 1941 р. приймають рішення «Про організацію школи фабрично-заводського навчання будівельних матеріалів в Бережанах». Райвиконкоми отримали завдання провести набір для навчання в школі ФЗН виробництва будматеріалів 200 осіб із колгоспної та іншої сільської молоді чоловічої статі віком від 17 років. Набір планувалося провести у дві черги – з 20 березня та з 5 липня 1941 р. по 100 осіб у кожній. Кожен район направляв на навчання по 4–6 осіб. Учнів забезпечували гуртожитком і безкоштовним харчуванням. Відділ будматеріалів облвиконкому відповідав за підготовку навчального приміщення, його обладнання необхідним устаткуванням, за підготовку гуртожитку, в тому числі за його забезпечення м'яким інвентарем. На себе обком партії «взяв» підбір директора школи й керівника військово-фізкультурної роботи [10, арк. 106–107]. Як і інші радянські школи, ФЗН мала навчити юнаків працювати за 1–2 робітничими професіями та

підготувати їх до військової служби, у зв'язку з чим вводилася посада керівника військово-патріотичного й фізичного виховання.

У господарському комплексі області особливе місце належало підприємствам місцевої промисловості, бо саме в цій системі працювала значна частина націоналізованих підприємств і саме ці промислові об'єкти були покликані в майбутньому стати витоком та основою промислового розвитку краю.

Націоналізовані місцеві підприємства потрапили під повний контроль обласної влади – обкому партії та відповідних відділів облвиконкому, насамперед планового. Важливість впливу останнього на діяльність виробничих структур господарства області була беззаперечною, оскільки в методології організації виробництва провідна роль належала плануванню економічної діяльності за кількісними (обсяг виробництва) та якісними (продуктивність праці, собівартість продукції) показниками. Аналіз планових документів, представлених плановим відділом облвиконкому 9 березня 1940 р., приводить до висновку про критично низький рівень якості планування, навіть про непрофесійний підхід до вирішення планово-економічних питань, необхідних для організації ефективного виробничого процесу.

Насамперед насторожують терміни підготовки планових документів. Так, план капітальних робіт облмісцевпрому на I-й квартал 1940 р., що мав гриф «Не підлягає оголошенню», затверджений на спільному засіданні обкому партії та облвиконкому в останньому місяці кварталу (9 березня 1940 р.), коли вже треба було зосереджуватися на вивченні кінцевих результатів. Немає сумніву, що квартальний план, за висловом економістів-практиків, готувався «заднім числом» і з огляду на досягнуті результати перших двох місяців роботи. З причини надзвичайно низьких показників роботи облмісцевпрому з початку року плановики штучно занижують планові завдання на I квартал, простіше кажучи, рівняють їх на «провальні» наявні показники, внаслідок чого складається критична диспропорція між плановими завданнями на II–IV квартали та можливостями їх виконання.

Наприклад, план капітальних робіт облмісцевпрому на 1940 р. передбачав освоєння 290 тис. крб., що означало навантаження на кожен квартал дещо більше 70 тис. крб. Однак, побачивши реальний стан справ, плановики вирішили «розвантажити» I-й квартал і «перекинули» його завдання на три наступні квартали. Тому зі згаданої суми капітальних вкладень на I-й квартал виділили всього 20 тис. крб. (6,9 % плану), а це означало, що в наступних кварталах облмісцевпром мав освоювати по 90 тис. крб. в кожному, або на 20 тис. крб. більше від оптимального обсягу (в 4,5 рази більше, ніж це зроблено у I-у кварталі). Такий плановий «анархізм» стосувався трьох підприємств облмісцевпрому: Тернопільського та Буцацького ливарно-механічних і Тернопільського обозного заводів. Важко пояснити, як зможе Тернопільський ливарно-механічний завод виконати план капітальних робіт в 40 тис. крб. за рік, якщо за перший квартал він зумів освоїти лише 2 тис. крб. або 4,4 % [15, арк. 27].

Через місяць, 5 квітня 1940 р., облплан розгортає план капітальних робіт облмісцевпрому на II-й квартал. Згідно з яким, весь обсяг капітальних робіт мав бути виконаний упродовж II-го кварталу, тобто за квітень-червень 1940 р. заплановано освоїти 270 тис. крб., що залишилися від планового завдання після освоєних у I-у кварталі 20 тис. крб. Абсурдність такого підходу полягає в тому, що перед структурами облмісцевпрому ставилися нереальні завдання: Тернопільський ливарно-механічний завод мав збільшити освоєння коштів на капітальні роботи з 2 тис. крб. у I-у кварталі до 43 тис. крб. у II-у, тобто у 21,5 рази; Буцацький ливарно-механічний завод – з 8 тис. до 62 тис. крб., тобто у 7,8 рази; Тернопільський обозний завод – з 10 тис. – до 140 тис. крб., тобто в 14 разів [15, арк. 43].

Зрозуміло, що такі завдання, з огляду на матеріально-фінансові та організаційно-кадрові ресурси згаданих підприємств (як показав I-й квартал, вони далеко не є достатніми), не просто нереальні, а й руйнівні для забезпечення ритмічної роботи підприємств. Навіть більше, керівництво області було належним чином поінформоване про стан справ у системі облмісцевпрому. 17 лютого 1940 р. бюро обкому партії слухало питання «Про роботу підприємств облмісцевпрому», де було чітко зафіксовано: «Більшість націоналізованих підприємств системи облмісцевпрому працюють незадовільно». Насамперед, підприємства незабезпечені сировиною; окремі з них через відсутність сировини не працюють, інші мають запас сировини на 20–25 днів роботи, що загрожує зупинкою виробництва. Практично для всіх підприємств облмісцевпрому занижено планові показники, але, незважаючи на це, плани не виконуються. Так, Тернопільський ливарно-механічний завод план за січень 1940 р. виконав на 62 %. Неефективно організовано збут готової продукції: на складі миловарного заводу лежать нереалізованими 600 кг мила, на лакофарбовому заводі – 20 т ріпакової олії. Про низький рівень організації роботи на підприємствах системи свідчить нарахування заробітку з поденного розрахунку, а не від виробітку, в результаті чого гальмується ріст продуктивності праці; відсутність заінтересованості у

покращенні виробничих показників, насамперед у збільшенні обсягів випуску продукції; не вирішується питання використання відходів виробництва [16, арк. 158].

Питанням особливої ваги стало використання відходів кольорових металів, бо воно набувало не лише господарського, а й оборонного значення. 29 травня 1940 р. економічна рада при РНК СРСР прийняла постанову «Про заходи поліпшення збору, збереження та переробки другорядних кольорових металів», яку Тернопільський облвиконком продублював 16 вересня 1940 р. Важливість питання визначила тон постанови: «З боку керівників трестів, об'єднань та промислових підприємств щодо збору, збереження та переробки кольорових металів виявлено цілком неприпустиму, а в ряді випадків антидержавну практику». На окремих підприємствах облмісцевпрому (Тернопільський ливарно-механічний завод), облхарчопрому (цукровий завод у Великій Березовиці) та інших відходи кольорових металів змішуються, засмічуються, що призводить до їх знецінення, утруднює або навіть унеможливує їх використання. Часто кольорові метали використовують на виготовлення виробів, де це заборонено (примуси, дверні та віконні ручки, елементи посуду, оздоблення предметів побуту тощо). Категоричний тон постанови посилюється в частині вказівок: «Заборонити всім підприємствам і установам витрачати брухт і відходи кольорових металів поза відповідними фондами держплану. В інших випадках весь наявний брухт і відходи кольорових металів необхідно здавати вторчермету». І тут же попереджено «керівників облмісцевпрому, облкомунвідділу, облметалхімпромсоюзу та керівників промислових підприємств, що вони несуть персональну відповідальність за виконання згаданих постанов, а їх невиконання розцінюється як ігнорування рішень Уряду» [17, арк. 52].

Загальні проблеми розвитку місцевої промисловості регіону концентрувалися на районному рівні та в роботі окремих підприємств. У Монастириському районі на травень 1940 р. діяли 10 млинів з добовою потужністю 17 т борошна, цегельні заводи потужністю 1,4 млн штук цегли на рік, вапнярні потужністю 7 т вапна на добу. Однак ці підприємства працювали не на повну потужність: млини – через проблеми з робочою силою, вапнярні – через недостатнє забезпечення сировиною, цегельні заводи – через недопоставки вугілля. Не було системи в організації збуту продукції. Так, на цегельному заводі в Монастириську залишалися нереалізованими 400 тис. штук цегли. Неefективно використовувалася місцева сировинна база, насамперед камінь-вапняк і глина, якої потребували вапнярні й цегельні заводи області. Партійне керівництво районів скаржилося, що обласні промислові організації не турбувалися питаннями розвитку підприємств районів, не надавали допомоги в їх технічному і кадровому забезпеченні [18, арк. 43].

Список використаних джерел

1. Бабій Б. М. Возз'єднання Західної України з Українською РСР. К., 1954.
2. Брилль М. Освобожденная Западная Украина. М.: Политиздат, 1940.
3. Варецкий В. Л. Соціалістичні перетворення в західних областях Української РСР (в довоєнний період). К., 1961.
4. Макаруч В. С. Державно-територіальний статус західноукраїнських земель у період Другої світової війни (1939–1945 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис.... докт. юрид. наук. К., 2006. 35 с.
5. Гуменюк О. В. Радянська західноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням: автореф. дис.... канд. істор. наук. Чернівці, 2009. 20 с.
6. Гуменюк Т. І. Західноукраїнські землі в 1939–1941 рр.: історіографічний аналіз: автореф. дис.... канд. істор. наук. Л., 2007. 20 с.
7. Ковалюк В. Р. Встановлення і функціонування радянського режиму в Західній Україні на початку другої світової війни (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис.... канд. істор. наук. Ужгород, 1994. 22 с.
8. Півоварчук В. М. Соціально-економічні процеси у західних областях України (вересень 1939 – червень 1941 рр.): автореф. дис.... канд. істор. наук. Л., 2000. 16 с.
9. Державний архів Тернопільської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 13. 10. Там само. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 13. 11. Там само. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 3. 12. Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 10. 13. Там само. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 23. 14. Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 8. 15. Там само. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 11. 16. Там само. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 7. 17. Там само. Ф. Р-1833. Оп. 6. Спр. 21. 18. Там само. Ф. П-72. Оп. 1. Спр. 3.

References

1. Babiy B. M. Vozzyednannya Zakhidnoyi Ukrayiny z Ukrayins'koyu RSR [Reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR]. K., 1954.
2. Bryl' M. Osvobozhdennaya Zapadnaya Ukraina [The liberated Western Ukraine]. M.: Politizdat, 1940.
3. Varet'skiy V. L. Sotsialistychni peretvorenniya v zakhidnykh oblastiakh Ukrayins'koyi RSR (v dovoyennyy period) [Socialist transformations in the western regions of the Ukrainian SSR (in the prewar period)]. K., 1961.
4. Makarchuk V. S. Derzhavno-terytorial'nyy status zakhidnoukrayins'kykh zemel' u period Druhoyi svitovoyi viyny (1939–1945 rr.): istoryko-pravove doslidzhennya [State and territorial status of Western Ukrainian lands during the Second World War (1939–1945): historical and legal research]: avtoref. dys.... dokt. yuryd. nauk. K., 2006. 35 s.
5. Humenyuk O. V. Radyanizatsiya zakhidnoukrayins'kykh zemel' u 1939–1941 rr.: metody i napryamy realizatsiyi ta spryynyattya mistsevym naseleennyam [Sovietization of Western Ukrainian lands in 1939–1941: methods and directions of realization and perception by the local population]: avtoref. dys.... kand. istor. nauk. Chernivtsi, 2009. 20 s.
6. Humenyuk T. I. Zakhidnoukrayins'ki zemli v 1939–1941 rr.: istoriografichnyy analiz [Western Ukrainian lands in 1939–1941. Historiographical analysis]: avtoref. dys.... kand. istor. nauk. L., 2007. 20 s.
7. Kovalyuk V. R.

Vstanovlennya i funkcionuvannya radyans'koho rezhymu v Zakhidniy Ukraini na pochatku druhoyi svitovoyi viyny (veresen' 1939 – cherven' 1941 rr.) [Establishment and functioning of the Soviet regime in Western Ukraine at the beginning of the Second World War (September 1939 – June 1941)]: avtoref. dys.... kand. istor. nauk. Uzhhorod, 1994. 22 s. 8. Pivovarchuk V. M. Sotsial'no-ekonomichni protsesy u zakhidnykh oblastiakh Ukrainy (veresen' 1939 – cherven' 1941 rr.) [Socio-economic processes in the western regions of Ukraine (September 1939 – June 1941)]: avtoref. dys.... kand. istor. nauk. L., 2000. 16 s. 9. Derzhavnyy arkhiv Ternopil'skoyi oblasti. F. P-1. Op. 1. Spr. 13. 10. Tam samo. F. R-1833. Op. 6. Spr. 13. 11. Tam samo. F. R-1833. Op. 6. Spr. 3. 12. Tam samo. F. P-1. Op. 1. Spr. 10. 13. Tam samo. F. R-1833. Op. 6. Spr. 23. 14. Tam samo. F. P-1. Op. 1. Spr. 8. 15. Tam samo. F. R-1833. Op. 6. Spr. 11. 16. Tam samo. F. P-1. Op. 1. Spr. 7. 17. Tam samo. F. R-1833. Op. 6. Spr. 21. 18. Tam samo. F. P-72. Op. 1. Spr. 3.

Leonid Kravchuk

RADIANIZATION PROCESSES IN THE TERNOPILSK REGION HOUSE (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)

In the article on the basis of archival materials analyzed the measures of Soviet power in the economy of the Ternopil region. Sovietization of the Ternopil economy occupied a leading position in the program of the transformation of Soviet power in September 1939 – June 1941. An analysis of the influence of Sovietization processes on the economic development of the region was made.

Key words: Ternopil region, Sovietization, motor transport, railway transport, industry.

УДК 94(477.83/.86)321.64: 329.7 «1930–1940»

Володимир Старка

АГРАРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ 1930–1940-Х РР. У ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ

Вивчаючи історію українського селянства, дослідники пізнають загалом історію українського народу. Адже селянство в Україні, становлячи основне ядро української нації, стало і головним творцем її історії. Упродовж 1930–1940-х рр. західноукраїнські селяни були заручниками аграрних перетворень польського, радянського та нацистського урядів. Попри різні методи аграрних реформ, спільним в діях урядовців було бажання максимально використати результати праці сільського населення. В умовах тоталітарних режимів українське селянство плекало надію, що якась політична сила запропонує прийнятний йому спосіб земельних реформ. Однією із таких сил стала Організація Українських Націоналістів (далі – ОУН). Прагнучи залучитися підтримкою широких верств населення, зверхники ОУН не могли оминути насущних проблем сільського населення Східної Галичини, котре потребувало вирішення так званого «земельного питання», спричиненого «земельним голодом» та низькою агрокультурою селянських господарств. Уже в перших програмних документах ОУН серед іншого передбачалося, що господарське життя ґрунтуватиметься на праві приватної власності, при обмеженому державному регулюванні купівлі-продажу землі та розмірів земельних наділів. Також держава мала dbати про розвиток сільськогосподарської кооперації, сприяти підтримці та пристосуванню селянських господарств до ринкових умов, надавати дешеві споживчі кредити, а також dbати про аграрну освіту селян.

Ключові слова: Організація Українських Націоналістів, аграрне питання, Східна Галичина, програмні засади, аграрна реформа, Великий Збір.

Дослідження аграрної історії на сучасному етапі українського державотворення є одним із важливих напрямків історичної науки. За словами одного з активних членів ОУН(б), колишнього командира УПА, В. Кука: «Писати про долю українського селянства впродовж нашої історії означало б писати історію українського народу, бо саме українське селянство, зовсім відмінно від селян багатьох других народів, становило основне ядро української нації, було головним творцем української історії» [4, с. 9]. Реформування аграрного сектора економіки модерної української держави неможливий без врахування попереднього історичного досвіду. Значні напрацювання в сфері теоретичних програм реформування аграрної сфери міжвоєнного періоду, мала ОУН. Прагнучи заручитися підтримкою широких верств населення, теоретики ОУН не могли оминути насущних проблем сільського населення Східної Галичини, котре потребувало вирішення так званого «земельного питання», спричиненого «земельним голодом» та низькою агрокультурою селянських господарств.

Актуальність теми дослідження зумовлена науковою потребою вивчення аграрних ідей ОУН 1929–1943 рр. для вироблення рекомендацій щодо можливих напрямків реформування сучасного

агропромислового комплексу. Адже проблема пошуку оптимальних форм ведення сільськогосподарського виробництва не втрачає своєї актуальності і сьогодні.

Мета статті – дослідити трансформацію аграрних ідей у програмних документах ОУН, їх вплив на життя українського селянства.

Завдання публікації – виявити чинники, що спонукали теоретиків ОУН, до зацікавлення аграрними перетвореннями на українських землях; проаналізувати вплив праць М. Сціборського на формування програмних документів ОУН; дослідити роль соціально-економічних та суспільно-політичних реалій життя українського селянства на еволюцію аграрних ідей ОУН; розкрити практичне втілення в життя аграрних планів ОУН.

До джерельної бази дослідження аграрного аспекту ідеологічної платформи ОУН 1930–1940-х рр. відносяться, передусім, різноманітні офіційні документи, зокрема постанови Великого Збору ОУН, затверджені установчим конгресом у Відні упродовж 28 січня–3 лютого 1929 р. Офіційні тези і постанови наступних Великих Зборів ОУН. Доволі цікавим і різноплановим джерелом із вивчення зазначеної проблематики виступають публіцистичні праці діячів ОУН, доповіді на різноманітних зборах та конференціях, публікації на сторінках періодики.

Соціально-економічні програмні засади ОУН отримали певне висвітлення у науковій літературі. Зокрема, у публікаціях О. Кондратюк [3], В. Панченка [9–11], Б. Кухти [5]. Окремі аспекти ідеології ОУН аналізуються в дослідженнях безпосередніх учасників націоналістичного руху, зокрема, М. Сціборського [16], П. Мірчука [6], З. Книша [2] та В. Кука [4].

Одним із перших провідників та теоретиків революційної боротьби ОУН, хто виклав бачення майбутньої аграрної політики ОУН був М. Сціборський. Ще у 1928 р. в одній із перших статей у часописі «Розбудова нації» він писав, що: «... основою нашої нації є селянство, бо воно є власне найважливішим носієм національних органічних сил, потужності й творчості, тим збірником, звідки черпатиме свою силу й прагнення до розвитку нація-держава» [5, с. 337]. М. Сціборський допускав, що в ході національної революції, можливе часткове відшкодування українським власникам за націоналізовані маєтки. Крім того, потрібно було землю розподіляти таким чином, щоб селянські господарства підтягувалися до рівня міцного середняцького селянського господарства на основі приватної власності на землю для тих, хто на ній працює, оскільки економічний ефект приватновласницького господарства, за підтримки держави, набагато потужніший ніж в усупільненому [5, с. 337]. Зазначені ідеї М. Сціборського мали значний вплив на подальшу ідеологічну платформу ОУН. Бачення аграрної політики М. Сціборського згодом лягли в основу програмних засад діяльності ОУН. Опосередковано це підтверджує один із активних націоналістичних діячів З. Книш: «Ідеології націоналізму не треба було ловити з повітря, вони досить яскраво рисувалися вже як витвір збірної праці націоналістичних організацій та їхньої преси» [2, с. 71].

Аграрну складову ідеології українського націоналізму, найповніше викладено у програмі ОУН 1929 р. Саме її положення зберігали свою значущість упродовж усього міжвоєнного періоду та часу Другої світової війни. Актуальними вони залишалися і у перші повоєнні десятиліття. У постановах Великого Збору ОУН, який тривав упродовж 28 січня–3 лютого 1929 р. у Відні, серед іншого у підрозділі третього розділу декларувалися засади аграрної політики. Зокрема, передбачалося, що «... вивласнення поміщицьких земель має відбуватися без грошового викупу, силою закону, що пошириться на всі землі майбутньої Української держави». Також передбачалося, що на території Східної України влада має внести певні корективи у розподіл землі, котра була конфіскована і розділена в умовах революційних подій. Не оминули в зазначеному документі і питання соціальної стратифікації селян. Власне відомо, що у міжвоєнний період, селянство традиційно поділялося на три економічні стани: багаті, середній клас (так звані «господарі») та сільська біднота. Націоналісти декларували, що майбутня Українська держава дбатиме про забезпечення добробуту селянства шляхом підтримання середнього селянського господарства. Історичний розвиток подій підтвердив, раціональність вибору соціально-економічних пріоритетів ОУН, адже середній клас західноукраїнського села став соціальною базою українського національно-визвольного руху 1930–1950-х рр.

Передбачалося, що господарське життя будуватиметься на праві приватної власності, обмеженим державним регулюванням купівлі-продажу землі та розмірів земельних наділів. Також держава мала дбати про розвиток сільськогосподарської кооперації, сприяти підтримці та пристосуванню селянських господарств до ринкових умов, надавати дешеві споживчі кредити, а також дбати про аграрну освіту селян. Державною залишалася власність на лісові угіддя, крім непридатних для націоналізації чи переходу в комунальну власність.

Проблему аграрного перенаселення окремих регіонів, що було чи не найбільшою проблемою Східної Галичини, планувалося регулювати шляхом «приміщення селянських рештків у національній продукції та відповідно переведеній колонізації» [12, с. 7–8].

Рішення постанов Великого Збору в аграрній політиці ОУН, за твердженням О. Кондратюк: «... за своїм характером були спрощеним викладом аграрної концепції, де не було чіткого роз'яснення, як саме повинні виконуватись пункти вищезгаданої програми» [3, с. 58].

До практичного втілення у життя задекларованих ОУН згаданих програм, упродовж 1929–1939 рр., не дійшло, хоча у Східній Галичині та Західній Волині мали місце підпали маєтків польських землевласників. Також цей період позначився внутріпартійною боротьбою між молодим та старшим поколінням членів ОУН, арештами активних членів ОУН польською владою.

Повернулася до розгляду блоку соціально-економічних планів ОУН під час проведення Другого Великого Збору ОУН у Римі, який тривав упродовж 26–27 серпня 1939 р. Учасники якого, крім теоретичних проектів, запропонували принципи втілення аграрної політики, котрі мали відповідати інтересам селянства. Нова програма аграрних перетворень передбачала поділ сільськогосподарських підприємств на два типи: капіталістично-поміщицькі та селянсько-трудова. Теоретики ОУН вважали, що невеликі господарства не мають майбутнього, оскільки не спроможні навіть раціонально використовувати робочу силу та працювати на рівні споживчих товариств. Тому ратували за орієнтування на підприємства середнього типу.

Розвиток сільськогосподарських підприємств мав здійснюватися на засадах приватної власності на землю, за умови державного регулювання розмірів землекористування. Разом з тим, декларувалося збереження українського поміщицького землеволодіння, проте в розмірах типових для кожного регіону. Передача частини земель малоземельним та безземельним селянам, з державного фонду, мала здійснюватися без викупу.

Аграрні реформи пропонувалося запроваджувати у декілька етапів. Для цього спочатку пропонувалося прийняти земельний закон, згодом до втілення в життя аграрних перетворень залучити сільські громади. Впровадження цих пропозицій мало здійснюватися після глибокого аналізу стану економіки держави, розвитку агропромислового комплексу, рівня аграрної культури селян, продуктивності земель тощо [3, с. 59–60].

Як і рішення Першого Великого Збору, згаданий проект залишився формальним, оскільки на час його проголошення Українська національна держава не існувала де-факто. В ОУН упродовж 1938–1940 рр. тривали складні політичні процеси, котрі привели до поділу організації на дві частини ОУН(м) та ОУН(б). Кожна із політичних фракцій самостійно почали розробляти власні концепції аграрних перетворень. У 1940 р. провід ОУН створив комісію державного планування (далі – КДП) під керівництвом О. Ольжича, котра мала працювати над втіленням теоретичних програмних засад в життя. КДП розробила низку законопроектів для перших днів самостійного життя. Регулюванню аграрного сектору присвячено проект, підготовлений колишнім керівником кафедри сільськогосподарської економіки та громадської економіки Української господарської академії, професором К. Мацієвичем. На думку якого, аграрні перетворення мали орієнтуватися на вільну кооперативну організацію населення [9, с. 50].

Натомість ОУН(б) на той час не змогла підготувати якісних теоретичних проектів. Разом із тим, у квітні 1941 р. фракція С. Бандери провела Другий надзвичайний конгрес у Кракові. У затверджених постановях якого зазначалося, що українська земля має належати українським селянам, ОУН бореться проти: «... насильницької колгоспної системи, за знесення колгоспів, за те, щоб українські селяни самі zorganizували своє господарство й кермували ним, ... за право приватного землеволодіння для селян у межах трудової норми, без права спекуляції землею». Разом із тим, у наступному пункті застерігалось, що під час революційної боротьби ОУН виступає проти руйнування колгоспів. На час боротьби керівництво колгоспами мало перейти виборним революційним комітетам, а реформування колгоспної системи мало відбуватися поступово і планово, відповідно до розвитку економічної і політичної ситуації. ОУН засуджувало самовільне нищення зазначених господарств [13, с. 33–34]. У політичних вказівках, оприлюднених у травні 1941 р., ОУН(б) підтвердила бажання зберегти наявні форми суспільного ладу [9, с. 51].

Початок німецько-радянської війни та проголошення Акту відновлення української державності, дало можливість обом фракціям ОУН реалізувати на практиці задекларовані гасла в сфері аграрних реформ. Так, у місцевій пресі з'явилися публікації, скеровані на роз'яснення основ аграрної політики ОУН. Зокрема, у газеті «Воля Покуття» від 31 липня 1941 р., що друкувалася в Коломиї, у статті «Наша сила в нас самих» зазначалося: «Колгоспи і радгоспи, що є штучними на нашому ґрунті й тому наскрізь шкідливими, будуть ступеневі в державному будівництві скасовані... Висота приватної власності буде залежати від спроможності даної родини обробити якусь кількість землі. Тому націоналістична програма передбачує середнє трудове господарство. ... Державні закони не допускать до надмірного скупчення землі в одних руках або ступеневого роздріблення» [8, с. 211].

В окремих районах Східної Галичини місцеві проводи ОУН взагалі забороняли розпускати колгоспи. Зокрема, революційний провід Стрийського району Львівської області в опублікованому у

«Стрийських вістях», «Заклику до сільських революційних проводів і громадян» проголошував: «Державні господарства (радгоспи) вести, як і досі. Колгоспи працюють нормально. Людей що самовільно залишають працю в колгоспах і радгоспах, передавати Районовому проводу для покарання за саботаж» [1, с. 274].

Політична діяльність ОУН, в умовах нацистського окупаційного режиму, зумовлювала постійні трансформації поглядів націоналістів стосовно аграрних перетворень. Ратуючи за збереження колгоспної системи, агітаційні та похідні групи ОУН(б) потрапили в скрутне становище, адже німецька окупаційна адміністрація також виступала за збереження колишньої системи господарювання і на місці колгоспів створювала власні державні господарства – лігеншафти. Щоб уникнути звинувачення у співпраці з окупантами, всупереч інструкціям Центрального Проводу та постанов Другого Великого Збору, місцеві оунівці розпочали формування окремої аграрної програми для під радянської України. 3 вересня 1941 р. Провід південних українських земель видав інструкцію, котра передбачала приватизацію землі. Згідно із якою, селяни розподіляли землю колегіально, через обрання спеціальних комітетів. Вплив Наддніпрянської України на трансформацію аграрних програм ОУН підтверджував і Є. Стахів: «У соціальному плані націоналісти не мали розробленої концепції, виходячи з засади, що побудова соціального устрою – справа другорядна і на її розв'язку буде час в майбутній державі. Натомість для українського суспільства східних земель це була першорядна справа» [15, с. 53]. Окремі діячі ОУН змушені були констатувати, що без розбудови української національної держави «... нема мови про полагодження життєвих справ українського селянства, в користь цього ж селянства» [9, с. 56–57].

Прагнучи здобути підтримку народу в боротьбі за Українську державу проти німецьких окупантів, українські націоналісти змушені були пристосовувати свої політичні гасла до реалій часу. Зокрема, у постанові другої конференції ОУН, котра відбулася у квітні 1942 р., стосовно аграрної політики зазначалося: «Вважаємо, що т. зв. Німецька земельна реформа в Україні – це тільки політично-громадський маневр захватчика, його мета закріпити свою владу шляхом створення повинності визволення й відвернути український народ від боротьби за свою владу. Німецька земельна реформа цілком не відповідає інтересам українського селянства й народу... У господарській політиці ведемо боротьбу проти експлуатації та чужинецької контролю, ... Творимо власні форми господарського життя... для розвитку суспільної й приватної ініціативи» [13, с. 67].

Подальшим втіленням в життя аграрних реформ на території західноукраїнських земель займалася Українська Повстанська Армія (далі – УПА). Практичним інструментом втілення земельного питання стало розпорядження про впровадження приватної власності на землю, наділення нею українських селян та спільну власність над лісами і водою, підписане 15 серпня 1943 р. командиром УПА К. Савуром. Відповідно до розпорядження на землях, підконтрольних УПА, скасовувалася колгоспна система, а землі колишніх польських колоністів переходили у власність українських селян. Розподілом колгоспного і фільваркового майна мали займатися земельні комісії, вибрані громадськими зборами. Розмір одноосібної земельної ділянки визначався відповідно до можливості її обробити зусиллями родини. Якщо громада не хотіла розпускати колгосп, то така форма господарювання залишалася. Машинно-тракторні станції перебували у спільній власності [14, с. 4–5]. 27 серпня 1943 р. К. Савур видав наказ, у відповідності до якого, усі колгоспні та залишені поляками фільваркові землі мали б бути розділені між селянами і до 30 вересня 1943 р. зорані й засіяні [7, с. 10].

Чергові плани із реформування аграрної сфери ОУН відображено у постановах Третього надзвичайного Великого Збору ОУН, що проходив упродовж 21–25 серпня 1943 р. Передбачалося знищення більшовицької та німецької експлуатаційної системи в організації селянського господарства. Майбутній український уряд не нав'язував селянам якоїсь однієї форми землекористування, при безкоштовній передачі селянам земель колишніх поміщиків, монастирів і церков [12, с. 15–16]. У програмних постановах щодо аграрного питання зазначалося, що ОУН виступає за знищення радянської колгоспної системи, за безкоштовну передачу землі селянам у власність в розмірах середніх господарств, за заборону торгівлі і спекуляції землею [13, с. 108]. Втілення у життя цих програмних засад стримувалося відсутністю національної держави.

Таким чином, аналізуючи програмні засади аграрної політики ОУН, можна констатувати, що в період між Першим та Третім Великими Зборами, фактично за 14 років, соціально-економічна програма ОУН не залишалася сталою та зазнавала постійних трансформацій. Першою причиною змін були політичні розбіжності між двома фракціями: ОУН(б) та ОУН(м). Другим чинником виступали суспільно-політичні та соціально-економічні реалії життя українського населення в умовах радянського та німецького окупаційних режимів. У розробленні концепції аграрних реформ, ОУН опиралася на праці фахівців відповідних галузей, зокрема М. Сціборського. Загалом, у баченні аграрних реформ, ОУН робила ставку на індивідуальні селянські господарства середнього

типу, дотриманні державного контролю за купівлею-продажем землі, а також обмеженні концентрації великих земельних наділів у одного власника.

Список використаних джерел

1. Заклик Українського революційного проводу Стрийського району на Львівщині до сільських революційних проводів і громадян Стрийщини про відновлення громадського життя // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів [Наукове видання] / [Під заг. ред. Ярослава Дашкевича та Василя Кука]. Львів-Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. С. 274–275. 2. Книш З. Становлення ОУН. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1994. 128 с. 3. Кондартюк О. Аграрні програмні засади Організації українських націоналістів (1929–1939 рр.) // Розбудова держави. 1997. №3. С. 58–60. 4. Кук В. – «Леміш». Колгоспне рабство. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005. 267 с., іл. 5. Кухта Б.Л. З історії української політичної думки. К.: Генеза, 1994. 368 с. 6. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Том 1. 1920–1939. Львів, 2003. 642 с. 7. Наказ у справах виборів місцевих адміністрацій, земельних комісій та введення загального навчання молоді // Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Київ-Торонто, 1999. С. 10. 8. «Наша сила в нас самих» про ставлення ОУН до земельного питання в Україні // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів / [Під заг. ред. Ярослава Дашкевича та Василя Кука]. Львів-Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. С. 211. 9. Панченко В. Економічна стратегія ОУН 1920–1950-ті рр.: розробка та реалізація. К., 2011. 80 с. 10. Панченко В. Формування націоналістичної концепції аграрного питання Миколою Сціборським. URL: <http://www.uaterra.com.ua/developments/history/modern/Scborskiagro.htm>. (дата звернення: 01.10.2017). 11. Панченко В. Від Першого до Третього Конгресів ОУН: трансформація економічної платформи. URL: <http://www.uaterra.com.ua/developments/history/modern/ounI-III.htm>. (дата звернення: 01.10.2017). 12. Постанови Третього Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в дні 21–25 серпня 1943 р. Б.м., 1943. 23 с. 13. Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. Б. м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1955. 372 с. 14. Розпорядження про впровадження приватної власності на землю, наділення нею українських селян та спільну власність над лісами і водою // Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Київ-Торонто, 1999. С. 4–5. 15. Стахів Є. Роль Східної України у формуванні нових ідейно-політичних засад ОУН-Б // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова ред. колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). Львів, 2004. С. 51–55. 16. Сціборський М. До аграрної політики націоналізму // Розбудова нації. 1928. Ч. 9. С. 332–338.

References

1. Zaklyk Ukrayins'koho revolyutsiynoho provodu Stryys'koho rayonu na L'vivshchyni do sil's'kykh revolyutsiynykh provodiv i hromadyan Stryyshchyny pro vidnovlennya hromads'koho zhyttya [The call of the Ukrainian revolutionary ward of the Stryi district in the Lviv region to the village revolutionary wards and citizens of the Stryj region for the restoration of public life]. Ukrayins'ke derzhavotvorennya. Akt 30 chervnya 1941. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Naukove vydannya] / [Pid zah. red. Yaroslava Dashkevycha ta Vasylya Kuka]. L'viv-Kyyiv: Literaturna ahentsiya «Piramida», 2001. S. 274–275. 2. Knysh Z. Stanovlennya OUN [Formation of the OUN]. K.: Vyd-vo im. O. Telihy, 1994. 128 s. 3. Kondartyuk O. Ahrarni prohramni zasady Orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv (1929–1939 rr.) [Agrarian Program Principles of the Organization of Ukrainian Nationalists (1929–1939)]. Rozbudova derzhavy. 1997. #3. S. 58–60. 4. Kuk V. – «Lemish». Kolhospne rabstvo [Collective farm slavery]. L'viv: Tsentr doslidzhen' vyzvol'noho rukhu, 2005. 267 s., il. 5. Kukhta B.L. Z istoriyi ukrayins'koyi politychnoyi dumky [From the history of Ukrainian political thought]. K.: Heneza, 1994. 368 s. 6. Mirchuk P. Narys istoriyi Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv [Essay on the history of the Organization of Ukrainian Nationalists]. Tom 1. 1920–1939. L'viv, 2003. 642 s. 7. Nakaz u spravakh vyboriv mistsevykh administratsiy, zemel'nykh komisiy ta vvedennya zahal'noho navchannya molodi [Orders on the election of local administrations, land commissions and the introduction of general youth education]. Litopys UPA. Nova seriya. T. 2. Kyyiv-Toronto, 1999. S. 10. 8. «Nasha syla v nas samykh» pro stavlennya OUN do zemel'noho pytannya v Ukrayini [«Our strength in ourselves» about the relation of the OUN to the land issue in Ukraine]. Ukrayins'ke derzhavotvorennya. Akt 30 chervnya 1941. Zbirnyk dokumentiv i materialiv / [Pid zah. red. Yaroslava Dashkevycha ta Vasylya Kuka]. L'viv-Kyyiv: Literaturna ahentsiya «Piramida», 2001. S. 211. 9. Panchenko V. Ekonomichna stratehiya OUN 1920–1950-ti rr.: rozrobka ta realizatsiya [OUN economic strategy 1920–1950th: development and realization]. K., 2011. 80 s. 10. Panchenko V. Formuvannya natsionalistychnoyi kontseptsiyi ahranoho pytannya Mykoloyu Stsibors'kym [Formation of the nationalistic concept of agrarian question by Mykola Scyborsky]. URL: <http://www.uaterra.com.ua/developments/history/modern/Scborskiagro.htm>. 11. Panchenko V. Vid Pershoho do Tret'oho Konhresiv OUN: transformatsiya ekonomichnoyi platformy [From the First to Third Congresses of the OUN: transformation of the economic platform]. URL: <http://www.uaterra.com.ua/developments/history/modern/ounI-III.htm>. 12. Postanovy Tret'oho Nadzvychaynoho Velykoho Zboru Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv, shcho vidbuvsya v dnyakh 21–25 serpnya 1943 r. [Decisions of the Third Extraordinary Grand Collection of the Organization of Ukrainian Nationalists, held in the days of August 21–25, 1943]. B.m., 1943. 23 s. 13. Postanovy Velykoho Zboru Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv // OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsiy ta inshykh dokumentiv z borot'by 1929–1955 r. [Decisions of the Great Meeting of the Organization of Ukrainian Nationalists]. B. m.: Vydannya Zakordonykh Chastyn Orhanizatsiyi Ukrayins'kykh Natsionalistiv, 1955.

372 s. 14. Rozporyadzhennya pro vprovadzhennya pryvatnoyi vlasnosti na zemlyu, nadilennya neyu ukrayins'kykh selyan ta spil'nu vlasnist' nad lisamy i vodoynu [Order on the introduction of private ownership of land, giving it Ukrainian peasants and joint ownership of forests and water]. Litopys UPA. Nova seriya. T. 2. Kyiv-Toronto, 1999. S. 4–5. 15. Stakhiv Ye. Rol' Skhidnoyi Ukrayiny u formuvanni novykh ideyno-politychnykh zasad OUN-B [The Role of Eastern Ukraine in Formation of New Ideological and Political Foundations of the OUN-B]. Ukrayins'ka Povstans'ka Armiya v borot'bi proty totalitarnykh rezhymiv / Holova red. kolehiyi Yaroslav Isayevych, uporyadnyk i vidpovidal'nyy redaktor Yuriy Slyvka (Ukrayina: kul'turna spadshchyna, natsional'na svidomist', derzhavnist', 11 / Instytut ukrayinoznavstva im. I.Krypyakevycha NAN Ukrayiny). L'viv, 2004. S. 51–55. 16. Stsibors'kyi M. Do ahrarnoyi polityky natsionalizmu [To the agrarian policy of nationalism]. Rozbudova natsiyi. 1928. Ch. 9. S. 332–338.

Volodymyr Starka

AGRICULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE CONDITIONS OF TOTALITARIAN REGIMES OF THE 1930S-1940S IN THE DOCUMENTARY HERITAGE OF UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT ON THE TERRITORY OF THE EASTERN GALYCHYNA

Studying the history of the Ukrainian peasantry, researchers get to know the whole history of the Ukrainian. After all, peasantry in Ukraine is the core of the Ukrainian nation and has become the main creator of its history.

During the 1930s-1940s, Western Ukrainian peasants were hostage to the agrarian reforms of the Polish, Soviet and Nazi governments. Despite the various methods of agrarian reform, the common in the actions of government officials' actions was a desire to use as much as possible the results of the rural population work. Under conditions of totalitarian regimes, the Ukrainian peasantry cherished the hope that some kind of political force would offer an acceptable method of land reform. One of such forces was the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).

In an effort to get support from the general population, the leaders of the OUN could not avoid the urgent problems of the rural population of Eastern Galychyna, which required the solution of the so-called «land issue» caused by «land hunger» and low agricultural crops of peasant farms.

Key words: Organization of Ukrainian Nationalists, agrarian issue, Eastern Galychyna, program principles, agrarian reform, Great Collection.

УДК 94(477)

Олександр Гулима

КОЛАБОРАЦІОНІЗМ КРИМСЬКИХ ТАТАР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Охарактеризовано прорахунки та злочини радянської влади, які призвели до проявів колабораціонізму в середовищі жителів Криму під час Другої світової війни. Висвітлено питання про депортацію із Криму етнічних груп та представників кримських татар, на яких покладалася колективна відповідальність за такі прояви. Розкрито наслідки депортації із Криму частини населення для стану його трудових ресурсів.

Ключові слова: колабораціонізм, політика, Крим, татари, переселенці.

Проблема колабораціонізму громадян СРСР у роки Другої світової війни тривалий час спотворювалася радянською історіографією, яка, у дусі марксистсько-ленінської догматики, безапеляційно накладала клеймо «зрадників Батьківщини» та «колабораціоністів», не вдаючись до аналізу причин поведінки як окремих осіб та і цілих народів. Кримські татари одними із перших були віднесені радянськими органами влади до «запроданців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів», що призвело до трагічних наслідків. На сучасному етапі українського державотворення важливо об'єктивно проаналізувати причини колабораціонізму кримських татар, адже «без знання цієї проблеми неможливий об'єктивний аналіз політики як Німеччини, так і Радянського Союзу в передвоєнний і воєнний періоди» та не можна отримати «... повної відповіді й на історію проблеми антирадянського руху в післявоєнний період, що має вельми актуальне значення» [1].

Розглядаючи причини колабораціонізму кримських татар, необхідно виокремити три чинники: національний, демографічний та економічний.

Насамперед зауважимо, що радянська національна політика у Криму не викликала занепокоєння у кримських татар. Початково місцеві органи влади почали розв'язувати «національне питання» у дусі політики «коренізації» – у Конституції Кримської СРР (1921 р.), поряд із російською мовою державною проголошено й татарську [2, с. 127]. Зроблено вагомі кроки у

підвищенні освітнього і культурного рівня кримських татар: інтенсивно розвивалася мережа навчальних закладів (здебільшого – початкової школи), клубів, бібліотек, видавалися газети рідною мовою. Кримські татари отримали більші, у порівнянні з іншими етнічними групами, асигнування на розвиток культури. Збільшено чисельність представників кримських татар у місцевих радянських органах влади [3, с. 421–422].

Однак результати такої «татаризації» Криму видаються неоднозначними. По-перше, порівнявши показники структури населення Криму в розрізі окремих етнічних груп, згідно із даними перепису населення наприкінці 1926 р. та етнічної структури службовців управлінського апарату на території автономії на початку 1928 р. відзначимо, що хоча татари й становили близько чверті населення півострова, їх питома вага в управлінському апараті не перевищувала 11 % [3, с. 427]. Якщо серед голів сільрад у 1927 р. кримські татари становили 45,3 %, то в 1939 р. – 37 % [4, с. 287]. По-друге, не була послідовною й позиція радянської влади щодо статусу татарської мови: уже у Конституції Кримської АСРР (1929 р.) словосполучення «державні мови» замінені на «загальноживані мови» (конкретизувалися права представників різних етнічних груп на території Криму щодо широкого використання рідних для них мов у громадсько-політичному житті). У Конституції Кримської АРСР (1937 р.) вказана норма стосувалася лише здійснення судочинства деякими етнічними групами.

Болісних ударів татаризації завдали репресії над кримськотатарською інтелігенцією. У 1928–1930 рр. їх жертвами стали майже усі учасники подій часів більшовицької революції та громадянської війни, а ще раніше – кримськотатарська інтелігенція, пов'язана з ісламськими традиціями та вихована на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Після 1930 р. татаризація відбувалася за допомогою тієї кримськотатарської інтелігенції, яка була сформована в умовах радянської дійсності. Утім, багато її представників також стали жертвами репресій [3, с. 429].

Антирадянські настрої серед кримських татар посилювали демографічний чинник: прослідковувалася стійка тенденція до зниження частки татар у складі населення Криму (у 1929–1939 рр. – із 25 % – до 19 % (табл. 1). Окреслена тенденція – наслідок переселенської політики СРСР, яка була невдоволена пропозицією В. Ібраїмова переселити на незаселені землі півострова 100 тис. татар-реемігрантів із країн Близького Сходу та Балкан. Натомість керівництво СРСР інтенсивно заселяло півострів росіянами (частково – українцями), частка яких серед кримчан зростає за цей же період з 52 % – до 64 % (табл. 1), а також готувало передумови для створення на півночі Криму єврейських сільськогосподарських поселень й районів (заплановано розмістити 250–300 тис. єврейських переселенців) [5, с. 90]. Населення Криму в розрізі основних етнічних груп у 1929–1939 рр. подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Етнічна група	Чисельність населення, тис. осіб			Структура населення, %			Темп зростання / скорочення чисельності населення, % (1929 рік = 100):	
	1929 рік	1937 рік*	1939 рік (довідково)	1929 рік	1937 рік	1939 рік	1937 рік	1939 рік
Росіяни	324,4	475,7	558,5	42	48	50	147	172
Татари	196,3	206,0	218,9	25	21	19	105	112
Українці	79,2	128,1	154,1	10	13	14	162	195
Німці	46,1	50,6	51,3	6	5	5	110	111
Євреї	49,1	54,8	65,5	6	5	6	112	133
Інші народності	79,8	81,6	78,2	10	8	7	102	98
ВСЬОГО	774,8	996,8	1 126,4	100	100	100	129	145

Складено за підрахунками автора, здійсненими за даними [6, с. 93–94; 7, с. 95–96; 8].

Провальною видалася й радянська економічна політика. Насамперед зауважимо, що у дореволюційному Криму надлишки продовольчого зерна сягали 8 млн пудів [12, с. 186], що

* Спеціальним рішенням Раднаркому СРСР перепис 1937 р. визнаний дефектним, осіб (працівників статистики), відповідальних за його проведення, репресовано. Натомість у 1939 р. проведено повторний перепис населення [9; 10, с. 18].

дозволяло експортувати значні обсяги такої продукції. Проте націоналізація землі, здійснена радянською владою, продрозкладка 1920–1921 рр. за неврожайного 1920 р. призвели до того, що зерна не вистачало навіть для посівної (не варто також забувати про негативні наслідки аномальної посухи, у результаті чого із засіяних 570 тис. десятин «загибло» 420 тис. десятин посівів) [13, с. 278]. Валовий збір основних зернових культур у селянських господарствах Криму впродовж 1913–1925 рр. подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Показник	1913 рік	1921 рік	1922 рік	1923 рік	1925 рік
Валовий збір основних зернових культур (пшениця, жито, ячмінь, овес, кукурудза, просо), тис. пудів	45993	1830	4738	12855	35018
Валовий збір основних зернових культур, пудів в розрахунку на одну особу	63,1	2,5	8,3	22,6	56,1
Валовий збір основних зернових культур, кг в розрахунку на одну особу	1033,5	41,7	136,6	369,8	918,7

Підраховано автором на основі даних [12, с. 37–38, 85; 14, с.18; 15, с. 66–67].

Як бачимо, ситуація із валовим збором основних зернових культур у селянських господарствах Криму впродовж перших років радянської автономії була катастрофічною. Так, якщо у довоєнному в 1913 р. в Криму на одну особу припадало 1033,5 кг вирощених на півострові основних зернових культур, то у 1921 р. цей показник зменшився майже у двадцять п'ять разів, а в 1922 р. – був у 7,6 разів меншим, ніж у 1913 р. Якщо припустити, що довоєнне значення показника валового збору основних зернових культур в розрахунку на одну особу, наведене у табл. 2, було близьке до оптимального, то стає очевидним, що дефіцит зернових у 1921 р. становив колосальну загрозу для продовольчої безпеки населення півострова.

Однак, попри таку складну тогочасну ситуацію із обсягами збору зернових, а також той факт, що вже із серпня 1921 р. населення півострова голодувало, Всеросійський центральний виконавчий комітет лише в середині лютого 1922 р. визнав Крим регіоном, що потерпає від голоду: у травні 1922 р. голодувало від 350 – до 500 тис. осіб, до серпня чисельність померлих сягнула 86 тис. осіб [13, с. 279].

Про перші «здобутки» радянської колективізації в Криму можна скласти уявлення із тексту поштової телеграми № 38 повноважного представництва ОДПУ в Криму з питань колективізації, підготовки до збирання врожаю (дані на 20 червня 1930 р. – примітка автора) від 28 червня 1930 р., в якій повідомлялося про численні факти вкрай гострої нестачі у колгоспах продовольства та фуражу, масові виступи із вимогою видачі продовольства та навіть самовільний розбір страхового зернового фонду [16].

Подальші заходи радянської влади вражають своєю недалекоглядністю. У тексті додатку до протоколу № 25 засідання політбюро ЦК ВКП(б) «Про продовольчий баланс» від 5 лютого 1931 р. пропонувалося зменшити план видачі продовольчого хліба, у тому числі в Криму – на 1,5 тис. т [16], а із шифрованої телеграми секретаря ЦК ВКП(б) П. Постишева другому секретарю ЦК КП(б)У В. Строганову та голові РНК УРСР В. Чубарю від 22 квітня 1931 р. дізнаємося про те, що ситуація із зерном у Криму «вкрай важка», з огляду на що пропонувалося терміново відвантажити та відправити зерно в Крим [16].

Попри те що розглянуті прорахунки, провали та злочини радянської влади не могли не породжувати негативного ставлення до неї з боку населення Криму, далеко не усі кримчани під час німецько-радянської війни співпрацювали із Німеччиною. Проте не можна не визнати, що спостерігалися досить численні випадки, причому серед колабораціоністів були представники різних національностей, у тому числі й росіяни. Як відреагувала на це Москва?

Уже в перші дні після початку Кримської операції радянських військ у наказі (із грифом «цілком таємно») народного комісара внутрішніх справ СРСР і народного комісара держбезпеки СРСР № 00419/00137 «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів» від 13 квітня 1944 р. передбачено «очистити» територію Кримської АРСР, у тому числі й від «зрадників Батьківщини і запродавців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів, учасників антирадянських організацій, бандформувань та інших антирадянських елементів, що надавали допомогу окупантам» [16].

Менш ніж за місяць нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія у листі від 10 травня 1944 р. (із грифом «цілком таємно») про доцільність депортації кримських татар в Узбекистан доповідав про результати дій щодо «...агентури противника, зрадників Батьківщини, посібників німецько-фашистських окупантів і іншого антирадянського елемента», яких, як повідомлялося ним, станом на 7 травня 1944 р. арештовано 5381 особи, і вказано на понад 20 тис. татар, які дезертирували з Червоної армії у 1944 р. [16]. Наступного дня, 11 травня 1944 року, Й. Сталін підписує постанову (із грифом «цілком таємно») Державного комітету оборони (далі – ДКО) № 5859сс «Про кримських татар», у тексті якої вказується, що «...багато [курсив наш. – О. Г.] кримських татар зрадило Батьківщину, дезертирувало із Червоної армії...», вступало у німецькі військові частини, співпрацювало із німецькою окупаційною владою, брало участь у каральних загонах, переслідуваннях та утисках нетатарського населення Криму, а також у підготовці насильницького відторгнення німецькими військами Криму від СРСР тощо [16].

ДКО прийняв рішення «всіх [курсив наш. – О. Г.] татар виселити з території Криму й поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців в районах Узбецької РСР», завершивши процес виселення до 1 червня 1944 р. [16]. Однак операція, що розпочалася 18 травня 1944 р., була завершена вже станом на 16 годину 20 травня, і про її підсумки заступник наркома державної безпеки Б. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ І. Серов повідомляли наркома внутрішніх справ Л. Берію у телеграмі від 20 травня 1944 р.: чисельність вивезених із Кримської АРСР татар – 191044 особи, за час операції арештовано 5989 осіб, вилучено значну кількість зброї та боєприпасів [16]. До чисельності кримських татар, депортованих із Кримської АРСР, очевидно, потрібно додати 8597 кримських татар, депортованих влітку 1944 р. з Української РСР [17, с. 22]. Отож, загальна чисельність кримських татар, депортованих із території Криму та України, становила 199641 особу.

Примусове виселення із Криму більше 200 тис. жителів призвело до загострення проблеми трудових ресурсів, що змусило радянське керівництво заохочувати переселення в Крим, передусім представників сільського населення УРСР та РСФСР. У постанові Ради Міністрів УРСР «Про переселення в колгоспи Кримської області» від 29 грудня 1949 р. № 3893 на виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. № 5530 заплановано переселення в Крим 1000 сімей колгоспників із західних областей УРСР і передбачалися, зокрема, списання заборгованостей переселенців за місцем їх виходу (за податками й страховими платежами, обов'язковими поставками державі сільгосппродуктів), безповоротна грошова допомога в сумі 800 крб. на голову сім'ї та по 300 крб. на кожного члена сім'ї, надання кредитів Сільгоспбанку СРСР переселенцям до 12 тис. крб. для відновлення й будівництва житлових будинків і надвірних будівель. Згідно із цією постановою, Міністерство фінансів УРСР мало передбачити в республіканському бюджеті на 1950 р. 2,015 млн крб. на проведення переселення в Кримську область [18, с. 100–102].

Згодом, постановою Ради Міністрів СРСР від 13 червня 1951 р., зобов'язано Сільгоспбанк видавати потребуючим колгоспникам-переселенцям в Кримську область кредити на будівництво житлових будинків і надвірних будівель в розмірі 20 тис. крб. на одне господарство у колгоспах Судакського, Алуштинського, Балаклавського, Куйбишевського, Бахчисарайського, Сімферопольського, Зуйського, Білогірського, Старо-Кримського районів і в колгоспах, що обслуговуються Ялтинським міськвиконкомом, та 16 тис. крб. – у колгоспах інших районів Кримської області, при цьому 40 % суми кредиту покривалося за рахунок держави, а решта – підлягала погашенню впродовж 10 років, починаючи із четвертого року після отримання кредиту; передбачалися також кредити на придбання продуктивної худоби в розмірі до 2 тис. крб. на господарство із погашенням упродовж п'яти років, починаючи із третього року після його отримання [18, с. 132].

Отож, після звільнення Криму від німецької окупації, радянська влада змусила розплачуватися за її довоєнні прорахунки та злочини деякі етнічні групи регіону, здійснивши їх депортацію, що призвело до виникнення проблем, частина з яких не розв'язана й досі.

Список використаних джерел

1. Окорочков А. В. Антисоветские воинские формирования в годы второй мировой войны: дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02. М., 2001. 479 с. URL: <http://www.disserscat.com/content/antisovetskie-voinskie-formirovaniya-v-gody-vtoroi-mirovoi-voiny>. (дата звернення: 01.10.2017).
2. Національна безпека України: кримський вектор: зб. документів і матеріалів (1917–2014 рр.). У 5 ч. / упоряд.: Л. Рябошапка, І. Вдовичин, В. Гринчак, А. Луцький, І. Томюк; за ред. Л. Рябошапка, А. Луцького. Львів: Ліґа-Прес, 2014. Ч. 1. 901 с.
3. Бикова Т. Кампанія «татаризації» в Криму (1921–1928 рр.) // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 421–431. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>. (дата звернення: 01.10.2017).
4. Якубова Л. Як здійснювалася політика коренізації в Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 284–288. URL:

history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf (дата звернення: 01.10.2017). 5. Пашеня В. Н. Переселенческая политика в Крымской АССР в 1920-х –1930-х гг.: опыт проведения, проблемы, пути решения // Культура народов Причерноморья. 2005. № 65. С. 85–91. 6. Хаяли Р. И. Крымскотатарский народ в составе населения Крымской АССР (1921–1939 гг.) // Культура народов Причерноморья. 2005. № 65. С. 91–96. 7. Жиромская В. Б., Поляков Ю. А. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги: сб. документов и материалов. М.: РОССПЭН, 2007. 320 с. 8. Демоскоп Weekly. URL: www.demoscope.ru (дата звернення: 01.10.2017). 9. Волков А. Г. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года: История и материалы. М., 1990. С. 6–63. URL: http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html (дата звернення: 01.10.2017). 10. Рудницький О., Левчук Н., Воловина О. та ін. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2015. № 2. С. 11–30. 11. Якубова Л. Етнічний вектор у кримській геополітичній системі координат // Крим від античності до сьогодення: Історичні студії / відп. ред. В. Смолій. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 576–587. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf> (дата звернення: 01.10.2017). 12. Весь Крым, 1920–1925: [V-му Всекрымскому съезду Советов]: юбилейн. сб. Симферополь: Изд. КрымЦИКа, 1926. XIX, 572 с. 13. Бикова Т. Що спричинило голод 1921–1923 рр. у Криму? // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2014. С. 278–281. URL: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf (дата звернення: 01.10.2017). 14. Народное хозяйство Крымской области: стат. сб. / ЦСУ СССР. Стат. упр. Крым. обл. Симферополь: Крымиздат, 1957. 272 с. 15. Памятная книжка Таврической губернии на 1915 год / Изд. Тавр. ГСК ; под ред. секр. ком. [Г. Н.] Часовникова. Симферополь: Тавр. губ. тип., 1915. 392 с. 16. Архив Александра Н. Яковлева. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/> (дата звернення: 01.10.2017). 17. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Ин-т рос. истории РАН. М.: Наука, 2006. 271 с. 18. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан (керівник), О. В. Бажан, С. М. Блашук, Г. В. Боряк, С. І. Власенко, Н. В. Маковська. К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. 1092 с.

References

1. Okorokov A. V. Antisovetskie voinskie formirovaniya v gody vtoroj mirovoj vojny [Anti-Soviet military formations during the Second World War]: dis. ... d-ra ist. nauk: 07.00.02. М., 2001. 479 s. URL: <http://www.dissercat.com/content/antisovetskie-voinskie-formirovaniya-v-gody-vtoroi-mirovoi-voiny>. 2. Natsional'na bezpeka Ukrainy: kryms'kyu vektor: zb. dokumentiv i materialiv (1917–2014 rr.) [National Security of Ukraine: Crimean Vector: Sb. documents and materials (1917–2014).]. U 5 ch. / uporyad.: L. Ryaboshapko, I. Vdovychyn, V. Hrynychak, A. Luts'kyu, I. Tomyuk; za red. L. Ryaboshapka, A. Luts'koho. L'viv: Liha-Pres, 2014. Ch. 1. 901 s. 3. Bykova T. Kampaniya «tatoryzatsiyi» v Krymu (1921–1928 rr.) // Krym vid antychnosti do s'ohodennya: Istorychni studiyi / vidp. red. V. Smolij. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 421–431. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>. 4. Yakubova L. Yak zdiysnyuvalasya polityka korenizatsiyi v Krymu? // Krym: shlyakh kriz' viki. Istoryia u zapytannyakh i vidpovidyakh / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny ; vidp. red. V. A. Smolij. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 284–288. URL: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf. 5. Pashhenja V.N. Pereselencheskaja politika v Krymskoj ASSR v 1920-h –1930-h rr.: opyt provedeniya, problemy, puti reshenija // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. 2005. № 65. S. 85–91. 6. Hajali R. I. Krymskotatarskij narod v sostave naselenija Krymskoj ASSR (1921–1939 gg.) // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. 2005. № 65. S. 91–96. 7. Zhiromskaja V. B., Poljakov Ju. A. Vsesojuznaja perepis' naselenija 1937 goda: Obshhie itogi: sb. dokumentov i materialov. M.: ROSSPJeN, 2007. 320 s. 8. Demoskop Weekly. URL: www.demoscope.ru. 9. Volkov A. G. Perepis' naselenija 1937 goda: vymysly i pravda // Perepis' naselenija SSSR 1937 goda: Istorija i materialy. M., 1990. C. 6–63. URL: http://demoscope.ru/weekly/knigi/polka/gold_fund08.html. 10. Rudnyts'kyu O., Levchuk N., Volovyna O. ta in. Demohrafiya shtuchno vyklykanoyi lyuds'koyi katastrofy: masovyy holod 1932–1933 rr. v Ukrayini // Demohrafiya ta sotsial'na ekonomika. 2015. # 2. S. 11–30. 11. Yakubova L. Etnichnyy vektor u kryms'kiy heopolitychniy systemi koordynat // Krym vid antychnosti do s'ohodennya: Istorychni studiyi / vidp. red. V. Smolij. – Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 576–587. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7435-8/978-966-02-7435-8.pdf>. 12. Ves' Krym, 1920–1925: [V-mu Vsekrymskomu s#ezdu Sovetov]: jubilejn. sb. Simferopol': Izd. KrymCIKa, 1926. XIX, 572 s. 13. Bykova T. Shcho sprychynylo holod 1921–1923 rr. u Krymu? // Krym: shlyakh kriz' viki. Istoryia u zapytannyakh i vidpovidyakh / NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny ; vidp. red. V. A. Smolij. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2014. S. 278–281. URL: history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7228-6/978-966-02-7228-6.pdf. 14. Narodnoe hozjajstvo Krymskoj oblasti: stat. sb. / CSU SSSR. Stat. upr. Krym. obl. Simferopol': Krymizdat, 1957. 272 s. 15. Pamjatnaja knizhka Tavricheskoj gubernii na 1915 god / Izd. Tavr. GSK ; pod red. sek. kom. [G. N.] Chasovnikova. Simferopol': Tavr. губ. тип., 1915. 392 с. 16. Arhiv Aleksandra N. Jakovleva. URL: <http://www.alexanderyakovlev.org/>. 17. Bugaj N. F. Narody Ukrainy v «Osoboy papke Stalina» / In-t ros. istorii RAN. M.: Nauka, 2006. 271 s. 18. Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsiy (1940–2015): zb. dokumentiv ta materialiv / uporyad.: O. H. Bazhan (kerivnyk), O. V. Bazhan, S. M. Blashchuk, H. V. Boryak, S. I. Vlasenko, N. V. Makov'ska. K.: In-t istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2016. 1092 s.

Olexandr Gulyma

**CELLARIZATION OF CRIMEA TATAR THE YEAR OF THE SECOND WORLD WAR:
CAUSES AND CONSEQUENCES**

The failures and crimes of Soviet power were characterized, which led to manifestations of collaboration among Crimean inhabitants during the Second World War. The issue of the deportation of ethnic groups from the Crimea, on which representatives were held collectively responsible for such manifestations, was discussed. The consequences of the deportation from the Crimea of part of the population for the state of its labor resources are revealed.

Key words: collaboration, politics, Crimea, Tatars, settlers.

УДК 94(477)

Володимир Кіцак

**ПРОВЕДЕННЯ ДРУГОГО ЕТАПУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ
(1 СІЧНЯ – 31 СЕРПНЯ 1945 Р.)**

У статті проаналізовано перебіг та специфіку депортації українців з території Лемківщини, Холмицини, Надсяння й Підляшшя впродовж січня-серпня 1945 р. Висвітлено діяльність польської цивільної адміністрації та Війська Польського, спрямованих на пришвидшення процесу переселення. Окреслено також масштаби терору польських підпільних формувань, який був одним із найсуттєвіших чинників, що спонукав жителів Закерзоння до переїзду в УРСР. Зазначено, що погана робота транспортних систем суттєво гальмувала процес переселення. Висвітлено також спільну діяльність УПА й АК, спрямовану на припинення депортації українського населення.

Ключові слова: східний кордон, депортація українців, Закерзоння, Лемківщина, Холмицина, Надсяння, Підляшшя.

Актуальність проблематики ґрунтується на тому, що детально вивчити процес депортації українців із Закерзоння неможливо без виділення та аналізу певних етапів депортації.

Наукова новизна полягає у тому, що у публікації на основі об'єктивного і комплексного підходу, а також детального аналізу опублікованих джерел проаналізовано перебіг та специфіку примусового виселення тисяч українців з їхніх етнічних земель впродовж січня-серпня 1945 р. Проаналізовано всі чинники, що сприяли проведенню депортації чи сповільнювали її.

Основна мета публікації полягає у тому, щоб на основі об'єктивного, комплексного аналізу довести, депортація українців із території Лемківщини, Холмицини, Надсяння й Підляшшя не була добровільною й проводилась під адміністративним та військовим тиском.

Завданням дослідження є висвітлення основних методів й способів проведення депортації, що їх використовувала польська сторона впродовж січня-серпня 1945 рр., а також специфіка цього етапу депортації українців Закерзоння.

Основу джерельної бази статті складають опубліковані й неопубліковані архівні матеріали.

Певні аспекти досліджуваної проблеми проаналізовано рядом вітчизняних та польських науковців, Є. Місилом [4], Г. Мотикою [12; 16], Ю. Макаром [18], А. Совою [8], В. Сергійчуком [11; 13], Є. Пастернаком [17]. Проте висвітлення певних аспектів згаданими дослідниками, тема ще на знайшла повної розробки в окремому науковому дослідженні.

Для України одним із результатів складних міждержавних переговорів, проведених в ході Другої світової війни альянтами стало підписання 9 вересня 1944 р. у Любліні головою Ради Народних Комісарів Української РСР Микитою Хрущовим та керівником Польського Комітету Національного визволення Едвардом Болеславом Осубка-Моравським угоди про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [1, с. 287–293].

Саме переселення офіційно тривало із 15 жовтня 1944 р. – до 15 червня 1946 р. І хоча процес був практично безперервним, у ньому можна виділити декілька етапів, пов'язаних зі ступенем добровільності переселення, кількістю задіяних у процесі чиновників державного апарату, служб внутрішньої безпеки та військ, темпами переселення, які залежали від багатьох суб'єктивних та об'єктивних причин тощо. Більшість вітчизняних дослідників – І. Білас [2, с. 213–233], Ю. Сливка [3, с. 5–25] та ін., прямо чи опосередковано виділяють два етапи.

Перший – відносно добровільний, який тривав з 15 жовтня 1944 р. – до липня 1945 р. Виїзд українського населення відбувався під адміністративним тиском офіційних властей Польщі й терором польського націоналістичного підпілля. Сама «добровільність» цієї міграції ґрунтувалася скоріше на відчаї людей, що рятували своє життя, а не була результатом свідомого вибору. Другий

– примусове переселення українців, яке тривало з кінця липня 1945 р. – до терміну офіційного завершення депортації – 15 червня 1946 р. На цей раз «евакуація» була повністю примусовою й виконувалася за допомогою усіх ланок державного апарату Польщі, включаючи служби внутрішньої безпеки, а також 3, 8 і 9 піхотні дивізії Війська Польського.

Більш деталізованою й науково обґрунтованою, на нашу думку, є класифікація етапів переселення, подана Є. Місилом у передмові до першого тому фундаментального двотомного збірника документів «Репатріація чи депортація. Переселення українців з Польщі в УРСР 1944–1946» [4, с. 10–14]. Автор виділяє чотири наступних етапи депортації.

Перший етап тривав від 15 жовтня – до кінця грудня 1944 р. Під час нього переселено в УРСР близько 20 тис. українців. Були це, в основному, мешканці сіл Холмського, Грубешівського, Томашівського і Замостянського повітів, які весною і літом 1944 р. були «ґрунтовно» сплюндровані та спалені загонами Армії Крайової (далі – АК), Батальйонами хлопськими (далі – БХ) й іншими польськими підпільними формуваннями.

Другий етап окреслюється хронологічними рамками з початку січня – до кінця серпня 1945 р. Через важку зиму процес переселення дещо призупинився. Зате після звільнення від німецької окупації західних регіонів Лемківщини почався масовий виїзд людей із сіл, зруйнованих у важких боях між Вермахтом та Червоною армією на Дуклянському і Лупківському перевалах. Властиво, це була остання група відносно добровільних переселенців. Від 1 січня – до 25 квітня переселено більше 110 тис. осіб, з яких майже половина були мешканцями Холмського, Грубешівського і Томашівського повітів.

3 лютого 1945 р. значно активізувалося польське підпілля, чи не основним результатом діяльності якого були масові грабунки й спалення українських сіл, численні вбивства беззахисних селян. Як наслідок, від початку травня – до кінця серпня 1945 р. в УРСР переселилося ще близько 95 тис. українців.

Третій етап тривав з початку вересня – до кінця грудня 1945 р. За допомогою органів внутрішньої безпеки та 3, 8 і 9 дивізій піхоти Війська Польського виселено 80 тис. осіб. Виселення, в основному, провадилося із Лиського, Любачівського, Перемишльського та Сяноцького повітів.

Четвертий етап розпочався 1 січня і закінчився 15 червня 1946 р. Під час нього переселено найбільшу кількість жителів Закерзоння – більше 250 тис. Характеризувала цей етап, у порівнянні з іншими, максимальна жорстокість та безоглядність, з якою провадилося нищення і виселення українських сіл.

Визволення Закерзоння розпочалося у липні 1944 р. в результаті наступу південного крила I-го Білоруського фронту та I-го Українського фронту під командуванням маршала І. Конєва. 27 липня захоплено Перемишль. Проте на цьому наступ припинено [5, с. 301]. 8 вересня 1944 р. розпочалася Східно-Карпатська операція, у якій брали участь війська I-го Українського та новоствореного IV-го Українського фронтів. На кінець вересня передові частини Червоної армії вийшли до основного Карпатського хребта й у надзвичайно кровопролитних боях оволоділи Дуклянським перевалом [6, с. 359–360]. У кінці жовтня 1944 р. лінія фронту зупинилася на лінії Ясло-Свидник – західніше Команьчі [5, с. 304–305].

Початок другого етапу переселення розпочався зі збільшення території проведення переселення. Новий загальний наступ Червоної армії розгорнувся 12 січня 1945 р. на всьому Східному фронті. У числі інших територій було повністю визволене й усе Закерзоння [5, с. 324–325]. Тепер переселення могло проводитися із усіх заселених українцями територій.

Зимом процес подачі заяв значно скоротився, хоча продовжувалася депортація осіб, які висловили бажання переселитися у 1944 р. За другу п'ятиденку січня 1945 р. не подано жодної заяви [1, с. 407].

У лютому кількість заяв про виїзд почала зростати за рахунок осіб із Південної та Західної Лемківщини. Бажання жителів цього регіону переселитися в УРСР пояснюється тим, що в результаті важких боїв при взятті Лупківського та Дуклянського перевалів знищена абсолютна більшість житлових та господарських будівель місцевого населення. Тому українцям цього регіону в прямому розумінні не було що втрачати. А оскільки переселенської адміністрації у цьому регіоні ще не було, то люди несли свої заяви в інші повіти. На думку Є. Місила, це «була остання група осіб, що переселялись до УРСР із власної волі, без застосування щодо них примусу» [4, с. 11].

В інших регіонах спостерігалось зменшення кількості поданих заяв співвідносно із попередніми місяцями. Пояснюється це тим, що на Холмщині й Надсянні більшість людей вже засвідчили своє бажання виїхати в УРСР. Так, станом на 26 лютого 1945 р. у Грубешівському повіті заяви подали 91,3 % українського населення, Замостівському – 90,5 %, Холмському – 81,1 %, Томашівському, Білгорайському і Любартівському – по 70 % у кожному [1, с. 436].

Зовсім іншою була ситуація із поданням заяв у прикордонних південних повітах. Станом на 21 лютого 1945 р. у Лиському повіті погодилися на виїзд лише 3548 осіб (8,2 % від усіх українців, які

мешкали у повіті), у Любачівському – 5065 (10,4 %), у Ярославському – 7397 (12,3 %) та Перемиському – 410 осіб або 0,5 % [7, арк. 42–43]. Незначну кількість поданих заяв у згаданих повітах радянські джерела пояснюють особливою активністю загонів Української Повстанської Армії (далі – УПА) у цьому регіоні [1, с. 411]. Проте саме наявність повстанців також говорить про повну підтримку їх з боку місцевого населення. Українці, які проживали компактно у цих регіонах у будь-який спосіб старалися уникнути депортації й у повстанцях вбачали своїх захисників. Тому підтримка УПА з боку автохтонних українців була беззаперечною.

Щоб певним чином збільшити кількість бажаючих на виїзд, польський уряд вдався до низки заходів, передусім адміністративного характеру. На засіданні Ради Міністрів Тимчасового уряду Польщі 13 лютого 1945 р. прийнято ряд постанов, що мали пришвидшити переселення. Фактично усі вони дублювали пропозиції, передані попередньо Головним уповноваженим УРСР М. Підгорним [1, с. 445]. Міністерство народної оборони розпочало примусовий набір до Війська Польського усіх українців чоловічої статі призовного віку, які не подали заяв на добровільну депортацію [4, s. 80]. 10 березня 1945 р. комендант міліції Перемишля наказав арештувати у повіті усіх українців року народження від 1908 – до 1926. Виняток робився лише для тих, хто був зареєстрований на виїзд [4, s. 90]. Постійними також були облави військових підрозділів Війська Польського (далі – ВП) та НКВС на українців, які підлягали мобілізації до Червоної армії [4, s. 120]. Таким чином, українські сім'ї, які виконали вимоги наказу, залишалися практично без чоловіків.

Водночас, ВП приступило до планомірної боротьби з УПА [4, s. 80]. Проте вишколені для ведення війни у звичайних умовах, частини ВП виявилися досить неефективними для боротьби з повстанськими загонами. Відділи УПА завдавали несподіваних дошкульних ударів й несподівано зникали у лісах чи підземних криївках. Зате досить часто боротьба із повстанцями замінювалася терором над цивільними мешканцями краю. Так, силами батальйону Корпусу внутрішньої безпеки та міліції 26 лютого спалено с. Кобильницю Руську й розстріляно 30 осіб; 21 березня знищено до 540 мешканців Старого Люблінця у Любачівському повіті, а саме село спалено. 6 квітня аналогічна доля спіткала й с. Гораєць цього ж повіту, де замордовано 400 осіб [8, s. 285–287].

Відповідно з постановою Ради Міністрів від 13 лютого поточного року з усіх господарств, що не подали заяви на виїзд, стягувалися усі податки, повинності й так звані «контингент» (податки сільськогосподарською продукцією) нарівні із громадянами Польщі. Стосувалось це насамперед повітів, звідки українці вперто не бажали виїжджати: Любачівського, Перемиського, Ліського, Ярославського та Біла-Підляського [4, s. 79]. Ряшівський воевода для збільшення кількості бажаючих виїхати, наказав усі військові повинності, у тому числі виділення підвід, проводити за рахунок українського населення. До українців передусім мали доселяти поляків, які прибували з УРСР [4, s. 83–84].

Усі ці адміністративні заходи дали певний результат. Проте вирішальним чинником у збільшенні кількості бажаючих виїхати українців було небувале зростання терору збройних формувань польського підпілля проти цивільного українського населення. Зазвичай, усі наскоки на українські села поляки пояснювали як «відплатні акції» за українсько-польський конфлікт на Волині та Поліссі. Ще одним мотивуванням цих розбійницьких нападів було бажання примусити українців до якнайшвидшого виїзду з Польщі. Проте вражає такий факт: у більшості випадків збройні загопи АК чи БХ супроводжувало польське цивільне населення близьких сіл. Поляки їхали організовано, валками возів, з мотузками та упряжжю для захопленої худоби й коней, із лопатами та щупами, з допомогою яких відшукували криївки, а також скрині та ящики із закопаним майном. Люди їхали не боротися за свою вітчизну із ненависними українцями, а для звичайного грабунку, хай навіть і прикритого патріотичними лозунгами. Згідно із даними польських істориків, упродовж березня-червня 1945 р. від рук польського підпілля та польських грабіжників загинуло щонайменше 2 тис. українців [8, s. 285–288].

Загалом зростання кількості бажаючих виїхати в УРСР весною-літом 1945 р. характеризується цифрами, поданими у таблиці 1 [1, с. 390, 407, 436; 7, арк. 41; 9, арк. 291].

Таблиця 1

№ з/п	Часові межі подачі заяв на виїзд в УРСР	Кількість заяв, поданих від сімей за означений період
1.	26.12.1944 р. – 20.1.1945 р.	1001
2.	20.1.1945 р. – 26.02.1945 р.	26534
3.	26.03.1945 р. – 1.04.1945 р.	33445
4.	1.04.1945 р. – 10.08.45 р.	64664

Терор, як основну причину різкого збільшення бажаючих виїхати, вказують і радянські джерела. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У мовиться: «Дуже важливим фактором у цьому відношенні є загострення національної ворожнечі між польським і українським населенням,

що знаходить своє вираження в посиленні терору, що проводиться реакційними польськими елементами у відношенні до українського населення» [7, арк. 6–7]. На початку 1945 р. терор польського підпілля проти цивільного українського населення набрав катастрофічних масштабів. Відповідно до листа М. Підгорного до Е.-Б. Осубки-Моравського, упродовж жовтня 1944 – 25 лютого 1945 рр. аківськими бандами пограбовано й спалено майно близько 400 українських сімей, які подали заяви про бажання евакуюватися в УРСР. При спробах спротиву вбито 52 осіб, а 89 – поранено. У громадян вилучено 339 коней, 184 корови.

У Перемиському повіті з другої половини лютого 1945 р. терор проти українців набрав систематичного характеру: 18 лютого у с. Петково аківці розстріляли 25 осіб та пограбували значну кількість господарств; наприкінці лютого 1945 р. українське населення шести сіл Дубецької гміни (Підбуковинка, Руське, Полхове, Бахужець, Лісківка і Дубецьке – примітка автора), яке подало заяви на виїзд, було вигнане бандитами з сіл, причому ряд селян були по-звірячому вбиті чи розстріляні, а їх майно, включаючи худобу, повністю розграбоване. Більше 500 сімей з цих сіл були змушені шукати притулок у навколишніх населених пунктах; 28 лютого серед білого дня у с. Павлокома Бжозовського повіту вбито більше 500 українців, включаючи жінок та дітей. Їх майно пограбоване загонами АК та поляками із навколишніх сіл [10, арк. 10–13].

9–12 березня 1945 р. силами АК та місцевого польського населення проведено серію нападів на українські села південної Грубешівщини. 19–21 березня відбувалася акція на села північно-західної Грубешівщини. Внаслідок якої знищено близько 20 сіл та замордовано до 2 тис. осіб [11, с. 448].

Перелік злочинів проти українців Польщі можна продовжувати досить довго. Озброєні бойовики нападали на беззахисні села й безкарно вбивали й грабували. Особливо часто зазнавали нападів ті населені пункти, жителі яких вже встигли підготуватися до переїзду в УРСР. Це пояснюється тим, що у такому випадку грабіжників чекали вже наготовані й спаковані речі (чекаючи виїзду селяни викопували із землі, витягували зі сховків нехитрий домашній скарб, захований на випадок польських нападів) [7, арк. 14–16]. Тим більше, що у польському середовищі поширювалася думка про те, що все напрацьоване й зароблене українцями мало залишитися в Польщі. Виїхати вони мали лише з мінімумом речей [1, с. 402].

Часто були пограбовані не тільки села чи валки возів, що курсували між населеними пунктами й станціями завантаження. Документально зафіксовано й грабунки ешелонів з переселенцями, що йшли в УРСР. Наприклад, 7 березня 1945 р. шляху між с. Телятин Грубешівського повіту і м. Холм бандитами, перевдягнутими у форму Війська Польського зупинено транспортний потяг із українцями с. Телятин. Злочинці забрали 5 корів, 6 возів із майном та 7 осіб [10, арк. 12].

Дослідники Г. Мотика і Р. Внук пояснюють такий сплеск українофобії поляків низкою чинників. По-перше, у повоєнній Польщі бандитизм та збройний грабунок були поширеними явищами. На теренах змішаних з етнічної точки зору жертвами нападів ставали, зазвичай, особи іншої національності. Усе це прикривалося патріотичними лозунгами при мовчазній згоді або й підтримці польської влади. По-друге, значною мірою кров невинно убитих українців була на совісті радянських спецслужб, підрозділи яких часто маскувалися під АК чи УПА, щоб терором прискорити виселення або детермінувати відплатні акції потерпілої сторони, які в свою чергу сприятимуть розростанню такого бажаного для обох держав конфлікту [12, с. 124–125].

Загалом, в антиукраїнській діяльності не надто відставали від підпілля й державні міліція обивательська та корпус внутрішньої безпеки. Арешти й розстріли українців стали звичним явищем. Замість захисту українського населення, підрозділи польської міліції та війська чинили масові розправи й грабунки. Правоохоронні органи Польщі не тільки не творили заслін грабіжникам, а часто й самі виступали ініціаторами й виконавцями злочинів. Прикладів можна наводити безліч: 27 лютого 1945 р. польські міліціонери по-звірячому замордували сім'ю священика с. Кулаковичі, яка підготувалася до виїзду. Все майно й худоба покійних розграбовано; на території Любачівського повіту військовослужбовці польського війська розстріляли 61 українця й повністю спалили с. Монастир; у Перемиському повіті 23 лютого 1945 р. у с. Трійчиси міліціонери розстріляли 10 українців; 24 лютого польськими міліціонерами вбито більше 20 осіб із с. Руське; 25 лютого – 10 осіб із с. Підбуковинка. 2 березня військовослужбовці ВП повністю спалили с. Залісці, а все українське населення розстріляли.

Грабунки та вбивства українців Польщі набули такого поширення, що до уряду УРСР надходили телеграми від керівників прикордонних областей із вимогами припинити це варварство. Телеграму на ім'я М. Хрущова, у якій перелічено ці та інші злочини, підписали начальник прикордонних військ НКВС Українського округу, генерал-лейтенант Бурмак та секретар Львівського обкому КП(б)У Грушецький [10, арк. 15–17].

Про «засміченість» нової польської поліції аківськими елементами, більше того, про безпосередню підпорядкованість її керівництву АК свідчить випадок, що стався у Любачівському

повіті. Відповідно до радіограми районного уповноваженого Пелипая, польська міліція, військові частини та служба безпеки у повному складі перейшли на бік АК та організовано передислокувалися у ліси, що оточували Любачів. У повіті наступив безлад і представники радянської сторони були змушені зайняти кругову оборону [9, арк. 30]. 2 березня у Холмі, під час навчальної тривоги, пішла у ліс рота курсантів І-го танкового училища ВП. У кінці квітня із Перемишля дезертирував взвод курсантів офіцерської школи [13, с. 154–155]. Дезертирував також ІІ-й батальйон внутрішніх військ, який паціфікував населені пункти Кобильницю, Люблинець та Горасць [8, с. 287].

Таким чином, спираючись на радянські та польські джерела, приходимо до аналогічних висновків, яких дійшов Є. Місило: «Нищення української людності, що сталось в кількох десятках місцевостей Бжозовського, Холмського, Грубешівського, Любачівського, Перемиського, Сяноцького і Томашівського повітів, у вирішальній мірі вплинула на зріст лічби зголошуючихся на виїзд з Польщі» [4, с. 11].

За час другого періоду депортації кількість бажаючих на переїзд в УРСР в розподілі у повітах Польщі подано у таблиці 2 [1, с. 407, 436; 7, арк. 4, 7; 9, арк. 291].

Таблиця 2

Повіт	Кількість сімей/людей, що подали заяву про виїзд станом на				
	20.1.45	26.2.45	11.3.45	1.04.45	10.8.45
Білгорайський	3882	3882	3882	4012	4510
	14898	14892	14892	13805	17707
Володавський	3361	3758	3906	4012	4211
	10850	13561	13561	13805	14503
Грубешівський	9081	9154	9255	10637	11778
	33680	33936	34288	36686	39535
Горлицький	---	---	---	---	3337 17162
Замостівський	1562	1576	1643	1648	1648
	5562	5565	5818	3553	5853
Красноставський	676	781	818	878	930
	2188	2522	2627	2787	2966
Ліський	416	953	953	953	953
	1751	3548	3548	3548	3548
Любартівський	271	391	273	273	273
	877	1750	883	883	883
Любачівський	203	1210	1875	3844	4134
	799	5065	7921	15671	16837
Перемишльський	115	168	168	2703	3438
	410	632	632	11685	14800
Радзинський	93	88	88	83	90
	317	297	297	292	240
Сяноцький	3063	3063	3063	3063	5903
	14000	14000	14000	14000	24230
Томашівський	7157	7157	7157	7199	7717
	25061	25061	25061	25186	26778
Холмський	7882	7950	7950	7950	8288
	30227	30473	30473	30473	31774
Ярославський	634	1741	2750	3366	4996
	2558	7397	11399	13498	20463
Яслівський	---	---	---	---	1753 6946
Новосанчський	---	---	---	---	3840 17994
Біла-Підляський	---	3045	3045	3045	1398
		11875	11875	11875	5592
Всього	38396	44947	46826	53969	68897
	143168	169702	177275	203147	267811

Слід зауважити, що кількість поданих заяв у Сяноцькому повіту не є реальною, оскільки 3063 сім'ї (14 тис. осіб), які подали заяви, проживали в сусідньому Кроснянському (Яслівському) повіті [1, с. 407].

Ті українські сім'ї, які все ж подали заяви на переїзд в УРСР, їхали на станції завантаження й поступово переселялися на схід. До їх числа також входили ті особи, які зважилися на переселення до 1 січня 1945 р., проте очікували транспорту на залізницях і перетнули кордон УРСР після 31 грудня. Загалом, процес переселення відображено у таблиці 3 [1, с. 409, 437–438; 7, арк. 8, 44; 9, арк. 291].

Таблиця 3

Повіт	Кількість сімей/людей, що були депортовані станом на				
	10.1.45	26.2.45	11.3.45	1.4.45	10.8.45
Білгорайський	1117	2035	2451	3020	4260
	3976	7904	9372	11641	16343
Володавський	1064	1736	1971	2387	3111
	3771	6142	6935	8347	10782
Грубешівський	2562	3841	4209	5012	10041
	9824	13448	14711	17463	35073
Горлицький					2758
					12398
Замостівський	1465	1468	1477	1543	1543
	5194	5203	5234	5480	5480
Красноставський	506	506	506	620	883
	1596	1596	1596	1945	2721
Ліський	473	671	671	761	764
	1966	2712	2766	3113	3134
Любартівський		132	132	132	258
		380	380	380	799
Любачівський	86	162	369	845	2146
	322	594	1555	3446	9465
Перемишльський	75	94	143	512	3233
	301	357	586	1939	11975
Радзинський				75	90
				196	240
Сяноцький	435	1166	1491	2250	5903
	2086	5167	6509	9470	24139
Томашівський	2797	3459	3457	3821	7073
	10156	12564	12536	14015	24346
Холмський	2145	4251	4457	5216	8235
	8038	16605	17424	20363	31108
Ярославський	350	450	850	1330	4978
	1416	1813	3456	5565	20409
Яслівський					1751
					6934
Новосанчський					3440
					16439
Біло-Підляський		975	975	975	1398
		3897	3897	3897	5592
Всього	13075	20939		28499	61865
	48874	78376		107291	237872

Загалом, упродовж 1 січня – 25 серпня 1945 р. в УРСР потрапило, згідно із даними Є. Місила, 54609 родин або 209786 осіб [4, с. 11–12]. Згідно із радянською статистикою, за другий період депортації переселилося на схід 52668 сімей або 201823 особи [14, с. 173].

На початку другого етапу депортації існував значний розрив між бажаними переселитися і тими, що вже потрапити в УРСР. Причин цьому явищу було декілька. Однією із них була майже повна відсутність забезпечення депортованих підводами для перевезення майна із місця проживання на станції завантаження. Незважаючи на відповідний наказ Міністерства громадської адміністрації люблинському та рязівському воєводам, ця робота так і не була як слід налагоджена. У березні 1945 р. у Білгорайському повіту місцеві поляки надавали у розпорядження

властей в середньому денно 30 підвід замість 337, у Володавському – 105 із 343, Сяноцькому – 60 із 432 [10, арк. 20].

Те, що і польська і радянська сторони пришвидшували виїзд, ще не означало, що залізниці обох країн під час війни були в змозі переправити на схід близько півмільйона осіб, разом із їх майном та худобою. А до цього ще ж треба додати ті сотні тисяч колишніх громадян СРСР польської та єврейської національностей, які просувалися у західному напрямку. Саме тут виникла чи не найбільша кількість проблем. Нездатність залізничної мережі справитися із таким величезним навантаженням гальмувала процес депортації.

Якщо люди все ж змогли добратися до станції завантаження, то це ще не означало, що вони будуть негайно відправлені в УРСР. Польська залізнична система після переходу лінії фронту перебувала у повному безладі. Наприклад, залізничний відтинок Рава-Руська – Ульгівок обслуговували залізничники Червоної армії, а після її відходу поляки відмовилися її обслуговувати. Для відновлення функціонування цієї конче необхідної для переселення українців гілки вимагалось 510 залізничників [9, арк. 139–140].

Аналогічним було становище й радянських залізниць. З березня 1945 р. на станціях залізниці Угнів – Володимир-Волинський накопичувалися українські переселенці. На час відправки їх було більше 4000 сімей. Рух на цій ділянці відновлено лише у червні поточного року [9, арк. 167, 208–209, 333].

Деяка кількість вагонів, що виділялася Наркоматом шляхів сполучення, була незначною. Справа в тому, що перевезення евакуйованих не входило у план державних перевезень. Тому керівники доріг надавали вагони на свій власний розсуд, а накази Наркомату лише приймали до відома, оскільки карали їх лише за невиконання державних планів [1, с. 427]. У відповідності з наказом наркома шляхів сполучення СРСР, генерал-лейтенанта Ковальова упродовж 21 лютого – 20 березня 1945 р. у розпорядження головного вповноваженого уряду УРСР М. Підгорного мали надати 6000 залізничних вагонів, обладнаних для перевезення людей та худоби. Проте надано було лише 2254 вагони. Станом на 1 квітня поточного року на залізничних станціях очікували завантаження 4110 сімей [9, арк. 32–33].

З часом становище не виправлялося. Через систематичні перебої у наданні вагонів радянською залізницею (особливо Львівською та Ковельською), а також порушення графіків надання ешелонів польською стороною, на початку травня 1945 р. на станція завантаження накопичилося більше 10 тис. сімей, або 40 тис. осіб, готових до відправлення. Більшість із них чекала на переїзд разом із майном та худобою 2–3 місяці [9, арк. 137–138].

Відповідно до інформацій районного уповноваженого у Новосанцькому повіті Яцуна, на відведених під його опіку залізничних станціях, станом на 5 червня, очікували відправлення сотні людей, для відправки яких було необхідно більше 300 вагонів. Більше місяця люди під дощами не могли діждатися обіцяних ешелонів. Про дотримання будь-яких санітарно-гігієнічних норм у цьому таборі не йдеться. Проте, люди могли змогу хоча б випасати худобу на навколишніх полях чи пробували вернутися додому по харчі [10, арк. 27].

Куди в гіршому становищі перебували ті, кого, все ж таки завантажити у поїзди і відправили на схід. На станції «Новий Санч» 12 днів чекали відправки вже завантажені потяги. Ще два знаходилися на шляху до станції «Хирів» на перегоні між станціями «Новий Санч» та «Ясло», де вони перебували більше місяця. Запаси продовольства та фуражу вичерпувалися, розпочався голод. Серед худоби, замкнutoї у перевантажених вагонах почастишали випадки захворювання на ящур, почався падіж. Люди, які опинилися у антисанітарних умовах масово хворіли, спалахнула епідемія сипного тифу [10, арк. 27].

Окрім цього, станції та ешелони або взагалі не мали охорони, або ж вона була неефективною. Часто охоронці спільно із польськими підпільниками та місцевими жителями грабували згромаджене на станціях майно, вбивали українських селян. Так, у ніч на 27 березня 1945 р. між с. Литовець та Турківка зупинено поїзд із переселенцями. Бандити забрали більшість майна та худоби у той час, як 10 осіб охорони, за наказом командира Скрентовича, склали зброю. Промовистим є той факт, що ні до охорони, ні до зброї нападники не торкнулися [7, арк. 54].

Усе це призводило до того, що ті, хто записався на переселення і, все ж таки приїхав на станцію, пробували повернутися додому. Селяни звинувачували членів переселенських комісій у обмані та створенні умов для голодної смерті тих, хто виїжджав. Люди розпродали більшість домашнього скарбу, не засіяли на весну поля і повертатися не було куди, а ешелони на схід усе не відправлялися. У відчаї люди навіть погрожували вбивством активістів переселення [10, арк. 27].

Особливо великі скупчення людей виникали на тих станціях, де відбувалося перевантаження із вагонів вузького європейського типу у вагони широкого радянського стандарту. На станції «Сокаль» Львівської області станом на 7 травня 1945 р. зосереджено більше 1400 сімей з майном та худобою. Усі ці люди чекали прибуття ешелонів більш як півтора місяця. Евакуйовані

розміщувалися табором під відкритим небом. Внаслідок нестачі продовольства, незадовільного підвозу питної води та палива для приготування їжі, масового поширення набули хвороби травної системи, а також гострі респіраторні захворювання. Частими були летальні випадки. Щоб хоч якось прохарчуватися, переселенцям доводилося просити милостиню у навколишніх селах. Аналогічним було становище і на станції «Белз», де відправки очікувало більше 1000 сімей. У той час із Польщі прибували усе нові й нові ешелони [15, арк. 55–56].

На станції «Хирів» станом на 2 червня 1945 р. стояло по 20–30 дів 17 вже завантажених ешелонів. Проте увсі догани республіканського керівництва на правління Львівської залізниці мало допомагали справі. З подачею та перевантаженням вагонів проблеми не тільки не зменшувалися, а скоріше накопичувалися [10, арк. 26]. На цей час на залізничних станціях очікувало переселення більше 7000 господарств [1, с. 509]. Проте важко сказати, чи хтось пробував вести ретельний облік велетенським скупченням людей і чи не є дані цифри дуже приблизними.

Ситуація виправилася лише після закінчення війни. Після припинення бойових дій потік стратегічних вантажів на фронті і в зворотному напрямку значно зменшився. Відповідно зросла й кількість вагонів, що їх надавав Наркомат шляхів сполучення СРСР для депортації українців. Упродовж 1–25 червня виділено 3286 вагонів, що дозволило значно розвантажити усі залізничні станції [1, с. 532].

У 1945 р. владні структури СРСР на правах «старшого брата» продовжували активно втручатися у внутрішні справи Польщі. Позаяк на початку 1945 р. частими стали напади на районних уповноважених та співробітників евакуаційних комісій, тому заступник головного уповноваженого уряду УРСР в Польщі М. Ромащенко 12 березня звернувся до ЦК КП(б)У з проханням змусити польський уряд виконати своє рішення від 13 лютого та очистити Любачівський, Перемишльський і Ліськівський повіти від формувань АК та УПА [7, арк. 16–18]. На середину квітня на засіданні ЦК КП(б)У прийняте рішення про введення додатково двох рот військ НКВС для охорони радянських чиновників та українського населення від польського терору. В районах евакуації відновлено радянські військові комендатури. Проте основним у цьому рішенні було те, що радянська влада не тільки не засуджувала антиукраїнські дії польської адміністрації, а відверто підштовхували польську владу до здійснення депортації силовими методами, пропонуючи використовувати військові частини для протидії українським підпільним формуванням [10, арк. 9, 35].

Всередині 1945 р. подача заяв на добровільний виїзд майже припинилася. Через зменшення кількості бажаючих переселитися до УРСР поступово розвантажувалися залізничні станції, більш динамічною ставала робота залізниць. Причин зменшення кількості українців, які мали бажання переселитися було декілька. На цей період ті сім'ї, чиє господарство знищене під час окупації, бойових дій на фронті, а також в результаті польського терору вже встигли подати заяви на виїзд або навіть виїхали. На той час в Польщу почали нелегально повертатися українці, депортовані в кінці 1944 – на початку 1945 рр. За їх описами в УРСР переселенців чекали знищені війною міста і села, голод, колгоспна система та вже звичні для громадян СРСР репресії. Ця інформація поширювалося оунівською пропагандою і не заохочували людей до переселення [14, с. 24–25].

Ті ж, хто залишилися, не реагували на будь-які форми адміністративного тиску польської влади. Деяка частина українців Польщі переходила у католицизм, проте значного поширення це явище не набуло [1, с. 444]. Люди слухняно йшли до війська, платили усі податки нарівні із польськими громадянами, відправляли дітей у польські школи або ж просто ухилялися від усіх перерахованих негараздів. Особливо це стосувалося тих районів, де ситуацію контролювали загони УПА чи АК, а польська державна адміністрація зосереджувалася лише у більших містах. Наприклад, у Супостяновській та Затворницькій ґмінах Ліського повіту в березні 1945 р. взагалі не було польської влади. Надалі їх діяльність відновилося й була дуже обмеженою. Аналогічною була ситуація у цілому ряді сіл Вовковийської та Гочівської ґмін, що повністю контролювалися повстанцями. Самоврядні села існували у Любачівському повіті й у серпні 1945 р. [4, с. 177; 7, арк. 42–43]. Загалом, з квітня – до кінця серпня НКВС та польська адміністрація контролювали у Перемиському повіті лише Перемишль, Пикуличі та Бірче [8, с. 288–289]. Частина ґмін Ярославського повіту навесні цього ж року контролювали загони АК [1, с. 505].

У квітні-травні 1945 р. між УПА та АК тривали активні переговори, наслідком яких стало укладення своєрідної мирової угоди, згідно із якою припинявся взаємний терор проти цивільної людності. Сторони зобов'язувалися ділитися розвідувальною інформациєю, спільно боротися проти кримінальних банд, що однаково грабували як українські, так і польські села. Ця угода торкалась рясівської, перемиської та інших прилеглих до границі земель [16, с. 44–47]. У Ярославському, Білгорайському та Томашівському повітах визначена «демаркаційні лінії впливів» поміж українським та польським підпіллям [17, с. 318–319]. Більше того, досягнуто домовленості про спільну протидію УПА й АК переселенським акціям [1, с. 508]. 27 травня 1945 р. у спільній акції на населені пункти Варяж та Хоробрів, взяли участь відділи УПА й АК [12, с. 90–92, 171–172].

Покращилося також відношення Міністерства оборони до українського населення. У 1945–1946 рр. більшість відділків толерували українців і били лише у присутності НКВС [12, s. 94]. Отже, основна причина, через яку люди покидали отчий край, була усунута.

Восени перемир'я між двома підпільними формаціями зірвано. Це зумовило ряд чинників. По-перше, поступова демобілізація бойових підрозділів робила співпрацю досить односторонньою. По-друге, прибуття трьох дивізій ВП в українські села детермінувало неминучі збройні конфлікти з УПА. І хоча українські повстанці старалися палити лише покинуте майно українців, а в боях не знищувати цивільну польську людність, проте це знову підвищило рівень польської українофобії. Останньою, але, мабуть, найважливішою причиною зриву перемир'я була діяльність радянських спецслужб. Документи свідчать про впровадження у лави УПА та АК добре законспірованих агентів, які могли навіть вбивати червоноармійців. Єдиним їх завданням було не допустити порозуміння рухів Опору обох народів [12, s. 130–131].

Результатом впливу всіх названих чинників стало призупинення процесу подачі заяв. І хоча депортація йшла швидкими темпами, проте тепер вивозили здебільшого ті сім'ї, що вже декілька місяців очікували на станціях, поки нарешті підійдуть обіцяні вагони.

Влітку 1945 р. польський уряд зробив ще одна спробу змусити українців залишити свої землі. 24 липня поточного року у Варшаві проведено конференцію за участю представників польської адміністрації та делегатів української населення Люблинського, Краківського та Ряшівського воєводств. Вимоги українців були однастайними: дозволити проживати на території Польщі й користуватися усіма конституційними правами (дозволити українське шкільництво, кооперативний рух, дати право вступати в будь-які навчальні заклади, гарантувати реальну свободу віросповідання, дозволити діяльність політичних партій, амністувати політичних в'язнів, дати право користуватись результатами земельної реформи). Тобто ніяких надзвичайних вимог. І жодні аргументи польських чиновників не змогли примусити людей змінити свою думку. В результаті конференція, що мала змусити українців виїхати в УРСР, не досягла потрібних результатів. Єдиним наслідком було те, що українці втратили рештки надій на проживання в батьківських землях [1, с. 147–158]. Невдовзі й самі учасники конференції були арештовані й депортовані до УРСР [8, s. 290]. Відозви люблінського, краківського та ряшівського воєвод до українського населення із закликом переселятися в УРСР також не дали результатів [4, s. 159–162, 185–186]. Процес переселення продовжував сповільнювати темпи. Такий стан справ зовсім не відповідав планам як польської, так і радянської сторін. Розпочалися активні пошуки того нового чинника, який все ж примусив би українців переїхати до УРСР. І такий засіб невдовзі знайдено і обговорено зацікавленими сторонами та використано з максимальною ефективністю.

За відповідною вказівкою секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, М. Підгорний звернувся до Е. Осубки-Моравського із вимогою використати війська для активізації переселення. Після попереднього узгодження 11 серпня 1945 р. відбулася нарада за участю міністра громадської адміністрації, його заступника, начальника генштабу ВП, люблінського і ряшівського воєвод, а також представника УРСР – М. Підгорного. Рішення цього зібрання були наступними. 1. Для боротьби з українським та польським підпіллям у Ліськівському, Перемишльському, Любачівському та Ярославському повітах вислати 3, 8 та 9 дивізії піхоти ВП. 2. В селах та ґмінах повністю змінити місцеву адміністрацію з української на польську. 3. З усіх господарств, що не евакуювались, зняти податки за цей та попередній роки. 4. Для охорони переселенців під час просування із сіл до залізничних станцій і до кордону радянська сторона зобов'язувалася спрямувати по одному батальйону військ НКВС у кожен повіт. 5. Разом із польськими та радянськими військами у згадані повіти направляли і радянських уповноважених, закріплених за цією територією. На допомогу їм відправлено 8–10 референтів із повітів, де переселення вже закінчувалося [1, с. 576–577].

Отже, військова акселерація депортації українців була спільним рішенням як польських, так і радянських властей. Переселення, яке до цього зберігало хоч якийсь натяк добровільності, стало повністю примусовим. Якщо раніше люди мали ще хоча б відносну можливість обирати, де вони будуть жити далі й громадянами якої держави вони залишаться, то тепер ці питання вирішувалися без їхньої участі, а їх гнали на схід. Переселенський процес вступав у свою найбільш брутальну та насильницьку стадію.

Список використаних джерел

1. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. 752 с. 2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ: Либідь-Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с. 3. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939–1945 рр. Львів: Жовківська друкарня видавництва Отців Василян «Місіонер», 1996. С.5–25. 4. Miśło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–

1946. Т.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: «Oficina Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. 336 s. 5. Дюпуи Р.Эрнес. и Дюпуи Тревор Н.. Всемирная история войн. Харперская энциклопедия военной истории с комментариями издательства «Полигон». В 4-х т. Книга четвертая. 1925–1997 год. Санкт-Петербург-Москва: «Полигон-АСТ», 1998. 1120 с. 6. Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. Минск: «Литература», 1997. 592 с. 7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф.1. Оп. 23. Спр. 1469. 304 арк. 8. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. Kraków, 1998. 342 s. 9. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1468. 369 арк. 10. Там само. Спр. 1465. 54 арк. 11. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. К.: Дніпро, 1996. 496 с. 12. Motyka Gr., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947. Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 1997. 232 s. 13. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль: Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с. 14. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т. 2. 1946–1947 рр. Львів: Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. 540 с. 15. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1467. 368 арк. 16. Motyka G., Wnuk R. Próby porozumienia Polsko-Ukraińskiego wobec zagrożenia sowieckiego w latach 1945–1947 // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції «Вісла»). Львів, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, 1998. С. 44–51. 17. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. 466 с. 18. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с.: іл.

References

1. Deportatsiyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U tr'okh tomakh, t.1. 1939–1945 rr. [Deportation. Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's. Documents, materials, memoirs. In three volumes, t.1. 1939–1945]. L'viv: Zhovkivs'ka knyzhkova drukarnya vydavnytstva OO Vasyliyan «Misioner», 1996. 752 s. 2. Bilas I. Represyvno-karal'na systema v Ukrayini. 1917–1953. Suspil'no-politychnyy ta istoryko-pravovyy analiz [Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953. Socio-political and historical and legal analysis]. U 2 kn. Kyviv: Lybid'-Viys'ko Ukrayiny, 1994. Kn. 1. 432 s. 3. Slyvka Yu. Vytoky i naslidky natsional'noyi trahediyi [Origins and consequences of the national tragedy]. Deportatsiyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U tr'okh tomakh, t.1. 1939–1945 rr. L'viv: Zhovkivs'ka drukarnya vydavnytstva Otsiv Vasyliyan «Misioner», 1996. S.5–25. 4. Misilo E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T.1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: «Oficina Wydawnicza «Archiwum Ukraińskie», 1996. 336 s. 5. Djupui R.Jernes. i Djupui Trevor N.. Vsemirnaja istorija vojn. Harperskaja jenciklopedija voennoj istorii s kommentarijami izdatel'stva «Poligon» [World History of Wars. Harper encyclopedia of military history with comments from the publishing house «Poligon»]. V 4-h t. Kniga chetvertaja. 1925–1997 god. Sankt-Peterburg-Moskva: «Poligon-AST», 1998. 1120 s. 6. Vsemirnaja istorija [World History]. V 24 tomah. T. 24. Itogi Vtoroj mirovoj vojny. Minsk: «Literatura», 1997. 592 s. 7. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrayiny (dali – TsDAHO Ukrayiny). F.1. Op. 23. Spr. 1469. 304 ark. 8. Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki / Andrzej Leon Sowa. Kraków, 1998. 342 s. 9. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 23. Spr. 1468. 369 ark. 10. Tam samo. Spr. 1465. 54 ark. 11. Serhiychuk V. OUN–UPA v roky viyny. Novi dokumenty i materialy [OUN–UPA during the war years. New documents and materials]. K.: Dnipro, 1996. 496 s. 12. Motyka Gr., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA. 1945–1947. Warszawa: Oficyna wydawnicza volumen, 1997. 232 s. 13. Serhiychuk V. Trahediya ukrayintsiv Pol'shchi [Tragedy of Ukrainians in Poland]. Ternopil': Knyzhkovo-zhurnal'ne vydavnytstvo «Ternopil'», 1997. 440 s. 14. Deportatsiyi. Zakhidni zemli Ukrayiny kintsya 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. U tr'okh tomakh, t.2. 1946–1947 rr. [Deportation. Western lands of Ukraine in the late 30's – early 50's. Documents, materials, memoirs. In three volumes, t.2. 1946–1947]. L'viv: Zhovkivs'ka knyzhkova drukarnya vydavnytstva OO Vasyliyan «Misioner», 1998. 540 s. 15. TsDAHO Ukrayiny. F. 1. Op. 23. Spr. 1467. 368 ark. 16. Motyka G., Wnuk R. Próby porozumienia Polsko-Ukraińskiego wobec zagrożenia sowieckiego w latach 1945–1947. Deportatsiyi ukrayintsiv i polyakiv: kinets' 1939 – pochatok 50-kh rokiv (Do 50-richchya operatsiyi «Visla»). L'viv, Instytut ukrayinoznavstva imeni I.Krypyakevycha NAN Ukrayiny, 1998. S. 44–51. 17. Pasternak Ye. Narys istoriyi Kholmshchyny i Pidlyashshya (Novishi chasy) [Essay on the history of Kholmshchyna and Podlyashchya (Newer times)]. Vinnipeh-Toronto: B.M.V. 1989. 466 s. 18. Makar Yu., Hornyu M., Makar V., Salyuk A. Vid deportatsiyi do deportatsiyi. Suspil'no-politychne zhyttya kholms'ko-pidlyas'kykh ukrayintsiv (1915–1947). Doslidzhennya. Spohady. Dokumenty [From deportation to deportation. Social and political life of Holms-Podlaskie Ukrainians (1915–1947). Research. Memoirs. Documents]. Tom 1. Doslidzhennya. Chernivtsi: Bukrek, 2011. 880 s.: il.

Volodymyr Kitsak

LEADTHROUGH OF THE SECOND STAGE OF DEPORTATION OF UKRAINIANS OF ZAKERZONNYA (ON JANUARY, 1 – ON AUGUST, 31 IN 1945)

In the article motion and specific of deportation of Ukrainians is analysed from territory of Lemkivschina, Kholmshchina, Nadsyannya and Pidlyashshya, during January-August in 1945. Activity of Polish civil administration and Army Polish, directed on prishvidshennya of process of migration is reflected. Outlined also scales of terror of the Polish underground formings, which was one of the most

substantial factors which induced the habitants of Zakerzonnya to the move in USSR . It is marked that poor job of transport systems braked the process of migration substantially. Joint activity of UPA and AK is reflected also, directed on stopping of deportation ukrainian population.

Key words: east border, deportation of Ukrainians, Zakerzonnya, Lemkivschina, Kholmschina, Nadsyannya, Pidlyashshya.

УДК 9323: 94 (92) (477) 1944–1954

Аліна Пониपालяк

ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ КУКА 1944–1954 РР.

У статті досліджується підпільна діяльність Василя Кука упродовж 1944–1954 рр. Окремо розглянуто методи та засоби боротьби В. Кука з радянською пропагандою. За архівними документами та персональними спогадами В. Кука подається розлогий опис й науковий аналіз передумов та причин його боротьби із радянською владою і радянськими спецслужбами безпеки в умовах Другої світової війни і повоєнний період. Стаття присвячена ролі В. Кука і його впливу на Українську Повстанську Армію та Організацію Українських Націоналістів. Важливим аспектом роботи є розгляд особистостей підпільної боротьби українського визвольного руху.

Ключові слова: Василь Кук, НКВС, пропаганда, український визвольний рух, ОУН, УПА, головнокомандувач УПА.

Однією із яскравих особистостей з героїчного покоління війн і збройної боротьби за державну незалежність України у ХХ ст. є постать останнього головнокомандувача УПА й одного із лідерів ОУН – Василя Кука, життя якого розпочинається за рік до початку Першої світової війни, об'єднує більшість трагічних періодів української історії ХХ ст., й закінчується вже в часи нашої сучасності, за шість років до початку Революції Гідності.

Наукова актуальність цієї теми полягає в тому, що без вивчення таких, безумовно, важливих історичних явищ, як ОУН і УПА, не зможемо зрозуміти загальні процеси в новітній історії України і Центрально-Східної Європи в цілому, й, як наслідок, будуть не проаналізовані базові бачення сучасних політико-історичних процесів й можливого прогнозування нашого подальшого цивілізаційного розвитку. А дослідження історії українського визвольного руху ХХ ст. не можливе без розгляду окремих, провідних персоналій, таких, як В. Кук.

У звітах про проведену роботу боротьби із підпіллям ОУН і УПА на західних теренах, радянська влада постійно акцентувала, що одним із найбільших ворогів СРСР є українське підпілля і його командири, таким ворогом був і В. Кук, який був прекрасним пропагандистом, конспіратором, активним борцем проти радянської влади. У підпільних друкарнях, за його наказом значним накладом друкувалася підпільна література і листівки, які масово розповсюджувалися територією західноукраїнських земель, підконтрольних радянському уряду. В. Кук намагався писати доступною мовою під псевдонімом «Агроном Лука Леміш», підіймаючи надскладні питання, які стосувалися колгоспів і радянської диктатури: «В листівці доцільніше показати, що замість РО МВД, РО МГБ вживати – районне НКВД-НКГБ, тому, що нові офіційні назви не все народ знає і тому доцільніше вживати найбільш зрозумілих для широких мас означень. Інакше мається справа у звітах чи фаховій літературі» [5, с. 53]. У своїх праці «Гарматний вишкіл» він подавав основи підпільної і партизанської боротьби. Знання, які він здобув під час перебування у Кракові на курсах старшин ОУН «Леміш» коротко виклав у зазначеній публікації. Варто зазначити, що В. Кук вважав, що «...навіщо писати про щось важливе на п'ятсот сторінок, якщо все можна розписати конкретно на двадцять» [5, с. 22]. Такі короткі праці-брошури були популярними як серед цивільного населення, так і серед вояків УПА.

«Леміш» вважав, що пропагандистська діяльність підпілля є основою для залучення нових кадрів до їх участі в національно-визвольному русі. Незважаючи на конспірацію, за В. Куком активно слідували спецслужби СРСР, які в оперативних зведеннях неодноразово описували так портрет «Леміша»: «...низького зросту, широкоплечий, трохи сутулий блондин, очі блакитні, останнім часом ходить не голеним у поношеному селянському одязі» [2, арк. 150]. У їх звітах акцентувалася увага на те, у що був він одягнений, як себе поводив, хто з ним спілкувався. Зокрема, зазначалося, що образ звичайного селянина він приміряв не лише на себе й для своїх бійців з групи охорони: «... часто носить поношений селянський одяг, так само і вдягаються його охоронці. При спілкуванні з населенням «Леміш» і його оточення поводитися доволі конспіративно, псевдо один одного не називали, пересувалися приховано [8, с. 401].

Повідомлялося, що Василь Кук говорить спокійно, упевненим голосом, не вимовляє літеру «Л», страждає на хворобу шлунку, тому при собі носить постійно фляжку із настоєм полину, а на

нарадах керівного складу особового керівного складу особистий кухар готує йому дієтичну гречану кашу». Трохи раніше з агентурно-слідчих матеріалів МДБ УРСР зазначалося, що «Леміш» є одним із найкрупніших організаторів і керівників підпілля. Він широко відомий і має значну вагу, а також близькі особистості зв'язки серед активу оунівського підпілля на Україні. Він також широко відомий в колах української націоналістичної еміграції і серед всіх членів закордонного проводу ОУН. Для нього неабияку роль відігравала пропаганда. Про роботу В. Кука, яка стосувалася пропаганди, можемо дізнатися з його листа від 4 серпня 1945 р.: «Посилаю ще частину бланків, що є у мене. Тільки усі вони вже попадали. Усіх 60 штук. 5. Посилаю Вам інформат. матеріали (20 штук), які використайте відповідно до потреб у Вашому терені. У деяких, як напр. «Стрілецькі вісті», є і очевидна політична єрунда. Це все – матеріали з різних теренів, але офіційний від пр. По 1 пр. передаю «Слово», «Декларацію», «Повстанець» скоро отримаєте більше. 6. Олег прийшов знов з відділом до мене. Я з ним не бачився. З ним був також і Наливайко. Ол. є у людей др. Михайла. Що робить д. Роман? Чи поїхав вже дальше? Повідомте його, що записку до тьоті Хіври передав» [3, арк. 8–9].

Органи державної безпеки СРСР намагалися дізнатися про українське підпілля все можливе як у місцевих мешканців, які підтримували УПА, так і серед деяких підпільників, шантажуючи їх. Таких агентів часто розкривали в УПА. Це дуже шкодило підпіллю, бо подібні спецоперації зі знешкодженню агентури викликали недовіру і постійну підозру. Подібне трапилося на Волині, коли до підпілля УПА надіслано двох агентів радянських спецслужб, яких розсекретили. До речі, про це повідомляє у своєму листі до В. Кука М. Козак від 3 жовтня 1945 р. «Вже в попередній пошті я згадував Вам про дві дівчини, які прибули для зв'язку зі СУЗ, та переслав відпис привезеного грипса і «Відкритий лист Рильському». Взявши на перевірку тих дівчат, вийшло, що вони обидві заангажовані і НКВД читало того відкритого листа і пошту. Чи Таран працює також в НКВД не відомо, бо дівчата одна про другу конкретно не знали, але одна про другу додумувалися, що мусить працювати також. Одна дівчина Ніна Калуженко родом з Луцька, її ми ліквідували, а друга Фоя Люда зі СУЗ. Живе у Києві – вислана до Києва нами. Долучую два прим. протоколу Фої Люді, з яких Ви докладно довідаєтеся про суть цілої справи. Люда гарна дівчина, мудра, розробляв я її сам. Говорив з нею три дні, пішла на щирість без одного бука(без застосування тортур під час слідчих дій із зізнання – авт.). Ніну я вислав до Модеста, протоколу ще не дістав, тільки писав мені. Протокол вишлю другим разом. Люду вислав до Києва зі запискою (відпис подаю) і літературою, яка вичислена у записці. Висилаю, Вам також оригінал грипса зі СУЗ – хоч він був би мені ще потрібний, як прибуде Таран. Частина між тими людьми, які ще є в ОУН на СУЗ, є ще чесна, але про них докладно знає НКВД і тримає як зачіпку на дальше. Що з Тараном? Думаю, що Чорний сидить в тюрмі у Києві, це дуже конспірують. Можливо, ще пришлють його до нас. Прошу подати свою думку на ту справу і чи добре, що я вислав Люду? Думаю не зашкодить, що дальше будуть говорити Люді на НКГБ. По приїзді вона мала говорити з кимсь з наркому НКГБ. Присягалася, що буде широю і все скаже – зробить все, щоб оправдати себе у нас. Я побудував для неї легенду, а як навіть скаже правду с ким бачилася і де, то це мені не пошкодить. Щиро вітаю» [3, арк. 13–14].

Через те, що у В. Кука і Романа Шухевича були різні погляди на методи конспірації та їх виконання на цьому ґрунті, у них псується стосунки, як свідчить на у допиті зв'язкова Р. Шухевича – Катерина Зарицька. «Леміш» не хоче і не вміє працювати з ним, завжди індивідуально вирішує усі питання, він як організаційний референт Головного проводу ОУН і керівник оунівського підпілля на Волині, Подільському краї і на Сході, завжди ретельно оберігає свої організаційні зв'язки на цій території і при розв'язанні тих чи інших питань уникав радитися із Р. Шухевичем і навіть усував його від участі у керівництві ОУН на цих областях. В. Кук вважав, що Р. Шухевич недостатньо зволікає на методи конспірації, адже неодноразово Р. Шухевич їх порушував. Банально поїхавши на відпочинок для оздоровлення у 1948 р. до Одеси, дуже часто під час війни він ходив до театру і опери у Львові. Тим самим нехтував методами підпільної боротьби, адже в будь-який час Р. Шухевича могли арештувати. Для В. Кука конспірація і методи конспірології були всім, адже він розумів, що безпека насамперед дуже важлива і необхідна під час війни і підпільної діяльності в СРСР в післявоєнні роки. Незважаючи на складні стосунки Р. Шухевича і В. Кука, вони вели постійне листування, у якому ділилися власними враженнями і думками, щодо пропагандистської роботи ОУН. Один із перехоплених радянськими спецорганами документів відображає їхнє листування. «Из печатных документов, которые я получил от Вас, хорошими воспитательными материалами считаю: «История революционной борьбы на СУЗ по 1920 год». «История Украинской нац. Революции» «Освободительная борьба Мазепы и Орлика». Прошу это переслать Максиму для распространения по всему ЗУЗ» (переклад з української на російську – примітка автора) [2, арк. 249].

Радянська влада назвала В. Кука «найнебезпечнішим ворогом», щоб його схопити були залучені усі можливі ресурси органів радянської держбезпеки. За його дружиною Уляною Крюченко

– «Оксаною» вели нагляд. У листі до Р. Шухевича про новини підпілля, який був перехоплений спеуслугами і перекладений російською мовою В. Кук зазначав: «Братъ жену в подполье я не хотел и принял меры, чтоб ее легализовать. Наконец удалось мне пристроить ее как переселенку в одной пересыльной семье в Золочеве. Так жила она там два года совсем акклиматизировалась. Ребенка определили у моих родителей. Несколько раз їздила домой к ребенку. Откуда ступил провал мне трудно определить, однако несомненно, что только в следствие предательства. 7 июля 1949 г. пришло МГБ в хату организовывать колхоз: одеты в штатское и военное, и арестовали. Факт произошел так что один неожиданно ухватил за руки, а другие за горло и щеки, чтоб арестованная не могла отравиться. На месте был врач, который же ей заявил что она жена «Лемиша», что ребенок находится уже у них годами и т.д., так что выкручиваться не было смысла. Жена созналась, что она действительно есть женой «Лемиша». Он приходит к ней на квартиру, а где находится, она не знает. Не знает ничего об организации, ибо с 1945 г. никакого участия в организационной работе не принимает. Вообще обращалась корректно и всячески стремились склонить жену к тому, чтобы она выдала меня. Заверили ее, что меня не убьют, а хотят взять живым и договорится со мной.

Жена была уверена, что от меня никто не придет. Если раньше я приходил, то уже с весны этого года по конспиративным соображениям в дом никто не приходил. С женой я встречался вне дома заранее обусловленном месте встречи, а также в обусловленных местах я оставлял через боевика записки.

14 июля я был на месте встречи, о засаде жена предупредила другую семью, к которой иногда заходили боевики, и от этой семьи боевики 16 июля узнали о ситуации и сообщили мне.

В хозяйстве большевики находились 4 недели. Ночью – в печи и шкафу, а днем – на чердаке конюшни. Хозяевам, а иногда и арестованной, разрешали свободно ходить во дворе и разговаривать с людьми, которые приходили. В первый день прихода большевиков сбежала дочь хозяев, а 4 августа убежала жена вместе с хозяйкой» [6, с. 98].

З 1949 р. радянські спецслужби активно намагалося знайти В. Кука. «Леміш» намагався уникнути переслідувань і піклувався про збереження життєздатності підпілля. Щоб зменшити втрати в ОУН, В. Кук дав вказівку на мінімалізацію збройних виступів і акцій, рекомендував робити укриття на межі Станіславської, Дрогобицької і Львівської областей, що мало б зберегти середні ланки підпілля від втрати конспіративних каналів зв'язку із командними центрами [7, с. 131].

Підпілля знало про депортацію українського населення, яке підтримувало національно-визвольний рух. У листі В. Кука від квітня 1948 р. до Р. Шухевича зазначалося, що «Відносно насильного вивезення українського населення на заслання, потрібно якнайскоріше зібрати докладні відомості приблизно за таким взором, напр.: I – родини підпільників, II – родини вбитих рев. і повст., III – арештованих, IV – що є хтось з род. за корд., V – що служили в нім. арм. або адм., VI – інших. Впорядковувати дані по категорії від I до VI в міру можливостей. В потребі можна впровадити інші означення до рубрики заміток. З кожного р-ну подати також і місцев., з яких не вивезено нікого. При кожному р-ні окремо подати опис як відбулося вивожування. Усі акти насильства, грабежів і т. п., а також відомості де зараз знаходяться і в яких умовах (на основі листів, які приходять). Провокації – це улюблений метод більшовиків і їх на Вашому терені було вже немало і напевно ще багато буде. Добре, що Ви на це в пору реагуєте. Маю на думці листівку «Громадяне, бережіться більш. підступів та провокацій». Найнебезпечніші будуть вони на відтинку легальників і тут треба бути максимально чуйним» [1, арк. 391–399].

Терор радянської влади серед цивільного населення, насилля і масове вивезення людей, це те, що змушувало УПА діяти іншими методами. В. Кук розумів, що боротися з СРСР буде вкрай важко, це було майже неможливо без підтримки Заходу. Після 1945 р. підпілля очікувало на наступний етап світової війни з СРСР. Він неодноразово зазначав, що довго триматися підпілля без підтримки не зможе. Незважаючи на складність боротьби з радянською владою, В. Кук давав розпорядження про ведення підпільної діяльності. «Українські селяни зах. обл. України» – антиколгоспна аргументація замало ударна. Треба вживати також відповідних прикладів з життя колгоспників, а також прикладів з солідарної боротьби селян проти колгоспів і їх успіхів в боротьбі. Під такою назвою у підпіллі ОУН упродовж 1941–1952 рр. з'явилося щонайменше 25 різних листівок [1, арк. 391–399].

Для УПА питанням колективізації Західної України стало стратегічним в боротьбі із радянською владою. Адже ці дії вели б до втрати підтримки місцевого населення а також до подальшої неможливості ведення боротьби. Тож В. Кук видав таке розпорядження: «Тому треба: а) Фізично ліквідувати більшовицьких активістів к/г діла, як шкідників народу. б) знищувати к/г будівлі; в) заставляти селян назад забирати з к/г свою худобу, знаряддя праці і т. п.; г) заставляти к/г управління і працівників к/г адміністрації відмовлятися від виконання їх обов'язків. Непослушних прилюдно карати буками з попередженням; д) не дозволяти на ніяке колективне

збирання врожаю і інші роботи, а кожний хай збирає і працює для себе; е) далі посилено вести проти к/г пропаганду, використовуючи факти так з нужденного життя к/г на СУЗ, як і місцеві, з власної області, р-ну чи села. Крім того, сильно акцентувати приклади з цих сіл, де завдяки солідарності і витривалості селян не вдалося більш. терором заложити к/г. К/г відтинок нашої боротьби повинен ще сильніше затіснити нашу однакову поставу з цілим народом. Своєю зброєю ми мусимо виступити на захист нашого селянства перед жажливим к/г рабством. Ми ще в силі багато в цьому напрямі зробити і поки не пізно серйозно вдарити по більш. планах опанувати наші землі через колективізацію. В парі з к/г акцією треба нищити МТС, а особливо трактори і інші машини під час праці на к/г полях. Цеї машинізації у советів аж так багато немає (на все УСРС є тільки 1200 МТС), є вона відносно дорога і всеціло державна. В к/г акцію включити і рад/г, які треба нищити як маетки партійної і сов. буржуазії. Зокрема, в час жнив доцільно палити рад/г збіжжя, тільки так, щоб від цього не потерпіло людське. Набір робочої сили. У деяких теренах більш. на велику скалю проводять мобілізацію населення у промисловість і ФЗН. Така мобілізація має на цілі витягнути з наших теренів найздоровший фізично елемент у свої центри і в цей спосіб назараз мати дешеву робочу силу, а на випадок евентуальної війни легко перевести мобілізацію і забезпечитися перед неминучою повстанчою боротьбою. Населення з успіхом викручується і втікає від таких «мобілізацій», маючи немалий досвід, в тому ще з нім. часів. Ми зі свого боку пропагандивно і своїми вказівками порадами повинні піддержувати населення» [1, арк. 391–399].

У 1950-ті рр. становище підпілля погіршувалося, про це свідчив і В. Кук, неодноразово спілкуючись про це зі своїм оточенням. «Ми стоїмо біля краю власної могили, зв'язку із закордоном нема, людей у краю майже теж не лишилось. Друже «Леміш» – сказав його співбесідник – чому б Вам не піти закордон, розповісти про справи в терені?». «Я і десятки кілометрів за ніч не пройду, хворий шлунок звалить через кілька переходів. Тим більше, що закордоном мене вважають терористом. Спробуй я поради́ти їм почитати «Капітал» К. Маркса відразу назвуть мене більшовицьким агентом. Краще я чесно загину тут, не збираюсь сваритися з тими панамі» [7, с. 139].

Боротьба В. Кука продовжувалася, він часто змінював місця дислокації, це гарантувало бодай позірну безпеку, адже радянські каральні органи пильнували за ним, фіксували у зведеннях тих осіб, які з ним спілкувалися. Подекуди знали, у яких криївках він зимував. Головна мета була схопити «Борсука» та «Трьосотого» – під такими псевдо фігурував у документах радянських спецслужб В. Кук. Безпосереднім розшуком та арештом В. Кука займалася оперативно-розшукова група КДБ УРСР під кодовою назвою «Пастка». Відбулося це в Іванківському лісі Львівської області. Для зустрічі з В. Куком підготовлено одну із криївок, у якій він зупинявся упродовж 1947–1952 рр. Укриття розмінували, всередині побілили, висушили примусами, загалом, надали криївці обжитого вигляду. Там же замаскували радіосигнальні апарати «Тривога», вивівши антени під кору дерев. У ніч з 20 на 21 квітня 1954 р. вселили туди трьох спецагентів [6, с. 163]. В. Кук так згадував про свій арешт «Я йшов на Волинь, щоб зустрітися з провідником В. Галасою, але 18 серпня 1953 р. він був захоплений провокаторами КДБ. Ці ж провокатори захопили і мене 23 травня 1954 року». Оскільки В. Кук потрапив до епіцентру оперативних задумів КДБ із розвалу ОУН не лише в СРСР, а й за кордоном, скоріш з все, це і врятувало йому життя. Коли журналісти, у часи незалежності в нього поцікавилися яка в нього думка з цього приводу, він відповів: «Спочатку вони думали виманити С. Бандеру, посилаючи ніби від мого імені фальшиві радіограми але СБ ОУН встановила, що ці радіограми фальшиві, й тоді КДБ вбило Бандеру в Мюнхені» [7, с. 153].

Отже, є очевидним, що особа В. Кука стала знаковою для радянської влади, адже його планували використовувати в дискредитації національно-визвольного руху і з метою морально-політичного знищення націоналістичних центрів за кордоном.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 376. Т. 7. Арк. 391–399.
2. ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9079. Т. 52. Арк. 249. 3. Там само. Ф. 2 (упр. 2-Н). Оп. 58 (1953 р.). Спр. 9. Т. 1. 4. Там само. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 2. 5. Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного командира. Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. 80 с. 6. Веденеев Д. Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Киев: «К.І.С.», 2007. 346 с. 7. Веденеев Д. В., Биструхин Г. С. «Повстанська розвідка діє точно і відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки / Національна академія Служби безпеки України. Український інститут військової історії. К., 2006. 568 с. 8. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / Ред. рада: Богунов С., Боряк Г., Кокін С. (співголова). Інститут національного державознавства; Галузевий державний архів служби безпеки України. Т. 2. К., 2007. 584 с.

References

1. Haluzevyy derzhavnyy arkhiv Cluzhby bezpeky Ukrayiny (dali – HDA SBU). F. 13. Spr. 376. T. 7. Ark. 391–399.

2. HDA SBU. F. 65. Spr. S-9079. T. 52. Ark. 249. 3. Tam samo. F. 2 (upr. 2-N). Op. 58 (1953 r.). Spr. 9. T. 1. 4. Tam samo. F. 6. Spr. 51896-FP. T. 2. 5. Kuk V. UPA v zapytannyakh i vidpovydyakh Holovnoho komandyrа [UPA in questions and answers of the Chief Commander]. L'viv: Halyts'ka vydavnycha spilka, 2007. 80 s. 6. Vedenev D. Odisseja Vasilija Kuka. Voenno-politicheskij portret poslednego komandujushhego UPA [Odyssey of Vasily Cook. Military and political portrait of the last commander of the UPA]. Kiev: «K.I.S.», 2007. 346 s. 7. Vyedyenyeyev D. V., Bystrukhin H. S. «Povstans'ka rozvidka diye tochno i vidvazhno...». Dokumental'na spadshchyna pidrozhdiliv spetsial'noho pryznachennya Orhanizatsiyi ukrayins'kykh natsionalistiv ta Ukrayins'koyi povstans'koyi armiyi. 1940–1950-ti roky [«Insurgent Intelligence works accurately and courageously ...». The documentary heritage of special units of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. 1940–1950s] / Natsional'na akademiya Sluzhby bezpeky Ukrainy. Ukrayins'kyi instytut viys'kovoyi istoriyi. K., 2006. 568 s. 8. Roman Shukhevych u dokumentakh radyans'kykh orhaniv derzhavnoyi bezpeky (1940–1950) [Roman Shukhevych in the documents of the Soviet state security agencies (1940–1950)] / Red. rada: Bohunov S., Boryak H., Kokin S. (spivholova). Instytut natsional'noho derzhavoznavstva; Haluzevyi derzhavnyi arkhiv sluzhby bezpeky Ukrainy. T. 2. K., 2007. 584 s.

Alina Ponypalyak

SUSTAINABLE ACTIVITY OF VASILY KUKKA 1944–1954 RR.

The article investigates the underground activities of the last Commander-in-Chief of the Ukrainian Insurgent Army Vasyl Kuk in the period from 1944 to 1954. Separately examined are the methods of V. Kuk's struggle against Soviet propaganda. Archival documents and personal memories of V. Kuk provide an extensive description and scientific analysis of the background and reasons for V. Kuk's struggle against the Soviet authorities and the Soviet secret services in the conditions of the Second World War and the post-war period. The article is devoted to the role of V. Kuk and his influence on the Ukrainian Insurgent Army and the Organization of Ukrainian Nationalists.

Key words: Vasyl Kuk, NKVD, propaganda, Ukrainian liberation movement, OUN and UPA, UPA commander.

УДК 94(477.8)

Олег Малярчук

ФОРМУВАННЯ КАДРІВ МАСОВИХ РОБІТНИЧИХ ПРОФЕСІЙ НА ПРИКЛАДІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано специфіку формування кадрів масових робітничих професій у західних областях Української РСР на прикладі окремо взятої Івано-Франківської області через систему трудового виховання та професійної орієнтації молоді, зусилля, спрямовані на формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду, проблеми, з якими зустрічався випускник училища на виробництві, роль так званого «соціалістичного змагання» у налагодженні тісних зв'язків із колективами базових підприємств.

Ключові слова: будівництво, професійна технічна освіта, молодий робітник, індустріалізація, будівельний загін, ідейне загартування.

Прикарпаття середини ХХ ст. вирізнялося величезним розмахом будівництва. У Калуші, Бурштині, Долині, Надвірній, Коломиї і в обласному центрі Івано-Франківську й навіть у невеликих селищах зводилися численні рихтування новобудов. Будівельники створювали підвалини для подальшого розвитку економіки Івано-Франківщини – індустріалізації. Лише у 1965 р. введено майже стільки основних фондів, скільки їх було на початок семиріччя. Введення в дію нових виробничих потужностей – таке було основне завдання будівельників і монтажників. Офіційна політика компартії і уряду полягала в розбудові економічного потенціалу країни, де домінував військово-промисловий комплекс. Житлове будівництво, соціально-побутова інфраструктура міст і селищ зводилася за залишковим принципом – 2–8 % від загальних капіталовкладень.

Назагал керівники будівельних організацій, приділяючи основну увагу пусковим об'єктам, ставилися до об'єктів соціально-культурного призначення, як до пасинків. Будівельники на догоду політичній кон'юктурі, «здавали» головні промислові об'єкти в більшості випадків вчасно, але із багатьма недоробками. Акт приймальної комісії, підписаний (у зведеннях усе, ніби, гаразд), а фактично минали тижні, а іноді й місяці, поки завод видавав першу готову продукцію. По суті, це один із варіантів радянського окомандування. Адже, кожне будівництво проходило під безпосереднім контролем райкомів і міськкомів партії, парткомів на будовах, первинними партійними організаціями будівельних і спеціалізованих управлінь, комсомолу, профспілки.

Першими помічниками будівельників були водії автотранспорту, без їх праці на споруджуваних об'єктах завмирало життя. Тому «всенародне свято» – День будівельника, як своє традиційне, відзначали і водії Івано-Франківської автобази. Вперше День будівельника в СРСР офіційно відзначали 12 серпня 1956 р. указом президії Верховної Ради СРСР «Про встановлення щорічного свята «Дня будівельника»» від 6 вересня 1955 р. відзначати його пропонувалося кожну другу неділю серпня. Автомобілісти докладали багато зусиль і праці для безперервної доставки матеріалів на будівельні площадки (майданчики). Їхня праця вимірювалася такими економічними показниками як вантажообіг (у тогочасних документах – «вантажоборот» у десятках тис. т), технічна швидкість руху автомашин, коефіцієнт використання вантажопідйомності, перевиконання завдання по продуктивності праці водіїв у відсотках.

Будівництво не задовольняло задекларованих партійно-радянською владою показників. Рада із вивчення продуктивних сил республіки при Академії наук УРСР аналізувала дані про те, яких будівельних матеріалів і робітників масових професій і в яких областях «відчувався дефіцит», що було потрібно для забезпечення безперервної роботи. Обґрунтована думка науковців залишалася «побажанням на перспективу». В конкретних умовах Івано-Франківської області на ситуацію впливали відомчі інтереси та «вольові» рішення. Будівельники, як й інші спеціалісти, змушені були «прислухатись» до систематичних критичних зауважень на свою адресу, висловлених на партійних зборах, конференціях, пленумах, з'їздах. Все ж досліджуваний період характеризувався й певними позитивними змінами, зумовленими індустріалізацією краю й пов'язаною з нею урбанізацією. Передусім, покінчено із безробіттям. Молодь отримала змогу набути туї чи іншу спеціальність та отримувати заробітну платню, хоч і мізерну, але систематичну і гарантовану.

Вітчизняними науковцями частково розкрито картину соціально-економічних та урбоекологічних процесів, що проходили на західноукраїнських землях у ХХ ст. Це, передусім, праці С. Васюти [1], О. Васюти [2], Ю. Гумена [3], С. Давидович [4], В. Клапчука [5], О. Малярчука [6] та інших. До наукового обігу залучено значний обсяг матеріалу з архівних джерел, що зберігався у закритих фондах. Проте ці публікації неможна вважати достатніми і вичерпними. Ціла низка питань залишається недостатньо вивченими: проблеми сільського будівництва, нові тенденції у містобудуванні, архітектурно-художнє оформлення сіл, селищ та міст, комплексна забудова та благоустрій та інші.

Мета статті – висвітлити специфіку формування кадрів масових робітничих професій в часи соціалістичної індустріалізації Прикарпаття.

Об'єкт дослідження – економічна політика партійно-радянської влади в другій половині ХХ ст. у західних областях України, предмет – система трудового виховання.

У зв'язку з інтенсифікацією народного господарства СРСР зростала роль закладів освіти з підготовки кадрів. Упродовж 1966–1971 рр. у республіці запроваджено обов'язкове восьмирічне навчання та здійснювався поступовий перехід до обов'язкової середньої освіти. Розширювалася мережа шкіл, професійно-технічних училищ, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зростала кількість учнів та студентів. Педагогічні колективи проводили велику роботу з виховання у школярів любові та поваги до праці. Цій меті підпорядковувалася система трудового виховання та професійної орієнтації молоді. Значну увагу зі сторони влади приділялося розширенню сітки середніх шкіл з виробничим навчанням, після закінчення яких випускники разом із атестатом про середню освіту отримували певну спеціальність. У 1973 р. таке навчання додатково вводилося в 12 середніх школах Івано-Франківської області, а в наступному ще в 14. У 1975 р. в області було таких середніх шкіл понад 90 [7, арк. 124].

Згідно із даними перепису населення (станом на 15 січня 1970 р.) в Івано-Франківській області не мали закінченої початкової і восьмирічної освіти 219255 осіб у віці від 7 – до 29 років. Упродовж 1970–1973 рр. здобули восьмирічну освіту та навчалися у денних і вечірніх школах 207196 осіб (переважно формально). Таким чином, станом на 25 серпня 1973 р. в області нараховувалося 12059 осіб робітничої і колгоспної молоді, що «не мала восьмирічної освіти» і змушена була навчатися. Упродовж 1975/76 навчального року передбачалося охопити різними формами навчання усю молодь [8, арк. 16–17]. Серед молоді, яка не мала закінченої початкової освіти, переважали жінки віддалених і гірських сіл, особливо багатодітні та самотні матері.

У 1975 р. в Івано-Франківській області працювало 19 професійно-технічних училищ, які виступали головним джерелом поповнення кадрів масових робітничих професій. Із них: технічних – 4, міських професійно-технічних – 8, сільських професійно-технічних – 6, профтехучилище при виправно-трудої колонії – 1. Училища були переповнені і працювали у дві зміни. Навіть у типових училищах кількість учнів перевищувала норми, не кажучи про сільські, які розміщувалися у пристосованих приміщеннях. Так, у Коломийському міському професійно-технічному училищі № 10, розрахованому на 600–800 учнів, навчалася 1200, Івано-Франківському № 3 замість 500–600 осіб – 800 і т. д. [7, арк. 49–50].

Упродовж дев'ятої п'ятирічки закладами профтехосвіти Івано-Франківської області підготовлено 31 тис. кваліфікованих робітників для народного господарства країни. У наступній – десятій – ряди робітничого класу поповнило ще 35 тис. вихованців профтехучилищ. В Івано-Франківській області діяло 19 денних училищ – з них 9 середніх і 4 технічні, які готували кваліфікованих робітників із середньою освітою. Рівень підготовки молодих робітників залежав від інженерно-педагогічних кадрів, їх професійної і педагогічної майстерності, «ідейної зрілості». Цим питанням приділялася пильна увага з боку партійних і комсомольських організацій. Відзначаючи досягнення у цій справі, необхідно вказати й на упущення. Хоч переважна більшість викладачів мала вищу, а майстрів – вищу чи середню спеціальну освіту, були серед них такі, що «зупинилися» у своєму професійному зростанні. На посади майстрів часом потрапляли випадкові особи, з «сумнівним моральним обличчям» і низькою професійною підготовкою [9].

Тому й не дивно, що при загальному поліпшенні навчально-виробничої і виховної роботи в училищах на різних нарадах доводилося говорити про такі окремі негативні явища, як відсів учнів, завищення оцінок їх знань, низький рівень їхньої підготовки, недостатній контроль за проходженням виробничої практики, незадовільна організація роботи навчальних господарств, недоліки в атеїстичному вихованні, правопорушення та інше. Згідно тогочасної освітньої концепції висновки з цих упущень в першу чергу мали робити директори училищ та їх заступники. Вони мали проіннятися почуттям високої партійної відповідальності за організацію і якість всієї навчально-виховної роботи. Як звучало в офіційних документах «більшої віддачі треба зажадати від роботи методичного кабінету та обласних секцій, в діяльності яких ще немало формалізму» [9].

Директор Івано-Франківського профтехучилища № 3 Б. Ступарик значну увагу приділяв наставництву: «Підсумовуючи деякий досвід, якого набули у цій справі, можу сказати, що наставництво допомагає нам давати учням глибші професійні знання, виховувати в них любов до обраної професії... наставництво – важлива частина заходів по спільній роботі колективів училищ і базового підприємства щодо виховання і навчання учнів. За об'єктами впливу робітниче наставництво в училищі ділилося на три категорії: над учнями, які проходили практику, над випускниками, що почали працювати на підприємстві, і над учнями, схильними до правопорушень. Остання найбільш відповідальна» [10].

Упродовж одного 1976 р. у народне господарство Івано-Франківської області влилося близько 6 тис. випускників профтехучилищ і до 6 тис. випускників шкіл. Вони замінювали в основному тих, хто йшов на пенсію. У закономірному процесі оновлення армії виробничників дуже важливо було добитися, того щоб поповнення робітничого класу відповідало вимогам дня. Згідно тогочасної освітньої концепції «сини та дочки повинні були йти далі батьків». Вони мали приносити на заводи, фабрики й будови не тільки молодечий запал, а й фахові знання. Рейдові бригади «із задоволенням» відмічали, що «в основному так воно і було». Так, уміло шефствував колектив дослідно-експериментального фурнітурного заводу імені 50-річчя СРСР над Івано-Франківською середньою школою № 4. Учні проходили тут виробничу практику, чимало з них після закінчення школи йшли працювати туди. Молодим трудівникам подобалася висока організація виробничого процесу на заводі і те, як уважно ставились до них кадрові робітники, адміністрація, партійна та громадські організації. Тут урочисто посвячували в робітники. Раз на квартал кращому учню-виробничнику вручався «Ключ майстерності», а ім'я його наставника заносилося до Книги трудової слави. Не дивно, що майже всі молоді робітники приживалися на цьому заводі, дорожили його честю [11].

Цікавими спогадами поділився колишній майстер Отинянської меблевої фабрики Д. Паньків: «У наш цех після Угорницької восьмирічки прийшов Р. Григорів. За порівняно короткий час він став висококваліфікованим верстатником, заочно здобув середню освіту. З перших кроків ми зуміли прищепити юнакові любов до професії, навчили бути господарем цеху, вболівати за виконання не лише своєї норми, а й за те, щоб високопродуктивно трудилися товариші, верстати яких стояли праворуч і ліворуч від нього. У вихованні в кожного робітника почуття господаря цеху, як переконався на практиці, багато важив особистий приклад. Трапилася, скажімо, поломка верстата. Усунути несправність має наладчик. Однак і мені не личило сидіти і чекати, доки пустять верстат. Брав в руки ключі і йшов допомагати. Дивись і робітник не гайнував часу. Разом лагодили машину. А бувало, верстатник стояв і байдуже спостерігав за тим, як наладчик шукав несправність. Формально він ніби був правий: дайте справний верстат – і я виконуватиму норму. Та тільки з таким ставленням до справи ми вели рішучу боротьбу. Не доганами і попередженнями, а методом переконання, прищепленням кожному робітникові рис господаря цеху. Таку роботу потрібно завжди проводити з новачками з тієї миті, як тільки вони переступили поріг прохідної» [12].

Можна назвати десятки інших підприємств, будівельних організацій, установ Івано-Франківської області, де молода зміна була оточена повсякденною увагою. На жаль, великий масив документів і матеріалів перевірок свідчить про недоліки в цій справі, на яких хочеться

зупинитися детальніше. Становлення молодого робітника – складний процес. Якраз збіглося все: людина ставала дорослою, завершувалося формування характеру, світогляду, починалося самостійне трудове життя. Чи скрізь і завжди враховувалося це?

У будівельному управлінні «Машбуд» серед документів вдалося натрапити на таку пояснювальну записку: «Я, Бойко Іван, не вийшов на роботу через те, що ранком пізно піднявся. Це мій перший прогул. Робітники почали кричати, щоб я забирався геть і більше не приходив. Прошу мене перевести в іншу бригаду. А якщо це неможливо, то розрахувати». Ось ще дві подібні заяви. П. Джумаєв пише: «Прошу мене звільнити у зв'язку з тим, що я з 6 по 27 квітня 1976 р. не працював». Робітник І. Воробець: «Прошу звільнити мене з роботи за прогул 17 березня». Одинадцять осіб взагалі не прибули на цю будову за направленнями. Майже всі, хто кинув роботу або не прибув, жили біля батьків, здебільшого ніде не працювали. Усі вони учні Брошнівського № 9 та Надвірнянського № 11 міських професійно-технічних училищ, діти батьків і учні вчителів цих районів [11]. Який же висновок напрашується з наведених прикладів?

Насамперед той, що такі хлопці надто легковажні. Ця легковажність – наслідки серйозних упущень як батьків, так і школи, професійно-технічних училищ, нарешті, виробничих колективів. Не допомогли вони усвідомити їм, що праця – не тільки засіб існування, а й фактор морального задоволення, місце де можна проявити свої здібності, довести бодай самому собі свою неповторність і значущість («щось та можу»). Багато залежало від того, яку практику набували учні, що вони побачили на виробництві. Тим часом нерідко траплялося, коли заводські майстри, зайняті організацією виконання планових завдань забували про практикантів. Майстри виробничого навчання, котрі привели учнів, вважали, що вони не господарі на виробництві і теж глибоко не вникали в організацію практики. От учні й тинялися собі від верстата до верстата або працювали упівсили, сяк-так «нікому не потрібні».

Неорганізовано проходила практика у деяких будівельних колективах. Наприклад, начальник Надвірнянського будівельного управління В. Шкабара, всупереч наказу по комбінату «Івано-Франківськпромбуд», не забезпечив учнів Надвірнянського МПТУ № 11 інструментами, матеріалами, фронтом робіт. Їх примусили прибирати будівельні відходи, замітати. Саме така виробнича практика – «з віником» була найбільш популярною і принизливою. Така, з дозволу сказати, практика не тільки не давала потрібних виробничих навичок майбутнім робітникам, а й сіяла сумніви в доцільності обраної професії. Ще приклад. У бригаду столярів будівельного управління «Машбуд» влилося десять випускників профтехучилища. Новачки явно не справлялися з відповідно до свого розряду роботою. Бригада почала відставати. Тоді бригадир М. Буянов відділив новачків. Мовляв, що заробите, те й одержите. Кадрові робітники мали виробіток і заробіток, а новачки – ні. Вчорашні учні профтехучилищ, зневірившись у своїх силах та вмінні, почали розраховуватися [11].

Звичайно, бригадир неправильно розпорядився. Навіть добре підготовленому робітникові потрібен час і умови для освоєння на новому робочому місці. Але цей факт засвідчує також слабку професійну підготовку випускників училищ, особливо недостатні виробничі навички. На проходження практики необхідно було звертати більше уваги. Відведена кількість годин мала бути використана з повним навантаженням і віддачею. Учні мали відчувати наслідки і результати своєї праці за спеціальністю, як говорилося «на смак». До виробничої практики слід було готуватися серйозніше як училищам та школам, так і робітничим колективам, суворо контролювати їх проходження, всебічно обговорювати підсумки.

Наступна проблема – підготовка профтехучилищами робітників саме тих професій, які користувалися попитом і чи підприємства давали завчасно заявки на підготовку потрібних фахівців? Будівельним організаціям «Івано-Франківськпромбуд» найбільш потрібні були муляри, монтажники, покрівельники, теслярі-бетонярі, арматурники-бетонярі, а їм направляли в основному столярів, яких треба було ще довго «доучувати» і «переучувати». Для тресту «Прикарпатбуд» профтехучилища у 1976 р. підготували 239 столярів, а потрібно було лише 20. Тому молодим робітникам довелося працювати не за спеціальністю, що породжувало невдоволення, дехто розраховувався. Старший інспектор відділу кадрів будівельне управління «Машбуд» В. Шалагінов заявляв: «Нам треба робити гектари покрівель, а жодне училище не дає спеціалістів цієї справи. Готуємо самотужки». Профтехучилище побутовиків готувало годинниківів і направляло їх в села. З такою вузькою спеціальністю вони не забезпечувалися роботою в селі [11]. Якби ці майстри володіли ще й спеціальністю, скажімо, з ремонту побутових електроприладів, тоді роботи вистачило б. І молоді робітники були б задоволені, і села мали б потрібних спеціалістів.

Непоодиноким був такий випадок як у Коломийському будівельному управлінні, де робітники не мали можливості підвищувати кваліфікацію, бо постійно діючі курси не працювали. На папері планувалося на початку року підготувати 25 мотористів, 6 штукатурів, 7 столярів, але так нічого і не зроблено. Наставництво теж тільки на папері. Шкіл передового досвіду не відкрито, конкурси

професійної майстерності не влаштувалися. Молоді малярі не були забезпечені потрібними інструментами, захисними засобами, носили спецодяг значно більших розмірів, ніж треба. Тобто не дбали про те, щоб кожен будівельник мав відповідні умови для високопродуктивної роботи. Такі упущення в діяльності адміністрації призводили до великої плинності молодих робітників. Так у 1975 р. прийнято 210 юнаків та дівчат, а звільнилося 171, у наступному відповідно 81 і 78 [11].

З цих фактів напрошувався висновок, що між обласним управлінням профтехосвіти і підприємствами не було відповідної служби прогнозування підготовки спеціалістів. Тобто знати, скільки й яких фахівців треба негайно, а що на перспективу чи в недалекому майбутньому. Все робилося згідно директив вищестоящих організацій притаманних природі тоталітарної системи. Прояви будь-якої ініціативи, як правило, не підтримувалися. На те, щоби створити на підприємствах і будовах сприятливі умови молодим робітникам й творчого зростання націлювала офіційна пропаганда, але дійсність була іншою. На відміну від своїх батьків, молодь 1970-х років приходила на виробництво в основному з середньої освітою і мала значно більші запити. Вона хотіла дістати не тільки «виробничий гарт», а й збагати свої знання, займатися спортом, художньою самодіяльністю і достатню заробітну плату та умови проживання.

Столяр управління «Опорядспецбуд» тресту «Прикарпатбуд» П. Іванченко поділився своїми життєвими роздумами і спогадами: «Сам собою напрошувався висновок, що для майстра виробничого навчання досконалого знання свої професійної справи замало. Як правило, це були люди, яких з повним правом називали майстрами – «золоті руки». А от потрібного підходу до учнів їм, мабуть, бракувало. Вони мали бути добрими педагогами, непоганими організаторами. На мою думку, мало зверталось уваги в профтехучилищі на деякі інші речі від яких також залежала доля випускників. Роботу на будовах багато хто сприймав як суцільну романтику, як щось таке, що дух захоплює. А воно ж не так. Робочі будні будівельника – це не тільки свіже повітря, не тільки гордість від того, що з твоєю участю на очах росте важлива споруда. Це нерідко і мокрий одяг, бо доводиться інколи працювати під дощем, і задубілі від морозу пальці, і оте «давай, давай!» яке не стільки заохочує, скільки нервує. Словом, труднощів вистачало. І до них треба було заздалегідь готувати майбутніх будівельників. Тоді вони не лякалися б перепон, які зустрічалися в їх роботі. Серед втікачів з будови було чимало «маминих синочків». Для них будова – тягар. Найбільше було таких, що для роботи по розряду, який йому присвоювало училище, він не був готовий. Виходило, що велика плинність молодих будівельників брала свій початок ще в стінах училищ. Його вихованців непогано озброювали теоретичними знаннями, а от виробленню практичних навиків приділялося мало уваги. Не рідко випускники профтехучилищ залишали роботу тому, що в колективах, куди були направлені, не зустрічали доброзичливого ставлення до себе. «Ми за вас працюємо», – чули вони. Ну а деякі бригадири при першій же зустрічі давали зрозуміти новачку, що він в бригаді не бажаний. Така зустріч не тільки ображала. Вона гасила найкращі поривання молоді людини. Більш успішному вирішенню цієї проблеми сприяли б розумна організація дозволяла молоді. В цій справі у нас не було чим похвалитися» [13].

Такі поняття, як «студентський будівельний загін», «третій трудовий семестр» на середину 1970-х років увійшли в повсякденне життя, ставши «знаменням десятиліття в роботі комсомолу по трудовому загартуванню молоді». Дещо пізніше «заявила про свою готовність віддати молоді сили справі партії, справі народу учнівська юнь». Комсомол ставив перед собою завдання мобілізувати енергію кожного комсомольця-учня програмою діяльності учнівських трудових загонів у п'ятій трудовій чверті. Майже 2 тис. комсомольців-школярів м. Івано-Франківська взяли участь у трудовій чверті 1976 р. під девізом «Моя праця вливається в працю моєї республіки». Працюючи на новобудовах міста, в колгоспах області, допомагаючи в збиранні урожаю радгоспам Запорізької та Закарпатської областей, учнівські загони виконали робіт на 15 тис. крб. На базі колгоспів, лісництв, підшефних сільських шкіл області створено 10 таборів праці і відпочинку. Успіх літньої трудової чверті залежав від серйозної підготовки упродовж усього навчального року. Якщо трудовий семестр студентів ввійшов у практику роботи комсомольських комітетів вузів, технікумів, училищ і в його успішному проведенні зацікавленими були керівники підприємств, колгоспів і радгоспів, то про учнів дбала переважно школа [14].

Третій трудовий семестр став доброю школою фізичного та «робочого гарту» десятків тисяч бійців студентських будівельних загонів. У їх лавах був чималий загін студентів вузів та учнів середніх спеціальних навчальних закладів Прикарпаття. Кожного літа вони працювали на спорудженні промислових, сільськогосподарських та культурно-побутових об'єктів країни, допомагали колгоспникам збирати урожай, виступали з лекціями і концертами. Такий широкий спектр діяльності був у тих, хто «удостоївся права носити форму бійця студентського будівельного загону». У 1976 р. у студентських будівельних загонах Івано-Франківської області працювало понад 2400 осіб. Вони виконали обсяг робіт на суму 5,3 млн крб. Упродовж року в Івано-Франківській області працювали 23 будівельні та два спеціалізовані загони, 830 юнаків і дівчат. На об'єктах

калуського виробничого об'єднання «Хлорвініл», заводів «Автоливмаш», тонкого органічного синтезу, механічних пресів та інших вони виконали робіт на 1680 тис. крб. Так, загін енергетиків – учнів Бурштинського енергетичного технікуму працював за спеціальністю на об'єктах механізованої колони № 20, учні Івано-Франківського медичного училища на час літніх канікул стали санітарами в лікувальних закладах обласного центру, а 120 бійців-педагогів були направлені у піонерські табори. Багато студентів і учнів не вперше брали участь у будзагонах і набули певний трудовий досвід. Крім того, зимою і навесні у школах вони освоювали будівельні спеціальності, техніку безпеки. Працювали також школи командирів і комісарів загонів, бригадирів і майстрів. Головні маршрути трудового семестру пролягали у Тюмень, Магадан, Бухару, Ханти-Мансійськ [15].

Цікаві висновки наведені в матеріалах третього обласного зльоту студентських будівельних та сільськогосподарських загонів. Виступи будзагонівців перегукувалися – ефективність трудового семестру залежала від того, як на об'єктах підготувалися до прийому загонів, які були створені умови праці й відпочинку. В арсеналі лінійних загонів появилися і закріпилися нові форми соціалістичного змагання: естафета трудових справ, конкурси на кращого за професією, боротьба за бережливе витрачання матеріалів. Ширилося змагання за право здавати об'єкти зі Студентським знаком якості. Такої оцінки заслужили 12 об'єктів, або 60 % від зданих в експлуатацію. Розмаху набирало змагання між студентськими загонами і комсомольсько-молодіжними бригадами будов, колгоспів і радгоспів. Уроки трудового семестру були повчальними для дальшого руху студентських буд загонів. Багато промовців підтримували думку про укладання довгострокових договорів з господарствами, куди певні вузи, технікуми й училища рік у рік посилали б свої загони [16].

Великим злом у досліджуваній період стала проблема алкоголізму. Їй необхідно присвятити низку окремих досліджень. Предмет нашого дослідження це наступний етап у житті молоді особи після закінчення навчального закладу і переходу у самостійне життя – створення робітничої сім'ї. Для деякого справу престижу і гонору стали гучні багатолюдні весілля, на яких «ріками текла» горілка. Господарі та господині, які женили синів і видавали заміж дочок, вважали нижче своєї гідності виставляти на святкові столи лише вино. Горілку закупували ящиками. Найбільш заможні і заповзятливі швидко знаходили спільну мову з окремими продавцями та експедиторами, які йшли їм назустріч, звичайно, не «за спасибі». Вершиною престижу вважалася горілка «посольська», яку навіть у першокласних ресторанах не завжди і не кожному відвідувачу подавали.

Автор статті у 1973–1983 рр. навчався в Отинянській середній школі Коломийського району і неодноразово був свідком приготувань до весіль, на яких «все село гуляло». Кілька тижнів треба було мотатися між продавцями та експедиторами, закупувати оптом все, що потрібно для весільного столу. Горілка – ящиками, ковбаси – мішками, майонез і зелений горошок – десятками банок, сметана – каструлями, м'ясо – тушами. Посеред двору горіло багаття, і у великих казанах кипіло, смажилось, парилось. В суботу широко відчинялися прибрані ворота і на обійстя тягнувся потік гостей. Вгиналися столи від наїдків і пляшок з горілкою, а гості все ставили і ставили ще й свої пляшки. Пив кожен, хто міг келих тримати. Нікому не було діла до того, що юнаки і дівчата, яким ще б тільки фруктовими водами запивати страви, горілчаний чад запаморочував розум. Споювали усіх підряд – і старого, і малого. Яких тільки випадків не траплялося на тих «гонорових» весіллях, найчастіше – бійки.

Правда, що дещо намагалися зробити для запобігання всяких ексцесів голови сільрад і начальство. На деяких весіллях виставляли патрулі дружинників, але не всі дружинники втримувалися від чарки. До того ж не всім господарям подобалося патрулювання дружинників біля їхніх столів. Практикувалося також чергування депутатів на весіллях з числа запрошених – мовляв, нехай дивляться за тим, щоб люди дуже не напивалися. Перетворення сімейних торжеств у великогрупові кількадевні масові пиятики набирало все більших масштабів. Таких гонорових і заповзятливих, які асигнували на це понад п'ять тисяч карбованців (щоб перевершити сусіда) можна було зустріти майже на кожній вулиці будь-якого населеного пункту Івано-Франківської області. Два вихідні і два робочих дні «стояв дзенькіт двісті–триста склянок і горлали п'яні люди». Про роботу забували – один відпросився, другий влаштував собі відгул чи «лист непрацездатності» (лікарняний), третій пообіцяв начальнику щось дістати і тому вважав себе у відрядженні, четвертий просто так не пішов на завод, бо там за прогули не карають. Директори, як правило, не піднімали шуму, а оформляли прогули відпусткою за власний рахунок. У всіх були «поважні» причини у робочий час «не просихати від горілки». Сотні людей кілька днів отруювали себе надмірними дозами алкоголю і, звичайно, після цього не могли працювати на повну силу. Через них підприємства недодавали продукції на десятки тисяч карбованців, а також випускали брак. Всі мали право влаштувати своїм дітям весілля на власний розсуд, але масове споживання

на своїх подвір'ях чи у ресторанах сотні людей, завдавало великих моральних і матеріальних збитків. Весілля і не тільки, більше нагадували не радісні свята, а звичайнісінькі «масові п'янки», і це стало нормою радянського способу життя тощо.

Таким чином, у досліджуваній період розбудовувалася система авторитарної освіти, відбувалася своєрідна підміна суті поняття національно-культурного будівництва. Проголошувана владою розбудова структурних ланок національної освіти й культури не відповідала істині. Під виглядом «національно-культурного будівництва» відбувалося насадження політики комуністичної партії. Незаперечним досягненням радянської системи освіти стало кількісне зростання відповідних закладів і установ, значна робота проводилася з ліквідації неписьменності дорослого населення.

У світлі тогочасних політичних вимог ставилися завдання підготовки висококваліфікованих робітників, освічених, ідейно загартованих, добре вихованих. Обличчя молодого робітника мали визначати не лише кваліфікаційний розряд, а й політична свідомість, громадянська активність. Велика роль відводилася комсомольським організаціям і комуністам, які були зобов'язані спрямовувати свої зусилля на формування в учнів марксистсько-ленінського світогляду, виховання у них високих моральних якостей. Широкому розгортанню соціалістичного змагання під девізом «Сьогодні відмінник – завтра передовик виробництва» мали сприяти тісні зв'язки з колективами базових підприємств. Змагання учнівських груп з кращими виробничими бригадами носили конкретний зміст – здобути право стати резервом передової бригади, предметно знайомитись з досвідом новаторів. Професійна освіта набирала великого розмаху. За такими вагомими показниками, що широко використовувалися для пропаганди радянського способу життя, приховувалась низька якість роботи і орієнтація на кількісні показники всупереч якості.

Список використаних джерел

1. Васюта С. І. Радянський екоцид в Україні: історичні витoki та труднощі подолання. Тернопіль: СМП «Астон», 2000. 536 с. 2. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку. Тернопіль: Галдрок, 2001. 600 с. 3. Гумен Ю. Є. Урбоекологічні проблеми Західного регіону України 1960–1990 рр.: історичний аспект. Тернопіль: Вектор, 2008. 264 с. 4. Давидович С. Н. Соціально-економічні процеси в Івано-Франківській області в другій половині 60–80-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Тернопіль, 2012. 19 с. 5. Клапчук В. М. Корисні копалини Галичини: видобування та переробка. Івано-Франківськ: Фоліант, 2013. 508 с. 6. Малярчук О. М. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 548 с. 7. Держархів Івано-Франківської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 4052. 135 арк. 8. Там само. Ф. Р-3. Оп. 2. Спр. 779. 67 арк. 9. Кулик Д. Робітничий гарт // Прикарпатська правда. 31 серпня 1976. 10. Ступарик Б. Наставник з підприємства // Прикарпатська правда. 22 лютого 1977. 11. Становлення молодого робітника // Прикарпатська правда. 16 липня 1976. 12. Спогади Дмитра Володимировича Паньківа, 1957 р. н. // Архів автора. 13. Іванченко П. Майстри «золоті руки» // Прикарпатська правда. 30 серпня 1977. 14. Кулик Д. Трудовий гарт // Прикарпатська правда. 17 грудня 1976. 15. Дем'янчук С. Курс на романтику // Прикарпатська правда. 13 червня 1976. 16. Кулик Д. Уроки семестру трудового // Прикарпатська правда. 22 грудня 1976.

Referenses

1. Vasyuta S. I. Radyans'kyu ekotsyd v Ukrayini: istorychni vytyky ta trudnoshchi podolannya [Soviet ecocid in Ukraine: historical sources and difficulties of overcoming]. Ternopil': SMP «Aston», 2000. 536 s. 2. Vasyuta O. A. Problemy ekolohichnoyi stratehiyi Ukrayiny v konteksti hlobal'noho rozvytku [Problems of the ecological strategy of Ukraine in the context of global development]. Ternopil': Haldruk, 2001. 600 s. 3. Humen Yu. Ye. Urboekolohichni problemy Zakhidnoho rehionu Ukrayiny 1960–1990 rr.: istorychnyy aspekt [Urbo-ecological problems of the Western region of Ukraine 1960–1990: historical aspect]. Ternopil': Vektor, 2008. 264 s. 4. Davydovych S. N. Sotsial'no-ekonomichni protsesy v Ivano-Frankivs'kiy oblasti v druhiy polovyni 60–80-ti roky XX stolittya [Socio-economic processes in the Ivano-Frankivsk region in the second half of the 60–80th years of the twentieth century]: avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriya Ukrayiny». Ternopil', 2012. 19 s. 5. Klapchuk V. M. Korysni kopalyny Halychyny: vydobuvannya ta pererobka [Minerals of Galicia: extraction and processing]. Ivano-Frankivs'k: Foliant, 2013. 508 s. 6. Malyarchuk O. M. Sotsial'no-ekonomichni protsesy v zakhidnomu rehion Ukrayins'koyi RSR (1964–1991) [Socio-economic processes in the western region of the Ukrainian SSR (1964–1991)]. Ivano-Frankivs'k: Symfoniya forte, 2015. 548 s. 7. Derzharkhiv Ivano-Frankivs'koyi oblasti. F. P–1. Op. 1. Spr. 4052. 135 ark. 8. Tam samo. F. R–3. Op. 2. Spr. 779. 67 ark. 9. Kulyk D. Robitnychyy hart [Worker's temper]. Prykarpats'ka pravda. 31 serpnya 1976. 10. Stuparyk B. Nastavnyk z pidpryyemstva [Mentor from the enterprise]. Prykarpats'ka pravda. 22 lyutoho 1977. 11. Stanovlennya molodoho robitnyka [The formation of a young worker]. Prykarpats'ka pravda. 16 lypnya 1976. 12. Spohady Dmytra Volodymyrovycha Pan'kiva, 1957 r. n. [Memoirs of Dmytro Volodymyrovych Pankiv, 1957]. Arkhiv avtora. 13. Ivanchenko P. Maystry «zoloti ruky» [Masters of «golden hands»]. Prykarpats'ka pravda. 30 serpnya 1977. 14. Kulyk D. Trudovyy hart [Worker's temper]. Prykarpats'ka pravda. 17 hrudnya 1976. 15. Demyanchuk S. Kurs na romantyku [The course on romanticism]. Prykarpats'ka pravda. 13 chervnya 1976. 16. Kulyk D. Uroky semestru trudovoho [Lessons from the Semester of Labor]. Prykarpats'ka pravda. 22 hrudnya 1976.

Oleh Maliarchuk

FORMATION OF PERSONNEL OF MASS WORKPLACE PROFESSIONS BY AN EXAMPLE OF SOCIALIST INDUSTRIALIZATION OF THE IVANO-FRANKIVSK REGION

The article analyzes the specifics of the formation of personnel of mass working professions in the western regions of the Ukrainian SSR by the example of a separate Ivano-Frankivsk region through the system of labor education and professional orientation of the youth, the efforts aimed at forming a marxist-leninist outlook among pupils, the problems faced by a graduate of the vocational school in the production, as well as the role of the so-called socialist competition in establishing close ties with the teams of basic enterprises.

Key words: construction, vocational education, young worker, industrialization, constructionbrigade, ideological conditioning.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

УДК 94(438)

Вадим Ореховський

ТОРГІВЛЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ

У статті охарактеризовано торгівлю Стародавнього Єгипту. Автор відзначає, що зовнішня торгівля розвивалася набагато динамічніше, ніж внутрішня. Головними напрямками торгівельної активності населення країни виступали східне узбережжя Африки, Сирія, Крит. Зазначається, що досліджувати та освоювати нові території єгиптяни могли, спираючись на високий рівень суднобудування.

Ключові слова: Єгипет, мореплавство, торгівля, Середземне море, Ніл, суднобудування.

«Історія цивілізації є власне історія торгівлі». У певному сенсі можна погодитися із цими словами відомого вітчизняного економіста І. Вернадського. Дійсно, важко віднайти такий період в історії людства, коли торгівля (більшою чи меншою мірою) не впливала б як на життя великих спільнот, так і окремих індивідів. Виникнувши у вигляді примітивних форм обміну у первісному суспільстві вона еволюціонувала до складних торгових взаємовідносин у сучасній світовій економіці XXI ст. В процесі розвитку обміну з'явилися такі невід'ємні атрибути цивілізації як гроші та міста. Ще важливіше за обмін матеріальними цінностями був обмін знаннями і досвідом. Саме розвиток торгівлі привів до появи цифр і букв, тобто до становлення писемності.

Перші відомості про існування торгових відносин доходять до нас за три з половиною тисяч років до нашої ери з регіону, який ми сьогодні називаємо Стародавнім Сходом. Одним із центрів його була давньоєгипетська цивілізація. Вона зародилася в середині IV тисячоліття до н.е. у долині Нілу і проіснувала майже три тисячі років, залишивши нащадкам величні здобутки матеріальної та духовної культури.

Історії давньоєгипетської цивілізації присвячений величезний масив наукових праць. Вони висвітлюють різні сторони життя населення Стародавнього Єгипту. В той же час, фундаментальних робіт, що торкаються єгипетської економіки в цілому (і торгівлі зокрема) не так вже і багато.

З-поміж найбільш відомих досліджень, присвячених історії господарського розвитку країни, необхідно відзначити працю англійського дослідника А. Лукаса «Матеріали та ремісничє виробництво Стародавнього Єгипту» [6]. Незважаючи на свій поважний вік вона і сьогодні зберігає своє наукове значення. Значне місце у дослідженні сільського господарства посідає робота радянського єгиптолога Є. Черезова «Техніка сільського господарства Стародавнього Єгипту» [13]. Певні відомості можна віднайти у роботах В. Ковальчука, М. Лазаровича, М. Сарая [4], В. Лісовицького [5], В. Якобчук, Ю. Богоявленської, С. Тищенко [15]. Однак це, передусім, підручники і посібники, де матеріал подається стисло і лаконічно. В останні роки інтерес до економічних проблем старожитніх цивілізацій Сходу зростає. Свідченням цього є публікація Л. Муравйової [8].

Таким чином, дослідження єгипетської цивілізації, її вплив на світову економіку, політику і культуру продовжує привертати увагу вчених. Це і визначило актуальність теми, обраної автором статті.

Виходячи зі сказаного, метою публікації є розкриття та характеристика основних напрямків торгівельної активності населення стародавнього Єгипту.

Основу економіки країни складало землеробство, що поєднувало іригаційні споруди з примітивною технікою обробки землі. Зростання продуктивності сільського господарства стало передумовою для розвитку ремесла. Єгиптяни вміло використовували різні матеріали (переважно місцевого походження) для виготовлення знарядь праці та предметів домашнього вжитку. За словами А. Лукаса: «... виробництво будівельних матеріалів – цегли, каменю, будівельного розчину і штукатурки – базувалося на місцевій сировині; глазур, скло і кераміка виготовлялися з місцевих єгипетських матеріалів; метали – золото і срібло та їх сплав електрон, – так само як руди, що застосовувалися для виплавки міді і свинцю, зустрічалися на території самого Єгипту; тваринні жири і бджолиний віск також отримували на місці; майже усі барвники являли собою природні матеріали або продукти їх переробки; коштовні і напівкоштовні камені, якими користувалися єгиптяни, були місцевого походження ...; те ж можна сказати і про усі декоративні ... породи каменю, за винятком обсидіану; єгиптяни виготовляли тканини і плели кошики, вірвовки і роґожі з

волокна місцевих рослин; ... усі продукти харчування, головним чином хлібні злаки, овочі, зелень, рослинна олія, плоди, мед, м'ясо і риба, вироблялися у самому Єгипті» [6, с. 697–698].

Єгипетські міста були не тільки ремісничими, але і торговельними центрами. На ринках різноманітна місцева продукція збувалась за принципом товарообміну, рівними, на думку продавців, вартісними категоріями. Головною валютою виступало зерно, худоба, одяг, предмети вжитку, срібло і золото в залежності від місцевих умов [8, с.61].

Розвинутою була і зовнішня торгівля. Як зауважував А. Лукас: «хоча він (Єгипет – В.О.) був в основному автаркічною державою і не потребував підтримки ззовні відносно продуктів першої необхідності і лише в дуже незначній мірі – відносно предметів розкоші, все ж він не був повністю відірваний від решти світу» [6, с.697].

Торгові судна плавали уздовж берегів Сирії та Палестини і займалися передусім перевезенням з Лівану деревини, яку було б важко переправити іншим шляхом [6, с.699]. Головна роль ту відіграло місто Бібл – столиця азійських володінь Єгипту та їх головна військова база. Сюди стікалися товари з Єгипту і Межиріччя, він служив перевалочною базою усіх інших товарів Середземного моря з причини каботажного характеру плавання того часу. Саме володіння Біблом підносить Єгипет до групи найсильніших в економічному плані держав [7, с.56]. Інші судна ходили вниз Суецькою затокою і Червоним морем до сомалійських і аравійських берегів [6, с.699].

Повноводний Ніл, що перетинав країну з півдня на північ був одним із найбільш жвавих торговельних шляхів. Про місце цієї ріки у житті стародавнього Єгипту свідчить той факт, що завойовану Нубію в єгипетських текстах називали жалюгідною, оскільки тут не було води [8, с.58]. Єгиптяни склали карту освоєної ними частини Нілу, простеживши його течію більш ніж на 2 000 км. Завдяки цьому вони досягали Нубії, і контактували з островами Егейського моря та островом Крит [3, с. 21].

З центральної частини країни починався караванний шлях, що вів до Червоного моря, а звідти до країни Пунт. Місцезнаходження останньої і до сьогоднішнього дня є предметом наукових дискусій серед вчених. Ще у XIX ст. видатний російський єгиптолог В. Голєніщев звернув увагу на відомий єгипетський твір «Казка про потерпілого». Під час бурі гине єгипетський корабель. Лише один з його екіпажу зміг врятуватися і потрапив на загадковий Зміїний острів, де жив дивовижний змія, який іменував себе «Володарем Пунту». В. Голєніщев висловив припущення, що «острів змія», можливо, відповідає острову Сокотра, розташованому в Індійському океані, біля входу до Аденської затоки. Серед інших варіантів – невеликий острів Св. Джона, розташований у Червоному морі недалеко від Адена [9, с.81]. Більшість сьогоднішніх дослідників вважають, що країна Пунт – це територія сучасного Сомалі і Ємену. Головними предметами вивезення з Пунта були раби, золото, чорне дерево, слонова кістка і ароматичні смоли миррових дерев [3, с. 21].

Безумовно, що для таких мандрів необхідні були відповідні засоби пересування. Річкове суднобудування розвивалося у єгиптян дуже рано. Перевезення Нілом здійснювалося на плотках з папірису (деревини у країні не вистачало). Існували й більш досконалі типи суден, наприклад плоскодонні кораблі, довжиною 10–16 метрів. Рухалися вони як за допомогою вітрил, так і ланцетоподібних весел. Кількість останніх коливалась від 8 – до 26 з кожного борту. Для керування судном використовували від 2 до 5 кормових весел. Чисельність команди могла перевищувати 60 чоловік [14, с. 88–89]. У згаданій «Казці про потерпілого» головний герой зазначає: «Я спустився до моря (і сів) на корабель ста двадцяти ліктів довжини і сорока ліктів ширини. На ньому було сто двадцять відбірних єгипетських моряків. Чи дивилися вони на небо, чи дивилися вони на землю, – їх серця (завжди) були відважніше левових.

Вони передбачали бурю, перш ніж вона гряне, і грозу, перш ніж вона вибухне» [10, с. 31].

Професійна група човнярів мала велике значення для функціонування єгипетської держави. Човни і човнярі сприяли успішному господарюванню, з їх допомогою здійснювалося перевезення товарів та освоєння нових земель. На думку російського вченого-правознавця В. Томсинова, «... тільки наявність достатньої кількості воїнів на човнах дозволяла тому або іншому верховному володареві контролювати процеси, що відбувалися на державній території. Становлення у Стародавньому Єгипті об'єднаної держави та підтримка її єдності і сили було би неможливим без використання човнів, а також цивільних та військових човнярів» [11, с.156].

Однак, повернемося до країни Пунт. Єгипетські папіруси свідчать, що вже з часів Стародавнього царства єгиптяни не лише знали про неї, але і відправляли туди експедиції. Раби – пунтійці зустрічалися в Єгипті вже за часів IV династії. У одного з синів царя Хуфу був пунтійський раб. При фараонів V династії Сахурі була відправлена експедиція до Пунту, яка доставила в Єгипет смолу мирри та електрум. При царі Ісесі з Пунту, привезено карлика для «танців бога». При фараонів Пепі II (VI династія) чиновник Ананхет був вбитий «жителями пісків» на березі моря під час спорудження корабля, що призначався для відправки до країни Пунт. При цьому ж фараонів

була відправлена експедиція до Пунту на чолі із помічником скарбника Чечі. Нарешті, експедиція в Пунт була здійснена і при Сенусерті II [1, с. 49–50].

Є відомості, що в 2750 р. до н.е. єгиптянин Ханну очолив експедицію на узбережжі Червоного моря. Діставшись до порту Косейру мандрівники попрямували до загадкової країни Пунт. Коли Ханну повернувся до Єгипту, він розповів наступне про свою подорож (повний «звіт» висічено на скелі): «Я був посланий, щоб провести кораблі до країни Пунт і привезти звіди пахоців для фараону. Я відправився з міста Коптос. Його величність дав мені команду озброєних людей, що походили з південної країни Тебайда. Я прибув в порт Себа і там збудував вантажні кораблі, щоб відвезти назад різні товари. І я приніс багату жертву биками, коровами і козами. І коли я повернувся з Себи, у мене були товари, знайдені мною в портах Священної Країни (Пун-та). Я повернувся назад по дорозі через Уак і Роан і привіз з собою коштовні камені для храмів. Така справа була здійснена уперше відколи існують фараони.» [2, с. 6–7].

Слава про казково багату країну Пунт жила у століттях і надалі. Майже через тисячу років після подорожі Синухета, в 1493 р. до н.е. за повелінням цариці Хатшепсут, що проживала у Фівах, до цієї країни була відправлена одна з найбільш масштабніших експедицій.

Цариця любила розкішні будови. Найвеличнішою із споруджених за часи її правління споруд став храм Дейр-ель-Бахри, побудований на честь бога Аммона. На терасі цього храму Хатшепсут побажала посадити мирру, відому з Біблії рослину, яка проте не зустрічається в Єгипті. Доставляли її з Пунту. Оракул бога Аммона повелів негайно виконати волю цариці і зажадав «розвідати дороги в Пунт» і привезти звіди мирру. Для плавання до Пунту спорядили 5 великих 30-весельних кораблів – «найбільший караван в цю країну, про який ми маємо відомості». У плаванні брав участь царський посол [12, с. 27].

Пунтіїці були вражені прибуттям єгиптян. Їм здалося, що таємничі прибульці спустилися до них з самого неба, прийшовши по сонячній дорозі [1, с. 52].

Зображення і написи, що збереглися на стінах Дейр-ель-Бахрійського храму, дають уявлення про товари, привезені єгиптянами в Пунт, а також і вивезених звіди. Біля фігури єгипетського «царського посла» зображені «дари», привезені для богині Хатхор, «володарки Пунту». Це – золоті кільця, намиста, ланцюжки, кинджали та бойові сокири [1, с. 53].

У свою чергу єгипетські кораблі навантажуються «... дивовижними витворами країни Пунт, всілякими прекрасними деревними матеріалами країни бога, купами смоли мирри і ... деревами мирри, чорним деревом і справжньою слоновою кісткою, необробленим золотом з країни Аму, благовонними деревами «тишепс» і «хесит», ароматною смолою, ладаном, чорною фарбою для очей, павіанами, мавпами, борзими собаками, шкурами леопардів і рабами разом з дітьми їх...» [12, с. 23].

Розвиток торгівлі сприяв появі системи грошового обігу. З давніх часів мірилом оцінки усього, що продавалося, була абстрактна грошова одиниця шетіт. Один шетіт прирівнювався до певної кількості драгоцінних металів. Згодом на зміну шетіту прийшла нова вагова одиниця – дебен (круг, кільце). У епоху Рамзесів додалася мінова одиниця кедет. В різний час мінялося співвідношення цих одиниць. При XVIII династії один дебен прирівнювався до 91 г срібла, а кедет складав 1/12 його частина (7,1 г). При XIX і XX династіях кедет складав 1/10 частину дебена, що прирівнювалося до 9,1 г металу або коштовних каменів. При Рамзесах мірою вартості, разом із сріблом і золотом, стала служити мідь [8, с. 61].

Цікавою особливістю єгипетської торгівлі було те, що писемні джерела, визначаючи різні верстви населення, не згадують про купців та торговців. В той же час, описуючи сановників або чиновників, в них неодноразово зазначається, що серед обов'язків останніх є доставка з інших країн різних товарів [11, с. 160].

Становище дещо змінюється в епоху «Нового царства». Саме тоді, на думку В. Томсінова, «...можна говорити про існування в староегипетському суспільстві соціальної групи торговців, але її становище у соціальній ієрархії було дуже низьким. Великомасштабна, така, що приносила великі прибутки торгівля була прерогативою єгипетської знаті, державних сановників. Іншим же верствам населення залишалася лише дрібна, повсякденна торгівля на території самого Єгипту» [11, с. 164].

Таким чином, давньоєгипетська економіка досягла високого рівня розвитку. Основними її складовими було землеробство, що базувалося на потужній іригаційній системі та розвинуте ремесло. Успіхи господарського розвитку сприяли росту торгівлі. Внутрішня торгівля Єгипту поступалася за обсягом зовнішній з тієї простої причини, що кожна провінція країни забезпечувала свої потреби сама, виробляючи самостійно усе необхідне для життя. Зовнішня торгівля розвивалася більш швидкими темпами. Цьому сприяли вигідне географічне розташування (на перетині Африки та Азії), наявність зручного водного шляху (р. Ніл) та високий рівень суднобудування.

Упродовж історії Єгипет жваво торгував з Сирією, Критом, східним узбережжям Африки. Активна торгівля велась із країною Пунт. Грошовий обіг був ще слабо розвинутий. Мірилом цінності зазвичай виступало зерно, худоба іноді одяг, рідше мідь, ще рідше срібло або золото. Товарно-грошові відносини в умовах жорсткої державної регламентації розвивалися украй повільно. Міжнародна торгівля контролювалась фараоном, який (разом із єгипетською знаттю та державними сановниками) отримував левову частку доходів від цього виду діяльності.

Список використаних джерел

1. Авдиев В. И. Военная история древнего Египта. Т. II. М.: Изд-во АН СССР, 1959. 218 с. 2. Згурская М. П., Корсун А. Н., Лавриненко Н. Е. Загадки истории: географические открытия. Харьков: Фолио, 2011. 378 с. 3. История туризма: Сборник / Составители Макаренко С.Н., Саак А. Э. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 2003. 94 с. 4. Ковальчук В. М., Лазарович М. В., Сарай М. И. История экономики та економічної думки: [Навч. пос.]. К.: Знання, 2008. 647 с. 5. Лісовицький В. М. Історія економіки та економічної думки: [Навч. пос.]. К.: Центр навчальної літератури, 2004. 220 с. 6. Лукас А. Материалы и ремесленные производства Древнего Египта / Перевод с английского Савченко Б.Н. М.: Изд-во иностранной литературы, 1958. 746 с. 7. Мовчан В.А. История Средиземноморья в контексте теории экономических столиц // Экономикс. 2013. № 1. С. 55–68. 8. Муравьева Л.А. Финансово-экономическое развитие Древнего Египта // Международный бухгалтерский учет. 2012. № 6 (204). С.57–64. 9. Орехов Р. А. Женщина в образе фараона // Восточная коллекция. 2006. № 4 (27). С.77–84. 10. Сказки и повести Древнего Египта / Перевод и комментарии Лившица И. Г. Л.: Ленинградское отделение изд-ва «Наука», 1979. 286 с. 11. Томсинов В. А. Государство и право Древнего Египта. М.: ИКД «Зерцало-М», 2011. 512 с. 12. Хеннинг Р. Неизвестные земли. Перев. с нем.: Л. Ф. Вольфсон и Р. З. Персиц. Т. I. М.: Изд-во иностранной литературы. 1961. 516 с. 13. Черезов Е. В. Техника сельского хозяйства Древнего Египта: Конспект лекций. Черновцы: Изд-во Черновицкого гос. ун-та, 1968. 103 с. 14. Штенцель А. История войны на море в ее важнейших проявлениях с точки зрения морской тактики. Ч. I. Петроград: Типография Морского Министерства, 1916. 332 с. 15. Якобчук В. П., Богоявленська Ю. В., Тищенко С. В. Історія економіки та економічної думки: Навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2015. 476 с.

References

1. Avdiev V.I. Voennaja istorija drevnego Egipta [Military history of ancient Egypt]. T. II. M.: Izd-vo AN SSSR, 1959. 218 s. 2. Zgur'skaja M.P., Korsun A.N., Lavrinenko N.E. Zagadki istorii: geograficheskie otkrytija [Riddles of history: geographical discoveries]. Har'kov: Folio, 2011. 378 s. 3. Istorija turizma: Sbornik [The history of tourism: Compilation] / Sostaviteli Makarenko S.N., Saak A. Je. Taganrog: Izd-vo TRTU, 2003. 94 s. 4. Koval'chuk V. M., Lazarovych M. V., Saray M. I. Istorija ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky [History of Economics and Economic Thought]: [Navch. pos.]. K.: Znannya, 2008. 647 s. 5. Lisovyts'kyy V. M. Istorija ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky [History of Economics and Economic Thoughts]: [Navch. pos.]. K.: Tsentr navchal'noyi literatury, 2004. 220 s. 6. Lukas A. Materialy i remeslennye proizvodstva Drevnego Egipta [Materials and handicraft production of Ancient Egypt] / Perevod s anglijskogo Savchenko B.N. M.: Izd-vo inostrannoj literatury, 1958. 746 s. 7. Movchan V.A. Istorija Sredizemnomor'ja v kontekste teorii jekonomicheskikh stolic [History of the Mediterranean in the context of the theory of economic capitals]. Ekonomiks. 2013. № 1. S.55–68. 8. Murav'eva L.A. Finansovo-ekonomicheskoe razvitie Drevnego Egipta [Financial and economic development of Ancient Egypt]. Mezhdunarodnyj buhgalterskij uchet. 2012. № 6 (204). S.57–64. 9. Orehov R.A. Zhenshhina v obraze faraona [Woman in the Image of a Pharaoh]. Vostochnaja kollekcija. 2006. № 4 (27). S.77–84. 10. Skazki i povesti Drevnego Egipta [Tales of Ancient Egypt] / Perevod i kommentarii Livshica I.G. L.: Leningradskoe otdelenie izd-va «Nauka», 1979. 286 s. 11. Tomsinov V.A. Gosudarstvo i pravo Drevnego Egipta [State and Law of Ancient Egypt]. M.: IKD «Zercalo-M», 2011. 512 s. 12. Henning R. Nevedomye zemli [Unknown lands]. Perv. s nem.: L.F. Vol'fson i R.Z. Persic. T. I. M.: Izd-vo inostrannoj literatury. 1961. 516 s. 13. Cherezov E.V. Tehnika sel'skogo hozjajstva Drevnego Egipta: Konspekt lekcij [Technology of Agriculture of Ancient Egypt: Lecture notes]. Chernovcy: Izd-vo Chernovickogo gos. un-ta, 1968. 103 s. 14. Shtencel' A. Istorija vojny na more v ee vazhnejshih projavlenijah s točki zrenija morskoi taktiki [The history of the war at sea in its most important manifestations from the point of view of naval tactics]. Ch.I. Petrograd: Tipografija Morskogo Ministerstva, 1916. 332 s. 15. Jakobchuk V. P., Bohoyavlens'ka Yu. V., Tyshchenko S. V. Istorija ekonomiky ta ekonomichnoyi dumky [History of Economics and Economic Thought]: Navch. posib. K.: «Tsentr uchbovoyo literatury», 2015. 476 s.

Wadym Orehowskyi

TRADE OF ANCIENT EGYPT

Trade of Ancient Egypt is described in the article. An author marks that foreign trade developed far more dynamically than internal. The east coast of Africa, Syria, Crete came forward as main directions of trade activity of population of country. Marked, that to investigate and master new territories Egyptians could, leaning on the high level of shipbuilding.

Key words: Egypt, seaworthiness, trade, Mediterranean, Nile, shipbuilding.

УДК 930:94(410):[321.727:929.7]»1272/1377»

Роман Кшановський

ЗНАЧЕННЯ КОРОЛІВСЬКИХ ЛИЦАРІВ ДЛЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ТРЬОХ ЕДУАРДІВ (1272–1377 РР.)

У статті розглянуто вплив королівських лицарів в Англії у військовій та суспільно-політичних сферах упродовж 1272–1377 рр. Вагомим аспектом дослідження є аналіз поглядів британської історіографії на проблеми вірності лицарів, їх функцій та значення для монархії. Виокремлено процес еволюції «придворних» лицарів від воїнів до чиновників різних рівнів крізь призму правління трьох англійських королів.

Ключові слова: королівські лицарі, середньовічна Англія, Едуард I, Едуард II, Едуард III.

Вивчення англійського лицарського стану при королівському дворі дає змогу переглянути існуючі консервативні погляди на лицарів як виключно вірну бойову одиницю у свиті монарха. Дані тези акцентують увагу на оточення правителя як впливового чинника у військово-адміністративній системі країни. Недослідженість представленої тематики в українській історичній науці дає змогу сформулювати ґрунтовніший погляд на історію Англії та лицарства зокрема.

Довгий період вивчення «придворних» («домашніх», «господарських») королівських лицарів («household knights») в історіографії мало хаотичний та обмежений характер. Вперше, у 1901 р. Дж. Морріс у монографії «Валійські війни Едуарда I», звернув увагу на військову важливість королівських лицарів Едуарда I (1272–1307 рр.). Він охарактеризував королівських лицарів як «невелику постійну армію» в контексті війн з Уельсом [28, р. 84]. Дослідник констатував їх значення у командуванні гарнізонами у захоплених замках. У військовий час, окрім традиційних функцій, на королівських лицарів були покладені рекрутські логістичні обов'язки [28, р. 84–87]. Монографія Дж. Морріса не охоплювала ролі «придворних» королівських лицарів у мирний час, що відкривало площину для подальших наукових розвідок.

У 1920 р. Т. Ф. Таут у другому томі «Розділи адміністративної історії середньовічної Англії» писав про королівський двір, що це було «по суті збройним господарством» [41, р. 133]. Його висновки мали ширший спектр вивчення, аніж у Дж. Морріса, оскільки він стверджував, що королівські лицарі-воїни були не просто ядром армії, а могли швидко змінюватися в залежності від обставин [41, р. 138]. Згідно його аналізу: «Лицарі з королівського двору були стюардами і маршалами відповідальними за управління та дисципліну в армії... Були писарями, що відповідали за фінансові аспекти двору» [41, р. 139–140]. Дослідження Т. Ф. Таута показало, що запорука успіху військової кампанії короля лежала у площині ефективності та надійності лицарів «з двору».

Розширив горизонти вивчення королівських лицарів у вузькому військовому ключі Н. Б. Льюїс. У 1948 р. він проаналізував урядові рахунки між серпнем та листопадом 1297 р. під час кампанії у Фландрії, і визначив, що «придворні» лицарі у кавалерійських військах складали до 550 осіб, що становило 2/3 із всіх кіннотних військ у поході [22, р. 314]. Його стаття стала віхою для показу апогею військового значення «придворних лицарів» на межі XIII–XIV ст.

Лише з 1960-х рр. історики почали цікавитися витоками «лицарів з королівського двору». У 1963 р., Дж. О. Прествіч припустив, що англо-нормандські королі використовували «придворних» лицарів у тих сферах, що і королі XIV ст. [32, р. 50–52]. У 1981 р. Дж. О. Прествіч підкреслив важливість королівських лицарів у військовій та цивільній сфері за нормадських королів [33]. У 1977 р. М. Чібнесс акцентувала на важливій ролі королівських лицарів Генріха I в утриманні контролю над Нормандією [9]. Предметні дослідження у вивченні «фамільних» лицарів Іоана Безземельного (1199–1216) та Генріха III (1216–1272 рр.) здійснили історики С. Д. Черч [12] та К. Лайтфуд [23]. Дані дослідження дають змогу зробити висновок про континуїтет у розвитку королівських лицарів та їх значний вплив на історію Англії.

Предметне вивчення «придворних» королівських лицарів («household knights») в історіографії розпочалося в останній третині XX ст. Варто відзначити монографію М. Прествіча «Війна, політики і фінанси Едуарда I» (1972 р.), в якій він поставив і відповів на питання: «як лицарі рекрутувалися у двір, як довго вони служили та, які у них були вигоди» [34, р. 44]. М. Прествіч проаналізував військове та адміністративно-цивільне значення королівських лицарів Едуарда I як опори у його правлінні.

Метою дослідження є вивчення питання трансформації «придворних» лицарів Едуарда I, Едуарда II та Едуарда III. Вагомим елементом стало представлення універсальності королівських лицарів, їхньої політичної самосвідомості як основи могутності Англії.

Лицарі «з двору» були повноцінними членами королівської фамілії упродовж періоду служби. Упродовж правління Едуарда I не зафіксовано жодних письмових контрактів з королівськими лицарями [35, р. 148–149]. Можна припустити, що в Едуарда I та його сина Едуарда II (1307–1327 рр.) були домовленості між королівськими лицарями на зразок тих, які були між магнатами та їх свитами [31, р. 312–315]. За службу королю лицарі забезпечувалися щоденною платою, харчуванням, одягом та різними винагородами [37, р. 2]. На основі урядових записів витрат, можна дійти висновку, що поширеною була формальна згода між королем та лицарями [35, р. 357]. «Формальна згода» передбачала щорічне продовження служби, в якій враховували заслуги попередніх років його родини та географічну локацію маєтків. Для прикладу, у 1286–1287 рр. набрано лише 2 нових лицарі при 282 упродовж всього правління Едуарда I [19, р. 32]. Цінними джерелами є рахункові книги, в яких часто зазначалася дата, коли лицар вступав на королівську службу у двір – це може свідчити про присутність певної вступної церемонії. На думку М. Прествіча: «Королівські лицарі були в дуже тісних відносинах з королем. Хоча це не є індикатором, що вони давали якісь особливі клятви» [37, р. 2]. Водночас, королівський лицар мав можливість покинути двір, і на відміну від прийому на службу, немає записів про їх звільнення. За аналізом М. Прествіча, на початку XIV ст.: «Служачи королю вони отримували щоденно 4 шилінги для баннерета і 2 шилінги для лицаря... Зарплата у річному вимірі разом оцінювалися у 24 фунти для баннерета і 12 фунтів для лицаря» [37, р. 2]. Зважаючи на це, королівська лицарська служба була дуже престижною з точки зору патронажу, фінансових аспектів та перспектив кар'єрного росту.

Військова роль довгий час була домінуючою. Лицарі «з двору» виконували обов'язки командирів-маршалів і займалися активною підготовкою до військових кампаній. Королівські лицарі та їх свити формували більшість у платній кавалерії під час військових кампаній [19, р. 69–71]. «Придворні» лицарі були стержнем Едуардувої армії, вони становили третину платної кавалерії у Валійській війні 1282 р. [34, р. 51]. Досліджуючи правління Едуарда I у 1384–1385 рр., М. Прествіч показав, що близько 100 королівських лицарів «формували основу королівської армії... вони могли використовуватися у справах держави не пов'язаних із військовими походами» [34, р. 59]. Як відзначив Р. Л. Інгамельс, за Едуарда I було важко визначити, які лицарі рекрутувалися безпосередньо для військових цілей, а які служили на перманентній основі [19, р. 12]. Підтверджуючи тезу, з 179 лицарів під час кампанії 1279–1280 рр., лише 27 з них фігурували в наступних списках до 1307 р. [19, р. 26–27; 35, р. 22].

Велике значення для монархії та королівського правління відігравали лицарі «з двору», які були суддями та радниками, закордонними дипломатами, членами парламенту у складі Палати лордів за індивідуальними запрошеннями [20, р. 29–35]. На місцевому рівні, вони займали вакантні посади у єпископствах, головували у комісіях з набору воїнів (commissions of array), у правоохоронних органах «миру і порядку» («keepers of justice») [35, р. 153]. Лицарі «з двору» ставали шерифами, констеблями замків та були відповідальними за лісове господарство. Так, з 291 шерифа впродовж 1272–1307 рр. – 12 шерифів були королівськими «домашніми» лицарями [19, р. 162]. Лицарі, прив'язані до королівської фамілії Едуарда I, були професіоналами своєї справи. Однак кількість адміністративних лицарів залишалася невеликою. В основному вони утримували адміністративні посади у Шотландії та Уельсі, де було потрібне пильне прокоролівське урядування [19, р. 2]. На наше переконання, багатогранність функцій королівських лицарів в англійській монархії зміцнювало авторитет короля й забезпечувало хороший тил для реалізації внутрішньої політики.

Предметні дослідження окремо взятих королівських лицарів дають змогу прослідкувати універсальність лицарів як інструменту реалізації королівської політики. Показовим є стаття Д. Карпентера про королівського лицаря Іоана Беззмельного та Генріха III Годфрея Кровкомбе, де висвітлено різні етапи його кар'єри, коли він був маршалом королівської армії, управляючим двором монарха, папським послом та королівським шерифом [7, р. 27]. Історик Ч. Кінгсфорд показав вплив лицарів «з двору» на короля на прикладі Отто де Грандісона – лицаря Едуарда I, одного з найбільш довірених радників [21]. Індивідуалізуюча історія розширила площини дослідження і забезпечила підґрунтя для перегляду існуючих візій при вивченні королівських лицарів.

Початок XIV ст. підсумував великий вплив королівських лицарів в адміністрації та організації війни. Надважливим залишалися функції «придворних» лицарів у питанні рекрутування воїнів та формування провіанту. У мирний час, вони продовжували займатися справами урядового характеру [37, р. 1]. За правління Едуарда II (1307–1327 рр.) набуває поширення індентурна система контрактів для королівських лицарів та їх свит, яка співіснувала з існуючою «формальною» системою, та була радше її доповненням для диференціації зарплат: «Деякі звичайні лицарі отримували значно більшу суму за королівських баннеретів» [37, р. 5]. Лицар міг

досягти статусу баннерета за певні успіхи, довгу і вірну службу [19, р. 15–16]. «Пісня про Керлаверок» свідчить про наявність власних баннеретів у королівських баннеретів [40, р. 3, 29]. Основна відмінність полягала у тому, що баннерети приводили у військову кампанію більшу свиту аніж лицарі [19, р. 17]. Таким чином, можливість просування по кар'єрній драбині являлася стимулом для лояльності та хорошій служби з подальшими фінансово-земельними перспективами.

Історики М. Прествіч і Н. Денхольм-Янг стверджують, що могли бути інші чини (окрім лицарів та лицарів-баннеретів) в королівській свиті. Н. Денхольм Янг писав про використання у джерелах терміну комільтони (commilitones) для позначення елітного корпусу військ [13, р. 31–32]. М. Прествіч звуває їх до супроводжуючих військ із добовою платою у 8 марок [35, р. 148]. Згідно позиції К. Макфарлана, комільтони в широкому контексті були «братами по зброї», які служачи разом розділяли витрати та винагороди за службу в межах королівського двору [25, р. 200–210]. Розрізняють відмінність між звичайним лицарем і лицарем-бакалавром, яка на думку Дж. Біна полягала у тому, що бакалавр був вищим рангом серед звичайних лицарів «з двору». Бакалавр-лицар був присутнім у дворі на регулярній основі, тоді коли лицар не бакалавр викликався у необхідний для корони час [4, р. 24–25; р. 28–30]. Варто зауважити, що до кін. XIII ст. термін «королівський бакалавр» не обов'язково означав, що він був «домашнім» з двору [19, р. 21–22].

Королівських лицарів довгий час в історіографії розглядали у позитивному контексті. Вперше ґрунтовно підняв питання їх ненадійності початку XIV ст. М. Прествіч з акцентом на період повстання графа Томаса Ланкастера 1422 р [37]. В той же час, випадки невірності серед «придворних» лицарів були присутні і за Едуарда I, однак вони не мали масового характеру. Ще у 1948 р. Дж. Едвардс писав про зраду королівського лицаря Томаса Турбервіля у 1295 р., якого під час полону переконали шпигувати на користь Франції [14, р. 297–298]. Дослідник Дж. Барров піддав сумніву вірність шотландських лицарів у королівській свиті Едуарда I під час війн з Шотландією [3, р. 151]. Доказом цього свідчить відмова від закликів Едуарда I до цих походів двох шотландських лицарів С. Фрейзера і Т. Морхама [44, р. 122]. Водночас рідкісні факти цього свідчать, що домінуюча більшість зберігали вірність королю у будь-яких умовах за доби Едуарда I.

Від початку правління Едуарда II, деякі королівські лицарі долучилися до баронської декларації 1308 р., тому на переконання М. Прествіча: «...вірність почала розглядатися до монархії, а не до персони чи короля, і була безпосередньо спрямована проти Пірса Гавестона» [37, р. 3]. Велике значення у відсутності належної підтримки з боку «придворних» лицарів відіграла поява «нового покоління». Багато королівських лицарів Едуарда I не продовжили службу у Едуарда II. До 1311–1312 рр. лише 11 з 33 лицарів мали досвід служби старому королю [34, р. 57–58]. Упродовж правління Едуарда II спостерігалось скорочення чисельності королівських баннеретів з 14 у 1318 р. до 3 у 1322 р.; королівських лицарів з 49 у 1318 р. до 27 у 1322 р. відповідно. Проблема полягала у фінансових проблемах короля та неможливості знайти заміну для тих, хто покинув службу. Так, не один з баннеретів 1318 р. вже не служив у 1322 р. і лише кожен третій лицар був у 1322 р. Більше того, певна частина лицарів з 1318 р. виступила проти короля [37, р. 5]. Одна з базових рис королівських лицарів Едуарда II є те, що кількість лицарів і баннеретів помітно коливалася упродовж правління [18, р. 47]. Згідно джерельних даних, 215 лицарів служили у королівській свиті впродовж всього правління Едуарда II [18, р. 48]. Можна стверджувати, що нестабільність інституту «придворних» лицарів була наслідком королівської політики та образу Едуарда II в елітних колах суспільства.

Історик А. Теббіт дослідив королівське заступництво і вірність «домашніх» лицарів Едуарда II 1314–1321 рр. На його переконання: «Нестабільність та невірність – це дві риси, які характеризують королівську лицарську свиту цього періоду» [39, р. 197]. Загалом, 25 королівських лицарів періоду 1316–1321 рр. в кінцевому рахунку воювали проти короля у майбутній громадянській війні. Багато з них були лідерами опозиційних фракцій по відношенню до короля [39, р. 197]. Під час повстання Ланкастера значна частина королівських лицарів перейшла на бік графа. У джерелах зафіксована інформація про вигнання з двору низки лицарів, серед яких, Джон де Сапі, Джеральд Сальвейн, Едмунд Бейкон та інші [10, р. 200]. Як іронічно зауважив К. Гівен-Вільсон, що навіть королівські лицарі Річарда II були більш вірними ніж у Едуарда II чинили суттєвий опір вторгненню Генріха Болінброка [16, р. 224–226]. Лицарі «з двору» продовжували брати участь у судових та адміністративних справах. Однак, відтепер політична міра їх ролі була більш особливою [37, р. 3]. Зростання протиріччя сторін поставила лицарів перед складним питанням: до якого політичного курсу їм варто прислухатися і долучитися.

Королівські лицарі, тим не менш, залишалися основою у шотландських походах 1314, 1319, 1322 рр. [37, р. 3]. Історик А. Теббіт підсумовував: «Багато королівських лицарів були констеблями у стратегічно важливих замках і деякі з них командували невеликими або середнього розміру військами» [38, р. 76]. Королівські лицарі брали активну участь у кавалерійському патрулюванні

прикордонних територій [27, р. 123–165]. Від «придворних» лицарів залежало відстоювання королівського контролю на повстанських землях [38, р. 91–92]. Історик К. Девіс відзначив: «Часто рівень залучення королівських лицарів до військових дій був ознакою стилю та якості правління» [11, р. 223]. Проте, очевидно, що військова активність «придворних» лицарів за правління Едуарда II, особливо у внутрішніх конфліктах, не відповідала масштабу та єдиній лінії вірності.

В сучасній історіографії можна простежити певну переоцінку поглядів щодо вірності королівських лицарів Едуарда II. Особлива увага приділялася ранньому етапу його правління. С. Філіпс констатував, що: «Едуард II був також захоплений дивовижним ступенем вірності серед військових членів його двору, багато з яких служили йому коли він був Принцом Вельским, або добре знали його до того як він став королем» [30, р. 608]. За А. Теббітом нестабільність і невірність були лише у 1314–1321 рр [39, р. 197]. Оскільки, упродовж 1308–1312 рр. королівські лицарі використовувалися Едуардом II як важливий і надійний ресурс у протистоянні з баронами та в утриманні порубіжних замків [38, р. 96].

Показовим прикладом «політичного маєстра» доби Едуарда II став лицар Роджер де Свіннертон, який неодноразово змінював ворогуючі табори. Він виконував феодалську службу для Томаса Ланкастера у 1310 р., брав участь у страті Пірса Гавестона (1312), і був зазначений у джерелах як «отримувач 20 фунтів зарплатні на службі у графа Ланкастера у 1313–1314 рр.», у серпні 1317 р. та 1320–1321 рр. він був королівським лицарем двору [24, р. 46; р. 114]. Роджер де Свіннертон не подобався режиму Діспенсерів, і коли королева Ізабелла Французька вторглася в Англію у 1326 р., він зважився підтримати її, і був нагороджений Діспенсерськими землями у Стаффордширі і Чеширі, а у 1330 р. він підтримав Едуарда III проти Мортімера і отримав як нагороду помилування за кримінальну діяльність та щорічну ренту у 300 фунтів. Упродовж 20-х рр. XIV ст. він залишався довгий час королівським лицарем [37, р. 10–11]. Лицар Роджер де Свіннертон був уособленням тієї епохи і його кар'єрний шлях є індикатором для визначення впливу класу королівських лицарів на англійську монархію.

Королівські лицарі відіграли особливу військову роль на перших етапах правління Едуарда III. Історик М. Прествіч характеризує часові рамки військового впливу писав, що: «Придворні лицарі були центром англійської кавалерійської сили з XI до середини XIV ст.» [36, р. 38–41]. Як відзначив К. Кенді: «Традиційна роль домашнього лицаря була очевидна – служити короні як висококваліфікований, важкоозброєний воїн, особливо в часи війни» [6, р. 49]. Королівські лицарі були запорукою успіху у боротьбі з Шотландією у 1330-х рр. Основний акцент у формуванні королівської свити Едуард III робив на лицарях, що втратили свої землі та титули у Шотландії – так звані *disinherited* [6, р. 49]. Другу групу становили лицарі північної Англії, які захищали свої регіональні інтереси. Історик Джеймс Бохвел охарактеризував їх «новим дворянством» [5, р. 15–16] – серед яких були Генрі Гросмонт і Вільям Монтагю, які в майбутньому стали опорою у королівському «дворі». Останньою групою були звичайні лицарі на контракті з королівським двором [6, р. 49]. Е. Айтон визначив, що «Понад половину армії початку 1340 р. становили королівські лицарські дружини» [1, р. 184–185]. Королівські лицарі Едуарда III формували кістяк у військових успіхах на різних фронтах.

Особливою рисою політики Едуарда III є повноцінне фінансове забезпечення та заохоченням кращих лицарів-баннеретів як у земельному, так і в ранговому плані. Наприклад, у 1337 р. Едуарда III підвищив до рангу графів чотирьох найкращих баннеретів [37, р. 1]. К. Кенді аргументуючи на значній фінансовій незалежності стверджував, що: «Мало хто жив лише від цих коштів, у більшості були землі та інші джерела доходів» [6, р. 57]. Станом на 1334 р. баннерет отримував 12 фунтів стерлінгів у рік, звичайні лицарі отримували щорічно 6 фунтів [29, р. 95]. Едуарда III практикував надання грантів для отримання лицарського статусу. У 1335 і 1336 королівському лицарю Реджинальду Кобхаму надано 100 і 300 марок на рік для утримання рангу баннерета. Королівські лицарі також могли претендувати на відшкодування витрат завданих під час служби [6, р. 58–59]. Таким чином, Едуард III за допомогою меркантильних нюансів створив навколо себе сприятливе оточення з амбітних та у підсумку вірних лицарів.

У військовому контексті королівські лицарі також приводили із собою у кампанію власні лицарські свити і отримували королівську плату збільшуючи в рази силу армії. Основною функцією звичайних лицарів (*lesser knights*) було служіння у війську, однак воно крихітне у порівнянні з тим, що могли дати графи чи магнати на зразок Ланкастера чи Варвіка. Лише деякі королівські баннерети на зразок В Монтагю могли зібрати надвеликі свити [6, р. 50]. Для прикладу, Ланкастер привів 113 чоловіків для кампанії 1335 р., тоді як звичайні королівські лицарі збирали по пів дюжини воїнів. Королівські баннерети й лицарі могли забезпечити для Едуарда III близько 350 кавалеристів [6, р. 51–52]. Дослідниця М. МакКісек влучно узагальнила: «Королівське лицарське утримання для військової служби було методом згуртування військової сили» [26, р. 234–236].

Можливості королівських лицарів у разі потреби розширити свиту Едуарда III без порушень ієрархії давали змогу вести активні бойові дії і посилювати престиж англійської монархії.

У рамках служби Едуарду III вони все більше виконували не зовсім військові ролі, які вимагали володіння такими навичками та рисами як ініціатива та лідерство. Особливе значення в обслуговуванні та керівництві гарнізонами у пріоритетних для короля замках, нагляд за цінними полоненими, королівськими лісами. Адміральська посада та управління флотом була також частиною служби для членів королівських «придворних» лицарів-баннеретів, оскільки він був ключем до контролю акваторій, транспортування військ та провіанту. Частина членів королівських лицарів були залучені до правоохоронних органів і займалися розслідуваннями злочинної діяльності [6, р. 52–55].

Окрім вище згаданих адміністративних посад епохи Едуарда I та Едуарда II, королівські лицарі опікувалися майном васалів, які померли чи втратили свої землі. Їх використовували як дипломатів до іноземних королів та магнатів з правом представляти інтереси короля [6, р. 54, 56]. Одним з таких був Реджнальд Кобхем – відомий маршал Едуарда Чорного Принца під час Столітньої війни (1337–1453), який раніше відзначався успішними політично-дипломатичними місіями [2, р. 61].

Історик К. Гівен-Вільсон концептуально довів, що «household knights» замінюються з «1360» р. на «knights of the chamber» («палатові лицарі»), які були внутрішньо та адміністративно орієнтовані більше, ніж військово. У джерелах з 1364–1365 рр. зникає термін «household knight», а з'являється – «chamber knight». Ці люди як очікувалося, виконували дипломатичні місії та судово-юридичні справи і засідали в різних спеціальних комісіях [16, р. 207–211]. До 1360 р., за К. Гівен-Вільсоном, різниця між «придворними» і «палатовими» лицарями була далека від чітко визначеної. Терміни «придворні» і «палатові» лицарі в джерелах (ще розрізняють «придворно-палатових» лицарів) використовувалися гнучко і часом взаємозамінно частіше ніж категорично. Після 1360 р. вони ставали більше світсько-сімейні («домашні»), і все менш нагадували військову організацію [16, р. 204–211]. Р. Інгамельс вбачає початки цих тенденцій з доби Едуарда I, коли «дипломати та радники були більш важливими за військових лицарів – це внутрішнє коло лицарів можливо було попередниками «палатних лицарів» XIV ст.» [19, р. 2].

Розширила контекст трансформації королівських лицарів Х. Кастор, що досліджувала кількість лицарів, прикріплених до двору шляхом залучень їх до військових справ у кампаніях, в яких брав участь безпосередньо Едуард III. За її даними, було 19 лицарів присутніх при поході 1353–1354 рр., 57 лицарів з едуардівської свити 1359–1360 рр., коли король вів останню свою військову експедицію, контраст з 6-ти ідентифікованими лицарями у великих кампаніях між 1360–1377 рр. [8, р. 9]. Вирішальні зміни в термінології і функціях від «придворного» до «палатового» лицаря може добре відобразитися у зміні природи королівського двору – відступ старіючого короля від активного залучення у військових діях.

Досліджуючи структуру королівської влади, Дж. Джилінгем писав: «Природно, король не міг управляти один, як кожна інша велика особа, він правив із оточенням королівського двору... Це було неминуче, що королівський двір являв собою основу уряду» [15, р. 65]. Королівський двір під кінець правління Едуарда III зменшувався: до 1370-х рр. у королівському дворі налічувалося менше 400 осіб, у порівнянні 572 осіб у 1360 р [15, р. 65]. Система збереження великої частини королівських лицарів для військових цілей була відкинута між 1360–1385 рр., тому що король рідко очолював військові кампанії самотужки [16, р. 206–211]. Як результат, служба, яку король очікував від палатових лицарів відрізнялася від тої, яку він очікував від «придворних» лицарів. Вони продовжували супроводжувати короля у поході, але їх кількість не була великою. Основна частина королівських лицарів була радниками, дипломатами та адміністраторами [16, р. 210]. У цьому ключі влучно підкреслив К. Гівен-Вільсон: «Вони були внутрішньою групою високо рангових довірених королівських слуг, які цінувалися за їх місцевий («сімейний», свійський) сервіс і за їхній розум так само як і за їхню силу зброї» [16, р. 211].

Під кінець правління Едуарда III королівські лицарі наймалися не за велику військову цінність, а для збільшення локального впливу та авторитету короля – процес ставав важливіший із зростанням впливу джентрі у локальній і національній політиці [17, р. 89–92]. Правління Едуарда III характеризується великим рівнем наступності та спадковості серед королівських лицарів, річні витрати на двір якого складали аж 12 тис. фунтів [42, р. 98]. Едуард III спирався на своїх лицарів у різних сферах. Вони об'єднували корону з місцевими магнатськими сім'ями в Англії.

Процес переходу до «палатових» лицарів завершився за правління Річарда II (1377–1399 рр.) [43, р. 180]. Щоправда з певними модифікаціями, оскільки у королівських привілеях Річарда II з 1377 р. почав використовуватися термін «королівські лицарі» («king's knights»). Вони більше не були членами королівського двору, а цілком пов'язувалися з особою короля. Проте, їх світська роль як адміністраторів продовжувала мати актуальність для Річарда II [16, р. 221, 254].

Отож, «придворні» лицарі були запорукою військовий звитяг в Англії та впливали на політику короля. Тенденція використання «придворних» лицарів для суспільно-політичних цілей була зрозумілою через перервність війн, появу більш вигідних платних армій та потребу працевлаштувати лицарів. Нестабільність політичної ситуації стала фактором, який збільшив самосвідомість королівських лицарів, і показав вразливість короля при відсутності належної підтримки королівської лицарської свити. Зміна вектору розвитку королівських лицарів відбувалася у двох позиціях: «зверху» (потреба корони у адміністраторах більше, аніж у воїнах) та «знизу» (можливість самореалізації та кар'єрного зростання почала переважати перед небезпекою смерті у реальному бою з дедалі менш «лицарськими арміями»). Лицарі з королівського двору еволюціонували від домінантно-військового образу до лицарів з оточення короля, які володіють універсальними можливостями та здатні виконувати різні функції в залежності від потреб монархії. Лояльність та підтримка лицарів з королівського двору, на прикладі трьох Едуардів, мали визначний вплив на успіхи правління та були чіткою опорою у військово-політичних задумах корони. Розглянуте питання є одним з варіантів для нових розвідок у проблемі вивчення феномену лицарського стану.

Список використаних джерел

1. Ayton A. Edward III and the English aristocracy at the beginning on the Hundred Years War // *Armies, Chivalry and Warfare in Medieval Britain and France: Proceedings of the 1995 Harlaxton Symposium*. Stamford, 1998. P. 184–185.
2. Barber R. *The Life and Campaigns of the Black Prince*. Woodbridge, Suffolk: Boydell and Brewer, 1997. 148 p.
3. Barrow G. W. S. *Rober Bruce and the Community of Realm of Scotland*. Edinburgh: University Press, 1965. 560 p.
4. Bean J.M.W *From Lord to Patron*. Manchester: University Press, 1989. 279 p.
5. Bothwell J. *Edward III and the English Peerage: Royal Patronage, Social Mobility and Political Control in Fourteenth-Century England*. Woodbridge: The Boydell Press, 2004. 222 p.
6. Candy Ch. *A Growing Trust: Edward III and His household knights, 1330–1340* / L. J. A. Villalon and D. J. Kagay // *The Hundred Years War: Further considerations*. Leiden, 2013. Chapter II. P. 49–62.
7. Carpenter D. *The Career of Godfrey of Crowcombe: Household Knight of King John and Steward of King Henry III* / Ch. Given-Wilson and A. J. Kettle // *War, Government and Aristocracy in the British Isles, C.1150–1500*. Woodbridge, 2008. Issue II. P. 26–54.
8. Castor H. *The King, the Crown, and the Duchy of Lancaster: Public Authority and Private Power, 1399–1416*. Oxford: University Press, 2000. 360 p.
9. Chibnall M. *Mecenaries and familiar egis under Henry I* // *History*. 1977. № 62. P. 15–23.
10. *Chronicles of the Reigns of Edward I and Edward II: Annales Londoniensis and Annales Paulini* / [Ed. by W. Stubbs]. London: H. M. Stationary Office, 1882. 253 p.
11. Davies C. *Baronial Opposition to Edward II*. Cambridge: University Press, 2014. 656 p.
12. Church S. D. *The Household knights of King John*. Cambridge: University Press, 1999. 202 p.
13. Denholm-Young N. *History and Heraldry 1254 to 1310: A Study of the Historical Value of the Rolls of Arms*. Oxford: University Press, 1965. 196 p.
14. Edwards J. G. *The Treason of Thomas Turberville, 1295* / R. W. Hunt, W. A. Pantin, R. W. Southern // *Studies in Medieval History Presented to Frederick Mourice Powicke*. Oxford, 1948. P. 296–309.
15. Gillingham J. *Crisis or Community? The Structure of Royal Authority in England 1369–1422* / R. Schneider // *Das Spatmittelalterliche Konigtum im Europaischen Vergleich, Vortrage & Forschungen*. Sigmaringen, 1988. Series XXXII. P. 59–80.
16. Given-Wilson C. *The Royal Household and the King's Affinity: Service, Politics and Finance in England 1360–1413*. Yale: University Press, 1986. 327 p.
17. Given-Wilson C. *The King and the Genrty in the Fourteenth century England* // *TRHS 5 ser.* 1987. Vol. 37. 1987. P. 87–102.
18. Hamilton J. S. *A Reassessment of the loyalty of the household knights of Edward II* / M. Ormrod // *Fourteenth Century England*. 2012. Vol.7. P. 47–72.
19. Ingamells R. L. *The Household Knights of Edward I in 2 vols.: Ph.D. Thesis*. Durham, 1993. Vol.1. 221 p.
20. Ingamells R. L. *The political role of Household knights of Edward I* // *TCE*. – 1993. Vol. 5. P. 29–35.
21. Kingsford C. L. *Sir Otton de Grandison (1238? –1328)* // *TRHS*, 3rd series. 1909. Vol. 3. P. 125–195.
22. Lewis N. B. *The English forces in Flanders, Augest-November 1297* / R. W. Hunt, W. A. Pantin, R. W. Southern // *Studies in Medieval History Presented to Frederick Mourice Powicke*. Oxford, 1948. P. 310–318.
23. Lightfoot K. *The Household knights of King Henry III, 1216–1236: Ph.D. Thesis*. Swansea, 2006. 217 p.
24. Maddicott J. *Thomas of Lancaster 1307–1322*. Oxford: University Press, 1970. 402 p.
25. McFarlane K. B. *An Indenture of Agreement between to English Knights for Mutual Aid and Counsel in Peace and War, 5 December 1298* // *BIHR*. 1965. Vol. 38. P. 200–210.
26. McKisack M. *The Fourteen Century, 1307–1399*. Oxford: Clarendon Press, 1959. 618 p.
27. McNamee C. *The Wars of the Bruces: Scotland, England, and Ireland 1306–1328*. East Linton: Tuckwell Press, 1997. 288 p.
28. Morris J. E. *The Welsh Wars of Edward I*. Oxford: Clarendon Press, 1901. 384 p.
29. Partington R. *Edward III's Enforcers: the King's Sergeant-at-arms in the Localities* / J. S. Bothwell // *The Age of Edward III*. – York, 2001. – P. 89–107.
30. Phillips S. *Edward II*. Yale: University Press, 2010. 704 p.
31. Phillips S. *Aymer de Valence, Earl of Pembroke 1307–1324. Baronial Politics in the Reign of Edward II*. Oxford: University Press, 1972. 396 p.
32. Prestwich J. O. *Anglo-Norman Feudalism and the problem of continuity* // *Past and Present*. 1963. Vol.26. P. 39–57.
33. Prestwich J. O. *The military household of the Norman kings* // *EHR*. 1981. Vol. 96. P. 1–37.
34. Prestwich M. *War, Politics and Finance under Edward I*. London: Rowman & Littlefield, 1972. 317 p.
35. Prestwich M. *Edward I*. Berceley & Los Angeles: University of California Press, 1989. 618 p.
36. Prestwich M. *Armies and Warfare in the Middle Ages: The English Experience*. New Haven: Yale University Press, 1996. 396 p.
37. Prestwich M. *The Unreliability of Royal Household Knights in the Early Fourteenth Century* / C. Given-Wilson // *Fourteenth Century England II*. Woodbridge, 2002. P. 1–12.
38. Tebbit A. *Household Knights and Military Service*

under Direction of Edward II / G. Dodd and A. Musson // *The Reign of Edward II: New Perspective*. York, 2006. 234 p. 39. Tebbit A. *Royal Patronage and Political Alligiance: The Household Knights of Edward II, 1314-1321* / M. Prestwich // TCE. 2003. Vol. 10. P. 197–209. 40. *The Siege of Carlaverock*. / [Ed. by H. Nicolas]. London: J.B. Nichols, 1828. 424 p. 41. Tout T. F. *Chapters in the Administrative History of Medieval England*: [in 6 vols]. Manchester: University Press, 1920. Vol. II. 420 p. 42. Tout T. F. *Chapters in the Administrative History of Medieval England*: [in 6 vols]. Manchester: University Press, 1933. Vol. VI. 488 p. 43. Tuck A. *Richard II and the English Nobility*. London: Arnold, 1973. 255 p. 44. Watson F. *Under the Hammer: Edward I and Scotland, 1286–1307*. East Lincoln: Tuckell Press, 1998. 234 p.

Roman Kshanovskiy

THE IMPORTANCE OF ROYAL KNIGHTS FOR ENGLISH MONARCHY DURING THE REIGN OF THREE EDWARDIANS (1272–1377)

The article examines the influence of royal knights in England in the military and socio-political spheres during the years 1272-1377. A significant aspect of the study is an analysis of the views of British historiography on the problems of knights' loyalty, their functions and implications for the monarchy. Much attention is paid to the process of evolution of household knights from mainly soldiers to officials of different levels through the prism of the rule of three English kings.

Key words: household knights, Medieval England, Edward I, Edward II, Edward III.

УДК 94(470+571) «1856/1861»

Ірина Верховцева

СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПЛАНАХ ЕПОХИ ВЕЛИКИХ РЕФОРМ: ТРАДИЦІЙНЕ ТА «НОВАТОРСЬКЕ»*

Проаналізовано організаційно-правові аспекти розробки селянської реформи 1861 р. у площині селянського самоврядування. Наголошено, що ліберальна бюрократія імперії Романових, продовжуючи реформаторські традиції першої половини XIX ст., планувала зробити його базою місцевого самоврядування та інтегрувати до місцевого управління губерній. «Новаторським», разом із планами розбудови інфраструктури села, стало «вмонтовування» у систему управління ним самоврядних практик великоруських «мирів», що мало сприяти вкоріненню у життя сільських соціумів принципів егалітаризму й забезпечити країну від соціальної революції. Однак значне погіршення на межі 1850–1860-х рр. фінансового становища примусило реформаторів суттєво скоротити їх плани, поступитись розбудовою інфраструктури реформ і цілковито підкорити функціонування селянського самоврядування завданням фіску та реалізації викупної операції. При цьому фінансові зобов'язання сільських громад та виконання повинностей повсюдно мали реалізовуватися коловою порукою, що практикувалася у великоруських селах. Відтак «новаторське», резюмує дослідниця, насправді зміцнювало дореформені самоврядні практики сільських соціумів, що суперечило буржуазно-демократичному характеру великих реформ і гальмувало модернізацію аграрних відносин.

Ключові слова: Російська імперія, модернізація, місцеве самоврядування, Велика реформа 1861 р., селянське самоврядування, волость, сільська громада.

Складовою модернізації суспільного життя традиційних соціумів є розбудова місцевого самоврядування (локальної демократії) – потужного інструменту соціокультурного оновлення регіонів. Необхідною умовою цього виступає заміна традиційних практик самоврядування з їх безумовним приматом волі колективу (корпорації) над індивідуальними потребами членів спільноти якісно іншими відносинами в територіальних співтовариствах. Останні, на відміну від звичаєво-правового унормовування життєдіяльності традиційних соціумів, зорієнтовані не тільки на задоволення колективних потреб місцевої людності, а й формалізовані за позитивно-правовими принципами із повагою демократичних прав і свобод людини [1]. Вивчення досвіду становлення місцевого самоврядування сприяє розумінню сучасних проблем його функціонування, зокрема, усвідомленню витоків таких негативних явищ, як індиферентне ставлення мешканців регіонів до розбудови своїх малих батьківщин, неправові дії обраного населенням місцевого істеблшменту тощо.

* Статтю підготовлено згідно із держбюджетною темою «Селянство України за умов суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних трансформацій першої третини XX ст.» (номер державної реєстрації – 0115U000636).

Для країн європейського сходу, які в «довгому ХІХ ст.» перебували в складі Російської імперії, цей досвід пов'язаний зі становленням модерних інститутів на «одній шостій земного суходолу». Останнє підпорядковувалося завданням збереження цілісності «єдиної і неділимої» та наповнення імперської скарбниці. Відтак уніфікація місцевого управління та розбудова модерного самоврядування територіальних спільнот створювали амбівалентний контекст будь-яких реформаторських заходів у площині місцевого самоврядування. Чи не найсуперечливішим виявом цього стало селянське самоврядування, поширене на всю країну епохою Великих реформ і покликане стати базою територіального самоврядування в імперії Романових та школою представництва для її найбільшої соціальної верстви [2, с.116].

Ініціатором розбудови місцевого самоврядування був доволі тонкий шар ліберальної (освіченої) бюрократії. Розпочаті нею наприкінці ХVІІІ ст. модернізація аграрних відносин та упорядкування в країні місцевого управління відбувалися у відповідності до доктрини «добре впорядкованої поліцейської держави» під впливом ідеології Просвітництва. Вагомими кроками були губернська 1775 р. і волосна 1797 р. реформи, що сприяли оновленню традиційних практик самоврядування на селі. За Миколи І селянське самоврядування удільних і державних сіл інтегровано до місцевого управління губерній [3, с. 224; 4, с. 28–31; 5, с. 4]. Важливими етапами аграрної модернізації в цьому ключі стали також реформи самоврядування 1834 та 1838 рр. у бессарабських цараністських і державних селах, відповідно [6–7].

Під час розробки селянської реформи 1861 р. реформаторське середовище поповнилося представниками широких кіл дворянства, а обговорювалося нове управління селом упродовж 1858–1860 рр., крім бюрократичних кіл, у приватних салонах, дворянських зібраннях, редакціях громадських часописів, губернських комітетах і редакційних комісіях. Завершувалося конструювання «архітектури» управління пореформеним селом у Міністерстві внутрішніх справ (далі – МВС). По обнародуванню «Загального положення про селян, що вийшли з кріпацької залежності» (далі – «Загальне положення про селян») [8] виявилось, що в площині селянського самоврядування реформа 1861 р. лише в загальних рисах нагадувала запропоноване під час дискусії 1858–1860 рр. [9, с.151]. Створена новим поколінням ліберальної бюрократії, нова система самоврядування селян містила як традиційне, характерне для реформаторської діяльності попередніх часів, так і те нове, що привнесене в реформаторський процес у 1850-і рр.

Розробка реформи 1861 р. у площині управління посткріпосним селом досі не стала предметом спеціального наукового студіювання, хоча деякі аспекти проблеми фрагментарно висвітлено істориками другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [10–21], радянськими дослідниками [22–26], представником діаспори С. Пушкарьовим [4], а також низкою сучасних вітчизняних [7; 27–31] і закордонних [2–3; 9; 32–38] учених. До кола уваги потрапили, зокрема, протистояння між різними дворянським угрупованнями під час обговорення реформи, роль представників дому Романових, сановної бюрократії, ліберальної громадськості в розгортанні дискусії тощо. Однак лише окремі вчені порівняли положення реформи 1861 р. у частині облаштування самоврядування селян із відповідними положеннями селянських реформ першої половини ХІХ ст., виокремивши в реформаторській діяльності епохи Великих реформ те, що пов'язувало її з працею ліберальної бюрократії попереднього часу. Це, зокрема, О. Скребицький [10, с.333–885], П. Мілюков [13], Д. Малютін [14], І. Страховський [15–16], Л. Захарова [24], Т. Писарькова [37], І. Христофоров [9], І. Орос [29], І. Верховцева [7]. При цьому І. Страховський вказав, що розробка управління посткріпосним селом на базі селянського самоврядування супроводжувалася категоричною відмовою від використання чинної на той час у селах державних селян системи самоврядування [16, с. 3, 14]. С. Нужний та Т. Писарькова стверджують зворотнє: запровадження самоврядування селян у 1861 р. стало поширенням останньої на села вчорашніх кріпаків [31 с. 230; 37, с. 32]. Натомість Л. Захарова [24, с. 157]. та І. Орос [29, с. 253], слідуючи тенденції, започаткованій О. Скребицьким [11, с. 341–342, 410], П. Мілюковим [13, с. 699] і Д. Малютіним [14, с. 41], наголошують, що реформатори, конструюючи нову систему управління посткріпосним селом, спиралися на досвід облаштування самоврядування селян за реформою державного села 1838 р., а І. Верховцева довела, що самоврядування в посткріпосному селі структурно було тотожним запровадженому в 1834 р. відповідному в бессарабських царан [7, с.39]. Однак, хоча істориками доведено, що діячі епохи Великих реформ скористалися напрацюваннями реформаторів попереднього часу, досі не актуалізовано, що ж саме було традиційним, а що – новаторським у реформаторському процесі під час проектування «наріжного каменю» Великих реформ у площині селянського самоврядування. З'ясування цього сприятиме глибшому осмисленню сутності змін в управлінні селом, що сталися в 1861 р. Останнє важливо з огляду на доленосне значення цих змін для імперії Романових загалом, оскільки впродовж 1863–1871 рр. систему самоврядування тимчасовозобов'язаних селян поширено практично на всю селянську Росію з метою перетворення

селянського самоврядування на базу місцевого управління та інструмент господарського, соціального й управлінського оновлення країни [3, с. 288–289; 15, с. 384–385; 39, с. 7–54].

Не прагнучи всеохоплюючого висвітлення проблеми, проаналізуємо організаційно-правові аспекти розробки нового управління посткріпосним селом у 1855–1861 рр. у площині селянського самоврядування та виокремимо традиційне й новаторське в цьому сегменті реформаторської діяльності епохи великих реформ. У ході аналізу порівнюємо структури самоврядування селян і функціональні характеристики основних їх складників за реформами бессарабського цараністського 1834 р., державного 1838 р. і посткріпосного 1861 р. сіл.

У першій третині XIX ст. імперія Романових «приросла» майже 1,5 млн км² [33, с. 5]. Перед владою постала проблема оновлення місцевого управління в країні загалом та адміністративної і соціальної розбудови новоприєднаних регіонів зокрема [40, с. 106, 119; 41, с. 256; 42, с. 26–32]. Одним з таких було Дунай-Пруто-Дністровське межиріччя, відвойоване у Туреччини у війні 1806–1812 рр. і назване «Бессарабією». Разом із нею освічені бюрократи отримали солідний майданчик для просвітницьких експериментів. Після завершення російсько-турецької війни 1828–1829 рр. до цього «випробувального полігону» додалася територія дунайських князівств (Молдавії і Валахії), над якими на певний час встановлено російський протекторат. Новими адміністраторами ці князівства розглядалися як такі, що практично стали складовою «однієї шостої земного суходолу» і надалі, разом із Бессарабією, мали слугувати плацдармом на шляху просування Романових у Південне Причорномор'я [41, с. 258; 43, с. 202–203; 44, с. 43–45]. Тому відразу після отримання влади над регіоном, імперська бюрократія приступила до оновлення аграрних відносин у ньому. Однак цей «полігон Просвітництва», що перебував на перехресті «всіх доріг» і в соціокультурному просторі якого «перемішалось» чимало народів та культур Чорномор'я і Середземномор'я, не мав сталих соціальних традицій. Це дало привід новим господарям краю відступити від просвітницьких зразків, які націлювали освічених правителів спиратися на традиції населення, оновлюючи країну соціально та управлінські [40, с. 72; 42, с. 118–130; 45, с. 145–146].

Ситуація ускладнювалася тим, що частина території Бессарабії обезлюднила через військові дії і депортації звідси мусульманського населення (ногайських татар). Інтенсивна колонізація краю переселенцями з європейських центру (німцями, швейцарцями тощо) й півдня (сербами, греками, албанцями, гагаузами тощо), а також «внутрішніх» губерній країни (передусім сусідніх, етнічно українських, та губерній «імперського ядра») супроводжувалася самовільними міграціями особисто вільних місцевих селян (царан) на безлюдний південь Бессарабії. У такий спосіб царани протестували проти поміщицького свавілля. Внаслідок етносоціокультурних змін на початку 1830-х рр. Бессарабія стала вповні «селянським» краєм: до нижчого податного стану тут належала більшість мешканців. Оскільки «місією» регіону, як і Дунайських князівств, було постачати все необхідне для продовження військового наступу Романових у південне Причорномор'я, стратегічна лінія адміністративного й соціального впорядкування регіону стала пов'язуватися з облаштуванням саме селянства [41, с. 260].

До таких кроків нових правителів підштовхнуло, крім іншого, індиферентне ставлення до справ місцевого управління з боку нобелів. Ігноруючи соціальну та адміністративну розбудову нової імперської провінції, чисельно незначне бессарабське дворянство проявляло наполегливість лише в питаннях збільшення своїх земельних володінь і станових привілеїв. З огляду на стратегічне значення цієї ділянки імперського простору, перед ліберально налаштованими представниками сановної бюрократії постала необхідність організувати життя краю поза звичними дворянсько-вотчинними традиціями управління селом і поставити діяльність нових управлінських установ під контроль бюрократії [40, с. 180; 42, с. 203–208; 44, с. 47; 46, с. 10].

Організаційними взірцями стали самоврядні традиції громад казенних селян, що переселилися сюди, а також відповідні пруські та австрійські традиції. Синтезуючи вітчизняне із західноєвропейським, місцевий істеблішмент під керівництвом новоросійського й бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова та намісника дунайських князівств П. Кисельова приступив до конструювання нового села у Бессарабії, Молдавії та Валахії [6, с. 61; 40, с. 200.; 43, с. 276–290; 44, с. 336–337; 47, ар. 9]. Першим кроком стало впорядкування становища селян, яких поселили на казенних землях Бессарабії. У 1826 р. на них поширили, із деякими нівелюваннями, волосний устрій та самоврядування за взірцем казенних сіл «внутрішніх» губерній імперії [48, с. 224–225]. Надалі розпочали впорядкування становища царан. На початку 1834 р. набуло чинності «Положення про царан або вільних хліборобів Бессарабської області» [49]. За ним, крім регламентації відносин із землевласниками, в цараністських селах запроваджено самоврядування. Як і в тогочасних державних селах «внутрішніх» губерній, воно отримало дворівневу структуру (сільський та волосний рівні). Нижчий рівень склали сільські громади. Натомість, на відміну від державних сіл, мешканці цараністських громад у минулому не мали традиційних зв'язків, а були поєднані в єдину територіальну спільноту волею нових адміністраторів краю. Цим, власне,

пояснюється той факт, що в самоврядуванні царан на сільському рівні не запровадили судові установи («сільські розправи»), адже здійснювати свою діяльність ці установи мали на засадах звичаєвого права. Вести ж мову про якісь правові традиції мешканців нових мирських громад у Бессарабії підстав не було. Тому імперськими реформаторами сконструйовано волосні суди («сільські суди»), до складу яких входили представники сільських громад і волосні функціонери.

Наступним кроком стала легалізація становища тих царан, що втекли на державні землі бессарабського півдня. Втікачам дозволили залишитися на нових місцях мешкання та наблизили їх у соціальному становищі до державних селян і запровадили в них самоврядування [43, с. 37–41]. З огляду на «територіальність» цараністських громад, слід резюмувати: реформою 1834 р. зроблено суттєвий крок у напрямі формування в країні місцевого самоврядування. У подібному ж ключі відбувалася модернізація села в Дунайських князівствах, де на початку 1830-х рр. набули чинності «Органічні регламенти». Ними в Молдавії та Валахії, по суті, закладалася база конституційного ладу. Запровадження в цьому контексті П. Кисельовим самоврядування в громадах місцевих селян суттєво сприяло господарському піднесенню князівств [43, с. 336–337; 44, с. 45; 50, с. 449–450].

Управлінські новації, апробовані імперською бюрократією в Бессарабії і дунайських князівствах, виявилися позитивним досвідом, який варто використати в справі аграрної модернізації всієї імперії Романових [51, с. 94]. Подібно до цих регіонів, вона представляла собою поліетнічне утворення, питому вагу населення якого становило селянство. Останнє тим часом було конгломератом з кількох десятків категорій сільського «стану» із власними традиціями землеволодіння / землекористування в кожній і, відповідно – «своїм» оподаткуванням. Відтак, логічно, що надалі на базі «дунайських» новацій розроблено інвентарну реформу в західних губерніях, де по приборканню повстання 1830–1831 рр. царат вдався до переформатування соціального простору з метою обмеження впливу польських нобелів на місцевих селян [44, с. 47]. Наприкінці 1840-х рр. «інвентаризацію» поширено практично на всі бессарабські села [52]. У подібному ж ключі, сприяючи вкоріненню механізмів самоврядування в селянських громадах, у 1842 р. розпочато реформу зобов'язаних селян [3, с. 268; 33, с. 38–39; 34, с. 118].

Однак найбільшою мірою досвід Бессарабії та дунайських князівств прислужився під час розробки реформи державного села 1837–1841 рр.

Виокремлені Петром I з усього податного населення імперії Романових різні категорії особисто вільних селян, які мешкали в державних маєтностях, наприкінці 1830-х рр. становили практично половину селянства країни. З 1797 р. у казенних селах існував волосний устрій, базований на традиційному самоврядуванні місцевих селянських соціумів («мирів»). Штучно створені імперською бюрократією самоврядні волості структурувалися на традиційні громади селищ. Функціонувала ця система за територіально-становим принципом. Відповідно, волості, що налічували до 3 тис. мешканців, водночас були структурами станового й територіального самоврядування, фундаментом яких були традиційні селянські «мири». Практики самоврядування в останніх виробилися досвідом співжиття в них і в протистоянні з місцевою адміністрацією: виконуючи повинності та сплачуючи державі податки, мирські громади самоорганізовувалися не тільки в спільній господарській діяльності, а й керуванні релігійним життям, самопомочі тощо. Складовою цих традиційних практик самоврядування були періодичні перерозподіли землі за егалітарними принципами всередині громад та їх колективна відповідальність за кожного зі своїх членів у виконанні повинностей (колова порука) [3, с. 289; 33, с. 6, 8, 100; 35; 53; 54, с. 836].

У 1838 р. набули чинності нові положення, за якими, крім уніфікації управління державним селом, у ньому дещо змінено систему самоврядування [55–56]. В низову структуру селянського самоврядування (сільську громаду) поєднували селища, мешканці яких раніше могли належати до різних груп казенних селян (половників, однодворців, чорносошних селян, військових поселенців тощо). Разом з уніфікацією соціального й податного становища всіх казенних селян, на яких поширили права сільських обивателів, це сприяло ефективності фіску на селі, стандартизації бюрократичних практик у ньому та заклало базу майбутнього єдиного соціального стану країни – сільських обивателів [6, с. 522–523; 13, с. 693]. При цьому сільські громади взірця 1838 р., як і відповідні структури цараністсько-бессарабських сіл взірця 1834 р., стали станово-територіальними утвореннями – нижчими (базовими) структурами штучно створених волостей, а також нової системи селянського самоврядування казенної Росії в цілому. Функціонування цих нових сільських громад мало сприяти господарському піднесенню державного села та ефективності фіскального адміністрування в ньому, а також, з огляду на чималу кількість державних селян, мати неабиякі економічні наслідки для країни в цілому: очікувалося суттєве поповнення імперської скарбниці та зменшення бюджетного дефіциту країни [6, с. 522; 9, 39, 49; 57, с.24, 35; 58, с.28].

У 1842 р. нові структури самоврядування державного села включено до системи місцевого управління губерній європейської частини країни, що управлялися за «Загальним установленням губерньським» [5, с. 4]. Цим підтверджувався курс на уніфікацію місцевого управління в імперії Романових, взятий на початку 1830-х рр. (тоді складовою місцевого управління оголошено установи самоврядування удільних і державних сіл). Загалом це було надзвичайно важливим з огляду на вказані фінансові проблеми «російського Колосу» та необхідність гомогенізації місцевого управління в ньому. Враховуючи, що дворянство в своїй масі ігнорувало працю в останньому та мало значні борги перед імперською скарбницею, обчислювані кількома державними бюджетами [40, с. 200; 59, с. 450; 60, с. 9], курс брався на зменшення ролі дворян у місцевому управлінні, збільшення компетенції бюрократичних структур у цій сфері та поширення практик самоврядування на всю селянську Росію [20, с. 73; 61, с. 355–366].

Опанування ліберальною бюрократією величезної аграрної країни, якою була імперія Романових, у першій половині XIX ст. пов'язувалося із поступовим поширенням на неї новоевропейського досвіду в площині місцевого самоврядування. Його облаштування на «одній шостій земного суходолу» базувалося на поєднанні західноєвропейських практик із «власними» традиціями та «творчим» підходом до закордонних новацій. З одного боку, досвід європейських країн ретельно вивчався. З іншого – критично осмислюючи цей досвід, російська бюрократія усвідомлювала неможливість його механічного перенесення в реалії Російської імперії і шукала для своєї країни особливий шлях [62, с. 73; 63, с. 302–303]. При цьому поняття «власний досвід» для широких кіл імперської бюрократії часто означало той досвід, який вони отримали у вотчинах великоруських губерній, а «творчий підхід» пересічно означав примітивне синтезування патерналістських практик управління селом із тими елементами нового, що слугували прибутковості державних маєтностей. Відтак, шукаючи «рівновагу» між вузькостановими інтересами та інтересами державної скарбниці, імперські реформатори конструювали не нове село, а, по суті, гібрид із закордонних новинок та апробованих власним досвідом практик управління вотчинами. Мирські громади бессарабських цараністських 1834 р. і казенних 1838 р. сіл стали плодом подібного «творчого» опанування західним досвідом. Мешканці цих громад не мали міжпоколінневих зв'язків у минулому й не розбудовували соціальне життя на своїй землі від діда-прадіда, а були злиті в одну територіальну спільноту волею імперських правителів. З моменту поєднання співгромадівці мали разом керувати спільним земельним ресурсом, наданим їм державою (чи поміщиком у випадку із царанами), відтак – вчитися облаштовувати своє, відтепер спільне, соціальне життя в рамках території, окресленої місцевими адміністраторами. З огляду на це розлогі інструкції, запроваджені в 1838 р. та адресовані ліберальною бюрократією очільникам структур селянського самоврядування з метою регламентації їх діяльності та праці сходів, виборів селянських функціонерів тощо [6, с. 495, 547–548; 64, с. 209; 65, с. 822–823; 56, с. 552–608], не були зайвими, адже слідування цим інструкціям прищеплювало на селі навички прямих і представницьких модерних демократичних процедур. Інша річ, що транслювалися інструкції через місцеву бюрократію. В умовах безграмотного селянського загалу це створювало враження бюрократичного диктату й забюрократизованості управління селом у цілому, з приводу чого часто нарікалося «батькам» реформи 1838 р. Насправді таке бюрократичне менторство в умовах перетворення селянського самоврядування на складову місцевого управління сприяло формуванню в країні бази локальної демократії. Натомість широкими колами дворянського істеблішменту ці новації, запроваджені ліберальною бюрократією, критикувалися й у практичному житті пересічно ігнорувалися. Відтак, маючи становий обов'язок керувати діяльністю установ місцевого управління, його оновлення широкими колами дворянської бюрократії інерційно пов'язувалося, по суті, із «реплікацією» традиційних практик управління на державні маєтності й новопрієднані території [6, с. 522; 12, с. 342–343; 46, с. 10; 55, с. 553–608; 66, с. 151–152; 67, с. 261].

Зрозуміло, успіх будь-яких управлінських новацій на селі вагомою мірою пов'язувався із розбудовою його освітньої інфраструктури, інституційним забезпеченням земельної власності селян, проведенням кадастрових робіт, межувань тощо. Деякі кроки, здійснені в цьому напрямі імперською бюрократією в державному селі в 1840-х – 1850-х рр., склали той позитивний досвід селянських реформ часів Миколи I, на базі якого істеблішмент країни надалі планував «переформатовувати» поміщицьке село [4, с. 37; 64, с. 224–227]. При цьому традиційне в реформаторській діяльності епохи Великих реформ передусім було продовженням відповідних ліберальних заходів, зорієнтованих на оновлення місцевого управління в країні на базі місцевого самоврядування. Фундаментом останнього мало стати самоврядування мешканців селянської Росії [2, с. 116; 20, с. 73].

Якими б утопічними не були ці плани, адже вони жодною мірою не передбачали скасування чи принаймні обмеження самодержавства, бодай найменшою мірою їх реалізація сприяла б аграрній

модернізації країни. Однак у 1850-і рр. в інтелектуальному просторі останньої сталися зміни, що призвели до нівелювання цих планів.

Надзвичайну популярність тим часом отримали ідеї, що пов'язували соціальне та управлінське оновлення села із поширенням у ньому практик самоврядування традиційних громад великоруських губерній – «мирів». Певний імпульс цьому дали схвальні відгуки на адресу цих громад німецького мандрівника А. фон Гакстгаузена. На початку 1840-х рр. цей вестфальський аристократ ознайомився з життям селян деяких губерній Російської імперії, а в 1847 р. видав німецькою книгу, де описав свої враження [68, с. 30–31]. Російськомовним відповідником терміну, який вжив німецький барон для позначення вказаних традиційних громад, став термін «община». Пізніше представники імперського істеблішменту зауважували, що цей термін адекватно не відображав соціальне явище, описане в книзі, відтак стосовно самоврядних структур традиційних великоруських громад доречнішим було б використовувати їх історичну назву «мир» [16, с.4]. Однак більшість учасників згаданих дворянських дискусій 1858–1860 рр. стала широко вживати саме гакстгаузенівську назву. Натомість змістовне навантаження нового терміну, як і міфічність самої «общини», створеної уявою іноземного мандрівника, мало цікавила салонних і кабінетних реформаторів. На початку ХХ ст. С. Вітте з цього приводу із сумом зауважував, що схилення перед общиною передувало її вивченню [69, с. 81].

Популярності не тільки терміну, а передусім практик соціального співжиття великоруських «мирів», тим часом посприяло широке обговорення способів уникнення імперією Романових соціальних струсів, подібних тим, яких зазнали країни Європи під час революцій 1848–1849 рр. Завдяки А. ф. Гакстгаузену та його пошанувачу й послідовнику П. Прудона О. Герцену «рецепт» знайдено в «мирському» [9, с. 88–98; 21, с. 10–11, 19–20; 68, с. 31]. Зокрема, в тому, яким чином традиційні громади великоруських селян спільно керували земельним ресурсом, що надавався їм державою чи поміщиком і за користування яким вони виконували коловою порукою повинності на користь землевласника. Сутність «профілактичних ліків», які, на думку тогочасної правлячої еліти, могли забезпечити країну від пролетаризації через зубожіння селян, полягала в егалітарних практиках зрівняльнювального розподілу землі всередині вказаних громад. Крім цього, створена уявою салонних реформаторів міфічна «община» – інтелектуальний відповідник традиційних громад великоруських губерній, стала пов'язуватися також із глобальною місією імперії Романових на шляху соціального оновлення країн світу засобом повсюдного облаштування общин/комун [9, с. 92; 21, с. 11, 20; 38, с. 226; 70, с. 71].

Ідейних «дров» у багаття, на якому в 1850-і рр. «готувалася» нова концепція модернізації імперського села, додала книга австрійського вченого, учня Г. Гегеля, Л. Штайна «Соціалізм і комунізм в сучасній Франції». Автор окреслив способи, якими європейські країни мали оновлюватися в «епоху класів», аби уникнути соціальних струсів. Однією з головних була теза щодо залучення до управління територіально-адміністративними структурами обраних за буржуазними майновими принципами місцевими мешканцями своїх представників. Відтак, практики місцевого самоврядування певною мірою стали вважатися панацеєю від соціальних та управлінських «хвороб» у країнах, що стали на шлях модернізації. Зрозуміло, збільшившись на 1,5 млн кв. км, імперія Романових, точніше сказати – її дворянський істеблішмент, конче потребували порад, завдяки яким можна було зберегти цілісність «єдиної і неділимої» та провідну роль дворян у соціально-економічному житті країни. Тому реформатори 1850-х рр. поважно поставилися до висловленого Л. Штайном [38, с. 215].

Проте, крім «порад» останнього, слухними в цьому контексті стали також висновки А. де Токвіля щодо іманентності демократичних самоврядних практик у традиційних громадах. Разом з ідеями «природного права» цих громад, усе створювало певний ідейний «ґрунт» для розробки самоврядування селян посткріпосного часу [38, с. 204; 71, с. 24; 72, с.2 6]. Зокрема, один з ідеологів епохи Великих реформ й апологет утопічної самодержавної республіки К. Кавелін, надихаючись європейськими ідеями та вивчивши проекти облаштування села, створені дворянським істеблішментом часів Катерини II, оголосив традиційні громади великоруських губерній «потужними установами уряду», що були здатні, на його думку, забезпечити виконання повинностей на користь держави по звільненню селян із кріпацтва [23, с. 415; 73, с. 77; 74, с. 97; 75, с. 44].

Що ж планувалося в цій площині під час розробки Великих реформ? По суті, кожна волость реформаторам уявлялася автономною селянською квазіреспублікою зі своїми «парламентом» (волосним сходом), місцевими зборами мешканців (сільськими сходами), виконавчими (сільські старости, волосні старшини та правління) і судовою (волосний суд) установами, а також «президентом» (волосним старшиною) і навіть «бюрократією» (функціонерами, обраними сходами для виконання певних завдань з управління життям сільських громад і волостей) [10–11; 17; 39]. При цьому проєктована структура системи селянського самоврядування багато в чому була

аналогічною структурі установ дворянського самоврядування. Деякими представниками дворянського істеблішменту із цього приводу навіть наголошувалося, що по звільненню з кріпацтва селяни мали отримати від царя «Жалувану грамоту», подібну до тої, яку в 1785 р. отримали дворяни й міщани [76, с. 91].

Чималою мірою заплановане реформаторами кінця 1850-х – початку 1861 рр. продовжувало відповідні реформаторські традиції першої половини XIX ст. Зокрема, це проявилось в дворівневій структурі системи самоврядування селян, поділі установ за функціональними характеристиками на розпорядчі, виконавчі, судові, а також «навантаженні» фіскальними функціями цю систему в цілому та появі в складі селянського самоврядування бессарабських волосних судів взірця 1834 р. (див. таблицю). Це свідчить про те, що бюрократія МВС скористалася напрацюваннями своїх попередників, по суті, «скопіїлювавши» в нову цілісність елементи реформ 1834 та 1838 рр. Реанімовано деякі пропозиції дворянського істеблішменту сторічної давнини, зокрема, в сфері адміністративного контролю щодо селянських установ самоврядування запровадили інститут мирського посередника, запропонований ще в 1766 р. О. Поленовим [13, с. 699; 35; 65, с. 848].

Структура самоврядування селян за реформою 1834 р., 1838 р. і 1861 р. подана у таблиці.

Волосна громада		За реформою 1834 р.	За реформою 1838 рр.	За реформою 1861 р.
		Об'єднувала кілька селищ із загальною кількістю мешканців 300–700 родин	Об'єднувала сільські громади державних маєтностей (загальна кількість мешканців 6000 ревізьких душ)	Об'єднувала сільські громади, відстань між якими не перевищувала 12 верст (кількість мешканців 300–2000 ревізьких душ)
Волосна представницька установа	д	Волосний схід (по 1 представнику від кожних 10 родин; присягали сумлінно виконувати обов'язки)	Волосний схід (по 1 представнику від кожних 20 дворів)	Волосний схід (з усіх сільських і волосних функціонерів та по 1 представнику від кожних 10 дворів і від кожного малолюдного селища)
Очільник	г ш м – р	Волосний голова (обирався сходом, затверджувався очільником повітового дворянства)	Волосний голова (обирався волосним сходом, кандидатура затверджувалася окружним начальником та губернською палатою держмайна; присягав на вірність служби)	Волосний старшина (обирався сходом, затверджувався мирським посередником, присягав на вірність служби, царю та «всьому законному начальству»)
Виконавча установа	н н г с о г о	Волосне правління (волосний голова, два старшини-засідателі, склад затверджувався очільником повітового дворянства)	Волосне правління (волосний голова та 2 обрані волосним сходом засідателі (1 із поліцейських справ, 1 – із господарських, відповідно); склад затверджувався окружним начальником і губернською палатою державного майна; весь склад правління присягав на вірність служби)	Волосне правління (волосний старшина, його помічник, сільські старости, збирачі податків, волосні засідателі; формувався сходом, ніким не затверджувався, крім кандидатури волосного старшини)
Судова	д	Волосний	Волосна розправа	Волосний суд (4–12)

установа		(«сільський») суд (волосний голова, староста селища, 10 добросовісних, які обиралися сходами селищ)	(волосний голова, 2 добросовісних; всі присягали на вірність служби; склад затверджувався окружним начальником та губерньською палатою державного майна)	суддів; формувався волосним сходом)
Сільська громада	Р	Мешканці селища	Мешканці територіального об'єднання з кількох селищ, які межували між собою та відстань між якими не мала перевищувати 15 верст; максимальна кількість мешканців у громаді – 1500 ревізьких душ	Одне багатолюдне селище чи територіальне об'єднання кількох малолюдних селищ, які межували між собою; мінімальна кількість мешканців у громаді – 20 ревізьких душ
Сільська представницька установа	П Е В І Р	Сільський мирський схід з усіх домогосподарів селища	1)Сільський схід для вирішення чергових справ (сільський старшина, старости, збирач податків, наглядач сільського магазину та по 2 виборних від кожних 10 дворів) 2)Сільський схід із питань розділів землі в громаді (з усіх домогосподарів громади)	Сільський схід з усіх домогосподарів сільської громади
Очільник	М И К Ь С Ь Р	Староста селища (обирався сходом, затверджувався волосним правлінням, присягав добросовісно виконувати обов'язки)	Сільський старшина (обирався сходом, кандидатура затверджувалася губерньською палатою держмайна, підпорядковувався волосному голові; присягав на вірність служби разом з іншими членами волосного правління; присягав на вірність служби)	Сільський староста (обирався сходом, ніким не затверджувався, підпорядковувався волосному старшині, присяги не складав)
Виконавча установа	П І С	Не було	Сільське начальство (сільський старшина, старости селищ; кандидатури затверджувалися волосним правлінням; всі присягали на	Не було (рішення сходу мав виконувати сільський староста)

			вірність служби у волосному правлінні)	
Судова установа		Не було	Сільська розправа (сільський старшина, 2 сільських добросовісних)	Не було

Поряд із тим, реформатори вивчали та намагалися використати самоврядний досвід великоруських «мирів», зокрема, тих, що функціонували в поміщицьких маєтках, селяни котрих перебували на оброці й сплачували за принципами колової поруки землевласнику грішми за мешкання на його землі та користування нею, а також поземельних громад північноєвропейських губерній країни, перерозподіли землі всередині яких здійснювалися за егалітарними принципами [4, с. 27; 35; 36, с. 88–91; 77; 78, с. 100, 105; 79 с. 26]. Як вказує Н. Дунаєва, домінуючим під час розробки реформи 1861 р. стало не ліберальне, орієнтоване на західноєвропейські відповідні взірці, а громадівсько-патріархальне [37, с. 203–207]. В цьому контексті деякі молоді реформатори навіть запропонували заснувати по всій країні поземельні громади за взірцем великоруського «миру» з його егалітарними традиціями й коловою порукою: по скасуванню кріпацтва це мало сприяти виконанню на селі фіскальних функцій [18, с. 325; 26, с. 43]. Але не тільки: аби забезпечити країну від масової відмови селян сплачувати викупні платежі, використання колової поруки було бажаним для уряду й при сплаті останніх. Деякою мірою це втілено надалі в механізмах реалізації викупної операції, хоча уряд і не диктував, а лише дозволяв селянам сплачувати викупні платежі колективно, всією громадою. Зокрема, 16 стаття положення про викуп вказувала в таких випадках розверстувати викупні платежі між домогосподарями сільської громади «за мирським приговором», тобто за згодою всіх членів сільської громади. Однак надання землі державою не індивідуально селянину, а купно, сільським громадам, сприяло саме колективному викупу землі останніми, відтак – становленню колективного селянського землеволодіння [80, с. 102]. Певною мірою це зумовлювалося популярністю в тогочасному дворянському істеблішменті ідей соціалізму, що імпортувалися із «заходу» й пропагувалися всередині країни О. Герценом, М. Огарьовим та їх однодумцями. Останніх було чимало серед сановної бюрократії, членів редакційних комісій 1859–1860 рр. разом з їх очільником Я. Ростовцевим [21, с. 19; 25, с. 35–42; 81, с. 471–472].

Співчував соціалістичним ідеям і П. Кисельов [82, с. 4]. Під час обговорення проекту реформи 1861 р. він усіляко сприяв «перемозі» слов'янофілів – гарячих захисників «миру», в їх протистоянні із прибічниками індивідуалізації селянського землеволодіння за західноєвропейськими взірцями та запропонував використати дунайський досвід облаштування села [6, с. 61; 9, с. 147; 13, с. 699; 38, с. 230]. Племянник П. Кисельова М. Мілютін, будучи заступником очільника МВС, який безпосередньо керував працею комісії із розробки селянської реформи та реформи місцевого управління, не просто підтримував пропозиції свого сановного родича: М. Мілютін взагалі прагнув позбавити дворянство керівних позицій в управлінні селом і поставити місцеве управління під повний контроль бюрократії [36, с. 107].

Всупереч таким прагненням столичного істеблішменту, нобелі західних, зокрема, правобережних українських, губерній та деякі дворяни центральних губерній наголошували на чужості практик самоврядування великоруських «мирів» для селян інших регіонів, адже, мовляв, всередині великоруського «миру» особистість повністю поневолена колективом [10, с. 357–358; 30, с. 282; 79, с. 26]. Натомість, прагнучи забезпечити виконання тимчасовозобов'язаними селянами повинностей на користь держави й поміщиків, автори «Загального положення» 1861 р. запровадили колективну відповідальність за виконання повинностей всією сільською громадою за взірцем відповідних практик великоруського «миру» (187–189 статті). Ураховуючи, що реформа 1834 р. взагалі не регламентувала способи виконання селянами повинностей, а, за реформою 1838 р., повинності виконувалися окремими родинами, а розподіл податкового боргу по всій громаді відбувався лише з дозволу окружного начальника на завершальному етапі, після того, як вживалися всі заходи із поліпшення податкового становища родини, в положенні 1861 р. вчорашнім кріпакам вказувалося розподіляти податки всередині громади цілком самостійно, на власний розсуд, і без втручання адміністраторів стягувати їх [8; 49; 56, с. 526]. У форматі повсякденних практик це означало, що податок, «спущений» місцевою бюрократією у волость, мав розподілятися її функціонерами по сільським громадам, де на сходах власне й розверстувалися по родинам. Ця процедура жодним чином не регламентувалася. Відтак спосіб, у який це робилося всередині громади, визначався тільки нею, за «місцевими звичаями».

У цілому це було прагматичним бюрократичним рішенням, адже в різних регіонах країни розподілялися повинності по-різному: по «душам», по тяглам, зрівняльнювально тощо. Годі казати

про ті регіони, де не було поземельних громад, а було, приміром, подвірне землекористування. Зрозуміло, врахувати всі подібні традиції й водночас уніфікувати в країні місцеве управління імперським бюрократам було не під силу. Тому оподаткування села в 1861 р., по суті, віддано «на відкуп» корпораціям сільських громад. Відтак досвід великоруських «мирів» став системоутворюючим при конструюванні самоврядування в посткріпосному селі. Будучи станово-територіальними утвореннями, сільські громади мали стати гарантами реалізації важливих для держави фіскальних завдань і викупної операції, відповідаючи за це коловою порукою.

Надзвичайне загострення наприкінці 1850-х рр. фінансової кризи в Російській імперії, спровоковане не тільки поразкою країни у війні 1853–1856 рр., а й провалом через прорахунки імперських фінансистів першої з ліберальних реформ – банківської 1857–1859 рр., поставило під загрозу провалу весь мультиреформаторський проект 1860–1870-х рр. Олександр II визнав, що фінансове становище країни настільки погане, що не дозволяло навіть приступити до реформ [36, с. 82–83; 82, с. 72–73]. Політику реформ слід було радикально здешевлювати. Відтак у площині селянського самоврядування розпочато розробку цілком нової реформи [9, с. 150–151; 80, с. 10]. Штучно сконструйована столичним істеблішментом викупна операція, частину елементів якої скопіювали з відповідних реформаторських заходів урядів Австрії та Пруссії і яка в одну мить перетворила селян з користувачів поміщицької землі на боржників держави, по суті, встановила «віртуальне» селянське землеволодіння, оскільки власниками своїх наділів селяни оголошувалися від початку викупної операції. Натомість передбачалося, що цілком матеріальні гроші державі селяни сплачуватимуть упродовж кількох наступних десятиліть за взірцем відповідних способів сплати оброку мешканцями великоруських вотчин [9, с. 148; 84, с. 5–6].

Зрозуміло, керування сільськими громадами спільним земельним ресурсом без «реальної» власності на землю в рамках нової системи самоврядування навряд чи могло бути ефективним. Безпосередньо ж у площині розробки самоврядування селян «здешевлення» реформи 1861 р. мало неабияке значення для долі цього проекту, адже саме із позитивним результатом банківської реформи пов'язувалося фінансування всього інфраструктурного супроводу «наріжного каменю» Великих реформ (кредитування землевласників, серед яких мали бути вчорашні кріпаки, проведення кадастрових робіт, оновлення оподаткування тощо), в тому числі – функціонування установ самоврядування селян. Останнє, в свою чергу, конче потребувало розбудови на селі освітньої і правової мереж. Здешевлення реформаторських планів означало, що нова система управління селом не мала «відтягувати» на себе навіть щонайменшу частину імперського бюджету, натомість мала зменшити його дефіцит. Відтак реалізацію запланованого в частині, яка стосувалася інфраструктури села, відкладено на майбутнє. Власне цим пояснюється той факт, що жодного кроку в напрямі офіційно-правового забезпечення громадянських і земельних прав учорашніх кріпаків державою здійснено не було. На відміну від західних країн (Австрії, Пруссії), відповідним досвідом яких скористалися реформатори «однієї шостої земного суходолу», навіть найменшої фінансової підтримки для забезпечення викупних операцій чи організаційної, відповідно, в площині розбудови самоврядування селян, держава не надала [83, с. 76–77]. Це було значним відступом від запланованого дворянською бюрократією кінця 1850-х рр., ураховуючи, що при конструюванні нового селянського самоврядування «батьки» реформи 1861 р. передбачали піднесення освіти на селі [11, с. 1037].

У загальних рисах спроектоване МВС селянське самоврядування містило чимало елементів відповідних систем цараністського 1834 р. і державного 1838 р. сіл (див. таблицю). Структурно вони практично відповідали одна іншій. Винятком були судові установи та розміри волостей і сільських громад. Сільську та волосну розправи взірця 1838 р. скасовано, і в посткріпосне село «перекочував» волосний суд, сконструйований у цараністському селі Бессарабії. На останню «батьки» реформи 1861 р. орієнтувалися, вочевидь, і зменшуючи розміри волостей та сільських громад: волость посткріпосного села практично відповідала сільській громаді державного села взірця 1838 р. Це проявилось навіть у назві посад їх очільників: сільський старшина «взірця» 1838 р. «перетворився» на волосного старшину пореформеного часу. Традиційними для реформи 1861 р. стали також станово-територіальний характер сільських громад та включення самоврядування селян до місцевого управління губерній. Однак форма та зміст спроектованого не відповідали один іншому: всередині сільських громад їх соціальне та культурне життя мало забезпечуватися дореформеними самоврядними практиками [84].

Як стверджує О. Шумилов, унаслідок реорганізації місцевого управління першими посткріпосними роками суттєвого скорочення зазнав місцевий чиновницький апарат, що, відповідно, зменшило витрати імперського бюджету [86, с. 45–46] та слугувало скороченню державних витрат, потрібних на реалізацію реформи 1861 р. Натомість загалом це суперечило ідеям модернізації самоврядування на селі: в контексті нового формату його функціонування жодним урядовим заходом не передбачалося «виращування» нового селянина – активного

суб'єкта самоврядних практик на селі: самоврядування ньому мало функціонувати за «традиційним» сценарієм із приматом волі селянського колективу (корпорації) над індивідуальними потребами та інтересами його окремих членів. А це означає, що, попри буржуазно-демократичний характер Великих реформ у цілому, їх базова реформа, якою «перекроювалися» весь соціальний лад країни та мало оновлюватися її господарство, всупереч ліберальним традиціям попереднього часу, вела до зміцнення на селі традиційних відносин і таких же практик самоврядування [78, с. 26; 87, с. 39–40; 88, с. 80, 94, 98].

Посткріпосними часами виявилось, що «Загальним положенням про селян» 1861 р. санкціонувався справжнє свавілля сходів і диктат по відношенню до загалу сільської громади з боку купки тих її членів, які фактично захоплювали владу в ній і грабували своїх співгромадівців, відбираючи в них земельні ділянки та примушуючи сплачувати за себе податки відповідно до формально прийнятого сходом рішення. Ці неформальні керівники сільських громад підкуповували «горлопанів» («крикунів», «коштанів»), які вигодували потрібне під час сходу й в такий спосіб впливали на прийняття ним рішень. Вагомою мірою цьому сприяло й те, що письмової фіксації приговорів сільського сходу «Загальним положенням» 1861 р. не вимагалось, як і не прописувалася сама процедура прийняття приговорів. Засуджуючи «бюрократичний диктат», який буцім-то мав місце в державному селі після 1838 р., реформатори кінця 1850-х – початку 1860-х рр. позбавили вказане положення 1861 р. будь-яких інструкцій на адресу очільників установ селянського самоврядування, віддавши під тиском слов'янофілів на розсуд міфічної народної мудрості «природних громад» всю організацію внутрішнього життя в пореформених сільських громадах. Відтак пересічний безграмотний селянин по звільненню з кріпацтва був не в змозі бодай якоюсь мірою захистити свої права перед колективним свавіллям у сільських громадах. Поререформеними роками «притчею во язицех» стали фальшування приговорів сходів, зловживання селянських функціонерів, диктат і неправомірні дії колективу сільської громади, яка «все про всіх знала», щодо окремих своїх членів [79, с. 26; 89, с. 44–47; 90; 91, с. 230–231]. У цілому це гальмувало аграрну модернізацію імперії Романових.

Отже, «вмонтовування» реформаторами епохи великих реформ у самоврядування селян посткріпосного часу відповідних практик традиційних великоруських «мирів» на тлі неспроможності держави через загострення фінансової кризи приступити до розбудови інфраструктурного супроводу селянської реформи 1861 р. цілковито підкорило селянське самоврядування завданням фіску й забезпечення викупної операції. Відтак, попри продовження реформаторських традицій першої половини XIX ст., за якими самоврядування селян мало стати базою розвитку місцевого самоврядування, «новації», запроваджені в 1861 р. у площині селянського самоврядування, мали псевдоноваторський характер і, по суті, зводили нанівець зусилля ліберальної бюрократії попереднього часу з розбудови в країні локальної демократії.

Найбільшою мірою суперечливість вказаних новацій проявилася в тому, що «Загальним положенням про селян» 1861 р., по суті, легалізувався диктат селянської традиційної корпорації по відношенню до її окремих членів і звичаєво-правове унормування самоврядних відносин у сільських громадах. Це відповідало інтересам царату, точніше – імперської скарбниці, проте нейтралізувало реформаторський потенціал, пов'язаний з управлінським і соціальним оновленням «однієї шостої земного суходолу». При цьому соціокультурний розвиток села в тих регіонах, які не знали «мирського», зазнавав впливу практик традиційного самоврядування великоруських «мирів» з їх відчутним тоталітарним «присмаком».

Список використаних джерел

1. Костина А. В. Традиционная культура: к проблеме определения понятия // Электронный журнал «Знание. Понимание. Умение». 2009. № 4. URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina> (дата звернення: 01.10.2017); Зимогляд В. Я. Місце самоврядування як феномен культури // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С. 250–260.; Федоринов В. Е., Вонсович С. Г. Концепт локальной демократии в транзитологической парадигме // Вестник Воронежского государственного университета. Серія: История. Политология. Социология. 2013. № 2. С. 73–80; Круглашов А. Украинская местная демократия: от советского наследия к европейской модели // Eastern Review. 2016. Т. 6. С. 25–38. 2. Захарова Л. Г. Воспоминания генерал-фельдмаршала Дмитрия Алексеевича Милютинина // Отечественная история. 2000. № 5. С. 114–117. 3. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций. М.: КДУ, 2005. 752 с. 4. Пушкарев С. Г. Очерки истории крестьянского самоуправления в России. Прага: Хутор, 1924. 43 с. 5. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. Учреждения. Свод учреждений государственных и губернских. Издание 1842 г.: Ч. II.: Учреждения губернские. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1842. 588 с. 6. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева: в 2 т. Т. 1. Предпосылки и сущность реформы. М.; Л.: изд. АН СССР, 1946. 635 с. 7. Верховцева И. Г. Крестьянское самоуправление в Бессарабии (середина – вторая половина XIX в.)

- // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сб. ст. Коломна: МГОСГИ, 2013. С. 35–40.
8. 36657. – Февраля 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ–2. Т. XXXVI. Отд. I. 1861. От № 36490–37190. СПб.: тип. П Отд. С. Е. И. В. К., 1863. С. 141–169.
9. Христофоров И. А. Судьба реформы: Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830–1890-е гг.). М.: Собрание, 2011. 368 с.
10. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян: в 4 т. – Т. 1. Бонн-на-Рейне: тип. Ф. Крюгера, 1862. 968 с.
11. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование императора Александра II: Материалы для истории освобождения крестьян: в 4 т. Т. 4. Бонн-на-Рейне: тип. Ф. Крюгера, 1868. 1263 с.
12. Иванюков И.. Падение крепостного права в России. СПб.: тип. Н. И. Мамонтов, 1882. 400 с.
13. Милуков П. Крестьяне // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. СПб.: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. Т. XVI-А. С. 675–714.
14. Малютин Д. П. Ошибки, сделанные при составлении Положения о крестьянах 19 февраля 1861 г. и их последствия. СПб.: тип. А. С. Суворина, 1895. 70 с.
15. Страховский И. М. Крестьянский вопрос в законодательстве и в законодательных комиссиях после 1861 года // Крестьянский строй. Т. 1.: сб. ст. А. А. Корнилова, А. С. Лаппо-Данилевского, В. И. Семевского и И. М. Страховского. СПб.: Беседа, 1905. С. 371–455.
16. Страховский И. М. Крестьянские права и учреждения. СПб.: Общес. польза, 1904. 256 с.
17. Лященко П. И. Последний секретный комитет по крестьянскому делу. 3 января 1857 г. – 16 февраля 1858 г.: (по материалам архива Государственного совета). СПб.: тип. ред. пер. изд. м-ва фин., 1911. 56 с.
18. Корнилов А. А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России. СПб., 1905. 473 с.
19. Освобождение крестьян: деятели реформы: сб. ст. М.: Науч. слово, 1911. 343 с.
20. Дживилегов А. К. Николай Алексеевич Милютин // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 5. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. С. 68–87.
21. Фаусек В. А. Великий гражданин Александр Иванович Герцен и его роль в деле освобождения крестьян. Х.: Утро, 1911. 23 с.
22. Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М.: Госполитиздат, 1954. 290 с.
23. Цаголов Н. А. Теория и программа дворянского либерализма в работах К. Д. Кавелина // История русской экономической мысли: в 2 т. М.: изд. соц.-эк. лит., 1958. Т. 1. С. 409–417.
24. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России. 1856–1861. М.: изд. МГУ, 1984. 254 с.
25. Яновский А. Д. Тверские либералы и программа отмены крепостного права Секретного комитета 1857 года // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия: межвуз. сб. науч. тр. Воронеж: изд. Воронеж. ун-та, 1987. С. 34–45.
26. Дудзинская Е. А. Эволюция славянофильских взглядов на пореформенную общину // История СССР. 1990. № 3. С. 41–54.
27. Малютин О. К. К. Д. Кавелин про ліберальну модернізацію Росії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Х., 2002. 16 с.
28. Зінченко О. В. Б. М. Чичерін в ліберальному русі Росії (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія». Х., 2002. 16 с.
29. Орос І. І. Історичний досвід і основні ідеї про систему селянського громадського управління у процесі підготовки селянської реформи 1861 р. // Актуальні проблеми державного управління. 2010. № 1. С. 251–259.
30. Барвінок О. В. Шляхта Поділля в підготовці селянської реформи 1861 р. у дзеркалі мемуарів Тадеуша Бобровського // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2011. Вип. 19. С. 280–283.
31. Нужний С. С. Правове положення колишніх державних селян українських губерній Російської імперії у пореформену добу // Правничий часопис Донецького університету. 2013. № 2. С. 229–235.
32. Ковальченко И. Д. Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 года // Отечественная история. 1994. № 2. С. 3–18.
33. Ушаков Н. М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX – начале XX века. Астрахань: Астраханс. гос. пед. ун-т, 1994. 168 с.
34. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В. Я. Гроссул, Г. С. Итенберг, В. А. Твардовская и др.: монография. М.: Прогресс – Традиция, 2000. 439 с.
35. Медушевский А. Н. Опыт Великих реформ. URL: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/medush.html>. (дата звернення: 01.09.2017).
36. Реформы в России. С древнейших времен до конца XX в.: в 4 т. Т. 3. Вторая половина XIX – начало XX в. / отв. ред. В. В. Шелохаев. М.: Полит. энцикл., 2016. 765 с.
37. Писарькова Л. Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право // Отечественная история. 2001. № 3. С. 25–39.
38. Дунаева Н. В. Между сословной и гражданской свободой: эволюция правосубъектности свободных сельских обывателей Российской империи: монография. СПб.: СЗАГС, 2010. 472 с.
39. Журналы и мемории общего собрания Государственного совета по крестьянскому делу: с 28 января по 14 марта 1861 г. Пг.: гос. тип., 1915. 399 с.
40. Кушко А., Таки В., Гром О. Бессарабия в составе Российской империи (1812–1917). М.: Новое лит. обозрен., 2012. 400 с.
41. Верховцева И. Г., Луньова О.К. Українське Придунав'я: етносоціокультурний ландшафт // Регіональна історія України: зб. наук. ст. Вип. 10.: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. К.: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2016. С. 251–278.
42. Гроссул Я. Реформы в Дунайских княжествах и Россия (20–30 годы XIX века). М.: Наука, 1966. 408 с.
43. Анцупов И. А. Государственная деревня Бессарабии в XIX в. (1812–1870-е гг.). Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1966. 262 с.
44. Ружицкая И. В. Просвещенная бюрократия (1800–1860-е гг.). М.: ИРИ РАН, 2009. 340 с.
45. Таки В. Историческая память и конструирование региона после присоединения к империи: особая форма правления в Бессарабии в 1818–1828 гг. // Ab Imperio. 2004. № 3. С. 145–174.
46. Катков М. А. Роль уездных предводителей дворянства в государственном управлении России. К вопросу о реформе уездного управления. М.: печатня А. И. Снегиревой, 1914. 70 с.
47. Российский государственный исторический архив. Ф. 1180. Оп. XV. Д. 144. 48.

Гроссул Я. Крестьяне Бессарабии (1812–1861 гг.). Кишинев: Госиздат Молдавии, 1956. 399 с. 49. 6739. – Января 24. Высочайше утвержденное положение о царанах или свободных земледельцах Бессарабской области // ПСЗРИ–2. Т. IX. Отд. I. 1834. От № 6685–7379. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1835. С. 75–81. 50. История Румынии / И. Болован, И.-А. Поп (кординаторы) и др.; пер. с рум. М.: изд. «Весь мир», 2005. 680 с. 51. Латышев С. Волость // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1892. Т. VII.: Волапок – Выговские. С. 93–98. 52. 19881. – Марта 27. Высочайше утвержденные правила, определяющие взаимные обязанности Бессарабских владельцев земель и живущих на оных царан, когда между ними не заключено добровольных условий // ПСЗРИ–2. Т. XXI. Отд. I. 1846. От № 19569–20186. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1847. – С. 404–410.; 20987. – Марта 10. Именной, объявленный генералом от кавалерии графом Левашовым. – О правах состояния жителей Бессарабской области // ПСЗРИ–2. Т. XXI. Отд. I. 1847. От № 20768–21843. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1848. С. 190–197.; 25634. – Октября 15. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета. – О порядке обложения царан податью, при переходе их в другие места жительства не со всеми членами своего семейства // ПСЗРИ–2. Т. XXVI. Отд. II. 1851. От № 25594–25869. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1852. С. 34–35. 53. Шатковская Т. В. Принцип уравнительности в системе землераспределительных отношений российских крестьян второй половины XIX в. // Актуальные проблемы аграрной истории Восточной Европы: историография; методы исследования и методология; опыт и перспективы. XXXI сессия Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы: тез. док. и сообщ. Вологда, 23–26 сентября 2008 г. М.: Ин-т славяновед. РАН, 2008. – С. 81–82. 54. Круговая порука // Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. СПб.: типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. Т. XVI-А: Коялович – Кулон. С. 836–839. 55. 10834. – Декабря 26. Высочайше утвержденное Министерство Государственных Имуществ. – Именной указ, данный Сенату // ПСЗРИ–2. Т. XII. 1837. Ч. 2. От № 10632–10854 и доп. СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1838. С. 1041–1042. 56. 11189. – Апреля 30. Высочайше утвержденный проект учреждения о управлении государственными имуществами в губерниях // ПСЗРИ–2. Т. XIII. Отд. I. 1838. От № 10855–11376. – СПб.: тип. II Отд. С. Е. И. В. К., 1839. С. 405–654. 57. Кованько П. Л. Реформа 19 февраля 1861 года и ее последствия с финансовой точки зрения (Выкупная операция: 1861 г. – 1907 г.): [Дис.]. К.: тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. 484 с. 58. Ольховский Г. Значение реформы императора Александра II по освобождению крестьян от крепостной зависимости. Холм: типо-литогр. Вайнштейнов, 1911. 40 с. 59. Корф С. А. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762–1855 годов. СПб.: тип. Тренке и Фюсно, 1906. 720 с. 60. Реент О. П. Великая реформа 1861 г.: взгляд из XXI столетия // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XVIII. Приурочений Великій реформі 1861 р. К.: Ін-т іст. Укр. НАНУ, 2011. С. 7–24. 61. Безобразов В. П. 1862. Мировые посреднические учреждения // Государство и общество: Управление, самоуправление и судебная власть: Статьи В. П. Безобразова. СПб.: тип. В. Безобразова и К°, 1882. С. 331–366. 62. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Князя А. Васильчикова: в 3 т. Т. 1. СПб.: тип. Г. Мюллера, 1869. 352 с. 63. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. Князя А. Васильчикова: в 3 т. Т. 2. СПб.: тип. Э. Праца, 1870. 477 с. 64. Князьков С. А. Граф П. Д. Киселев и реформа государственных крестьян / Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. Т. 2. С. 209–233. 65. Медушевский А. Н. Российская империя в сравнительном освещении. Власть и собственность в абсолютистском государстве // Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории. М.: Рус. панорама, 2011. С. 759–851. 66. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных Комиссий. Т. 4. Пг.: изд. семьи, 1916. 661 с. 67. Самарин Ю. Ф. Объяснительная записка к проектам Положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости // Сочинения Ю. Ф. Самарина: в 12 т. Т. 4.: Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. М.: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1911. С. 248–261. 68. Дружинин Н. М. Крестьянская община в оценке А. Гакстгаузена и его русских современников // Ежегодник германской истории. 1968. Вып. 1. М.: Наука, 1969. С. 28–53. 69. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте. СПб.: тип. В. Ф. Киршбаума, 1904. 106 с. 70. Мануилов А. А. Реформа 19 февраля и общинное землевладение // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 6. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. С. 54–103. 71. Григорьев В. А. Эволюция местного самоуправления. Отечественная и зарубежная практика: монография. К.: Истина, 2005. 424 с. 72. Морозова Е. Н. История формирования концепции земской реформы: «Соображения по проекту о земских учреждениях» Н. А. Милютина // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: История. Международные отношения. 2015. № 15. Вып. 2. С. 26–32. 73. Кавелин К. Д. Записка об освобождении крестьян в России // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: в 4 т. – Т. 2.: Публицистика: [разсуждения, статьи и заметки К. Д. Кавелина]. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1898. С. 9–87. 74. Кавелин К. Д. Мысли об уничтожении крепостного состояния в России // Собрание сочинений К. Д. Кавелина: в 4 т. Т. 2.: Публицистика: [разсуждения, статьи и заметки К. Д. Кавелина]. СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1898. С. 87–102. 75. Кавелин К. Д. Разговор с социалистом-революционером (Gespräch mit einem Revolutionär). Berlin: V. Behr's Buchhandlung, 1880. 52 с. 76. Помещичьи проекты отмены крепостного права: проект М. П. Позена //

Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи) / сост., общ ред., вст. ст. и коммен. В. А. Федорова. М.: изд. МГУ, 1994. 92–95. 77. Лакиер А. Б. О вотчинах и поместьях. СПб.: тип. кн. маг. П. Крашенинникова и комп., 1848. 230 с.; Морозов А. Г. Оброк Ростовских крестьян в конце XVIII – начале XIX века (по материалам вотчинных архивов Орловых, Голицыных, Паниных). URL: <http://admin.rostmuseum.ru/Upload/934d1df9a6d54fce876d9a5947363a8b.pdf>. (дата звернення: 01.09.2017). 78. Уланов В. Я. Ход и исход крестьянской реформы // Великая реформа: 19 февраля 1861–1911: сб. ст. А. И. Яковлева, В. И. Семевского, В. Я. Уланова, В. Е. Чехихина-Ветринского. М.: Образование, 1911. С. 93–147. 79. Самарин Ю. Ф. Труды по составлению проекта о крестьянах в Редакционных комиссиях с 3 июня 1859 г. по 10 октября 1860 года // Сочинения Ю. Ф. Самарина: в 12 т. Т. 4.: Крестьянское дело с июня 1859 по апрель 1864 года. М.: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1911. С. 3–261. 80. Положение о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, их усадебной оседлости и о содействии правительства к приобретению сими крестьянами в собственность полевых угодий // Положения о сельском состоянии. Особое приложение к тому IX Законов о состояниях. Издание 1876 г. СПб.: гос. тип., 1876. С. 67–142. 81. Витте С. Ю. Воспоминания: в 3 т. Т. 2.: 1894 – октябрь 1905: Царствование Николая II. М.; Таллин: АО «Скиф Алекс», 1994. 576 с. 82. Столыпин Д. А. О несовместимости общинной формы с нормальным сельским самоуправлением [Оттиск из журнала «Русский Вестник»]. [М.]: б. и., б. г. 8 с. 83. Китанина Т. М. Несколько соображений по поводу отмены крепостного права 19 февраля 1861 года // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. 2012. Вып. № 9. С. 72–78. 84. Вормс А. Э. Положения 19 февраля // Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем: Юбилейное изд.: в 6 т. Т. 6. М.: т-во И. Д. Сытина, 1911. С. 1–53. 85. Карбалевич Н. М. Талака як мадэль традыцыйнага грамадскага дзеяння беларускіх сялян (другая палава XIX – пачатак XX ст.) // Веснік БДУ. Сер. 3. 2014. № 1. С. 14–17.; Тарнавський Р. Толока під час будівництва в громадському побуті українських селян (друга половина XIX – перша половина XX ст.) // Народознавчі зошити. 2012. № 6. С. 995–1009.; Верховцева І. Г. Станове самоврядування та самопоміч селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти: матер. міжн. наук.-пр. конф. (Херсон, 17–18 квітня 2015 р.). Херсон: Гельветика, 2015. С. 27–30. 86. Шумилов М. М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – начале 80-х гг. XIX века. М.: Прометей, 1991. 218 с. 87. Тур К. И. Голос жизни о крестьянском неустройстве (по поводу работ учрежденной при Министерстве внутренних дел Комиссии по пересмотру крестьянского законодательства). СПб.: тип. Д. В. Чичинадзе, 1898. 175 с. 88. Семенов-Тянь-Шанский П. П. Мемуары П. П. Семенова-Тянь-Шанского. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–861 гг.) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведывавшего делами Редакционных Комиссий. Т. 3. Пг.: изд. семьи, 1915. 444 с. 89. Семенов Н. П. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. О будущем крестьянского сословия в России. СПб.: Гос. тип., 1896. 63 с. 90. Губарев Д. Н. Что народу нужно? Штуттгарт: тип. «Гуттенберг» (К. Грюнингера), 1881. 358 с.; Мотин С. В., Хакимов С. Х. Записка Самарского губернатора Г. С. Аксакова о крестьянском самоуправлении от 15 января 1868 года // Пробелы в российском законодательстве. 2015. № 1. С. 63–70; Верховцева І. Г. «Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общини»: П. О. Валуєв про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр. К.: ВІР УАН, 2013. Вип. 76 (№ 9). С. 48–50.; Верховцева І. Г. «Порадившись між собою, одноголосно приговорили...»: практика проведення сходів і становлення правосвідомості та самоврядування селян в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. Вип. 45. Т. 1. Запоріжжя: вид. ЗНУ, 2016. С. 103–108. 91. Бржеский Н. Недоимочность и круговая порука сельских обществ: Историко-критический обзор действующего законодательства, в связи с практикой крестьянского податного дела. СПб.: тип. В. Киршбаума, 1897. 441 с.

References

1. About this look: Kostina A. V. Traditsionnaya kul'tura: k probleme opredeleniya ponyatiya [Traditional culture: to the problem of determination of concept]. Electronic magazine is «Knowledge. Understanding. Ability». 2009. Vol. 4. (In Russ.) Available at: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2009/4/Kostina/>; Zimoglyad V.Ya. Mistseve samovryaduvannya yak fenomen kul'turi [Local government as a cultural phenomenon]. Bulletin of the National University «Legal Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise». Ser.: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology. 2013. Vol. 2. pp. 250–260.; Fedorinov V.E., Vonsovich C.G. Kontsept lokal'noi demokratii v tranzitologicheskoi paradigme [The concept of local democracy in the transitional paradigm]. Bulletin of Voronezh State University. Ser.: History. Political science. Sociology. 2013. Vol. 2. pp. 73–80.; Kruglashov A. Ukrainskaya mestnaya demokratiya: ot sovetского naslediya k evropeiskoi modeli [Ukrainian Local Democracy: from the Soviet Legacy to the European Model]. Eastern Review. 2016. Vol. 6. pp. 25–38. 2. Zakharova L.G. Vospominaniya general-fel'dmarshala Dmitriya Alekseevicha Milyutina [Memories of General-Field Marshal Dmitry Alekseevich Milyutin]. National history. 2000. Vol. 5. pp. 114–117. 3. Semennikova L.I. Rossiya v mirovom soobshchestve tsivilizatsii [Russia in the world community of civilizations]. Moscow, 2005. 752 p. 4. Pushkarev S.G. Ocherki istorii krest'yanskogo samoupravleniya v Rossii [Essays on the history of peasant self-government in Russia]. Praga, 1924. 43 p. 5. Svod zakonov Rossiiskoi imperii, povelieniem gosudarya imperatora Nikolaya Pavlovicha sostavlenniy. Uchrezhdeniya. Svod uchrezhdenii gosudarstvennykh i gubernskikh. Izdanie 1842 g. Part II. Uchrezhdeniya gubernskie [Code of laws of the Russian Empire, by the order of the Emperor Nicholas Pavlovich made. Institutions.

Code of institutions of state and provincial. Edition of 1842: Part II: Provincial Institutions]. Sankt-Petersburg, 1842. 588 p. 6. Druzhinin N.M. Gosudarstvennye krest'iane i reforma P. D. Kiseleva [State peasants and the reform of P.D. Kiselev]. Vol. 1. Moscow; Leningrad, 1946. 635 p. 7. Verkhovtseva I.G. Krest'yanskoe samoupravlenie v Bessarabii (seredina – vtoraya polovina XX v.) [Peasant self-government in Bessarabia (mid-second half of the nineteenth century)]. Gosudarstvennaya vlast' i krest'yanstvo v XIX – nachale XX veka: sb. st. Kolonna, 2013. pp. 35–40. 8. 36657. Fevralya 19. Vysochaishe utverzhdennoe Obshchee Polozhenie o krest'yanakh, vyshedshikh iz krepostnoi zavisimosti [February 19. Highest approved General Provisions on peasants who have left serfdom]. PSZRI–2. Vol. XXXVI. Part I. Sankt-Petersburg, 1863. pp. 141–169. 9. Khristoforov I.A. Sud'ba reformy: Russkoe krest'yanstvo v pravitel'stvennoi politike do i posle otmeny krepostnogo prava (1830–1890-e gg.) [The fate of reform: The Russian peasantry in government policy before and after the abolition of serfdom (1830–1890's)]. Moscow, 2011. 368 p. 10. Skrebitskii A. Krest'yanskoe delo v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II: Materialy dlya istorii osvobozhdeniya krest'yan [Peasant business in the reign of Emperor Alexander II: Materials for the history of the emancipation of peasants]. Vol. 1. Bonn-on-Reyn, 1862. 968 p. 11. Skrebitskii A. Krest'yanskoe delo v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II: Materialy dlya istorii osvobozhdeniya krest'yan [Peasant business in the reign of Emperor Alexander II: Materials for the history of the emancipation of peasants]. Vol. 4. Bonn-on-Reyn, 1868. 1263 p. 12. Ivanyukov I. Padenie krepostnogo prava v Rossii [The fall of serfdom in Russia]. Sankt-Petersburg, 1882. 400 p. 13. Milyukov P. Krest'iane [The peasants]. Entsiklopedicheskii slovar' Brokgauza i Efrona. Sankt-Petersburg, 1895. Vol. XVI-A. pp. 675–714. 14. Maluyutin D.P. Oshibki, sdelannye pri sostavlenii Polozheniya o krest'yanakh 19 fevralya 1861 g. i ikh posledstviya [Errors made in the drafting of the Regulations on the Peasants on February 19, 1861 and their Consequences]. Sankt-Petersburg, 1895. 70 p. 15. Strakhovskii I.M. Krest'yanskii vopros v zakonodatel'stve i v zakonodatel'nykh komissiyakh posle 1861 goda [The peasant question in the legislation and in the legislative commissions after 1861]. Krest'yanskii stroi. Vol. 1. Sankt-Petersburg, 1905. pp. 371–455. 16. Strakhovskii I.M. Krest'yanskie prava i uchrezhdeniya [Peasant rights and institutions]. Sankt-Petersburg, 1904. 256 p. 17. Lyashchenko P.I. Poslednii sekretnyi komitet po krest'yanskomu delu. 3 yanvarya 1857 g. – 16 fevralya 1858 g.: (po materialam arkhiva Gosudarstvennogo soveta) [The last secret committee on peasant business. January 3, 1857 – February 16, 1858: (according to the materials of the archive of the State Council)]. Sankt-Petersburg, 1911. 56 p. 18. Kornilov A.A. Ocherki po istorii obshchestvennogo dvizheniya i krest'yanskogo dela v Rossii [Essays on the history of social movement and peasant affairs in Russia]. Sankt-Petersburg, 1905. 473 p. 19. Osvobozhdenie krest'yan: deyateli reformy: sbornik statei [Liberation of peasants: figures of reform: collection of reasons]. Moscow, 1911. 343 p. 20. Dzhivilegov A.K. Nikolai Alekseevich Milyutin [Nikolai Alekseevich Milyutin]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Vol. 5. Moscow, 1911. pp. 68–87. 21. Fausek V.A. Velikii grazhdanin Aleksandr Ivanovich Gertsen i ego rol' v dele osvobozhdeniya krest'yan [Great citizen Alexander Ivanovich Herzen and his role in the liberation of peasants]. Kharkiv, 1911. 23 p. 22. Zaionchkovskii P.A. Otmena krepostnogo prava v Rossii [The abolition of serfdom in Russia]. Moscow, 1954. 290 p. 23. Tsagolov N.A. Teoriya i programma dvoryanskogo liberalizma v rabotakh K. D. Kavelina [The theory and program of noble liberalism in the works of K. D. Kavelin]. Moscow, 1958. Vol. 1. pp. 409–417. 24. Zakharova L.G. Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii. 1856–1861 [Autocracy and the abolition of serfdom in Russia. 1856–1861]. Moscow, 1984. 254 p. 25. Yanovskii A.D. Tverskie liberaly i programma otmeny krepostnogo prava Sekret'nogo komiteta 1857 goda [Tver liberals and the program of abolition of serfdom of the Secret Committee of 1857]. Gosudarstvennyi stroi i politiko-pravovye idei Rossii vtoroi poloviny XIX stoletiya: mezhvuzovskii sbornik nauchnykh trudov. Voronezh, 1987. pp. 34–45. 26. Dudzinskaya E.A. Evolyutsiya slavyanofil'skikh vzglyadov na poreformennuyu obshchinu [Evolution of Slavophile views on the post-reform community]. История СССР. 1990. Vol. 3. pp. 41–54. 27. Maluyutina O.K. K. D. Kavelin pro liberal'nu modernizatsiyu Rosiyi: author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk [K. D. Kavelin on the liberal modernization of Russia: author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk]. Kharkiv, 2002. 16 p. 28. Zinchenko O.V. B. M. Chycherin v liberal'nomu rusi Rosiyi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk [B. M. Chicherin in the liberal movement of Russia (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries): author's abstract. dis. PhD. hist. sci. nauk]. Kharkiv, 2002. 16 p. 29. Oros I.I. Istorichnii dosvid i osnovni idei pro sistemu selyans'kogo gromads'kogo upravlinnya u protsesi pidgotovki selyans'koï reformi 1861 r. [Historical experience and basic ideas about the system of peasant public administration in the process of preparing the peasant reform of 1861]. Actual problems of public administration. 2010. Vol. 1. pp. 251–259. 30. Barvinok O.V. Shlyakhhta Podillya v pidgotovtsi selyans'koï reformi 1861 r. u dzerkali memuariv Tadeusha Bobrovs'kogo [The nobility of Podillya in the preparation of the peasant reform of 1861 in the mirror of the memoirs of Tadeusz Bobrowski]. Scientific notes [Vinnytsia State Pedagogical University named after Mikhail Kotsiubynsky]. Ser.: History. 2011. Prod. 19. pp. 280–283. 31. Nuzhnii S.S. Pravove polozhennya kolishnikh derzhavnikh selyan ukrains'kikh gubernii Rosiis'koï imperii u poreformenu dobu [The legal status of former state peasants of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the post-reform period]. Jurisprudence Journal of the Donetsk University. 2013. Vol. 2. pp. 229–235. 32. Koval'chenko I.D. Konservatizm, liberalizm i radikalizm v Rossii v period podgotovki krest'yanskoi reformy 1861 goda [Conservatism, Liberalism and Radicalism in Russia during the Preparation of the Peasant Reform of 1861]. National history. 1994. Vol. 2. pp. 3–18. 33. Ushakov N.M. Krest'yanskii vopros v politike samoderzhaviya Rossii v XX – nachale XX veka [The peasant question in the policy of the autocracy of Russia in the nineteenth and early twentieth centuries]. Astrakhan', 1994. 168 p. 34. Russkii konservatizm XIX stoletiya. Ideologiya i praktika [Russian conservatism of the XIX century. Ideology and Practice]. Moscow, 2000. 439 p. 35. Medushevskii

A. N. Opyt Velikikh reform [The experience of the Great Reforms] (In Russ.) Available at: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2003/9/medush.html>. 36. Reformy v Rossii. S drevneishikh vremen do kontsa XX v. [Reforms in Russia. From ancient times to the end of the twentieth century]. Vol. 3. Moscow, 2016. 765 p. 37. Pisar'kova L.F. Razvitie mestnogo samoupravleniya v Rossii do Velikikh reform: obychai, povinnost', pravo [Development of local self-government in Russia before the Great Reforms: custom, duty, law]. National history. 2001. Vol. 3. pp. 25–39. 38. Dunaeva N.V. Mezhdru soslovnoi i grazhdanskoj svobodoi: evolyutsiya pravosub'ektnosti svobodnykh sel'skikh obyvatel' Rossijskoj imperii [Between class and civil freedom: the evolution of the legal personality of free rural inhabitants of the Russian Empire]. Sankt-Petersburg, 2010. 472 p. 39. Zhurnaly i memorii obshchego sobraniya Gosudarstvennogo soveta po krest'yanskomu delu: s 28 yanvarya po 14 marta 1861 g. [Magazines and memorials of the general meeting of the State Council for Peasant Affairs: from January 28 to March 14, 1861]. Pterodrad, 1915. 399 p. 40. Kushko A., Taki V., Grom O. Bessarabiya v sostave Rossijskoj imperii (1812–1917) [Bessarabia in the Russian Empire (1812–1917)]. Moscow, 2012. 400 p. 41. Verkhovtseva I.G., Lun'ova O.K. Ukrayins'ke Prydunav'ya: etnosotsiokul'turnyy landshaft [Ukrainian Danube: ethno-sociocultural landscape]. Rehional'na istoriya Ukrayiny: zbirnyk naukovuh statei. Prod. 10. Kyiv, 2016. pp. 251–278. 42. Grossul Ya. Reformy v Dunaiskikh knyazhestvakh i Rossiya (20–30 gody XX veka) [Reforms in the Danube Principalities and Russia (20–30 years of the XIX century)]. Moscow, 1966. 408 p. 43. Antsupov I.A. Gosudarstvennaya derevnya Bessarabii v XIX v. (1812–1870-e gg.) [State village of Bessarabia in the XIX century (1812–1870)]. Kyshinyov, 1966. 262 p. 44. Ruzhitskaya I.V. Prosveshchennaya byurokratiya (1800–1860-e gg.) [Enlightened bureaucracy (1800–1860)]. Moscow, 2009. 340 p. 45. Taki V. Istoricheskaya pamyat' i konstruirovaniye regiona posle prisoedineniya k imperii: osobaya forma pravleniya v Bessarabii v 1818–1828 gg. [Historical memory and construction of the region after joining the empire: a special form of government in Bessarabia in 1818–1828]. Ab Imperio. 2004. Vol. 3. pp. 145–174. 46. Katkov M.A. Rol' uездnykh predvoditelei dvoryanstva v gosudarstvennom upravlenii Rossii. K voprosu o reforme uездnogo upravleniya [The role of the district leaders of the nobility in the government of Russia. On the question of the reform of the county government]. Moscow, 1914. 70 p. 47. Russian State Historical Archives. F. 1180. Ser. XV. Un. 144. 48. Grossul Ya. Krest'yane Bessarabii (1812–1861 gg.) [Peasants of Bessarabia (1812–1861)]. Kyshinyov, 1956. 399 p. 49. 6739. Yanvarya 24. Vysochaishe utverzhdennoe polozhenie o tsaranakh ili svobodnykh zemledel'tsakh Bessarabskoj oblasti [January 24. Highest approved provision on the scratches or free farmers of the Bessarabian region]. PSZRI–2. Vol. IX. Part I. Sankt-Petersburg, 1835. pp. 75–81. 50. Istoriya Rumynii [History of Rumania]. Moscow, 2005. 680 p. 51. Latyshev S. Volost' [Volost']. Entsiklopedicheskii slovar'. Izd. F. A. Brokgauz, I. A. Efron. Sankt-Petersburg, 1892. Vol. VII. pp. 93–98. 52. 19881. Marta 27. Vysochaishe utverzhdennyye pravila, opredelyayushchie vzaimnyye obyazannosti Bessarabskikh vladel'tsev zemel' i zhivushchikh na onykh tsaran, kogda mezhdru nimi ne zaklyucheno dobrovol'nykh ruslovii [March 27. Highest approved rules that determine the mutual responsibilities of the Bessarabian landowners and those living on them tsarans, when there are no voluntary conditions between them]. PSZRI–2. Vol. XXI. Part I. Sankt-Petersburg, 1847. pp. 404–410.; 20987. Marta 10. Imennyi, ob'yavlenyi generalom ot kavalerii grafom Levashovym. O pravakh sostoyaniya zhitelei Bessarabskoj oblasti [March 10. Named, announced by the general from the cavalry, Count Levashov. On the rights of the citizens of Bessarabia]. PSZRI–2. Vol. XXI. Part I. Sankt-Petersburg, 1848. pp. 190–197.; 25634. Oktyabrya 15. Vysochaishe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta. O poryadke oblozheniya tsaran podat'yu, pri perekhode ikh v drugie mesta zhitel'stva ne so vsemi chlenami svoego semeistva [The highest approved opinion of the State Council. On the procedure for taxation of tsar's to pay, when they are transferred to other places of residence, not with all members of their family]. PSZRI–2. Vol. XXVI. Part II. Sankt-Petersburg, 1852. pp. 34–35. 53. Shatkovskaya T.V. Printsip uravnitel'nosti v sisteme zemleraspredelitel'nykh otnoshenii rossijskikh krest'yan vtoroi poloviny XIX v. [The principle of equalization in the system of land distribution relations of Russian peasants in the second half of the 19th century]. Aktual'nye problemy agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy: istoriografiya; metody issledovaniya i metodologiya; opyt i perspektivy. XXXI sessiya Simpoziuma po agrarnoi istorii Vostochnoi Evropy: tezisy dokladov i soobshcheniy Moscow, 2008. pp. 81–82. 54. Krugovaya poruka [Circumstance]. Entsiklopedicheskii slovar'. Izd. F. A. Brokgauz, I. A. Efron. Sankt-Petersburg, 1895. Vol. XVI-A. pp. 836–839. 55. 10834. Dekabrya 26. Vysochaishe utverzhdennoe Ministerstvo Gosudarstvennykh Imushchestv. Imennoi ukaz, dannyi Senatu [The highest approved Ministry of State Property. A proper decree given to the Senate]. PSZRI–2. Vol. XII. Part 2. Sankt-Petersburg, 1838. pp. 1041–1042. 56. 11189. Aprelya 30. Vysochaishe utverzhdennyyi proekt uchrezhdeniya o upravlenii gosudarstvennymi imushchestvami v guberniyakh [April 30. Highest approved project of the institution on the management of state property in the provinces]. PSZRI–2. Vol. XIII. Part I. Sankt-Petersburg, 1839. pp. 405–654. 57. Kovan'ko P.L. Reforma 19 fevralya 1861 goda i ee posledstviya s finansovoi tochki zreniya (Vykupnaya operatsiya: 1861 g. – 1907 g.): [Dis.] [The reform of February 19, 1861 and its consequences from a financial point of view (Redemption operation: 1861–1907)]. Kiev, 1914. 484 p. 58. Ol'khoskii G. Znachenie reformy imperatora Aleksandra II po osvobozhdeniyu krest'yan ot krepostnoi zavisimosti [The significance of the reform of Emperor Alexander II on the liberation of peasants from serfdom]. Kholm, 1911. 40 p. 59. Korf S.A. Dvoryanstvo i ego soslovnoe upravlenie za stoletie 1762–1855 godov [The nobility and its estate management for the century 1762–1855]. Sankt-Petersburg, 1906. 720 p. 60. Reyent O.P. Velyka reforma 1861 r.: pohlyad iz XX stolit'ya [The Great Reform of 1861: A View from the 21 Century]. Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries. Prod. XVIII. Kyiv, 2011. pp. 7–24. 61. Bezobrazov V.P. 1862. Mirovye posrednicheskije uchrezhdeniya [1862. World Agencies]. Gosudarstvo i obshchestvo: Upravlenie, samoupravlenie i sudebnaya vlast': Stat'i V. P. Bezobrazova. Sankt-

Petersburg, 1882. pp. 331–366. 62. Vasil'chikov A.I. O samoupravlenii. Sravnitel'nyi obzor russkikh i inostrannykh zemskikh i obshchestvennykh uchrezhdenii. Knyazya A. Vasil'chikova [About self-management. A comparative survey of Russian and foreign zemstvo and public institutions. Prince A. Vasilchikova]. Vol. 1. Sankt-Petersburg, 1869. 352 p. 63. Vasil'chikov A.I. O samoupravlenii. Sravnitel'nyi obzor russkikh i inostrannykh zemskikh i obshchestvennykh uchrezhdenii. Knyazya A. Vasil'chikova [About self-management. A comparative survey of Russian and foreign zemstvo and public institutions. Prince A. Vasilchikova]. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 1870. 477 p. 64. Knyaz'kov S.A. Graf P. D. Kiselev i reforma gosudarstvennykh krest'yan [Count P. D. Kiselev and the reform of state peasants]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Moscow, 1911. Vol. 2. pp. 209–233. 65. Medushevskii A.N. Rossiiskaya imperiya v sravnitel'nom osveshchenii. Vlast' i sobstvennost' v absolutistskom gosudarstve [The Russian Empire in comparative light. Power and property in the absolutist state]. Rossiiskaya imperiya: ot istokov do nachala XX veka. Ocherki sotsial'no-politicheskoi i ekonomicheskoi istorii. Moscow, 2011. pp. 759–851. 66. Semenov-Tyan-Shanskii P.P. Memuary P. P. Semanova-Tyan-Shanskago. Epokha osvobozhdeniya krest'yan v Rossii (1857–1861 gg.) v vospominaniyakh byvshago chlena-eksperta i zavedyvavshago delami Redaktsionnykh Komissii [Memoirs of P. P. Semenov-Tian-Shankago. The era of the emancipation of peasants in Russia (1857–1861) In the memoirs of a former member of the expert and in charge of the affairs of the Editorial Commissions]. Petrodrad, 1916. 661 p. 67. Samarin Yu.F. Ob'yasnitel'naya zapiska k proektam Polozhenii o krest'yanakh, vykhodyashchikh iz krepostnoi zavisimosti [Explanatory note to the draft Regulations on Peasants, leaving serfdom]. Sochineniya Yu. F. Samarina. Vol. 4. Moscow, 1911. pp. 248–261. 68. Druzhinin N.M. Krest'yanskaya obshchina v otsenke A. Gakstgauzena i ego russkikh sovremennikov [The peasant community in the assessment of A. Gaxsthausen and his Russian contemporaries]. Yearbook of German History. 1968. Prod. 1. Moscow, 1969. pp. 28–53. 69. Vitte S.Yu. Zapiska po krest'yanskomu delu predsedatelya Vysochaishe uchrezhdennoho osobogo soveshchaniya o nuzhdakh sel'skokhozyaistvennoi promyshlennosti stats-sekretarya S. Yu. Vitte [A note on the peasant affair of the Chairman of the Highest Special Meeting on the Needs of the Agricultural Industry of State Secretary S. Yu. Witte]. Sankt-Petersburg, 1904. 106 p. 70. Manuilov A. A. Reforma 19 fevralya i obshchinnoe zemlevladienie [February 19 reform and communal land tenure]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Vol. 6. Moscow, 1911. pp. 54–103. 71. Grigor'ev V.A. Evolyutsiya mestnogo samoupravleniya. Otechestvennaya i zarubezhnaya praktika [Evolution of local government. Domestic and foreign practice]. Kyiv, 2005. 424 p. 72. Morozova E.N. Istoriya formirovaniya kontseptsii zemskoi reformy: «Soobrazheniya po proektu o zemskikh uchrezhdeniyakh» N. A. Milyutina [The history of the formation of the concept of zemstvo reform: «Considerations for the project on zemstvo institutions» N.A. Milyutin]. Proceedings of the Saratov University. New episode. Ser.: History. International relationships. 2015. Vol. 15. Prod. 2. pp. 26–32. 73. Kavelin K. D. Zapiska ob osvobozhdenii krest'yan v Rossii [A note on the emancipation of peasants in Russia]. Sobranie sochinenii K. D. Kavelina. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 1898. pp. 9–87. 74. Kavelin K. D. Mysli ob unichtozhenii krepostnogo sostoyaniya v Rossii [Thoughts on the destruction of serfdom in Russia]. Sobranie sochinenii K. D. Kavelina. Vol. 2. Sankt-Petersburg, 1898. pp. 87–102. 75. Kavelin K. D. Razgovor s sotsialistom-revolutsionerom (Gespräch mit einem Revolutuonär) [Conversation with the Socialist-Revolutionary]. Berlin, 1880. 52 p. 76. Pomeshchich'i proekty otmeny krepostnogo prava: proekt M. P. Pozena [The landlord drafts of the abolition of serfdom: the project of M.P. Posen]. Konets krepostnichestva v Rossii (dokumenty, pis'ma, memuary, stat'i). Moscow, 1994. pp. 92–95. 77. Lakier A.B. O votchinakh i pomest'yakh [About patrimonies and manors]. Sankt-Petersburg, 1848. 230 p.; Morozov A.G. Obrok Rostovskikh krest'yan v kontse XVIII – nachale KhKh veka (po materialam votchinnykh arkhivov Orlovnykh, Golitsinykh, Paninykh) [Obrok of the Rostov peasants in the end XVIII – beginning of XIX century (on materials of patrimonial archives of Orlovs, Golitzins, Panins)]. (In Russ.) Available at: <http://admin.rostmuseum.ru/Upload/934d1df9a6d54fce876d9a5947363a8b.pdf>. 78. Ulanov V.Ya. Khod i iskhod krest'yanskoi reformy [The course and outcome of the peasant reform]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: sbornik statei. Moscow, 1911. pp. 93–147. 79. Samarin Yu.F. Trudy po sostavleniyu proekta o krest'yanakh v Redaktsionnykh komissiyakh s 3 iyunya 1859 g. po 10 oktyabrya 1860 goda [Works on drafting a draft on peasants in the Drafting Commissions from June 3, 1859 to October 10, 1860]. Sochineniya Yu. F. Samarina. Vol. 4. Moscow, 1911. pp. 3–261. 80. Polozhenie o vykupe krest'yanami, vyshedshimi iz krepostnoi zavisimosti, ikh usadebnoi osedlosti i o sodeistvii pravitel'stva k priobreteniyu simi krest'yanami v sobstvennost' polevykh ugodii [Regulations on the repayment of peasants who left serfdom, their homesteady pale settlement and about the government's assistance in acquiring these peasants into the ownership of field lands]. Polozheniya o sel'skom sostoyanii. Osoboe prilozhenie k tomu IX Zakonov o sostoyaniyakh. Izdanie 1876 g. Sankt-Petersburg, 1876. pp. 67–142. 81. Vitte S.Yu. Vospominaniya [Memories]. Vol. 2. Moscow; Tallin, 1994. 576 p. 82. Stolypin D.A. O nesovmestimosti obshchinnoi formy s normal'nym sel'skim samoupravleniem [On the incompatibility of the communal form with normal rural self-government]. [Moscow]. 8 p. 83. Kitanina T.M. Neskol'ko soobrazhenii po povodu otmeny krepostnogo prava 19 fevralya 1861 goda [Several considerations on the abolition of serfdom on February 19, 1861]. Proceedings of the Faculty of History of St. Petersburg University. 2012. Prod. 9. pp. 72–78. 84. Vorms A.E. Polozheniya 19 fevralya [The provisions of 19 February]. Velikaya reforma: [19 fevralya 1861–1911]: russkoe obshchestvo i krest'yanskii vopros v proshlom i nastoyashchem. Vol. 6. Moscow, 1911. pp. 1–53. 85. Karbalevich N.M. Talaka yak madel' tradytsynaga gramadskaga dzeyannya belaruskikh selyan (drugaya palava XX – pachatak XX st.) [Cleanup as a model of a traditional public actions of the Belarusian Selanne (second sexual XIX – early XX century.)]. Vesnik BSU. Ser. 3. 2014. Vol. 1. pp. 14–17.; Tarnavs'ky R. Toloka pid chas budivnytstva v

hromads'komu pobuti ukrayins'kykh selyan (druga polovyna XX – persha polovyna XX st.) [Toloka during construction in the public life of Ukrainian peasants (second half of the nineteenth and first half of the twentieth century)]. Cognitive notebooks. 2012. Vol. 6. pp. 995–1009.; Verkhovtseva I.G. Stanove samovyriaduvannya ta samopomich selyan v Rosiys'kii imperiyi (druga polovyna XX – pochatok XX st.) [Self-governance and self-help of peasants in the Russian Empire (second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. Topical issues and problems of modern civilization development: historical, sociological, political science aspects: mater. intern sci. conf. Kherson, 2015. pp. 27–30. 86. Shumilov M.M. Mestnoe upravlenie i tsentral'naya vlast' v Rossii v 50-kh – nachale 80-kh gg. XIX veka [Local government and central government in Russia in the 50's – early 80's. XIX century]. Moscow, 1991. 218 p. 87. Tur K.I. Golos zhizni o krest'yanskom neustroistve [Голос жизни о крестьянском неустройстве (по поводу работ учрежденной при Министерстве внутренних дел Комиссии по пересмотру крестьянского законодательства)]. Sankt-Petersburg, 1898. 175 p. 88. Semenov-Tyan-Shanskii P.P. Memuary P. P. Semanova-Tyan-Shanskago. Epokha osvobozhdeniya krest'yan v Rossii (1857–1861 gg.) v vospominaniyakh byvshago chlena-eksperta i zavedyvavshago delami Redaktsionnykh Komissii [Memoirs of P. P. Semenov-Tian-Shankago. The era of the emancipation of peasants in Russia (1857–1861 gg.) In the memoirs of a former member of the expert and in charge of the affairs of the Editorial Commissions]. Vol. 3. Petrograd, 1915. 444 p. 89. Semenov N.P. Osvobozhdenie krest'yan v tsarstvovanie imperatora Aleksandra II. O budushchem krest'yanskogo sosloviya v Rossii [Liberation of the peasants in the reign of Emperor Alexander II. On the future of the peasant class in Russia]. Sankt-Petersburg, 1896. 63 p. 90. About this look: Hubarev D.N. Chto narodu nuzhno? [What people need]. Stutgard, 1881. 358 p.; Motyn S.V., Khakymov S.Kh. Zapyska Samarskoho gubernatora H. S. Aksakova o krest'yanskom samoupravlenii ot 15 yanvarya 1868 hoda [A note of Samara Governor G. S. Aksakov on peasant self-government of January 15, 1868]. Gaps in Russian legislation. 2015. Vol. 1. pp. 63–70.; Verkhovtseva I.G. «Despotyzm pomishchya zaminenny despotyzmom obshchyny»: P. O. Valuyev pro selyans'ke samovyriaduvannya pershoho desyatyrichchya funktsionuvannya [«Despotism of the landowner replaced by the despotism of the community»: P.O. Valuev about the peasant self-government of the first decade of functioning]. Gilea: Scientific Bulletin. Sciences works collectionю Kyiv, 2013. Prod. 76 (Vol. 9). pp. 48–50.; Verkhovtseva I.G. «Poradyvshys' mizh soboyu, odnoholosno pryhovoryly...»: praktyka provedennya skhodiv i stanovlennya pravosvidomosti ta samovyriaduvannya selyan v Rosiys'kii imperiyi (druga polovyna XX – pochatok XX st.) [«Having deliberated with one another, they were unanimously sentenced ...»: the practice of staging and establishing legal consciousness and self-rule of peasants in the Russian Empire (the second half of the nineteenth and early twentieth centuries)]. Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhya University. 2016. Prod. 45. Vol. 1. pp. 103–108. 19. Brzheskii N. Nedoimochnost' i krugovaya poruka sel'skikh obshchestv: Istoriko-kriticheskiy obzor deistviyushchego zakonodatel'stva, v svyazi s praktikoi krest'yanskogo podatnogo dela [Inadequacy and mutual responsibility of rural societies: Historical and critical review of current legislation, in connection with the practice of peasant taxation]. Sankt-Petersburg, 1897. 441 p.

Iryna Verkhovtseva

THE PEASANT SELF-GOVERNMENT IN THE PLANS OF THE GREAT REFORM EPOCHES: TRADITIONAL AND «INNOVATORY»

The organizational and legal aspects of the development of the peasant reform of 1861 in the part of peasant self-government are analyzed. It is emphasized that the liberal bureaucracy continued the reformist traditions of the first half of the nineteenth century and planned to make peasant self-government the base of modernization of local self-government in the Romanov empire. This determined the estate-territorial character of peasant self-government and its integration into the local administration of the provinces. «Innovative» were the intentions to «integrate» the practice of self-government of traditional Great-Russian «worlds» in the village management system. According to the convictions of the reformers, this should promote the rooting of the principles of egalitarianism in the life of the country's rural societies and exclude the possibility of a social revolution in it. But a significant deterioration in the financial situation at the turn of the 1850's – 1860's led to a significant reduction in reform plans. But a significant deterioration in the financial situation at the turn of the 1850's – 1860's led to a significant reduction in reform plans. The solution of the tasks of development of the village infrastructure was postponed, and the functioning of the peasant self-government is subordinated to the fiscal goals and tasks of implementing the redemption operation. At the same time, the «secular» self-government of the Great Russian peasants became a system-forming factor: the use of mutual guarantee should facilitate the implementation of tax obligations by peasant societies throughout the country. The researcher sums up: «innovative» in post-serf peasant self-government actually promoted the establishment of pre-reform practices of self-government of rural societies. This contradicted the bourgeois-democratic character of the Great Reforms and hampered the modernization of the agrarian relations in the country.

Key words: the Russian Empire, modernization, local government, Great reform of 1861, peasant self-government, parish, rural society.

УДК 94(438)

Наталія Григоровук

**ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ І ДІЯЛЬНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У ВІДНІ В 1907–1911 РР.***

Це дослідження висвітлює діяльність українського парламентського представництва у Відні крізь призму національно-політичних реалій Австро-Угорщини. Аналізує особливості виборчого процесу в Галичині в 1907–1911 рр. і визначає основні напрямки діяльності українських депутатів Галичини у віденському парламенті. З'ясовано роль української парламентської репрезентації у розвитку національного руху, виборчої кампанії та практичної діяльності віденського парламенту в українському питанні.

Ключові слова: австрійський парламент, вибори, діяльність, Галичина, Відень.

Українська репрезентація в парламенті утворила Русько-український клуб. Про необхідність утворення такого об'єднання йшла мова на нараді ширшого Народного комітету національно-демократичної партії у Львові, яка відбулася 6 червня 1907 року. В ході обговорення постало питання про утворення спільного парламентського клубу з москвофільськими депутатами [9, с. 444]. Новоутворений клуб налічував 30 депутатів. До нього увійшли представники націонал-демократів, радикалів, москвофілів і 5 буковинських депутатів. До клубу належали національні демократи: Ю. Романчук, Є. Олесницький, К. Левицький, Т. Окуневський, Г. Цеглинський, Є. Петрушевич, О. Колесса, С. Дністрянський, В. Охримович, Є. Левицький, Т. Войноровський, Д. Стахура, С. Онишкевич, В. Будзиновський, Й. Фолис, М. Петрицький, Т. Старух; радикальну партію представляли К. Триловський, Л. Бачинський, М. Лагодинський; русофіли (москвофіли) – М. Король, В. Давидяк, В. Курилович, Д. Марков, М. Глібовицький; буковинські депутати – М. Василько, Є. Пігуляк, І. Семака, А. Лукасевич і М. Спинул. Лише соціал-демократи С. Вітик і Я. Остапчук вступили до загально австрійського соціалістичного клубу.

Депутати парламенту Ю. Романчук та М. Василько були ініціаторами щоби русофільських послів приєднати до майбутнього українського парламентського клубу. Логіка була такою, що «...русифільські послі будуть нам у клубі менше шкідливі, як поза клубом» [21, с. 26–27]. К. Левицький називав ці міркування теоретичними, оскільки практика відносин москвофілів з іншими українськими партіями та організаціями показувала, що про майбутню єдність не може бути й мови. Орган національних демократів газета «Діло» писала з цього приводу: «...наші послі не схотять для п'ятох русифілів торгувати чистотою нашої національної ідеї» [22]. З свого боку професор М. Грушевський, знову ж таки у «Ділі» називав формування українського клубу у віденському парламенті «маніфестацією єдності й солідарності українства австрійського і російського» [21, с. 27]. Що ж до позиції москвофільського напрямку, то її видно з газети «Галичанин», котра назвала входження москвофільських послів до національного парламентського клубу зрадою «русской народной идеи»... [23].

Новоутворений парламентський клуб уже в перший день роботи парламенту, 20 червня 1907 р., склав заяву, в якій висловився за національно-територіальну автономію українських земель в Австро-Угорській державі, виступив проти існуючої крайової автономії і за зменшення «заступництва» українського народу протизаконними виборчими махінаціями [24, с. 649].

Особливу позицію з приводу державно-територіального устрою Австро-Угорщини і поділу Галичини на Східну і Західну займав депутат від Буковини М. Василько. За його словами, українці в Галичині виступають проти того, щоб перетворити державу на федерацію автономних країв, вимагають автономії народів: «Щойно тоді буде вдоволений український народ стояти на стороні сходу Австрії, за яким живе двадцять п'ять його братів у сусідній державі. А тепер австрофільські симпатії між російськими українцями придавлюються польською рукою...» [21, с. 130].

Відразу після перших засідань і нарад у віденському парламенті стали впливати один за одним факти свавілля галицьких урядовців, як в процесі підготовки до виборів, так і в ході їх проведення. Посли критикували намісника Галичини графа А. Потоцького, з персоною якого пов'язували передвиборчу ситуацію [9, с. 448].

Українські депутати у Відні вимагали, щоб питання про хід виборів і зловживання галицької влади поставити на порядок денний у парламенті. Та їхні ідеї не знайшли у палаті депутатів відповідної більшості. І тоді українці під проводом депутата М. Василька склали протест у такий спосіб: вони проспівали український національний гімн «Ще не вмерла Україна» і «Не пора» у залі

* Продовження статті. Початок статті у «Наукових записках Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія». 2017. В. 1. Ч. 1. С. 56–59.

парламенту. Занепокоєні міністри вийшли із залу засідань парламенту, а здивовані посли інших націй не знали, що мають робити [9, с. 451]. Ставлення до цієї акції українських представників у парламенті було різним. Зокрема, М. Грушевський вважав, що це був відчайдушний крок, оскільки уряд не давав жодних відповідей на скарги українських депутатів, проте цей крок свідчив і про слабкість українського представництва, на яке не звертали особливої уваги представники австро-німецької та угорської більшості [25, с. 344].

За словами К. Левицького, цей крок українських парламентарів був протестом співом поневоленої душі українського народу, котрого не зрозумів перший австрійський парламент загального голосування. Не дивно, що проти українських депутатів у парламенті виступали представники «кола польського», що не підтримували українців представники християнсько-суспільного клубу, але українці були здивовані, чому їх не підтримували брати-слов'яни: чехи, словенці, хорвати. На думку К. Левицького, «...се було для нас новим причинком до науки про слов'янофільство...» [9, с. 451].

5 липня 1907 р. Русько-український парламентський клуб зібрався на засідання для накреслення подальшої діяльності і тактики українського посольського представництва. У прийнятій програмі зазначалося, що «Український клуб» у Відні буде займати опозиційну позицію щодо уряду до того часу, поки не будуть створені умови для самостійного розвитку українського народу [9, с. 452].

Того ж дня у парламенті виступив Ю. Романчук, який заявив про необхідність скасування куріальної системи при виборах послів до галицького сейму. Він поставив вимогу збільшення представництва українців у сеймі. Ю. Романчук звинуватив уряд у непослідовності і заявив, що український народ буде і надалі домагатись загальних виборів до сейму [9, с. 452].

Під тиском українських депутатів віденський уряд змушений був предметніше займатись українськими справами. Про це свідчить той факт, що українські парламентарії були запрошені прем'єр-міністром бароном Беком на конференцію. У ній взяли участь Ю. Романчук, М. Василько, К. Левицький, К. Трильовський, В. Давидяк. Прем'єр-міністр заявив про своє бажання ближче ознайомитися з українською парламентською репрезентацією і її вимогами [9, с. 452].

До кінця 1907 р. центральний уряд у Відні змушений був піти на певні зміни на користь українців у Галичині. Їх можна звести до таких положень: 1) в університетській справі: а) відкрити дві кафедри з українською мовою викладання; б) «вписи і карні слідства мають бути для українців-студентів в українській мові»; в) присягу і матрикуляційну треба виголошувати тільки українською мовою; 2) віденський уряд обіцяв допомогу «Просвіті», в тому числі і матеріальну; 3) створювався початковий фонд для майбутнього українського парцеляційного банку; 4) «полагодження справи урядової мови в громадах»; 5) віденський уряд обіцяв вплинути на вирішення сеймової реформи, тобто ліквідувати куріальну систему по виборах до галицького сейму [26].

Реакція українських політичних сил на проголошені рішення Відня була позитивною. Деякі з них, наприклад, українські соціал-демократи, вважали ці поступки мізерними. Щодо польської громадськості, то її реакція була різко негативною. Окремі польські газети писали про те, що обіцяні Беком поступки українцям, це «четвертий поділ Польщі» [27]. У цілому ж, позиція українських сил зводилась до того, що «... порушене польськості Галичини означає перші кроки до великого історичного діла Австрії, перебудови її на засаді національної автономії, означає перші почини до поділу Галичини» [26]. Зрозуміло, що питання про поділ Галичини віденським урядом не ставилось, а розгляд української справи був наслідком діяльності української репрезентації у парламенті, суспільно-політичного руху українців у краї.

Зрозуміло, що робота українського представництва у парламенті не вичерпувалась питаннями національно-політичного характеру. Працювали вони і над законопроектами щодо економічної і фінансової політики, а, особливо, податків. Усунення податків котрі надмірно, або несправедливо обтяжують населення, лідер національних демократів К. Левицький назвав «новочасним змаганням соціальних політиків». Що ж до позиції УНДП, то у питанні якою має бути податкова політика держави вони стояли на двох загальних засадах: 1) мінімальне оподаткування, або звільнення від податків дрібних господарських одиниць; 2) прогресивно вище оподаткування заможних господарських одиниць [28, с. 3].

На переломі 1907 р. перед українськими депутатами гостро постало питання виборчої реформи галицького сейму. До порозуміння з поляками у цьому питанні справа не дійшла. Кожна сеймова сесія була доказом безсилля «Руського клубу», який останніми роками налічував 13 послів і протидіяв 135 об'єднаним польським послам. Вибори до сейму відбулися 25 лютого 1908 р. в обстановці зловживань і насильства [9, с. 468].

Уже 6 березня 1908 р. у Львові відбулися конференції українських депутатів до парламенту і сейму з метою розгляду політичної ситуації, яка створилася довкола виборів. Український парламентський клуб констатував, що уряд не змінив ворожого ставлення до українського народу.

У зв'язку з цим клуб висловив обурення і постановив пристосувати свою подальшу тактику відповідно до політики уряду.

Діяльність української репрезентації в австрійському парламенті впливала і на ситуацію в галицькому сеймі. 21 травня 1908 р. у парламенті проходило слухання справи про характер зловживань при останніх виборах до сейму у Галичині. Серед інших виступив і посол В. Будзиновський. Характеризуючи політичну ситуацію в краї він назвав керівників галицьких москвофілів – звичайними шпигунами, а дії польських сил як такі, що систематично працюють над тим, щоби довести український народ до революції. Однак висновок, про причини такого стану, примусив депутатів похвилюватись. В. Будзиновський заявив, що «... вся вина у цьому ділі лежить у Відні, а саме у габсбурзькому орлі, сказав він, повертаючись у сторону геральдичного знака, а щоб добитись спокою, треба цьому орлові вирвати його кігті...» [21, с. 110]. Ситуацію у залі засідань спростив чеський депутат Т. Масарик, котрий сказав, що українським депутатам, увійшовши упродовж короткого часу шляхом агітації до австрійського парламенту, треба ще стати добрими політиками, мати терпеливість і починати з малої політичної роботи. А польським депутатам нагадав, що найгіршою є політика помсти [21, с. 110].

Депутат Є. Олесницький, який виступав на цьому засіданні від імені Українського парламентського клубу, зробив заяву відносно становища українських депутатів у Галицькому сеймі. Він заявив, що сейм у даному складі не може вирішити жодних проблем українського населення. Поставлені українськими депутатами у Відні завдання, які необхідно було вирішувати, можна звести до таких: 1) нова виборча реформа до сейму у Галичині; 2) реформа місцевої адміністрації; 3) самоврядування українців і поляків на засадах рівноправності [9, с. 501]. Українські політики називали ці завдання «Трилогією політичного майбутнього». Актуальними ці питання залишалися і в наступному році. У руслі цих вимог 16 вересня 1909 р. посол парламенту К. Левицький намагався прискорити введення нової системи виборів до сейму.

2 квітня 1908 р. розпочала роботу чергова сесія австрійського парламенту. Український парламентський клуб виступив з критикою діяльності галицької адміністрації. Від імені клубу доповідав посол Л. Цегельський.

На цій же сесії розглядалося питання про набір контингенту рекрутів. З українських депутатів з цього питанню виступив Т. Окуневський. Він зробив закид, що армія в державі служить не для охорони свободи, а для охорони гніту, – адже у Галичині немає виборів, де б не застосовувалась військова сила [9, с. 474]. Однак палата депутатів все ж таки вирішила питання так, як того вимагав уряд – збільшення контингенту рекрутів. Щоправда, передбачалось грошове відшкодування для окремих родин, чиї представники відбули на військову службу.

Палата депутатів розглядала також як окреме питання збільшення контингенту рекрутів, що були призвані для несення кураєвої оборони. З українських депутатів слово брали М. Петрицький і А. Лукасевич. Зрозуміло, що і тут голосували проти зростання кількості військових. Лише двох голосів не вистачило, щоб пройшла пропозиція українців. Як стверджує К. Левицький, завдяки внесению депутата І. Семака збільшено допомогу для родин резервістів [9, с. 478].

Однак питання збільшення війська не зняли з порядку денного. 10 березня 1909 р. палата депутатів скликала нову сесію, на якій, Український клуб постановив голосувати проти збільшення контингенту рекрутів і не керуватися в цьому питанні державним австрійським патріотизмом. Однак прем'єр-міністр у своїй промові підкреслив, що було б невинною помилкою «підкопувати підвалини значення і сили парламенту». Цим політичним маневром він прагнув схилити палату депутатів до ухвалення контингенту рекрутів, що було в інтересах зовнішньої політики Угорщини. Від українських представників на сесії палати депутатів виступив К. Трильовський, який заявив, що українці не підтримують збільшення кількості військових [9, с. 509].

Отже, Український парламентський клуб продемонстрував своє незадоволення політикою мілітаризації, якою була охоплена Австро-Угорщина. Показовим є те, що ця тактика проводилась в умовах загрози війни, перед якою стояла Європа. У квітні 1908 р. в Галичині знову загострилася політична ситуація. Це викликано вчинком М. Січинського. 14 квітня 1908 р. президія Українського парламентського клубу виголосила заяву з приводу вчинення замаху на А. Потоцького, у якій зазначалося, що причиною замаху є пануюча в Галичині політична система: довголітній гніт та нестерпна сваволя адміністрації, і саме це призводить до народних заворушень [9, с. 476].

До важливих питань, піднятих українськими репрезентантами в австрійському парламенті, належало питання вживання української мови. 11 червня 1909 р. депутат К. Левицький подав офіційний запит до уряду щодо рівноправності мов (української і польської) у галицьких судах. У результаті міністр Гохенбургер видав розпорядження до президії вищого суду крайового у Львові, згідно з яким вживання руської мови у судочинстві було таким же можливим, як і польської [9, с. 517–518]. Незважаючи на те, що постанова мала зобов'язуючий характер, її, здебільшого, не дотримувалися.

Проте робота українського депутатського клубу у Відні утруднювалася діяльністю п'яток депутатів-москвофілів, які домагалися у парламенті визнання галицьких українців за російський народ, а російську мову як крайову. Один з москвофільських депутатів Д. Марков на першій сесії парламенту навіть зробив спробу виступити російською мовою. Безнадійно втративши у боротьбі з українством свої колишні позиції, москвофіли все більше відмежовувалися від українського політичного табору, схилившись до угоди з польськими політичними колами. Вихід москвофілів із спільного з українськими національними силами парламентського клубу пришвидшили й події у Львові. 15 липня 1907 р. на з'їзді представників москвофільської партії прийнято рішення щоби посли «вибули із клубу руських сепаратистів» [21, с. 28].

Заявивши про те, що в Галичині є два руські народи – росіяни і українці, москвофіли 8 жовтня 1907 р. в новообраному сеймі виступили за об'єднання з польськими депутатами. Отож вони розірвали стосунки з представниками українських політичних партій і вийшли з парламентського посольського клубу. З виходом москвофілів парламентський депутатський клуб остаточно перейменовано на «Український». Слідом за москвофілами влітку 1909 р. вийшли з «Українського клубу» буковинські депутати і утворили окремий клуб [29]. Отже, колишній спільний «Русько-український клуб» перетворився на «Український клуб» депутатів Галичини. Він налічував 20 осіб. В середині клубу сталися зміни. Національний демократ В. Охримович відмовився від мандата і на його заступив В. Стефаник, член радикальної партії. Трохи згодом вийшов з «Українського клубу» радикал К. Трильовський, а вступив національний демократ Л. Цегельський [29]. Отже, безпосередньо перед розпуском парламенту «Український парламентський клуб» налічував 20 членів: 17 національних демократів і 3 радикали. Головою клубу обрано К. Левицького, заступниками Т. Окуневського і Є. Петрушевича, секретарем – Л. Цегельського.

5 квітня 1911 р. «Український парламентський клуб» в газеті «Діло» надрукував звернення «Русини Галицької землі!» [30]. У зверненні українські депутати звітували про свою діяльність за 1907–1911 рр., а саме: 1) клуб голосував проти нового бюджету і проти нових рекрутських наборів; 2) за вимогою клубу знято з посад кількох старост і комісарів, які зловживали даною їм владою; 3) не допустив нового податку на алкогольні напої; 4) виступав проти підвищення податку на землю; 5) виступав за звільнення від заробітного податку дрібних ремісників та від ґрунтового – малоземельних селян; 6) за сприяння клубу скасовано оплату від судових доручень; 7) уряд виділив кошти на господарські потреби українців; 8) за вимогою клубу уряд почав готувати закон про зменшення часу військової служби до двох років, про введення нового справедливого кримінального права у війську; 9) українським послам вдалося домогтися деяких військових пільг; 10) у соціальному плані теж досягнуто певних результатів, зокрема: введення пенсій для робітників; прийнято закон про «надомництво», який давав право на існування дрібній торгівлі; 11) змінено закон щодо політичних товариств; 12) у культурному плані клуб домагався заснування українського університету у Львові; 13) на пропозицію українських депутатів Ю. Романчука обрано віце-президентом Палати Послів [31]. Отже, це означало, що у Відні визнали українську парламентську репрезентацію за важливий окремий політичний чинник.

Список використаних джерел

21. Левицький К. Українські політики. Силуети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. Друга частина. Львів, 1937. С. 26–27. 22. Діло. 8 червня 1907. 23. Галичанинъ. 10 червня 1907. 24. Загальна Українська Енциклопедія. Львів; Станіслав; Коломия, 1933. Т. 3. С. 649. 25. Грушевський М. На українські теми: Два роки галицької політики // ЛНВ. 1903. Т. 47. С. 344. 26. Земля і воля. 8 листопада 1907. 27. Słowo Polskie. 1907. 15 pazdz. 28. Левицький К. Діяльність нового парламенту в справах податкових. Львів: Накл. ред. «Діла». С. 3. 29. Діло. 1 квітня 1911. 30. Діло. 5 квітня 1911. 31. Діло. 5 липня 1911.

References

21. Levyts'kyu K. Ukrayins'ki polityky. Syl'vety nashykh davnykh posliv i politychnykh diyachiv 1907–1914 rr. [Ukrainian politicians. The silhouettes of our longtime ambassadors and politicians of 1907–1914.]. Druha chastyna. L'viv, 1937. S. 26–27. 22. Dilo. 8 chervnya 1907. 23. Halychanyn. 10 chervnya 1907. 24. Zahal'na Ukrayins'ka Entsyklopediya [General Ukrainian Encyclopedia]. L'viv; Stanislav; Kolomyia, 1933. T. 3. S. 649. 25. Hrushevs'kyu M. Na ukrayins'ki temy: Dva roky halyts'koyi polityky [On Ukrainian themes: Two years of Galician politics]. LNV. 1903. T. 47. S. 344. 26. Zemlya i volya. 8 lystopada 1907. 27. Słowo Polskie. 1907. 15 pazdz. 28. Levyts'kyu K. Diyal'nist' novoho parlamentu v spravakh podatkovykh [The activities of the new parliament on tax matters]. L'viv: Nakl. red. «Dila». S. 3. 29. Dilo. 1 kvitnya 1911. 30. Dilo. 5 kvitnya 1911. 31. Dilo. 5 lypnya 1911.

Nataliya Hryhoruk

PARLIAMENTARY ELECTIONS AND ACTIVITIES UKRAINIAN REPRESENTATION IN VIENNA IN 1907–1911

This study highlights the activities of Ukrainian parliamentary offices in Vienna through the prism of national political realities of Austria-Hungary. Analyzes peculiarities of the electoral process in

Galicja in 1907–1911rr. Ddetermines and main activities of Ukrainian Galicja ambassadors in Vienna Parliament. The role of Ukrainian parliamentary representation in the development of the national movement, the election campaign and practice of Parliament in Vienna ukrainian issue.

Key words: Austrian parliament, elections, activities, Galicja, Vienna.

УДК 94:32(477:438)

Ольга Білобровець

ВІДОЗВА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ДО ПОЛЯКІВ 1917 Р. У ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано публічну реакцію польського суспільства в Україні і за її межами на події російської буржуазно-демократичної революції 1917 р. і відозву Тимчасового уряду до поляків про забезпечення прав польського народу на незалежність і об'єднання усіх земель з виходом до моря. Польські політичні і громадські діячі, публіцисти, представляли на зібраннях, у пресі основні напрямки суспільної думки: національний, демократичний і соціалістичний, незважаючи на міжпартійну боротьбу, загалом підтримали російські демократичні сили, зміну влади і позитивно сприйняли відозву до польського народу, сподіваючись на реалізацію національних прагнень незалежної і об'єднаної держави.

Ключові слова: Лютнева революція, відозва до поляків, суспільна думка, Тимчасовий уряд, Україна.

Реалізація національних ідей, у яких втілені прагнення народу, найчастіше відбувається у кризові, переломні моменти історії. Революційні події лютого 1917 р. в Російській імперії стали черговим поворотним етапом в долі польського народу. Відозва Тимчасового уряду від 17 березня 1917 р. про надання права польському народу на незалежність і об'єднання усіх польських земель, викликала бурхливу реакцію польських політичних кіл і громадськості, сподівання на реалізацію відновлення польської державності, активізацію польського суспільно-політичного життя.

Вивченням революційних подій 1917 р. в Росії і їх впливу на польське громадсько-політичне життя займались польські, російські й українські історики. Найбільш повно участь поляків в революції 1917 р. досліджено у працях В. Найдус [1], Й. Зелінського [2], А. Манусевича [3]. Активізацію польського суспільно-політичного життя під впливом революції вивчали Я. Калакура [4], Д. Тарасюк [5], М. Потапенко [6] та ін.

Завданням цієї статті є з'ясування публічної реакції польського суспільства на революційну зміну влади і на відозву Тимчасового уряду до поляків від 17 березня 1917 р., виражену політичними лідерами, громадськими активістами, публіцистами в Україні і за її межами та врахування її практичній діяльності.

Крім величезних кривавих втрат і руйнації, Перша світова війна змінила долю польського народу, давши йому надію на реалізацію національного визволення. На початку війни в Росії таким об'єднуючим весь польський народ актом стала відозва верховного головнокомандуючого, великого князя Миколи Миколайовича, яка оголошувала польський народ «вільним у своїй вірі, мові і самоуправлінні». Будучи фактично декларацією, висловленою однією з офіційних, але не перших осіб, відозва давала полякам надію на впровадження автономії для поляків в межах Російської імперії і об'єднання всіх польських земель.

Подальший хід війни, окупація Німеччиною польських земель і проголошення незалежності Королівства Польського змінили ситуацію з вирішення польського питання. Розчарування польського суспільства через невиконання обіцянок російською владою реалізації автономії привело до утвердження думки щодо необхідності незалежності Польщі. Визначальним пунктом стало падіння царату і утвердження нової демократичної влади. Обережно до цієї події поставились представники національного напрямку (народові демократи), які раніше активно підтримували владні російські кола у вирішенні польського питання. Однак, відразу після вітальних заяв демократів вони висловили сподівання, що поляки зможуть скористатися з цих подій.

У популярній польській газеті «Dziennik Kijowski», яка була виразником інтересів національного табору (народових демократів, ендеків) у Києві, в статті головного редактора Е. Пашковського зазначалося, що «поляки стали свідками першого акту фактичної реалізації тих засад, які на початку Великої війни, як гасла, були написані на бойових прапорах, які стирали світові держави» [7, s. 1]. Він порівнював революцію із вулканом, який відкрив свої нетрі. І не всі гасла, які кидалися для свободи народів, були щирими, і не в кожному акті були наміри їх дотримання, сподіваючись, що вулкан можна загасити. Польща, яка в міжнародному кодексі не

мала власної держави, «в казематах ув'язнених народів займала павільйон, який найбільш охороняється». Революція дала сподівання, що проголошений акт буде виконаний [7, s. 1].

Рішучу підтримку визвольному руху в Росії висловили представники демократичного табору. «Dziennik Kijowski» знайомив читачів з позицією поляків у Петрограді й Москві щодо революційних подій. У переддруку матеріалу газети «Echo Polskie» у Москві, яка була виразником поглядів демократичного табору, писалось що «це поворотний і епохальний момент не тільки в долі Росії і Польщі, але і всього світу і він стане, врешті, війною за свободу народів». Розміщено також відозву лідера демократичного напрямку у Москві, голови ради з'їздів А. Ледніцького до земляків, який закликав «зберігати такт гостя по відношенню до доброзичливого господаря, підтримати російський народ доброю волею і бути корисним йому» [8, s.1].

У московському польському виданні «Gazeta Polska», що представляла інтереси національно налаштованих польських кіл акцент робився на тому, що «нинішні події можуть стати вирішальним чинником у перемозі над Німеччиною, а значить і в об'єднанні польських земель». Висловлювалось сподівання, що прийшло розуміння про необхідність існування незалежної Польщі і що на перешкоді більше не буде стояти чорне марення минулого, пов'язане із заданими польському народові кривдами [8, s. 1].

Звістка про події в Росії викликала бурхливу реакцію у Королівстві Польському. Політичні кола відзначили, що переворот в Росії не може залишитись без наслідків для подальшої долі польської політики. Всупереч сум'яттям, які викликала ця подія у владних польських колах, депутат Тимчасової ради стану у Варшаві С. Студніцький виступив з промовою, в якій висловив переконання, що тріумф революції буде нетривалим і тому не можна послаблювати роботу зі створення польської армії, яка б могла вести боротьбу з реакційною Росією [9, s. 1].

Під тиском демократичних елементів і революційних подій, поширення ідей свободи народів і їх права на самовизначення Тимчасовий уряд 17 березня 1917 р. звернувся до польського народу з відозвою, в якій оголошується право польського народу на незалежність, об'єднання усіх польських земель і виконання цього завдання у подальшому ході війни. Напередодні прийняття цього документу проводились зібрання польських політичних сил демократичного напрямку і переговори з метою вироблення спільного плану. Напередодні на засідання Петроградської ради, що мала розглядати питання про втілення в життя ідеї свободи народів, прибула польська делегація, до складу якої увійшли: Рудольф Скубінський (ППС-фракція), Станіслав Будкевич і Стефан Філіпковський (ППС-лівиця), Бернард Мандельбаум і Ян Здоховіч (соціал-демократи), Стефан Міцкевич і Бабяньський (ПКД) з висловленням позиції польської сторони. Після наступних розмов керівника демократичного табору А. Ледніцького з О. Керенським, П. Мілюковим, Кокошкіним була підготовлена і оголошена урядова відозва до поляків, яка була надрукована в російських і польських газетах «Дженнік Петроградський», «Справа польська» та ін. [10]. Польські політичні сили усіх напрямків – національного, демократичного і соціалістичного в усіх найбільших осередках польського життя в Росії відразу відреагували на цей маніфест уряду, який також статусу офіційного документу не мав. Практично всі політичні сили і громадськість сприйняли його позитивно.

У Києві з перших днів березня 1917 р. у Києві утворено Польський виконавчий комітет (далі – ПВК), який об'єднував представників різних політичних напрямків і презентував інтереси польського населення в Україні. Після проголошення відозви до поляків делегація ПВК на чолі з Й. Бартошевичем і головою представництва Центрального громадянського комітету (далі – ЦГК) у Києві М. Коссаковським, відвідали Київську міську раду, як представників Тимчасового уряду в Україні з тим, щоб привітати новий уряд Росії, який видав відозву до поляків [11, s. 2]. Також делегація ПКВ разом з представниками інших польських організацій Національного комітету, Демократичного комітету та представників польської громадськості відвідали голову Ради міністрів кн. Г. Львова й інших міністрів з вираженням почуття вдячності за прийняття акту. Делегацію Польського Виконавчого Комітету на Русі очолював Е. Пашковський [5].

Великого значення акту для поляків надав автор у статті «Наші справи» у газеті «Dziennik Kijowski» під псевдонімом «Stały». Він відзначив, що еволюція російської політичної думки щодо польської справи не могла заспокоїтись на проекті Кокошкіна і на вирішенні цього питання центральними державами. Прокламація Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів щодо свободи польського народу повинна була знайти відгук у Тимчасового уряду і тому 17 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд, що зосередив усю повноту влади видав історичну відозву до поляків, яка закінчувалася словами: «за вашу і нашу свободу».

Автор впевнений, що тріумф слов'янської ідеї має великі шанси для успіху. Однак, він відзначив, що визначний акт має декларативний характер, а не законодавчий, тому його реалізація буде залежати від форми і змісту наступного документу, а також від волі і прагнень польського народу. Визначне значення відозви полягає ще й у тому, вказує автор, що росіяни також визнали міжнародний характер польської справи. «Для того, щоб відозва з'явилася, треба було відбутися

революції – не тільки політичній, по відношенню до свого колишнього устрою, а також революції власної думки і власної душі» [12, s. 1].

Публіцист Л. Радзівський, оцінюючи значення акту російської влади від 17 березня 1917 р. назвав подію розірванням пут, які обмежували національні права, а також права окремих громадян, залежно від їх походження і віри. Він висловив сподівання, що після проголошення відозви голос польського суспільства в Литві і на Русі, що «було приречене на вмирання, буде чути у вільній сім'ї народів» [13, s. 1].

Позитивно охарактеризувала відозву до поляків російська демократична преса. Акт Тимчасового уряду вона порівнює з відозвою Верховного головнокомандуючого. Але, як зазначає «Русское слово», «уряд Миколи II зробив усе, щоб не здійснитися мріям поляків. Російська революція з новою нечуваною силою повинна зміцнити в польського народу віру у майбутню свободу» [13, s. 1].

Газета «Dziennik Kijowski» подала також реакцію німецької влади на маніфест російського уряду до поляків. Його передрук з'явився дещо пізніше, з тією метою, щоб проурядові газети могли дати свій коментар. Це вже був значний прогрес, оскільки відозва Верховного головнокомандуючого Миколи Миколайовича до поляків на початку війни взагалі не згадувалася у німецькій пресі. Скептицизм і критика цього документу полягали у тому, що російський уряд не збирається виконувати лицемірні обіцянки полякам. Закликаючи поляків до боротьби з німцями з метою збудувати міцний мур для слов'янства, «росіяни прагнуть знову взяти поранений край під свою владу і зробити його територією безжальної боротьби» [14, s. 2].

Однак, найбільшу дискусію в польському середовищі викликала резолюція Тимчасової Ради Стану у Варшаві, яку назвали відповіддю на акт Тимчасового уряду від 17 березня 1917 р. «Визнаючи незалежність польської держави російський Тимчасовий уряд визнав, що відновлення Польщі є неминучою історичною необхідністю» [15, s. 1].

Е. Пашковський, у розлогій передовій статті київської польської щоденної газети відзначав, що поляки дісталися вищого щастя – отримали запевнення воскресіння держави з боку центральних держав і вільної Росії. На його думку, «вмер забобон, що Польща тільки присягнувши на вірність до смерті тій чи іншій стороні може існувати. Ми самі можемо тепер розпоряджатися самі собою». Е. Пашковський вважав, що це головний тон резолюції Ради Стану, яка ствердила думку про повну незалежність Польщі, яка повинна мати свою армію, яку не збирається спрямовувати на Росію і хоче мати з нею добрі стосунки. У своїх засадничих положеннях резолюція стала незаперечним виразом волі всього польського народу [16].

Неоднозначне трактування викликало положення резолюції, в якому визнавалось, що Польща не розв'язує питання кордонів і не санкціонує жодних територіальних зречень, що вона прагне миру і злагоди на пограниччі, враховуючи волю місцевого населення.

8 квітня 1917 р. на засіданні ПКВ розглянуто резолюцію Ради Стану у зв'язку зі становищем польського суспільства на Русі. ПКВ прийшов до висновку, що цей документ не суперечить інтересам і становищу поляків в Україні. «Резолюція декларує засадничі бажання налагодження добросусідських відносин з Росією і що у питанні східних кордонів буде прислухатися до голосу зацікавлених народів. Ті негативні коментарі, що вийшли із російського і українсько середовища пов'язані із недостатнім врахуванням умов, в яких вона була написана» [17, s. 1].

Загалом польська преса в Росії позитивно оцінила резолюцію Ради Стану. Газета «Ехо польське» відзначила, що Рада Стану у важких умовах окупації відбудовує польську державність і проводить політику в інтересах більшості польського населення. «Дженнік Петроградський» назвав резолюцію повною протилежністю німецьким коментарям відозви Тимчасового уряду, який вишукував слабкі сторони, з метою виставлення їх у не вигідному світлі. Всупереч загальній схвальній оцінці резолюції виступила московська «Газета польська», яка вважала, що долею Польщі будуть займатися центральні держави [17, s. 1].

Російські видання відзначали, що Німеччина і Австрія намагалися використати Раду Стану як інституцію у боротьбі з Росією і коаліцією і тому її рішення не виражають волю всього польського народу. Вказувалося на те, що нічого не говориться в резолюції про приєднання Шльонська, Познані і Галичини, а натомість розрахунок робиться на північно-західні і південно-західні землі. Газета «Києвлянин» вважала, що резолюція проникнута прохолодою і стриманістю і не може висловлювати волю всього польського народу (ДК, 1917, № 93, с. 2 – примітка автора). Серед російської преси позитивно, і з розумінням до резолюції поставилась газета «Реч», орган конституційно-демократичної партії (кадетів). Як коментар до резолюції зазначалось, що «вона по суті призначена, як відповідь Німеччині і Австрії і є політичною тактикою Ради Стану» [18].

На цьому у своїй статті наголошував Е. Пашковський. Він писав, що декларація Ради Стану мусить рахуватися з реальними внутрішніми чинниками і залізною необхідністю реальної політики в умовах окупації. Стосовно незадоволення цієї резолюцією українців, які побачили в ній

небезпеку проголошення історичних прав Польщі на їх етнічні території, Пашковський пояснював, що Рада Стану не є Установчим сеймом, що вирішує справу спірних кордонів і визначає історичні права на території. Питання кордонів повинно вирішуватись з побажаннями народів, які їх заселяють. У підсумку він зазначив, що «декларацію Ради Стану треба оцінювати з живого подиху її духу, як вираз волі і серця польського народу, як заповідь доброї волі в сторону східного кордону рідної Польщі, а не як загрозу» [18, s. 1].

Львівський професор С. Грабський у своїй доповіді на дискусійному вечорі у Національному клубі у Києві значну увагу приділив поточному моменту і значенню проголошеної відозви Тимчасового уряду. Він відзначив, що акт від 17 березня 1917 р. оголосив незалежність усієї Польщі, а метою війни названо об'єднання усіх польських земель. Актом центральних держав від 5 листопада 1916 р. проголошена самостійність Королівства Польського. Доповідач відзначив, що «це сталося не без участі польського народу, який показав у цій війні свою самостійність. Однак, ми маємо тільки проголошення незалежності, яке не повинно приспати нашу волю, послабити нашу енергію. Ми повинні здобути право представляти Польщу на мирному післявоєнному міжнародному конгресі» [19, s. 2].

Разом з тим, Е. Пашковський відзначав, що без листопадових актів центральних країн від 5 листопада 1916 р. навряд чи міг би відбутися і акт Тимчасового уряду від 17 березня 1917 р. [20, s. 1]

Питання відповіді Ради Стану на декларацію Тимчасового уряду від 17 березня 1917 р. розглянуто на III-му з'їзді польських організацій у Києві. З цього приводу прийнято резолюцію, у якій зазначено, що «ПКВ на Русі стверджує, що резолюція Ради Стану не суперечить становищу польського суспільства на Русі, як з погляду визнання засади самовизначення кожного народу, так і в цілому до польської політики по відношенню до Росії» [21, с. 118]. Також визнано, що Тимчасова Рада Стану у Варшаві здійснює самовіддану працю у важких умовах збройної окупації, спрямовану на відбудову польської державності. Також виражено надію, що скоро всі думки і енергія складуться в єдину для польського народу політику заради найвищої спільної мети і всіх національних прагнень [21, с. 119].

Таким чином, російська буржуазно-демократична революція 1917 р. визнала право народів на власне політичне життя, в результаті чого стала можливою поява відозви Тимчасового уряду до поляків з оголошенням незалежності польської держави. Незважаючи на боротьбу національного, демократичного і соціалістичного напрямків у польському суспільному русі оцінка подій російської революції, її демократичних сил і відозви до поляків була позитивною. Польський виконавчий комітет на Русі, що об'єднував представників різних політичних напрямків у березні 1917 р. направив делегації своїх представників до керівників Тимчасового уряду у Петрограді та у Київську міську раду для вираження вітання з приводу демократичних змін у Росії.

Початково обережною щодо революційних подій була позиція національних сил, представлених партією народових демократів і швидкою та рішучою – представників демократичного і соціалістичного спрямувань. Одноставно і схвально сприйняло польське суспільство відозву Тимчасового уряду про визнання права польського народу на незалежність і його об'єднання в межах однієї держави з виходом до моря. Реакцією на акт 17 березня 1917 р. з боку польського суспільства Королівства Польського була резолюція Тимчасової Ради Стану, що викликала неоднозначну реакцію російських і українських політичних сил, що побачили в ній певні загрози. Однак, польське суспільство трактувало її загалом позитивно. Ареною, на якій кристалізувалася польська суспільно-політична думка, була преса, де подавалися перебіг подій, позиція і шляхи вирішення гострих питань життя, представлені лідерами політичних сил, громадськості і публіцистами.

Список використаних джерел

1. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. Warszawa, 1967: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1967. 379 s. 2. Zieliński Henryk. Opinia publiczna w Polsce a rewolucje rosyjskie 1917 r. // Z badań nad wpływem i znaczenie rewolucji rosyjskich 1917 roku dla ziem polskich / Pod redakcją Henryka Zielińskiego. Wrocław, 1968. S. 7–30 3. Manusiewicz, Aleksandr. Polacy w Rewolucji Październikowej (luty – październik 1917 r.). Warszawa, KIW, 1967. 422 s. 4. Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ: Знання України, 2007. 508 с. 5. Тарасюк Д. Отношение поляков, проживающих в России к февральской революции 1917 г. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43679/1/978-5-7996-1955-8_2016_29.pdf. (дата звернення: 31.08.2017).
6. Потапенко М. Польські політичні сили Наддніпрянської України у добу Центральної ради // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. С. 127–136. 7. Paszkowki E. Tajemnica wulkanu // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 64. S. 1. 8. Odezwa Prezesa Rady Zjazdow // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 65. S. 1. 9. Notatki polityczne // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 77. S. 1. 10. Achmatowicz A. Akty rosyjskie z marca 1917, dotyczące Polski. URL: http://rcin.org.pl/Content/46179/WA303_58633_A453-SzDZ-R-22_Achmatowicz.pdf. (дата звернення: 31.08.2017).
11. Delegacja polska // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 77. S. 2. 12. Stały. Nasze sprawy // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 81. S. 1. 13. Radziewski L. Gdy spadły pięta // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917.

Nr. 80. S. 1. 14. Głosy niemieckie o akcie w sprawie polskiej // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 84. S. 2. 15. Об устройстве Польши // Трудовая Волянь. Житомир. 1917. 5 апреля. С. 3. 16. Paszkowski E. Rezolucja Rady Stanu // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 91. S. 1. 17. Dokoła rezolucji // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 93. S. 1. 18. Paszkowki E. Błędne komentarze // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 94. S. 1. 19. Z Klubu Narodowego // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 95. S. 2. 20. Paszkowki E. Zmiany w kraju // Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 119. S. 2. 21. III Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24.06 1917 r. Winnica, Druk. Polska, 1917. 118 s.

References

1. Najdus W. Polacy w rewolucji 1917 r. Warszawa, 1967: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1967. 379 s. 2. Zieliński Henryk. Opinia publiczna w Polsce a rewolucje rosyjskie 1917 r. Z badań nad wpływem i znaczenie rewolucji posyjskich 1917 roku dla ziem polskich / Pod redakcją Henryka Zielińskiego. Wrocław, 1968. S. 7–30 3. Manusiewicz, Aleksandr. Polacy w Rewolucji Październikowej (luty – październik 1917 r.). Warszawa, KIW, 1967. 422 s. 4. Kalakura O. Polyaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemlyakh Ukrayiny u XX st. [Poles in ethnopolitical processes on the lands of Ukraine in the twentieth century.]. Kyiv: Znannya Ukrayiny, 2007. 508 s. 5. Tarasjuk D. Otnoshenie poljakov, prozhivajushhiih v Rossii k fevral'skoj revoljucii 1917 g. [The attitude of the Poles who live in Russia to the February revolution of 1917]. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/43679/1/978-5-7996-1955-8_2016_29.pdf. (Data zakhodu: 31.08.2017). 6. Potapenko M. Pol's'ki politychni syly Naddnipyrians'koyi Ukrayiny u dobu Tsentral'noyi rady [Polish political forces of the Dnieper Ukraine in the days of the Central Rada]. Literatura ta kul'tura Polissya. Seriya: Istorychni nauky. S. 127–136. 7. Paszkowki E. Tajemnica wulkanu. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 64. S. 1. 8. Odezwa Prezesa Rady Zjazdow. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 65. S. 1. 9. Notatki polityczne. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 77. S. 1. 10. Achmatowicz A. Akty rosyjskie z marca 1917, dotyczące Polski. URL: http://rcin.org.pl/Content/46179/WA303_58633_A453-SzDZ-R-22_Achmatowicz.pdf. Data zakhodu: 31.08.2017. 11. Delegacja polska. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 77. S. 2. 12. Stały. Nasze sprawy. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 81. S. 1. 13. Radziewski L. Gdy spadły pięta. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 80. S. 1. 14. Głosy niemieckie o akcie w sprawie polskiej. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 84. S. 2. 15. Ob ustroystve Pol'shi [On the Structure of Poland]. Trudovaya Volyn'. Zhytomir. 1917. 5 aprelya. S. 3. 16. Paszkowski E. Rezolucja Rady Stanu. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 91. S. 1. 17. Dokoła rezolucji. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 93. S. 1. 18. Paszkowki E. Błędne komentarze. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 94. S. 1. 19. Z Klubu Narodowego. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 95. S. 2. 20. Paszkowki E. Zmiany w kraju. Dziennik Kijowski. Kijów. 1917. Nr. 119. S. 2. 21. III Zjazd polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24.06 1917 r. Winnica, Druk. Polska, 1917. 118 s.

Olga Bilobrovets

THE APPEAL OF THE PROVISIONAL GOVERNMENT TO THE POLES IN POLISH PUBLIC OPINION

The article investigates the public reaction of Polish society in Ukraine and abroad to the events of the Russian bourgeois-democratic revolution of 1917 and the appeal of the Provisional Government to the Poles to ensure the rights of the Polish people to the independence and unification of all lands with access to the sea. At the meetings, in the press, Polish political and public figures, publicists represented the main directions of public opinion: national, democratic and socialist. Despite the inter-party struggle, the Polish political forces supported the Russian democratic forces, the change of power and positively accepted the appeal to the Polish people. All of them hoped for the realization of the national aspirations of an independent and united state.

Key words: february revolution, the appeal to the Polish people, public opinion, Provisional Government, Ukraine.

УДК 94(477.81/.82):94(437)

Юрій Войчун

ЧЕСЬКА ГРОМАДА ВОЛИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

Стаття присвячена проблемі діяльності чеської громади на території Волинської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Автором висвітлено основні віхи життя волинських чехів та їх роль в процесах, що відбувалися у краї в зазначений період.

Значну увагу приділено розгляду питання регулювання поселення чехів на території Волинської губернії. Проаналізовано положення основних законодавчих актів стосовно чехів та їх вплив на зміну динаміки міграції колоністів на територію регіону. Простежено еволюцію політичного курсу російського уряду від протекціоністських заходів щодо волинських чехів – до обмеження кількості іноземців на території регіону і фактично зрівняння їх із місцевим населенням.

Особливу увагу автором приділено питанням суспільно-політичного життя чеської громади Волині на початку XX ст., Першій світовій війні та Української національної революції 1917–1921 рр. У ході дослідження використано загальні принципи наукового пізнання: системності, об'єктивності, історизму, узагальнення отриманих даних.

Ключові слова: чехи-колоністи, міграція, державна політика, русифікація, добровольчі формування, політичні свободи.

Початок XX ст. став періодом важливих змін як суспільно-політичних, так і соціально-економічних та культурних, спричинених російським самодержавством, Першою світовою війною та масовою міграцією іноземців на територію Правобережної України. Саме напередодні революційних подій 1917 р. відбулися кількісні та якісні зміни серед національних меншин Правобережжя, зокрема і волинських чехів.

Метою статті є характеристика соціально-економічного та суспільно-політичного життя і культурно-освітнього розвитку чеської громади Волині напередодні та в роки Української революції.

Питання діяльності чеської громади цікавили вчених різних періодів. Цінним джерелом революційної доби є праця М. Каржанського, у якій він висвітлює життя чехів і словаків Російської імперії, значна частина яких проживала на території Волинської губернії. Основну увагу автор приділяє питанням розселення, їх соціального та освітнього життя [1].

На сьогоднішній день в науковий обіг введено значну кількість архівних документів, краєзнавчих нарисів, монографій та статей, опрацювання яких дає можливість розкрити роль чеської общини в розвитку Волинської губернії.

Суттєвий внесок в цю справу зробив І. Гофман, член товариства чехів Волині, у нарисі «Чехи на Волині. Основні відомості». Автор подав короткий аналіз причин чеського переселення на територію Волинської губернії, розкрив економічне становище чехів, рівень освіти, питання віросповідання, культури, громадського життя [12].

Історію чеської еміграції на Волинь, її соціально-економічні, суспільно-політичні, культурно-освітні та релігійні аспекти, висвітлив історик з університету імені Т. Масарика (м. Брно), Я. Вацулик у дослідженні «Історія волинських чехів» [9].

Пожвавлення красназвочної роботи, обговорення її проблем на Міжнародних, Всеукраїнських та регіональних конференціях засвідчило необхідність ґрунтовного дослідження проблеми нацменшин в Україні, зокрема і чеської]. Аналіз джерел засвідчує, що перші чеські поселенці з'явилися на території Правобережжя ще в середині XIX ст., коли 17 сімей з Богемії переїхали з Царства польського на територію Дубенського повіту Волинської губернії.

У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст., згідно із розпорядженням волинського губернатора, на території регіону створено чотири окремі чеські волості – Глинську, Дубенську, Купичівську та Луцьку [2, с. 228].

Еміграція чехів в Україну була складовою частиною міжнародної робітничої міграції, яка була характерною для того періоду. В Російській імперії, складовою частиною якої на той час була Волинська губернія, передумовами, які сприяли чеській міграції стали: потреба в робочій силі для сільського господарства та промисловості, що інтенсивно розвивалися [3, с. 30].

Згідно із даними київського, подільського та волинського генерал-губернатора, графа О. Ігнат'єва у 1893 р. на території Волині проживало 24064 особи чеської національності [4]. Від часу проведення Першого всеросійського перепису населення 1897 р. – до Першої світової війни чисельність чехів збільшилась до 44433 осіб, в тому числі близько 8 тис. чехів, підданих Австро-Угорщини [5, с. 45].

Зі зростанням кількості чехів-колоністів зростала й кількість землі, що нею вони володіли. Наприклад, станом на 1869 р. чехи володіли 8093 десятинами землі, у 1872 р. – 17,5 тис. десятин землі, у 1883 р. – 34510 десятин землі [6, с. 76].

На початковому етапі колонізації більшість чехів оселилися в центральній та південній частинах губернії – на території Дубенського, Острозького та Рівненського повітів. З середини 70-х рр. XIX ст. чеські господарства з'являються в Луцькому, Володимир-Волинському, Новоград-Волинському, Житомирському та Овруцькому повітах.

13 травня 1870 р. при Міністерстві внутрішніх справ створено особливу комісію з питань переселення чехів до Південно-Західного краю. В результаті її діяльності прийнято рішення, що переселення чехів є вигідним, як в економічній, так і в політичній сферах. У червні 1870 р. імператор Олександр II затвердив постанову комітету міністрів «О водворении чехов на Волыни». Даним документом підтверджувалися пільги та привілеї для чехів, була спрощена процедура прийняття громадянства, чехи звільнялись від військової повинності, також гарантувалось звільнення від податків, строком на 5 років [7, с. 213].

Розчарування царських чиновників у політичній користі чеської колонізації зумовило згортання протекціоністських заходів та пільгового правового режиму для чехів, жорсткішої релігійної політики з середини 70-х рр. XIX ст. З 1874 р. чехи змушені були йти на службу в армію відповідно до нового статуту про військову повинність. Погіршення законодавчого клімату мало наслідком спад переселенського руху чехів в регіон. Якщо в 1871 р. на Волинь переселились 646 сімей чеських колоністів, у 1874 р. – 590 сімей, то вже у 1875 р. в губернію прибуло 260 чеських сімей. В 1876–1878 рр. на територію Волині переселилось всього 150 сімей [18, с. 161].

У вересні 1885 р. імператор Олександр III (1881–1894 рр.) затвердив особливу комісію для розробки заходів щодо припинення напливу іноземних переселенців у західні прикордонні губернії імперії, яку очолив заступник міністра внутрішніх справ сенатор В. Плеве. В результаті діяльності комісії, 14 березня 1887 р. прийнято «Правила відносно набуття іноземцями у власність або у тимчасове володіння нерухомого майна у деяких губерніях західної смуги Росії». Ці правила забороняли у губерніях Царства Польського, Північно-Західного та Південно-Західного краю іноземним підданам набувати будь-якими способами, поза портовими та міськими поселеннями права власності, оренди і користування нерухомим майном [19, с. 578–581].

15 червня 1888 р. набули чинності «Правила про влаштування побуту іноземних поселенців, що не прийняли російського підданства, які влаштувались в губерніях Київській, Подільській та Волинській». У відповідності із документом, ті іноземні поселенці, котрі не прийняли російського підданства, були зобов'язані виконувати всі повинності на аналогічних умовах, що й місцеві селяни, приписані до волостей, але не мали права брати участь у волосних сходах. Всі іноземні поселенці підлягали чіткому поліцейському нагляду. Німецьким та чеським колоністам заборонялось переселятись з однієї колонії в інші [20, арк. 80–83]. Фактично дані правила поклали кінець привілейованому становищу німців та чехів на території Волинської губернії, зобов'язали їх виконувати повинності та сплачувати державні податки на рівні з місцевим українським населенням.

У рамках обмежувальної політики щодо чеських та німецьких колоністів, 14 березня 1892 р. в Гатчині імператор Олександр III підписав указ Сенату «Про встановлення тимчасових правил відносно оселення у Волинській губернії осіб неросійського походження», у якому зазначалося: «... внаслідок особливого положення Волинської губернії ми визнали за необхідне в розвиток і доповнення законів 1884 р. і 1887 р. видачу тимчасових правил щодо поселення у Волинській губернії осіб неросійського походження». Відповідно до даного документу передбачались наступні заходи: заборона усім іноземним вихідцям і тим, які не прийняли російського підданства оселятись в межах Волинської губернії поза міськими поселеннями; заборона набуття нерухомого майна в будь-який спосіб, окрім спадкування за законом; збереження за тими особами, які не день оприлюднення указу поселилися в губернії, права володіння і користування орендованим майном; збереження за особами, які сповідують православну віру, права на придбання у власність і використання нерухомого майна поза міських поселень; Волинському губернатору надано право висилати іноземців в адміністративному порядку» [21, арк. 249].

Зі зміною законодавчого курсу Російської імперії щодо переселення чехів, державні чиновники розпочали широку кампанію з його обмеження. Для досягнення скорочення міграційного потоку, чехам, окрім тих, хто прийняв православну віру, заборонено купувати землю у власність. Таким чином, колоністи, які орендували земельні ділянки, були поставлені перед вибором або прийняти нову віру, або покинути вже обжиті місця. Різка зміна політики щодо чеських мігрантів мала наслідком перетворення в кінці XIX ст. Волинської губернії з регіону в який переселялися, на регіон, з якого виселялися.

З початку століття і до 1917 р. на Волинь переселилося понад 2 тис. чеських сімей. Загалом до початку революційних подій в межах Російської імперії проживало близько 50 тис. чехів. Якщо

Волинь була місцем концентрації сільського чеського населення і центром їх економічного життя, то центром політичного і культурного життя чехів став Київ, де на початку ХХ ст. мешкало кілька тисяч чехів [2, с. 231].

Суспільно-політичне життя чехів-колоністів на початку ХХ ст. було досить активним. Чеський громадсько-політичний рух ґрунтувався на лібералізації політики уряду та посиленні слов'янофільських впливів. Важливим чинником чехословацько-українських відносин було те, що Україна в роки Першої світової війни відіграла важливу роль в чехословацькому національно-визвольному русі.

У 1911 р. російський уряд дозволив створити в Київській, Подільській та Волинській губерніях губернські та повітові земства. На виборах 22 червня 1911 р. до волинського губернського земства чехи підтримали так званий «земський блок», який об'єднав ліберальні політичні групи. Зокрема, волинський чех В. Вондрак виставив свою кандидатуру від поміщицької курії. Його обрано членом волинського губернського земства і головою комітету з питань освіти. У губернському земстві він займав критичну позицію відносно царського уряду і відстоював інтереси чехів, що мешкали на території Волинської губернії [9, с. 141–142].

Напередодні Української революції культурно-освітній розвиток та релігійне життя чехів на території Волині було головним чинником збереження їх національної ідентичності. Прагнучи використати чехів-колоністів для протидії польсько-католицьким впливам в краї, російський уряд гарантував їм низку привілеїв, зокрема і право сповідувати гуситську віру. Сформовано три чесько-гуситські парафії – Глинську, Дубенську та Острозьку. Однак, коли стало зрозуміло, що сподівання уряду не виправдаються розпочато кампанію з масового приєднання чехів до православ'я [10, с. 35].

Після революції 1905–1907 рр. на Правобережжі активізувалася видавнича справа серед чеського населення. Зокрема, у Києві виходили газети «Ruský Čech» (головний редактор – волинський чех В. Вондрак) та «Čechoslovan» (редактори Б. Швіговський та В. Хорват). У роки Першої світової війни ці періодичні видання стали платформою, на якій активно пропагувалися заклики до визволення Чехії і Словаччини з-під влади Австро-Угорщини. У редакціях цих видань працювали як київські, так і волинські чехи. Одним із завдань їх роботи було об'єднання представників чеської національності, які проживали на території Південно-Західного краю [11, с. 71].

На початку Першої світової війни російським урядом дозволено створення чеської дружини. Частина формувалася в Києві із числа чехів-добровольців. Волинські чехи взяли чи не найактивнішу участь в початковому організаційному етапі. Значним був і їх фінансовий внесок в організацію анти австрійського опору від заможних чехів. Окрім того, від 10 квітня 1916 р. чехи запровадили національний податок, збирання якого на Волині добре організовували [12, с. 18].

Початок революційних подій у лютому 1917 р. та відречення від престолу імператора Миколи II поклали початок низці спроб реформування державного устрою. Саме відтоді почала формуватися національна політика Української держави. Перед її розробниками стояло складне завдання – втілити ідеї федералізму на практиці та виробити чітку етнонаціональну політику.

Після створення Української Центральної Ради (далі – УЦР) М. Грушевський запропонував визнати «всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолерантності супроти інших народностей національним злочином і виступити проти них з усією рішучістю» [13, с. 75]. Для надання Центральній Раді характеру справжнього представництва всього народу 6–8 квітня 1917 р. скликано Всеукраїнський національний конгрес. У резолюції, прийнятій на конгресі відзначалося, що єдиною відповідною формою державного устрою вважається федеративна і демократична республіка Російська, а одним з головних принципів української автономії є повне забезпечення прав національних меншин. В підсумкових документах проголошувалось, що «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі» [14, с. 54].

6 квітня 1917 р. у Києві скликано з'їзд чехів та словаків. На з'їзді ухвалено резолюцію, за якою Чесько-словацька рада на чолі з Т. Масариком, визнавалася найвищим політичним органом чехословацького народу. 30 липня 1917 р. до складу УЦР увійшли представники національних меншин, зокрема: 50 осіб від єврейської громади, 20 – від польської, 4 від молдавської, по 3 від татарської та німецької, по одному представнику від чехів, греків і болгар [15, с. 10].

Загалом, національна політика УЦР характеризувалася гіпертрофією етнічних чинників. Майже усі політичні партії, що входили до її складу, для мобілізації населення використовували національні гасла. Однак, нацменшини перебували у нерівних умовах. Якщо для поляків, євреїв чи росіян були створені національні міністерства, їх гарантувалися широкі культурно-освітні права, то інші, менш чисельні, етнічні спільноти (чехи, німці тощо) цього права були позбавлені. Окрім того, залишалось неврегульованим питання механізму взаємодії місцевої адміністрації Української Народної Республіки і органів національного самоврядування.

З перших днів встановлення Гетьманату, П. Скоропадський засвідчив, що він відкидає принципи будівництва держави на етнічних засадах. Програмні документи «Грамота до всього українського народу» та «Закон про тимчасовий державний устрій України» фактично скасовували концепції національно-персональної автономії [16, с. 88].

За часів П. Скоропадського політична активність національних меншин на Волині дещо знизилася. Новою епохою їх розвитку став прихід до влади Директорії. Взавши владу в свої руки, Директорія прийняла постанову про відновлення закону про національно-персональну автономію. У документі підкреслювалося, що до відновлення міністерств при Директорії буде засновано відділ у справах національних меншин. У лютому-березні 1918 р. частина українських чехів виїхала з частинами чехословацького легіону, які відступали на схід Росії, до Владивостока і далі до Франції [17, с. 329].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. на території України сформувалася значна чеська община. Найчисельнішою вона була у Волинській губернії. Колоністи змогли достатньо швидко адаптуватися до нових умов і стали частиною українського суспільства. Проживаючи в іншомовному оточенні, чехи позиціонували себе як особливу етнічну спільноту, прагнучи зберегти свою мову, культуру і традиції. На початку XX ст. умови для національно-культурного розвитку чехів стали більш сприятливими. На Волині та в інших регіонах діяли чеські культурно-освітні, благодійні та фізкультурні товариства, видавалися газети «Ruský Čech» та «Čechoslovan». У роки Першої світової війни та Української революції чехи не стояли осторонь цих подій, а взяли в них активну участь. За Ризьким мирним договором 1921 р. територія Волині була розділена між двома державами – Другою Річчю Посполитою та радянською Україною (понад 70 % чехів, які мешкали на цій території, опинилося під владою Польщі).

Список використаних джерел

1. Каржанский (Качанов) Н. Чехо-словаки в России: по неизведанным официальным документам. М.: Змей, 1918. 138 с.
2. Поліщук Ю. Переселення чехів на правобережну Україну у другій половині XIX – на початку XX ст.: політико-правовий аспект // Українознавчі студії: науково-теоретичний журнал Інституту українознавства при Прикарпатському у-ті ім. В. Стефаника. 2002/2003. № 4–5. С. 225–232.
3. Пилипенко О. Іноземна трудова імміграція в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. // Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Економіка». 2013. Вип. 1. С. 22–41.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 618. Спр. 261.
5. Ковба Ж. Господарство чеських поселенців на Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. // Українське слов'янознавство. Вип. 6. Львів, 1972. 124 с.
6. Цецик Я. Земельні відносини на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чорноморський літопис. 2011. № 3. С. 75–78.
7. Шмид О. Чеська колонізація Волині у 60–70-х рр. XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. 2009. Вип. 15. С. 212–218.
8. Войчун Ю. Законодавче регулювання чеського поселення на Волині в другій половині XIX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Наукові записки РДГУ. 2015. Вип. 26. С. 215–217.
9. Вацулик Я. Председатель Союза чехословацких обществ на Руси д-р Вацлав Вондрак (1916–1917 гг.) // Nová rusistika. 2014. № 1. С. 139–150.
10. Войчун Ю. Організація релігійного життя чеських поселенців на Волині в другій половині XIX ст. // Молодий вчений. 2015. № 8(23). С. 34–37.
11. Погуляев О. Національні меншини Правобережної України напередодні Української революції // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». 2016. Вип. 25. С. 65–72.
12. Гофман І. Чехи на Волині: Основні відомості. Прага, 1998. 32 с.
13. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.: Знання, 1991. 240 с.
14. Українська Центральна Рада: документи і матеріали. У двох томах. К.: Наукова думка, 1996. Т.1. 587 с.
15. Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. К.: Філософська і соціальна думка, 1992. 272 с.
16. Нестеренко В. Національна політика Української держави // Вісник КНЛУ. Серія «Історія, економіка, філософія». 2012. Вип. 17. С. 87–93.
17. Віднянський С. Чехи в Україні // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 4 / Відп. ред. М.М. Варварцев. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. 357 с.
18. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае. К., 1882. 180 с.
19. Летопись текущих событий. Именной Высочайший указ Правительствующего Сената // Вольнские епархиальные ведомости. 1887. №17. С. 578–581.
20. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 617. Спр. 114.
21. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 52. Спр. 439. Ч. II. Арк. 249.

References

1. Karzhanskij (Kachanov) N. Cheho-slovaki v Rossii: po neizvedannym oficial'nyh dokumentam [Czechoslovaks in Russia: according to uncharted official documents]. M.: Zmej, 1918. 138 p.
2. Polishchuk Yu. Pereselennia chekhiv na pravoberezhnu Ukrainu u druii polovyni XIX – na pochatku XX st.: polityko-pravovyi aspekt [Relocation of the Czechs to the right-bank Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries: the political and legal aspect]. Ukrainoznavchi studii: naukovy-teoretychnyi zhurnal Instytutu ukrainoznavstva pry Prykarpatskomu u-ti im. V. Stefanyka. 2002/2003. №4–5. S. 225–232.
3. Pylypenko O. Inozemna trudova immihratsiia v Ukraini u druii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Foreign labor immigration in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia. Serii «Ekonomika». 2013. Vol. 1. P. 22–41.
4. Tsentral'nyy Derzhavnyy Istorychnyy Arkhiv Ukrayiny (dali – TSDIAK Ukrayiny), f. 442, op. 618, spr.

261. 5. Kovba Zh. *Hospodarstvo ches'kykh poselentsiv na Volyni v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st.* [The farm of Czech settlers in Volhynia in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. *Ukrayins'ke slov'yanoznavstvo*. Vol. 6. L'viv, 1972. 124 p. 6. Tsetsyk YA. *Zemel'ni vidnosyny na Volyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* [Land relations in Volhynia in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Chornomors'kyy litopys*. 2011. №3. P. 75–78. 7. Shmyd O. *Ches'ka kolonizatsiya Volyni u 60–70-kh rr. XIX st.* [The Czech colonization of Volyn in the 1960's and 70's of the nineteenth century]. *Aktual'ni problemy vitchyznyanoi i vsesvitn'oyi istoriyi*. Naukovi zapysky RDHU. 2009. Vol. 15. P. 212–218. 8. Voychun Yu. *Zakonodavche rehulyuvannya ches'koho poseleynna na Volyni v druhiy polovyni XIX st.* [Legislative regulation of the Czech settlement in Volhynia in the second half of the nineteenth century]. *Aktul'ni problemy vitchyznyanoi i vsesvitn'oyi istoriyi*. Naukovi zapysky RDHU. 2015. Vol. 26. P. 215–217. 9. Vatsulik Ya. *Predsedatel' Soyuzu chekhoslovatskikh obshchestv na Rusi d-r Vatslav Vondrak (1916–1917 gg.)* [Chairman of the Union of Czechoslovak Societies in Russia, Dr. Václav Vondrak (1916–1917)]. *Nová rusistika*. 2014. №1. P. 139–150. 10. Voychun Yu. *Orhanizatsiya relihiynoho zhyttya ches'kykh poselentsiv na Volyni v druhiy polovyni XIX st.* [Organization of the religious life of Czech settlers in Volhynia in the second half of the nineteenth century]. *Molodyy vchenyy*. 2015. № 8(23). P. 34–37. 11. Pohulyayev O. *Natsional'ni menshyny Pravoberezhnoyi Ukrayiny naperedodni Ukrayins'koyi revolyutsiyi* [National minorities of the Right-bank Ukraine on the eve of the Ukrainian revolution]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya»*. Seriya «Istorychni nauky». 2016. Vol. 25. P. 65–72. 12. Hofman Yi. *Chekhy na Volyni: Osnovni vidomosti* [Czechs on Wolyn: basic information]. Praha, 1998. 32 p. 13. Hrushevs'kyy M. *Khto taki ukrayintsi i choho vony khochut'* [Who are Ukrainians and what they want]. K.: Znannya, 1991. 240 p. 14. *Ukrayins'ka Tsentral'na Rada: dokumenty i materialy. U dvokh tomakh*. K.: Naukova dumka, 1996. T.1. 587 p. 15. *Konstytutsiyini akty Ukrayiny, 1917–1920. Nevidomi konstytutsiyi Ukrayiny*. K.: Filosofs'ka i sotsial'na dumka, 1992. 272 p. 16. Nesterenko V. *Natsional'na polityka Ukrayins'koyi derzhavy* [National policy of the Ukrainian state]. *Visnyk KNLU*. Seriya «Istoriya, ekonomika, filosofiya». 2012. Vol. 17. P. 87–93. 17. *Vidnyans'kyy S. Chekhy v Ukrayini* [Czechs in Ukraine]. *Ukrayina v mizhnarodnykh vidnosynakh*. Entsyklopedychnyy slovnyk-dovidnyk. Vypusk 4 / Vidp. Red.. M.M. Varvartsev. K.: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2013. 357 p. 18. Rudchenko Y. *Zapyska o zemlevladyeny v Yuho-Zapadnom krae* [A note on land ownership in the Southwest Territory]. K., 1882. 180 p. 19. *Letopis' tekushchikh sobyttyi. Imennoy Vysochayshiy ukaz Pravitel'stvuyushchego Senata*. *Volynskiye yeparkhial'nyye vedomosti*. 1887. №17. S. 578–581. 20. *TSDIAK Ukrayiny*, f.442, op. 617, spr. 114. 21. *TSDIAK Ukrayiny*, f. 442, op. 52, spr. 439. Ch. II. *Kantselyariya Kiyevskogo, Podol'skogo i Volynskogo general-gubernatora*. *Opereselenii v Yugo-Zapadnyye gubernii postoyannykh zhiteliv gosudarstva pol's'kogo i inostrantsev-katolikov pol's'kogo proiskhozhdeniya*, ark. 249.

Yuriy Voichun

THE CZECH COMMUNITY OF VOLYN ON THE EVE AND DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

The article is devoted to the problem of the activity of the Czech community on the territory of the Volyn province in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The author highlights the main milestones of the life of the Volyn Chekhs and their role in the processes that took place in the province during the specified period. Considerable attention is paid to the issue of regulating the settlement of the Czechs in the Volyn province. The article analyzes the provisions of the main legislative acts concerning the Czechs and their influence on the dynamics of migration of colonists into the territory of the region. The evolution of the policy of the Russian government from the protectionist measures against the Volyn Czechs has been traced to limiting the number of foreigners in the region and actually equalizing them with the local population.

In order to achieve a reduction in the flow of migration, the Czechs, besides those who accepted the Orthodox faith, were forbidden to buy land in their property. Thus, the colonists who rented land were put to the choice either to accept a new faith or to leave already occupied places. The sharp change in policy regarding Czech migrants was due to the transformation at the end of the nineteenth century. Volyn province from the region in which they moved, to the region from which they were evicted.

The author pays particular attention to the issues of the socio-political life of the Czech community of Volhynia during the period of the beginning of the 20th century, the First World War and the Ukrainian national revolution of 1917–1921.

At the beginning of the twentieth century. the conditions for the national and cultural development of the Czechs have become more favorable. In the Volhynia and other regions, there were Czech cultural and educational, charitable and sports associations, the Ruský Čech and Českoslovan newspapers were published.

The study used general principles of scientific knowledge: systemicity, objectivity, historicism, generalization of the obtained data.

Key words: Czech colonists, migration, state policy, Russification, voluntary formation, political freedom.

УДК 94 (476) «1918/1921»**Геннадій Дедурін****УКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМОК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ БНР (1918–1921 РР.)**

Завершення Першої світової війни, революції у Росії та країнах Європи відчутно активізували процеси націотворення серед молодих народів Європи, зокрема білорусів і українців. Великі держави не надто прихильно ставилися до їх державницьких устремлінь, що робило вкрай важливим налагодженнями взаємодії між цими народами. Українці децю раніше спромоглися створити власну республіку та оголосити її незалежність. Крім того, УНР були визнана низкою країн, зокрема Німеччиною. Це робило позиції українців у взаємовідносинах з білорусами більш виграними. Починаючи з квітня 1918 р., БНР кілька разів надсилали свої делегації до Києва, головною метою яких було офіційне визнання Білоруської республіки з боку України та встановлення між ними справедливих кордонів. Проте, слабка підготовленість до переговорів білоруських делегатів, часта зміна політичних режимів в Україні та загальна несприятлива для обох молодих республік міжнародна ситуація, не дозволила досягти значних результатів, які б вплинули на подальшу їх долю.

Ключові слова: Білоруська Народна Республіка, Українська Народна Республіка, дипломатія, кордони, федерація.

На завершальній стадії Першої світової війни відбулася активізація національних рухів ряду народів Центрально-Східної Європи, які прагнули до набуття власної державності, що здавалося можливим за нових політичних обставин. Так, незалежність отримали Литва, Латвія, Естонія, відновлено польську державність. Однак не завжди ці прагнення знаходили підтримку у провідних європейських держав. Зокрема, позиція як країн Антанти, так і Четверного союзу виключала визнання самостійності Білоруської Народної Республіки (далі – БНР), проголошеної в березні 1918 року. Білоруське питання переважно розглядалося лише у контексті польсько-російських відносин, а саме БНР сприймалася великими державами виключно у ролі об'єкту їх зовнішньополітичних комбінацій.

За таких обставин лідери БНР мали бути зацікавлені у налагодженні конструктивних відносин з найближчими сусідами з подібною історичною долею та культурою, які, так само боролися за визнання власної державності на міжнародній арені. Діячів Української Народної Республіки (далі – УНР) та БНР єднала соціалістична риторика, подібність політичних принципів, схожі шляхи розвитку національних рухів. Більш того, слід враховувати той факт, що на прийняття доленосної III Уставної грамоти БНР, яка проголошувала незалежність республіки, безпосередньо вплинули процеси, що паралельно відбувалися в Україні, а саме проголошення у січні 1918 року IV Універсалу. Отже, саме досвід білорусько-українських відносин під час боротьби обох народів за здобуття власної державності є беззаперечно актуальним.

Звертаючись до історіографії питання, слід зазначити, що українсько-білоруські відносини часів революції, привертати значно менше уваги істориків, ніж українсько-польські або білорусько-польські чи білорусько-литовські стосунки. Окремі аспекти цієї проблеми з українського боку досліджували В. Мартиненко, В. Матвієнко [1–4], а з білоруського – М. Касцюк, В. Лебедзева, Н. Мезга, Т. Павлова [5–8]. Проте комплексного дослідження українського вектору зовнішньої політики БНР до сьогодні бракує.

Метою автора є прослідкувати основні етапи розвитку білорусько-українських відносин у 1917–1921 рр. та встановити специфіку впливу різних національно-державних форм України і Білорусі на характер їх взаємовідносин. Це дозволить відповісти на питання, чи повністю тогочасні політики використали їх потенціал, а якщо ні, то що ж стало цьому на заваді.

Наприкінці 1917 року, комісар юстиції і внутрішніх справ Великої білоруської ради Я. Варонко звертався до виконкому Української Центральної Ради (далі – УЦР) з проханням надати йому можливість ознайомитися з її діяльністю в період з березня – грудень 1917 р. Хоча сумнівним виглядає твердження білоруського автора М. Касцюка, що зазначений період «демократичні сили України використали у повній мірі, ефективно та результативно» [5, с. 115]. Все ж, отримана тоді інформація відіграла не останню роль під час підготовки рішень II-го Всебілоруського з'їзду.

Вже через декілька днів після проголошення незалежності БНР, у Одесі виникає комітет з національних білоруських справ, який мав згуртувати навколо себе білоруську діаспору, насамперед білорусів-солдатів Румунського та Південно-Західного фронтів, які розглядалися у якості майбутньої основи національних збройних сил і біженців із Західної Білорусі, які залишили рідні домівки у 1915 р., не бажаючи залишатися під німецькою окупацією.

Крім того, на той час на території УНР вже існували «Білоруське бюро товарного обміну», «Товариство білорусько-українського зближення», «Білоруський комітет допомоги жертвам війни» [9, с. 108].

У квітні 1918 р. до Києва вирушила дипломатична місія від білоруського уряду в складі членів Ради БНР А. Цвікевіча, С. Рак-Михайловського та М. Тремповича. У Києві до делегації долучилися голова місцевої білоруської народної організації «Зорка» І. Красковський та, у якості консультантів – старшина білоруської організації на території України – І. Курілович і професор М. Довнар-Запольський [6, с. 99]. Присутність знаного історика надала чимало додаткових аргументів білорусам, які намагалися послідовно дотримуватися принципу самовизначення і державно-національних інтересів своєї республіки.

Ця місія фактично стала першим дипломатичним досвідом молодого республіки. Її завданням було не тільки налагодження контактів з українцями та досягнення дипломатичного визнання з боку УНР, але й зустрічі з представниками німецької окупаційної влади та схвалення їх до згоди на створення білоруських збройних сил. Зрештою, білоруси хотіли перетворити Київ у своєрідний медійний майданчик, з якого ретранслювати своє бачення подій у регіоні до країн Європи.

Члени делегації зустрілися на початку квітня 1918 р. практично з усіма керівниками УЦР, в тому числі і з М. Грушевським, керівниками військового міністерства, внутрішніх справ і зовнішніх справ [10, с. 29]. Українські політики, в цілому, позитивно поставилися до змісту III-ї Уставної грамоти, відзначаючи свою зацікавленість в створенні дружньої, нейтральної держави на кордонах УНР, однак визнати БНР не поспішали, посилаючись на умови Брест-Литовського договору.

У білорусів занепокоєність викликало знаходження на території України II-го корпусу Війська Польського. Представники БНР мали інформацію, що українська влада планує вислати корпус з УНР до Білорусі, де відбудеться його з'єднання з I-м корпусом під командуванням Ю. Довбур-Мусницького, що з липня 1917 р. перебував у Могильовській губернії [9, с. 109]. Білоруські делегати небезпідставно вважали, що це може зміцнити польські позиції у Білорусі та стати загрозою для молодого білоруського державності. Врешті-решт, ці корпуси були обеззброєні німцями та інтерновані до Польщі.

Проблемним залишилося питання про спірні території на білорусько-українському прикордонні [11, с. 485–488]. Воно виникло у лютому 1918 р., коли внаслідок перемовин УЦР з представниками Центральних країн у Брест-Литовську, західна частина білоруського Полісся, що знаходилася під німецькою окупацією, передавалася УНР [6, с. 97]. Це рішення заважало втіленню положень III-ї Уставної грамоти щодо об'єднання у складі БНР всіх земель, де етнічно переважали білоруси.

15 квітня 1918 р. до Міністерства закордонних справ УНР надійшла заява А. Цвікевіча, у якій білоруська сторона обґрунтовувала свою незгоду зі встановленим кордоном між республіками, пропонуючи українцям створити спеціальну комісію, яка б спільно із білоруською делегацією, вирішила цю проблему [12, арк. 5]. УНР задовольнила цю вимогу, створивши подібну комісію на чолі з А. Ліхнякевічем – членом УЦР, але практичних результатів її діяльність не мала. Українці не хотіли брати за основу територіального розмежування етнографічну карту Я. Карського та пропозиції М. Довнар-Запольського, посилаючись на карти, складені німецьким генштабом та ставили під сумнів претензії БНР щодо Західного Полісся, вказуючи, що зазначену територію УНР отримала згідно з Брест-Литовським договором, укладеним в той час, коли Білорусь ще не мала права суб'єктності у міжнародних відносинах.

Українська сторона керувалася передусім не етнічними, а стратегічними міркуваннями. Розуміючи слабкість білоруського державності, представники УНР хотіли «відсунути» свої кордони якомога далі на північ, що створювало певний елемент безпеки у випадку захоплення Білорусі Росією чи Польщею. Крім того, через цей регіон проходили важливі транспортні комунікації, насамперед залізнична колія Гомель-Пінськ. З огляду на ці обставини та загальну слабку підготовленість членів делегації до обговорення подібних питань, М. Довнар-Запольський припустив, що для білорусів більш вигідним буде винесення питання щодо кордонів на розгляд міжнародних конференцій за участі великих держав. Він хотів скористатися протиріччями між Німеччиною і Росією, які були незацікавлені у появі потужних України та Польщі, у інтересах Білорусі. Через це, історик запропонував своїм колегам змінити тактику, вдавшись до затягування переговорного процесу, але, водночас, надто не загострюючи стосунки з УНР, що могло поставити під сумнів існування єдиної позиції республік у стосунках з радянською Росією. Його підтримали С. Рак-Михайловський та І. Красковський. Таким чином, починаючи з 21 квітня 1918 р., білоруси не загострювали увагу на питанні кордонів, змістивши акценти на економічні взаємовідносини між республіками [6, с. 104].

Українці розцінили ці зміни, як прояв слабкості та невпевненості білоруської делегації і вже наступного дня почали в ультимативній формі вимагати від неї визнання належності залізниці Пінськ-Гомель до УНР [9, с. 110]. Білоруси, посилаючись на «хворобу» їх місії А. Цвікевіча та відсутності зв'язку із Мінськом, відмовилися давати будь-які коментарі з цього приводу. Отже, питання кордонів залишалася відкритим. Наступний раунд переговорів щодо кордонів мав відбутися 29 квітня. Білоруська сторона навіть підготувала проект «Прелімінарного договору між

УНР та БНР у справі державних кордонів» [13, с. 134]. Але до його розгляду справа не дійшла. Того дня у Києві відбулася зміна влади.

Не надто успішними виявилися і перемовини щодо надання фінансової допомоги Білоруській республіці з боку УНР врешті-решт залишилося не вирішеним. Також білоруси намагалися за допомогою діячів УЦР увійти в контакт з представниками більшовицької Росії, використавши для цього заплановані на травень 1918 р. переговори між УНР і більшовиками у Курську. Серед небагатьох здобутків цього візиту можна віднести хіба що досягнення домовленості стосовно створення окремого органу, що мав займатися регулюванням торгівельних відносин між Україною та Білоруссю [5, с. 117]. Це мало стати передумовою до укладання повноцінної торгівельної угоди.

Доволі несподівано нова українська влада виявила зацікавленість у продовженні контактів із білоруською делегацією. Невдовзі білорусів прийняли голова гетьманського уряду Ф. Лизогуб та міністр закордонних справ Д. Дорошенком. Подібні аудієнції дали певні результати: Білоруський комітет біженців отримав фінансову допомогу від української влади, отримано дозвіл на відкриття у Києві білоруського перехідного концентраційного пункту, який мав допомагати біженцям, що поверталися із Росії, розпочалося видання газет «Белорусское эхо» і «Белорусское слово» тощо. Українська держава надала згоду на заснування у Києві білоруської торгівельної палати, яку мав очолити М. Довнар-Запольський [9, с. 111]. За її сприяння укладено договори про постачання із БНР до УНР деревини та цукру і зернових у зворотному напрямку.

Певними здобутками у дипломатичній площині стало відкриття у травні 1918 р. в Києві білоруського консульства, на чолі якого став П. Тремпович, а представляти інтереси України в Мінську прибув А. Квасницький [2, с. 263]. У серпні білоруське консульство з'явилося і в Одесі. Воно мало реєструвати білорусів та видавати їм відповідні посвідчення.

1 червня 1918 р. на засіданні делегації Народного Секретаріату БНР в Україні вперше озвучено пропозицію української сторони про встановлення федеративних відносин між Білоруссю і Україною [10, с. 30]. Вона викликала бурхливі дискусії серед білоруських делегатів, які так і не змогли з цього приводу ухвалити жодного конкретного рішення. На тлі цих успіхів у взаємовідносинах викликало занепокоєння відсутність спільного бачення щодо вирішення питання українсько-білоруського прикордоння. Уряд П. Скоропадського проголосив про утворення Поліської губернії з включенням до її складу білоруських повітів. Розпочалася систематична українізація цих територій. З цим не погодилися представники Союзу землевласників Пінського, Мозирського, Речіцького і Гомельського повітів, які звернулися до Народного Секретаріату БНР з проханням надати підтримку білоруському населенню зазначених територій [13, с. 147].

Гетьманат не поспішав відновлювати переговори з цього приводу, що, з часом, зробило подальшу присутність білоруської делегації позбавленою сенсу, до того ж у Білорусі у червні-липні 1918 р. виникла урядова криза. Білоруси повернулися у Мінськ.

У липні 1918 р. Київ відвідав новий голова уряду БНР Р. Скірмунт. Він був політиком яскраво вираженої проницької орієнтації і сподівався, під час візиту досягнути порозуміння не тільки із Гетьманатом, але й отримати визнання з боку Німеччини. Однак, будь-які практичних результатів його поїздка не мала.

В умовах зростаючої загрози від експансіоністських планів більшовиків, втілених в ідеї «світової революції», восени 1918 року лідери БНР повернулися до обговорення планів створення федерації з найближчими сусідами. Це був єдиний шанс зберегти свою державність. Ця місія покладалася на нову білоруську делегацію на чолі з головою Ради народних міністрів БНР А. Луцкевичем, яка прибула до Києва 22 вересня 1918 р. На порядку денному знову виникли плани україно-білоруського союзу, що мав відбуватися на засадах вироблення єдиних митних правил, дотримання обопільно погодженого курсу у зовнішній політиці та створенні україно-білоруських збройних сил, але за умови збереження двох територіальних армій [13, с. 269]. Вибір України, як партнера по федерації, не був випадковим. Крім очевидних причин – рішення взаємних територіальних суперечок, налагодження поставок продовольства, в якому Білорусь відчувала дефіцит, етнокультурна близькість народів, слід ще раз підкреслити наявність орієнтації лідерів БНР при виробленні свого політичного курсу, на приклад України.

Надзвичайна делегація Ради БНР в Києві передала до Мінська Народному Секретаріату важливу інформацію про те, що ряд міністрів в уряді українського гетьмана П. Скоропадського прихильно ставиться до ідеї об'єднання Білорусі і України. З огляду на це, білоруські представники резюмували, що «українці охоче підуть на зустріч зміцненню білоруської державності і створенню збройних сил Білорусі, надаючи фінансову допомогу, поставляючи зброю та інше, якщо на це буде згода Німеччини» [13, с. 270]. Вони також пропонували докласти максимум зусиль у справі піднесення національної самосвідомості та зростання підтримки ідеї створення незалежної держави власне в середовищі білоруського народу. Тільки це могло підвищити значимість

білорусів в ході переговорного процесу як в очах українців, так і німців, що було особливо важливим.

Наприкінці вересня А. Луцкевич під час особистої зустрічі з Д. Дорошенко, передав йому таємний меморандум, у якому надзвичайна делегація Ради БНР прохала гетьманський уряд представляти інтереси білорусів у Берліні та з'ясувати за яких обставин Німеччина погодиться визнати білоруську державність та підтримуватиме формування білоруських військових формувань [9, с. 112].

На початку жовтня відбулася зустріч А. Луцкевича з П. Скоропадським, який обіцяв прискорити процес офіційного визнання незалежності БНР [10, с. 30]. Були також візити Д. Дорошенко та Ф. Лизогуба, під час яких білоруська сторона намагалася довести обопільну важливість визнання Україною білоруської державності. Проте Гетьманат не поспішав робити конкретних кроків і 5 листопада 1918 р. члени делегації Ради народних міністрів БНР залишили Київ так і не досягнувши своєї головної мети – визнання де-юре Україною державної незалежності Білорусі.

Поразка Німеччини у Першій світовій та крах Гетьманський держави П. Скоропадського, змусили білорусів тимчасово відмовитися від активних дипломатичних дій в українському напрямку і у листопаді 1918 р. білоруські політики зосередили свою увагу на створенні федеративної держави з Литвою, проте повністю відмовлятися від українського вектору вони не збиралися. 22 листопада 1918 р. до Києва знову прибуває дипломатична місія з Мінська на чолі з вже досвідченим в українському питанні А. Цвікевичем. Її основною метою було встановлення контактів з новим українським урядом Директорії УНР та підтримання торгівельних відносин. У березні 1919 р. білоруси отримали згоду Директорії на грошову позику у розмірі 4 млн карбованців. Половини цієї суми Мінськ отримував одразу готівкою, а іншу мав отримати згодом через банківські установи Берліна та Відня [14, с. 151].

У травні 1919 р. зростаюча недовіра тодішнього глави уряду БНР А. Луцкевича до литовських союзників черговий раз змусила білоруських політиків активізувати український напрямок своєї діяльності. Так, з метою поновлення переговорного процесу до Києва у липні вирушила чергова делегація на чолі з А. Цвікевичем та А. Смолічем, а в одному із пунктів, відправленої в Париж «Інструкції для дипломатичної делегації на мирній конференції», вказувалося: «Особливо тісний контакт підтримувати з українцями. Порушити питання про можливість військового союзу з Україною. Залежно від позиції литовців, потенційно бути готовими до обговорення з українцями можливості використання такого союзу для подальшого втілення ідеї білорусько-української федерації» [15, с. 63].

На початку жовтня білоруські делегати нарешті зустрілися з С. Петлюрою у Кам'янці-Подільському [10, с. 31]. Керівництво УНР визнало повноваження делегації і призначило свого посла до уряду БНР. Утім, наступ денікінців завадив подальшому встановленню зв'язків між республіками і наприкінці 1919 року вони перебували майже в стані анабіозу.

Варшавський договір, укладений С. Петлюрою у квітні 1920 р. з Польщею, не брав до уваги інтересів БНР і, фактично, позбавляв будь-якої перспективи подальші контакти між її керівництвом і українськими політиками з оточення Головного Отамана. Натомість, у жовтні 1920 р., під час переговорів у Ризі між Польщею та радянською Росією щодо умов прелімінарної мирної угоди, делегація БНР намагалася узгодити свою позицію із галицькими українцями, які теж прибули до Латвії виказати своє обурення дискримінаційними для білорусів і українців умовами договору. Обидві делегації навіть виступили із спільною заявою, що засуджували політику Москви і Варшави [8, с. 126]. Утім, вона була проігнорована.

Таким чином, планам українсько-білоруської федерації не судилося здійснитися. Українські політики часів революції не відрізнялися послідовністю у своїй зовнішньополітичній стратегії і в умовах вкрай хиткого внутрішньополітичного становища, були зацікавлені у діалозі з тими силами, які могли надати їм реальну допомогу. Білорусів серед них вони не бачили. На це були і об'єктивні причини: орієнтація значної частини білоруського суспільства на радянську Росію, загальна пасивність білорусів, відсутність чітко визначених національних прагнень – все це не дозволяло розглядати БНР у якості повноцінного партнера.

Ризький мир 1921 року між Польщею і радянською Росією, ставив обидві сторони у вкрай невігідне становище на міжнародній арені, змушуючи з жалем згадувати про втрачені раніше можливості більш ефективної взаємодії. Проте, з іншого боку, саме існування УНР та БНР, не в останню чергу, підштовхнуло більшовиків до створення їх радянських альтернатив, що дозволило, нехай і у спотвореній формі, отримати українцям і білорусам певну ерзац-державність.

Список використаних джерел

1. Мартиненко В. До питання українсько-білоруських стосунків наприкінці 1917 – на початку 1918 р. // Література та культура Полісся. Ніжин, 2002. Вип. 17. С. 166–168.
2. Мартиненко В. Проблема кордонів у

контексті налагодження українсько-білоруських відносин 1918 р. // Література та культура Полісся. Ніжин, 2009. Вип. 56. С. 259–267. 3. Матвієнко В. Державно-політичні відносини та налагодження економічного співробітництва Української держави з Білоруською Народною Республікою // Пам'ять століть. 2003. № 1. С. 47–58. 4. Матвієнко В. Розвиток українсько-білоруських відносин за доби Директорії // Вісн. Акад. праці і соц. відносин Федер. Профспілок України. 2002. № 2, ч. 2. С. 39–41. 5. Касцюк М. Беларуска Народная Рэспубліка – Українська Народная Рэспубліка: некаторыя асаблівасці шляху і ўзаемаадносін // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту / Запоріж. нац. ун-т, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. Запоріжжя: Просвіта, 2008. Вип. 24: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90-річчя УНР). С. 114–118. 6. Лебедзева В. Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Украінай (1918 г.) // Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2001. T 15. С. 97–108. 7. Лебедзева В. Тэрытарыяльнае пытанне на беларуска-ўкраінскіх перамовах 1918 г.: факталагічны і крыніцазнаўчы аспекты // Архівознаўство. Археаграфія. Джерелознаўство: міжвід. зб. наук. пр. К., 2000. Вип. 2: Архівознавіччя чытання. С. 104–113. 8. Мезга Н. Роль М. В. Довнар-Запольского в белорусско-украинских переговорах 1918 г. // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Сер.: Історія. Вінниця, 2006. Вип. 11: За матеріалами II Міжнар. наук. конф. «Національна інтелігенція в історії та культурі України у ХІХ–ХХІ століттях» (26–27 жовтня 2006 р.). С. 108–112. 9. Міхалюк Д. Дипломатичні зносини Білоруської Народної Республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень-грудень 1918 р.) // Студії з архів. справи та документознавства. К., 2004. Т. 12. С. 107–114. 10. Ціхаміраў А. В. Станаўленне і развіццё беларуска-украінскіх адносін у 1918–1920 гг. // Веснік БДУ. Сер. 3. 2005. № 3. С. 28–33. 11. Довнар-Запольский М. История Белоруссии. Мн.: Беларусь, 2003. 678 с. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. 13. Архивы Белорусской Народной Республики / Составитель С. Шупа. Вильно-Нью-Йорк-Менск-Прага, 1998. – Т.1. – Кн.1. 14. Михнюк В., Климович Н., Гесь А. Апостол национального возрождения // Неман. 1995. № 1. С. 127–166. 15. Лісты Антона Луцкевіча з часу Парыжскай мірнай канферэнцыі // АРСНЕ. 2006. № 10. С. 54–81.

References

1. Martynenko V. Do pytannya ukrayins'ko-bilorus'kykh stosunkiv naprykinci 1917 – na pochatku 1918 r. [On the issue of Ukrainian-Byelorussian relations in the end of 1917 – early 1918]. Literatura ta kul'tura Polissya. Nizhyn, 2002. Vyp. 17. S. 166–168. 2. Martynenko V. Problema kordoniv u konteksti nalagodzhennya ukrayins'ko-bilorus'kykh vidnosyn 1918 r. [The problem of borders in the context of the establishment of Ukrainian-Belarusian relations in 1918]. Literatura ta kul'tura Polissya. Nizhyn, 2009. Vyp. 56. S. 259–267. 3. Matviyenko V. Derzhavno-politychni vidnosyny ta nalagodzhennya ekonomichnogo spivrobitytstva Ukrayins'koyi derzhavy z Bilorus'koyu Narodnoyu Respublikoyu [State-political relations and establishment of economic cooperation of the Ukrainian state with the Belarusian People's Republic]. Pam'yat' stolit'. 2003. № 1. S. 47–58. 4. Matviyenko V. Rozvytok ukrayins'ko-bilorus'kykh vidnosyn za doby Dyrektoriyi [Development of Ukrainian-Byelorussian relations in the era of the Directory]. Visn. Akad. prac i socz. vidnosyn Feder. Profspilok Ukrayiny. 2002. №2, ch. 2. S. 39–41. 5. Kascyuk M. Belaruskaya Narodnaya Respublika – Ukrainskaya Narodnaya Respublika: nekatoriya asablivasci shlyaxu i vzaemaadnosin [Belarusian People's Republic – Ukrainian People's Republic: the way some features and relationships]. Nauk. pr. ist. f-tu Zaporiz. derzh. un-tu / Zaporiz. nacz. un-t, In-t polit. i etnonacz. doslidzh. im. I. F. Kurasa NAN Ukrayiny. Zaporizhzhya: Prosvita, 2008. Vyp. 24: Social'ni ta nacional'ni chynnyky revolyucij i reform v Ukrayini: problemy vzayemovplyviv (do 90-richchya UNR). S. 114–118. 6. Lebedzeva V. Diplomatichnaya misiya BNR u peramovax z Ukrainaj (1918 g.) [BNR diplomatic mission in the negotiations with Ukraine (1918)]. Białoruskie Zeszyty Historyczne. Białystok, 2001. T 15. S. 97–108. 7. Lebedzeva V. Teritaryal'nae pitanne na belarуска-ukrayinskix peramovax 1918 g.: faktalagichni i krinicaznavchchi aspekti [The territorial issue on the Belarusian-Ukrainian talks 1918.: And factual aspects krynicaznavchchi]. Arxivoznavstvo. Arxeografiya. Dzhereloznavstvo: mizhvid. zb. nauk. pr. K., 2000. Vyp. 2: Arxivoznavchchi chytannya. S. 104–113. 8. Mезга N. Rol' M. V. Dovnar-Zapol'skogo v belorussko-ukrayinskix peregovorah 1918 g. [The role of M.V. Dovnar-Zapolsky in the Belarusian-Ukrainian negotiations of 1918]. Nauk. zap. Vinnycz. derzh. ped. un-tu im. M. Kocyubyn'skogo. Ser.: Istoriya. Vinnyca, 2006. Vyp. 11: Za materialamy II Mizhnar. nauk. konf. «Nacional'na inteligenciya v istoriyi ta kul'turi Ukrayiny' u ХІХ–ХХІ stolittiyax» (26–27 zhovtnya 2006 r.). S. 108–112. 9. Mihalyuk D. Dyplomatychni znosyny Bilorus'koyi Narodnoyi Respubliki ta Ukrayins'koyi Narodnoyi Respubliki' i Get'manatu u svitli dokumentiv (berezen'-gruden' 1918 r.) [Diplomatic relations between the Belarusian People's Republic and the Ukrainian People's Republic and Hetmanate in the light of documents (March-December 1918)]. Studiyi z arxiv. spravy ta dokumentoznavstva. K., 2004. T. 12. S. 107–114. 10. Cixamirav A. V. Stanavlenne i razvichczyo belarуска-ukrayinskix adnosin u 1918–1920 gg. [Formation and development of the Belarusian-Ukrainian relations in 1918–1920]. Vesnik BDU. Ser. 3. 2005. № 3. S. 28–33. 11. Dovnar-Zapol'skij M. Istorija Belorussii [History of Belarus]. Mн.: Belarus', 2003. 678 s. 12. Central'nyj derzhavnyj arxiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnya Ukrayiny, f. 2592, op. 1, spr. 62. 13. Arhivy Belorusskoj Narodnoj Respubliki [Archives of the Byelorussian People's Republic] / Sostavitel' S. Shupa. Vil'no-N'ju-Jork-Mensk-Praga, 1998. T.1. Kn.1. 14. Mihnyuk V., Klimovich N., Ges' A. Apostol nacional'nogo vrozozhdenija [Apostle of National Revival]. Neman. 1995. № 1. S. 127–166. 15. Listi Antona Luczkevicha z chasu Parizhskaj mirnaj kanferenczii [Anton Lutskevich letters from the time of the Paris Peace Conference]. АРСНЕ. 2006. № 10. S. 54–81.

Gennadii Dedurin

UKRAINIAN DIRECTION OF FOREIGN POLICY BNR (1918–1921)

At the final stage of the I World War, the national movements of a number of peoples of Central and Eastern Europe, which sought to gain their own statehood, became more active. Under these circumstances, the leadership of the BNR needed to establish constructive relations with its closest neighbors: the Poles, Lithuanians, Ukrainians.

A few days after the proclamation of the independence of the BNR on March 25, 1918, a diplomatic mission was sent to Kiev from the Belarusian government headed by A. Tsvikevich, who met almost all the leaders of the Central Rada, including M. Hrushevsky, in early April. This mission was in fact the first diplomatic experience of the young republic.

Ukrainian politicians, on the whole, reacted positively to the content of the Third Charter, noting their interest in creating a friendly neutral state on their borders, but they did not hurry to recognize the BNR, referring to the terms of the Treaty of Brest-Litovsk. The issue of disputed territories in the Belarusian-Ukrainian borderland remained unresolved.

The plans of the Ukrainian-Belarusian federation were not to be realized. The Ukrainian side did not differ in consistency in its foreign policy strategy and in the conditions of a very shaky domestic political situation, was interested in a dialogue with those forces that could give it real help. The Ukrainian politicians did not see the Belarusians among them.

After of the Treaty of Riga in March 18, 1921 between Poland and Soviet Russia put both sides at a very disadvantageous position in the international arena, forcing us to regretfully recall the opportunities missed earlier for more effective cooperation.

Key words: Belarusian People's Republic, Ukrainian People's Republic, diplomacy, borders, federation.

УДК 94(438)

Ігор Римар

ПРОБЛЕМА РЕЦЕСІЇ ТАКТИКО-СТРАТЕГІЧНОЇ МОДЕЛІ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ (СЕРПЕНЬ-ЛИСТОПАД 1939 Р.)

У статті розглянуто проблему рецесії тактико-стратегічної моделі ІІІ-го Інтернаціоналу упродовж серпня-листопада 1939 р. Використовуючи архівні документи, автором проаналізовано поворот, здійснений після підписання пакту Молотова-Ріббентропа, виділено його основні етапи, охарактеризовано значення та вплив нової тактико-стратегічної моделі Комінтерну на комуністичні партії країн Європи. У статті розкривається зв'язок та залежність керівництва Комінтерну від Й. Сталіна та ВКП(б) при виробленні рішень, програмних установок та визначенні цілей міжнародного комуністичного руху в перші місяці Другої світової війни, їхня тісна взаємопов'язаність з цілями та завданнями, які переслідувала радянська зовнішня політика в зазначений період.

Ключові слова: Комінтерн, ВКП(б), рецесія, тактико-стратегічна модель, пакт Молотова-Ріббентропа, Друга світова війна.

«Під час війни поділ капіталістичних держав на фашистські та демократичні втратив будь-який сенс» [22, с.115] – у цій формулі, висловленій Й. Сталіним під час зустрічі з Г. Димитровим, генеральним секретарем ІІІ-го Інтернаціоналу (далі – Комінтерну), 7 вересня 1939 р., висловлено основний зміст зміни тактико-стратегічної моделі Комінтерну, яка відбулася у серпні-листопаді 1939 р. Але разом з тим перед істориками постає досить складне завдання, а саме – виявити основні причини та зміст даного повороту сталінської зовнішньої політики, та зрештою і політики Комінтерну, до зближення з нацистською Німеччиною у серпні 1939 р. Більшість підходів до даної проблеми зосереджують свою увагу, в основному, на питанні захисту СРСР від іноземної інтервенції та нової війни, переорієнтацію агресивної німецької політики на Захід.

Актуальність проблеми полягає у тому, щоб, використовуючи напрацювання російських істориків за останні десятиліття та документи (в першу чергу збірники документів Російського державного архіву соціальної та політичної історії), що розглядають цей період, дослідити зміну зовнішньополітичного курсу СРСР, а також тактико-стратегічної моделі Комінтерну, через призму не тільки захисту кордонів «країни Рад» від війни, але і з точки зору «рецесії моделі» (від лат. «recessio» – «відступ»), насамперед тактико-стратегічної моделі Комінтерну впродовж серпня-листопада 1939 р.

Історіографія проблеми, зокрема підготовки та укладання пакту Молотова-Ріббентропа, зміни тактико-стратегічної моделі поведінки Комінтерну в період між серпнем-листопадом 1939 р. та ролі у цій зміні «володаря Кремля» Й. Сталіна виглядає досить ґрунтовною. Більшість дослідників не виокремлюють події між серпнем-листопадом 1939 р. від періоду між серпнем 1939 р. – червнем 1941 р., першого етапу Другої світової війни. Цю проблеми розглядали такі російські дослідники, як Н. Лебедева та М. Наринський [5], Ф. Фірсов [14], [15], В. Смирнов [12], західні – Б. Байерляйн [1], український історик С. Кульчицький [7] та ін. Проте їхні інтерпретації, зокрема В. Смирнова та С. Кульчицького, торкаються цієї теми тільки в контексті певного конкретного елементу структури (Комінтерн та його підрозділи, ВКП(б) та ін.) чи конкретної партії (французька компартія у В. Смирнова) або концептуально більш глибокої проблеми співпраці та експансії СРСР і Німеччини в період між осенню 1939 р. – літом 1941 р. (у С. Кульчицького). Особливу цікавість викликають роботи Ф. Фірсова та Б. Байерляйна, які оперуючи досить значним масивом документів та інших джерел (документи зовнішньої політики, газетні публікації тощо) здійснюють спробу якомога повніше розкрити особливості повороту в політиці Комінтерну між серпнем-листопадом 1939 р.

Джерельна база дослідження представлена збірниками документів з Російського державного архіву соціальної та політичної історії, опублікованими на території Росії чи за її межами [5; 8–9; 17; 21], документами зовнішньої політики СРСР [2–3] і тогочасними газетними публікаціями [10–11; 18–20], що розширюють хронологічні рамки дослідження проблеми до меж осені 1939 – літа 1941 рр., першого етапу Другої світової війни. На особливу увагу заслуговує також «Щоденник» Г. Димитрова [22] та досить неоднозначна, проте безперечно корисна з погляду використаних документів та свідчень робота французьких істориків Ф. Крем'є та Ж. Естаже [6], які використовують спогади представників французького комуністичного руху, тобто безпосередніх свідків та учасників подій.

Основне завдання статті впливає з актуальності, історіографічної та джерельної бази, використаної у процесі дослідження проблеми, а саме: дати характеристику періоду серпня-листопада 1939 р. у контексті «реcesії тактико-стратегічної моделі» Комінтерну та виявити ключові аспекти та рішення, які оформили дану зміну впродовж досліджуваного періоду.

До літа 1939 р. Комінтерн став в достатній мірі слухняним інструментом в руках сталінського політбюро. Найважливіші рішення в обов'язковому порядку погоджувалися із секретарем ВКП(б), членом політбюро, начальником відділу пропаганди та агітації при ЦК ВКП(б) А. Ждановим та наближеним до «хазяїна» міністром іноземних справ В. Молотовим, та затверджувалися особисто Й. Сталіним. Простір для самостійних дій звужився до вироблення директив у руслі головної лінії, які мали погоджувати з «володарем Кремля», хранителем та джерелом єдиної правильної догми.

Тактико-стратегічна модель Комінтерну, яка домінувала впродовж другої половини 1930-х рр. (антифашизм, народний фронт, рух за мир та на захист СРСР), визначаючи головним джерелом війни німецький нацизм, знайшла своє вираження в директиві компартіям від 15 липня 1939 р. У ній зазначалося: «Необхідно використати 1 серпня, двадцять п'яти роковини першої імперіалістичної війни, для кампанії проти фашистських агресорів, викриття дволикої політики англійського та французького урядів, які зтягають переговори з СРСР з метою підготовки нових капітуляцій, другого Мюнхена. Необхідно розгорнути безжальну критику капітулянтів з II та Амстердамського інтернаціоналів, які допомагали фашизму душити Іспанську республіку, розділити та зайняти Чехословаччину, які ведуть антирадянську кампанію та зривають єдиний фронт робітничого класу і єдність антифашистського руху. Необхідно підкреслити ідеї пролетарського інтернаціоналізму, захисту СРСР, батьківщини трудящих всіх країн» [5, с. 67–68].

Німецькі комуністи особливо гостро відчували наростаючу загрозу Польщі, а відповідно і нової війни в Європі, з боку Німеччини та вважали за необхідне протидіяти їй. Як зазначають російські історики Н. Лебедева та М. Наринський, 15 червня 1939 р. представник комуністичної партії Німеччини в Комінтерні В. Ульбріхт, писав секретарю Виконавчого комітету Комінтерну (далі – ВККІ) Д. Мануїльському: «Німецькі преса та радіо проводять систематичну кампанію про ніби – то терор проти німців у Польщі. Свого часу подібна кампанія велася проти Чехословаччини. Тоді ми різко викривали фашистську брехню через Московське радіо. Зараз ми на фашистську брехню стосовно становища німців у Польщі не відповідаємо через Московське радіо, оскільки товариші на радіо не мають у своєму розпорядженні матеріалів. Я пропоную, щоб разом з польськими товаришами та Народним комісаріатом зовнішніх справ встановити, в яких випадках потрібно відповідати на фашистську брехню, що покликана відіграти важливу роль у провокації фашистської війни проти Польщі». Однак пропозиція В. Ульбріхта не зустріла підтримки в Комінтерні [4, с. 146].

22 серпня 1939 р. газети Москви повідомили про запланований візит німецького міністра іноземних справ Й. фон Ріббентропа до радянської столиці для підписання договору про ненапад між СРСР та Німеччиною. У той же день секретаріат виконкому Комінтерну виробив директиву

компартиям щодо переговорів між Німеччиною та СРСР. Повністю підтримуючи зовнішньополітичну акцію Кремля, секретаріат ВККІ підкреслив, що СРСР евентуальним (можливим, вірогідним, потенційним) підписанням пакту про ненапад з Німеччиною зриває плани імперіалістів скерувати агресію проти нього, допомагає прибалтійським країнам, роз'єднує агресорів та діє задля захисту та збереження загального миру. Намагаючись пристосувати застарілі установки та лозунги попереднього періоду до нової ситуації та, очевидно, не уявляючи собі змісту та значення пакту, керівництво Комінтерну не володіючи об'єктивною інформацією, не виключало можливості договору між Англією, Францією та СРСР для спільної протидії агресорам [5, с. 69–71; 17, с. 60–62]. Розроблена в дусі рішень VII-го Конгресу, директива вже не відповідала новим реаліям. Автори самі того не усвідомлюючи, готувати ґрунт для рецесії моделі, буквально – відступу у відносинах між СРСР та країнами західної демократіями, між комуністичними партіями та усіма тими політичними силами, з котрими вони співпрацювали впродовж другої половини 1930-х рр. у рамках політики антифашизму та народного фронту. Окрім цього, як зазначає відомий історик, дослідник Комінтерну Ф. Фірсов, депеша ВККІ відображала незмінну лінію Комінтерну на пропаганду зовнішньополітичної діяльності СРСР та сталінського політбюро. У директиві вказувалося на необхідність продовжувати боротьбу проти німецького фашизму. Ця теза доводила, що керівництво ВККІ не зрозуміло значення к повороту Й. Сталіна на зближення з гітлерівською Німеччиною та інерційно продовжувало повторювати застарілі формули про боротьбу із німецьким фашизмом [15, с. 274–275]. Опрацьовуючи доступні збірники документів, які стосуються цього періоду, зокрема, щоденникові записи Г. Димитрова та спогади А. Раммета, припускаємо, що Комінтерн та іноземні компартії не володіли жодною інформацією про існування таємного протоколу до пакту між СРСР та Німеччиною.

23 серпня 1939 р. міністр іноземних справ Німеччини прибув до Москви. У той же день пізно ввечері в Кремлі відбулося підписання договору про ненапад між Німеччиною та СРСР. До пакту додавався таємний протокол про поділ сфер впливу між сторонами, що підписали пакт. Важливе місце у протоколі відводилося Польщі. «...Питання, чи є в спільних інтересах Сторін бажаним збереження незалежної Польщі та якими будуть кордони цієї держави, може бути остаточно визначено тільки впродовж подальшого політичного розвитку. У будь-якому разі, обидва Уряди будуть вирішувати це питання в порядку взаємної дружньої згоди» [2, с. 632]. Договір означав рішучий поворот сталінського керівництва до співпраці з Третім Рейхом. У ході розмови з Й. фон Ріббентропом після підписання договору Й. Сталін запропонував тост за А. Гітлера: «Я знаю, як сильно німецька нація любить свого Вождя, і тому мені хочеться випити за його здоров'я» [13, с. 69]. Керівництво ВККІ не мало жодної інформації щодо змісту таємного додатку до договору, але своїми директивами прикривало змову Й. Сталіна з А. Гітлером та сприяло дезорієнтації компартій у складній ситуації, що передувала безпосередньому розв'язанню Другої світової війни.

Таким чином, підписання пакту різко ускладнило становище компартій, викликало широку антирадянську та антикомуністичну кампанію на Заході. Для французької комуністичної партії, як і для інших компартій, що постійно виступали проти агресії гітлерівської Німеччини, радянсько-німецький пакт став повною несподіванкою. У той час генеральний секретар цієї партії М. Торез та секретар Ж. Дюкло, який обіймав друге місце в партійній ієрархії, знаходилися на відпочинку та повернулися у Париж лише 24 серпня, коли уся французька преса засуджувала радянсько-німецький договір як акт віроломства з боку СРСР, а деякі праві газети вимагали розпуску комуністичної партії. Комуністів звинувачували у пособництві нацистській Німеччині; від них вимагали засудження радянсько-німецького пакту. Як згадував член політбюро французької комуністичної партії А. Раметт, «комуністів ображали на вулиці, на заводах. Нічого подібного я не переживав... Це були жахливі дні ізоляції. Ми не могли навіть виступати, нас більше не слухали» [6, с. 115].

26 серпня 1939 р. заборонено видання усіх французьких комуністичних газет та журналів, розпочалися обшуки у редакціях, конфіскації типографського та розмножувального обладнання, арешти розповсюджувачів комуністичних листівок. Тим не менше, компартія продовжувала закликати до «союзу нації» та виправдовувати радянсько-німецький пакт, який, за твердженням комуністів, призвів до краху планів фашистських диктаторів. Лише два депутати-комуністи – Соссо та Любраду – засудили радянсько-німецький пакт. Парламентська група французької комуністичної партії звинуватила їх у зраді та, згідно з офіційним комюніке, одногосно заклеїла їхню позицію, хоча в дійсності деякі інші депутати також не схвалювали пакт [12, с. 31–32]. Проте не наважилися визнати це публічно. Усі секції Інтернаціоналу підтримали зовнішньополітичну акцію Кремля на зближення із Берліном. 27 серпня Г. Димитров надіслав Й. Сталіну, В. Молотову та А. Жданову добірку матеріалів із коментарями компартій щодо пакту. В надісланих матеріалах не було жодного натяку на розбіжності всередині компартій щодо оцінок або бачень, не було навіть згадки про якусь негативну реакцію серед комуністів на цей крок Москви. Наводилися лише такі

свідчення, які однозначно засвідчували про підтримку та схвалення цієї події, сприйнятої як успіх СРСР у збереженні миру [5, с. 73–83]. Компартії рішуче солідаризувалися з діями СРСР.

В дійсності неочікуваний поворот керівництва СРСР до співпраці із Третім Рейхом став складним випробуванням для багатьох комуністичних активістів. «Шок був настільки великим від того, що ми не передбачали подібної можливості», – згадував А. Раммет. Генсек компартії Австрії І. Копленіг визнав, що «навіть в нашому політбюро знайшовся один товариш, який після підписання пакту продемонстрував серйозні сумніви» [6, с. 113–114].

Керівництво Комінтерну та компартій намагалося подолати розгубленість членів національних компартій поєднанням підтримки радянських зовнішньополітичних акцій з лінією на продовження супротиву фашистській агресії. 27 серпня 1939 р. Г. Димитров та Д. Мануїльський повідомили Й. Сталіна, що компартії «зайняли правильну позицію стосовно радянсько-німецького пакту про ненапад» та просили в нього поради у виробленні лінії поведінки щодо позиції ФКП (французької комуністичної партії – примітка автора) та її ставлення до зусиль уряду Е. Даладье з організації оборони країни. «Ми думаємо, що компартія повинна і надалі стояти на позиціях протидії агресії фашистської Німеччини. Вони [комуністи] повинні підтримувати заходи з укріплення обороноздатності Франції, але водночас обумовити свою підтримку <...> вимогою збереження для партії можливості відкрито виказувати свої погляди та розвивати свою діяльність. Одночасно з цим партія повинна вказати, що уряд Даладье-Бонне не користується довірою народу, не дає гарантій ні правильної, що відповідає інтересам французького народу, політики, ні реального захисту країни» [1, с. 122; 21, с. 150].

Очевидно, відповіді на цей лист не надійшло [14, с. 16]. В результаті керівництво Комінтерну так до кінця і не виробило послідовної позиції до подій 1 вересня 1939 р., коли розпочалася нацистська агресія проти Польщі та Друга світова війна. У даній ситуації компартії у відповідності з попередніми установками Комінтерну виступили за рішучу протидію фашистським загарбникам та їхнім спільникам, на підтримку ефективних зусиль в боротьбі проти нацистської Німеччини, на захист Польщі, яка стала жертвою німецького нападу. Так, у Франції парламентська група комуністів, зібравшись 1 вересня за головуванням М. Тореза, підкреслила «прагнення всіх комуністів боротися проти фашизму та нацизму». У вересні депутати Національних зборів від ФКП одногосно підтримали та проголосували за військові кредити, які запросив уряд Е. Даладье. У Бельгії парламентська фракція компартії в заяві від 5 вересня проголосила: «... Ця війна є наслідком всієї завойовницької та загарбницької політики гітлеризму», «... захищаючись від агресії, Польща веде справедливую війну», «комуністи сповнені рішучості активно сприяти захисту країни та підтримувати заходи, що сприятимуть [цьому] захисту». Центральний комітет Комуністичної партії Великобританії (ЦК КПВ – примітка автора), який на той час очолював Г. Полліт, обійняв позицію підтримки військових зусиль країни в боротьбі проти німецького фашизму за одночасної опозиції до уряду Н. Чемберлена – «боротьби на два фронти». У маніфесті компартії, який опубліковано 2 вересня 1939 року в газеті «Daily Worker», лінія партії була визначена наступним чином: «Перше, забезпечити військову перемогу над фашизмом і, по-друге, щоб добитися цього, забезпечити політичну перемогу над Чемберленом та ворогами демократії в нашій країні» [18]. Генеральний секретар ЦК Комуністичної партії США Е. Браудер в промові на пленумі ЦК (2–3 вересня 1939 року) закликав до створення «всесвітнього фронту миру демократичних націй» [4, с. 149].

З початком Другої світової війни позиція компартій у ставленні до війни в Європі не викликала особливих заперечень з боку керівництва Комінтерну. В постанові секретаріату ВККІ від 1 вересня 1939 р. вказувалося ФКП, «що неправильно заявляти про повну підтримку уряду Даладье-Бонне» [5, с. 85–86]. Г. Полліту повідомлено, що позиція компартії Англії, на думку Комінтерну, правильна, та її потрібно послідовно проводити і далі. 5 вересня Г. Димитров у листі секретарю ВКП(б) А. Жданову повідомив про розробку документу, який має визначити принципову лінію і тактику компартій в умовах нової імперіалістичної війни в Європі. Проте даний документ так і не буде офіційно опубліковано – після того, як готовий документ «Війна та завдання комуністів» 26 вересня надіслано Й. Сталіну, В. Молотову та А. Жданову, прийнято рішення, що Г. Димитров підготує програмну статтю «Війна та робітничий клас», яка стане свого роду директивою компартіям. Окрім цього, Г. Димитров також просив про зустріч з Й. Сталіним: «Але я повинен зауважити, – писав він, – що при накресленні цієї лінії та особливо тактичних позицій та політичних завдань компартій в нових умовах, ми зустрічаємо виняткові складнощі та для їхнього подолання, як і для прийняття вірного рішення, ми потребуємо більше, ніж будь коли, безпосередньої допомоги та поради товариша Сталіна» [5, с. 88]. На копії цього листа Г. Димитров 8 вересня зробив помітку: «Розмова з т. Сталіним у присутності тт. Молотова та Жданова відбулася 7.9.39» [14, с. 18]. Під час цієї розмови Й. Сталін заявив, що війна ведеться між двома групами капіталістичних країн (бідні та багаті в розумінні колоній, сировини і т.д.) за переділ світу, за панування над світом. «Ми не проти,

щоб вони побилися добряче та ослабили одне одного. Непогано, якби руками Німеччини було [б] розхитано становище найбагатших капіталістичних країн (особливо Англії). Гітлер, сам цього не розуміючи та не бажаючи, розхитує капіталістичну систему». До війни протиставлення фашизму демократії справді мало місце. «Під час війни між імперіалістичними державами це вже не вірно. Поділ капіталістичних країн на фашистські та демократичні втратив колишній сенс» [22, с. 115].

Комуністи капіталістичних країн повинні були рішуче виступити проти власних урядів, проти війни. Й. Сталін зайняв різко ворожу позицію стосовно Польщі, охарактеризувавши її як фашистську державу, яка пригнічує українців, білорусів і т.д. «Знищення цієї держави в теперішніх умовах означало би на одну буржуазну фашистську державу менше! Що поганого було би, якби в результаті розгрому Польщі ми розповсюдили соціалістичну систему на нові території та населення» [1, с. 132–133; 7, с. 28–29; 9, с. 779–781; 22, с. 116]. Говорячи про позицію СРСР в цій війні, Й. Сталін зауважив: «Ми можемо маневрувати, підштовхувати одну сторону проти іншої, щоб краще побилися». Визнаючи, що пакт про ненапад в певній мірі допомагає Німеччині, Й. Сталін мав намір зі своєї сторони підштовхувати інших учасників конфлікту. Таким чином, роблячи ставку на затяжну війну між двома групами капіталістичних країн, він відводив для СРСР роль стороннього спостерігача, що пожинає плоди. Що стосується комуністичного руху, Й. Сталін рекомендував зняти лозунг єдиного народного фронту. Комуністи капіталістичних країн повинні були рішуче виступити проти власних урядів та війни. Він запропонував підготувати та опублікувати тези Президії ВККІ. В них необхідно підкреслити, що війна ведеться за панування над світом; воюють господарі капіталістичних країн за власні капіталістичні інтереси; ця війна нічого не принесе робочим, трудящим, окрім страждань та поневірянь [22, с. 116]. Й. Сталін закликав рішуче виступити проти війни та її винуватців, викривати буржуазні уряди країн, які виступили за нейтралітет у себе та підтримували інші держави, які ведуть війну з метою наживи [4, с. 150–151; 12, с. 33].

Сталінські слова можна трактувати, як необхідність кардинально змінити орієнтири для компартій. Відкидалася лінія боротьби на захист демократії, проти фашизму як головної небезпеки та джерела агресії, проголошена на VII-му Конгресі. Компартіям потрібно спрямувати всю пропаганду проти імперіалізму загалом, зняти гасло народного фронту та відмовитися від співпраці з соціал-демократією. Висувалися гасла боротьби проти війни та її винуватців – «національних урядів», гасла знищення капіталістичного рабства, але основна критика була спрямована проти противників Німеччини і нічого не говорилося про завдання боротьби з гітлеризмом. Насправді Й. Сталін дав розпорядження Комінтерну та компартіям розвернути фронт боротьби проти демократичних країн Заходу.

Сталінська формула про те, що відмінності між демократичними та фашистськими державами в умовах війни втратили сенс, не враховувала національних інтересів народів, що протистояли фашизму. Війна проти фашистського агресора об'єктивно носила антифашистський характер, незалежно від цілей, які переслідували правлячі угруповання в країнах, що воювали з Німеччиною. Сталінська установка розколювала антифашистські сили, які протистояли фашистському агресору, призводила до ізоляції компартії. На ділі сталінський режим з початку Другої світової війни послідовно виказував підтримку Німеччині, що було логічним, враховуючи договір про ненапад, а також таємний протокол до нього.

Таким чином, 7 вересня 1939 р. сформовано нову лінію поведінки комуністичних партій з початком війни в Європі. Й. Сталін формує нову парадигму відносин між СРСР та країнами Заходу, проводить ревізію моделі, якою керувався Комінтерн та компартії впродовж другої половини 1930-х років. Ревізія супроводжується рецесією моделі: рішення, лозунги та співпраця з демократичними урядами та соціал-демократією в рамках рішень VII-го Конгресу задля забезпечення миру та спокою в Європі відходять у минуле. Антифашизм відходить на другий план. Проте це не повна рецесія моделі, лише часткова. Одночасно «хазяїн» намагається сформулювати та проштовхнути нову рецесію ворога, розвертаючи фронт боротьби проти національних урядів та війни.

8 вересня 1939 р. компартіям була розіслана директива, складена в дусі вказівок Й. Сталіна. «Її (війну) веде буржуазія не проти фашизму, як переконував Чемберлен та лідери соціал-демократії. Війна йде між двома групами капіталістичних країн за світове панування. Міжнародний пролетаріат не може ні в якому разі захищати фашистську Польщу, яка відмовилася від допомоги Радянського Союзу, яка пригнічувала інші національності». Відмічалось, що компартії хотіли створити справжній антифашистський фронт за участі СРСР, «але буржуазія Англії та Франції відштовхнула СРСР, щоб повести війну грабіжницьку». Війна корінним чином змінила становище: «...поділ капіталістичних держав на фашистські та демократичні втратив зміст. В силу цього необхідно змінити тактику. Тактика компартій на даному етапі у всіх воюючих країнах – виступати проти війни, викривати її імперіалістичний характер <...> Скрізь компартії повинні перейти в

рішучий наступ проти зрадницької політики соціал-демократії». Від компартій Франції, Англії, США, Бельгії вимагалось «негайно виправити свою політичну лінію» [5, с. 88–89].

Фактично продиктована Й. Сталіним директива Комінтерну була глибоко помилковою. Вона заперечувала важливу відмінність між фашистськими та демократичними державами, виправдовувала знищення Польської держави, націлювала комуністів на боротьбу з соціал-демократією, а не з агресивними режимами, насамперед Німеччиною, та ставила в надзвичайно складне становище комуністичні партії, які хотіли боротися проти фашизму [12, с. 34]. Директива стала текстуальним вираженням рецесії моделі та спробою кардинально змінити лінію поведінки, розвернути комуністичні партії та спрямувати їх на боротьбу з національними урядами.

Окрім цього, нова лінія Комінтерну була підтверджена рішенням секретаріату ВККІ від 15 вересня 1939 р. про «національні легіони» – формування з емігрантів різних країн, що брали участь у війні проти Німеччини. Керівництво ВККІ заявило про своє негативне ставлення до добровільного вступу комуністів та революційних елементів до цих формувань [5, с. 95–98]. Ця постанова похитнула рішучість багатьох антифашистів, налаштованих зі зброєю в руках боротися за незалежність Польщі, як вони боролися за незалежність Іспанії. Під впливом директив багато секцій Інтернаціоналу кардинально змінили свою політичну і тактичну лінії. Приймаючи оцінку війни, як імперіалістичної з обох сторін, компартії змістили основний напрям боротьби з фашистських агресорів на внутрішню реакцію у своїх країнах та уряди західних демократій, які боролися проти держав «осі» [4, с. 152].

Однак зміна орієнтації далася компартіям нелегко. У Франції один з лідерів компартії М. Кашен у листі до Л. Блюма від 18 вересня 1939 р. писав: «Що стосується нас, французьких комуністів, ми пов'язані зі своєю країною самим міцними узами... ми першими сигналізували про необхідність пожертвувати всім, щоб перемогти гітлерівський нацизм... Ми отримуємо наші установки тільки від французького народу». На думку керівництва III Інтернаціоналу, дещо неясною залишалася позиція компартії Бельгії. Компартія Канади зберігала помилкові, на думку Москви, лозунги: «Перетворити імперіалістичну війну на справжню антифашистську народну війну», «Війна за порятунок Польщі» і т.д. Керівництво компартії Британії відстоювало концепцію боротьби на два фронти аж до кінця жовтня 1939 р. 11 вересня 1939 р. «Daily Worker» [19] опублікувала редакційну статтю під назвою «Зрадити Польщу означає зрадити Британію». 14 вересня ЦК КПВ випустив памфлет Г. Полліта «Як виграти війну». 18 вересня 1939 р. «Daily Worker» [20] підтримала введення радянських військ на територію Польщі, охарактеризувавши це як «контрудар проти нацистів». Для того, щоб змусити змінити політичну лінію компартії Великобританії, 24 вересня з Москви прибув представник КПВ при ВККІ Д. Спрінгхолл з відповідними інструкціями. На пленумі ЦК КПВ 2–3 жовтня 1939 р., незважаючи на протидію найвпливовіших членів партії, Г. Полліта, Д. Р. Кемпбела та У. Галлахера, пленум все ж охарактеризував війну як імперіалістичну з обох боків [16].

20 вересня 1939 р., за відсутності М. Тореза, який перебував в діючій армії, відбулася нарада частини членів ЦК ФКП. На ній були присутніми лише 15 осіб, в тому числі Ж. Дюкло, М. Кашен та лідер комуністичних профспілок Б. Фрашон. Обговорювалося питання про позицію ФКП щодо вступу радянських військ у Польщу. Згідно з інформацією, отриманою М. Торезом, це питання не викликало жодних труднощів. Навіть М. Кашен, який, за словами генсека ФКП, був дуже пригніченим радянсько-німецьким пактом, виступив на засіданні ЦК, щоб схвалити та пояснити причини введення на територію Західної України та Західної Білорусі радянських військ [12, с. 35]. 22 вересня 1939 р. Клеману (Е. Фрід) відправлено вимогу прийняти необхідні міри для реалізації у Франції та Англії директиви ВККІ [15, с. 282].

Під час другого візиту Й. фон Ріббентропа до Москви 28 вересня 1939 р. підписано радянсько-німецький договір про дружбу та кордон. Згідно із секретним протоколом обидві сторони зобов'язувалися не допускати на своїх територіях польської агітації та уточнили поділ території Польщі та Литви на сфери впливу. В спільній заяві обидві сторони висловилися про негайне завершення війни [3, с. 134–136; 8, с. 122; 10].

Цей зовнішньополітичний крок СРСР призвів до того, що керівництво Комінтерну внесло доповнення в політичні директиви компартіям, які поглибили рецесію. Хоча і далі війна характеризувалася як імперіалістична з обох сторін, тепер акцент зроблено на твердженні, що проблема фашизму стала відігравати другорядну роль, першочерговим є завдання боротьби проти капіталізму та передусім проти режиму буржуазної диктатури, політичної реакції у власній країні. При цьому мова йшла як про країни, які воювали з Німеччиною, так і про країни, які заявили про свій нейтралітет. Також підкреслювалося завдання посилення боротьби проти соціал-демократії, лідерів якої таврували як злісних ворогів Радянського Союзу, які готують проти нього війну.

Як вказував російський історик В. Смирнов, 28 вересня 1939 р. до Франції надіслано директиву: «Після заборони партії стало більш зрозуміло, що потрібно самим рішучим чином

порвати з політикою священної єдності, викривати дволикість французької буржуазії щодо наче б то антифашистської війни. Це не війна демократії проти фашизму, це імперіалістична, реакційна війна як зі сторони Франції, так і зі сторони Німеччини. Позиція національного захисту не є правильною для французьких комуністів в цій війні. Боротьба проти імперіалістичної війни – це найкращий спосіб захисту життєвих інтересів та майбутнього французького народу. Питання про фашизм відіграє сьогодні другорядну роль, першочерговим питанням є боротьба проти капіталізму, джерела всіх війн, проти режиму буржуазної диктатури в усіх її формах, передусім у вашій власній країні. Тактика єдиного та народного фронту більше не може застосовуватися через перехід соціалістів та радикалів до табору війни та імперіалістичної реакції, а також тому, що війна породила нову ситуацію, іншими словами, глибоку та гостру кризу капіталізму» [12, с. 36; 17, с. 80–81].

У повідомленні Лефорту (Клеману) для передачі Г. Полліту, говорилося: «Позиція англійської партії підтримки імперіалістичної війни невірна. Насправді це підтримка Чемберлена. Кожен комуніст повинен боротися під час війни не проти фашистської реакції в чужій країні, а проти реакції у власній країні. Не фашистська Німеччина, що пішла на домовленості з СРСР, є опорою капіталізму, а реакційна антирадянська Англія з її величезною колоніальною імперією. Зараз на порядку дня не боротьба з фашизмом, а з капіталізмом. Тому і тактика антифашистської боротьби зараз не може бути застосована. Повторюючи формулу про антифашистську війну, англійські комуністи допомагають буржуазії заманити робітників на війну. Гасло комуністів всіх воюючих капіталістичних країн – боротьба проти імперіалістичної війни» [15, с. 282–284; 17, с. 84]. У цій директиві показово описана спроба сформуванню нову преедсею ворога та розвернути фронт боротьби комуністів проти вигаданого «внутрішнього ворога», допомагаючи цим самим ворогу реальному.

Нову політичну лінію, продиктовану Кремлем, не одразу прийняли компартії США, Бельгії, Норвегії, Канади та деяких інших держав. Тому на засіданні 19–20 жовтня 1939 р. президія ВККІ обговорювала питання «Про позицію і тактику компартій в умовах імперіалістичної війни». В рішеннях підкреслювалася необхідність «надання системної допомоги компартіям з виправлення допущених помилок та встановленню правильної позиції і тактики компартії щодо війни». Висувалася вимога «зосередити увагу на боротьбі з опортунізмом, який виражається у скочуванні на оборонні позиції, у підтримці легенди про антифашистський характер війни та у відступі перед репресіями буржуазії» [5, с. 141–143]. Завершення та закріплення повороту в лінії компартій повинна була сприяти програмна стаття Г. Димитрова «Війна та робітничий клас», над якою генеральний секретар працював у жовтні 1939 р. Як вказують дослідники Н. Лебедева та М. Наринський, 17 жовтня 1939 р. автор надіслав текст статті Й. Сталіну з проханням поради.

При роботі над статтею Г. Димитров мав враховувати зрушення радянського керівництва до подальшого зближення із Берліном. 17 вересня 1939 р. частини Червоної армії вступили на територію Польщі та почали займати території Західної Білорусі та Західної України. 28 вересня поточного року В. Молотов та Й. фон Ріббентроп підписали договір про дружбу і кордон між СРСР та Німеччиною. У жовтні 1939 р. керівництво Рейху розгорнуло демагогічну кампанію заявами про готовність підписати мир та звинуваченнями Англії та Франції у затягуванні конфлікту та не бажанні завершувати війну. Ці твердження знайшли розуміння та відгук серед радянського керівництва [4, с. 153–154].

Пронімецькі орієнтації радянського керівництва висловлені у доповіді В. Молотова на засіданні V сесії Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р.: «Тепер, якщо говорити про великі держави Європи, Німеччина знаходиться в становищі держави, яка прогне до найскорішого закінчення війни та миру, тоді як Англія та Франція, які ще вчора виступали проти агресії, виступають за продовження війни та проти підписання миру. Побоювання втратити світове панування диктують керівним колам Англії та Франції політику розпалювання війни проти Німеччини» [11]. Така оцінка та установки сталінського керівництва в ще більшій мірі відобразилися у статті Г. Димитрова «Війна та робітничий клас капіталістичних країн», яка була перероблена автором згідно рекомендацій Й. Сталіна та після схвалення зі сторони останнього здана до друку 3 листопада 1939 р. У статті підкреслювався несправедливий імперіалістичний характер війни, зазначалося, що англійські та французькі імперіалісти виступають в ролі самих ревних прибічників продовження та подальшого поширення війни. Г. Димитров повністю підтримав усі зовнішньополітичні акції СРСР, включаючи вступ Червоної армії на території Західної України та Західної Білорусії, укладення договору про взаємодопомогу з прибалтійськими країнами, а також німецько-радянського договору про дружбу та кордон. До цього моменту всі секції Комінтерну прийняли стратегічні установки Кремля та у відповідності з ними кардинально змінили свою політичну лінію [4, с. 155].

Таким чином, від підписання пакту Молотова-Ріббентропа, який став несподіванкою для Комінтерну та комуністичних партій, а таємні протоколи до нього залишилися невідомими для керівництва міжнародного комуністичного руху, до виступу В. Молотова на V сесії Верховної Ради СРСР та публікації статті Г. Димитрова «Війна та робітничий клас» у листопадовому номері журналу «Комуністичний Інтернаціонал», яка стала свого роду директивою для секцій Комінтерну (серпень-листопад 1939 р.), вдалося відносно успішно провести експеримент з «реcesії тактико-стратегічної моделі» не тільки у Комінтерні, але і в національних компартіях.

Відхід від положень VII Конгресу мав суперечливі наслідки для міжнародного комуністичного руху – компартії повинні були перейти на нелегальне становище або зазнали утисків з боку національних урядів, змушені слідувати та виправдовувати суперечливі в своїй основі тлумачення зовнішньополітичного курсу Кремля. Заперечення різниці між демократичними та фашистськими режимами, ігнорування національних інтересів окремих країн у війні з Німеччиною зробило комуністів вигнанцями у власних країнах. Зайнявши позицію спостерігача в конфлікті між Німеччиною та західними демократіями, в першу чергу між Францією та Британією, визначаючи агресором демократичні країни, які відмовлялися підписати мир з Німеччиною та сподіваючись на зatoryний конфлікт, сталінське Політбюро грало на руку Німеччині. Проведений в три етапи (23 серпня, 8 вересня та 26 вересня 1939 р.) реcesивний поворот, який став проявом підтримки та чіткого слідування зовнішньополітичного курсу Кремля, закріплений промовою В. Молотова 31 серпня 1939 р., змінив тактико-стратегічну модель Комінтерну та політику комуністів у відношенні національних урядів.

Список використаних джерел

1. Байерлайн Б. «Предатель – ты, Сталин!» Коминтерн и коммунистические партии в начале Второй мировой войны (1939–1941): утраченная солидарность левых сил / при участии Н. Лебедевой, М. Наринского, Г. Альберта. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН): Фонд «Президентский центр им. Б.Н. Ельцина», 2011. 679 с.: ил. 2. Документы внешней политики СССР. 1939 год. – Т. XXII. В 2 кн. – Кн. 1: Январь – август. Москва: Международные отношения, 1992. 712 с. 3. Документы внешней политики СССР. 1939 год. – Т. XXII. В 2 кн. Кн. 2: Сентябрь – декабрь. Москва: Международные отношения, 1992. 688 с. 4. История Коммунистического Интернационала 1919–1943: Документальные очерки / Ин-т всеобщей истории. Москва: Наука, 2002. 413 с. 5. Коминтерн и Вторая мировая война. Ч.1: до 22 июня 1941 г. / Сост. Н.С. Лебедева, М.М. Наринский. Москва: Памятники исторической мысли, 1994. 554 с. 6. Кремье Ф., Эстаже Ж. Как это было: Фр. ком.партия в 1939–1940 гг. Москва: Прогресс, 1989. 395 с. 7. Кульчицкий С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ: Темпора, 2013. 388 с. 8. Оглашению подлежат. СССР-Германия 1939–1941. Документы и материалы / Сост. и пер. Ю. Фельштинский. Москва: Московский рабочий, 1991. 376 с. 9. Политбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) и Коминтерн: 1919–1943 гг. Документы. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. 960 с. 10. Правда. 29 сентября 1939. 11. Правда. 1 октября 1939. 12. Смирнов В.П. Французская коммунистическая партия и Коминтерн в 1939–1940 гг. Новые архивные материалы // Новая и новейшая история. Москва, 1994. №1. С. 30–46. 13. СССР-Германия. 1939–1941: в 2 т.: Т. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. Вильнюс, 1989. 156 с. 14. Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР в 1939–1941 гг. // Новая и новейшая история. Москва, 1992. №6. С. 12–35. 15. Фирсов Ф.И. Секреты Коммунистического Интернационала. Шифропереписка. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр им. Б.Н. Ельцина», 2011. 519 с. 16. About Turn. The British Communist Party and the Second World War / Ed. F. King and G. Matthews. London, 1990. 318 p. 17. Bayerlein B. H., Narinski M., Studer B., Wolikow S. Moscou – Paris – Berlin. Télégramme chiffrés du Komintern (1939–1941). Paris: Tallander, 2003. 614 p. 18. Daily Worker. 02.09.1939. 19. Daily Worker. 11.09.1939. 20. Daily Worker. 18.09.1939. 21. Dimitrov and Stalin: 1934–1943. Letters from the Soviet Archives / ed. by Alexander Dallin and F.I. Firsov / Russian documents translated by Vadim A. Staklo. New Haven and London: Yale University Press, 2000. 278 p. 22. Dimitrov G. The Diary. 1933–1949. New Haven and London: Yale University Press, 2003. 497 p.

References

1. Bajerljajn B. «Predatel' – ty, Stalin!» Komintern i kommunisticheskie partii v nachale Vtoroj mirovoj vojny (1939–1941): utrachenaja solidarnost' levyh sil [«Traitor, you, Stalin!» Comintern and the Communist Party at the beginning of World War II (1939–1941): the lost solidarity of the left forces] / pri uchastii N. Lebedevoj, M. Narinskogo, G. Al'berta. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN): Fond «Prezidentskij centr im. B.N. El'cina», 2011. 679 s.: il. 2. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. 1939 god [Documents of foreign policy of the USSR. 1939]. T. XXII. V 2 kn. Kn. 1: Janvar' – avgust. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1992. 712 s. 3. Dokumenty vneshnej politiki SSSR. 1939 god [Documents of foreign policy of the USSR. 1939]. T. XXII. V 2 kn. Kn. 2: Sentjabr' – dekabr'. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija, 1992. 688 s. 4. Istorija Kommunisticheskogo Internacionala 1919–1943: Dokumental'nye ocherki [History of the Communist International 1919–1943: Documentary essays]. / In-t vseobshhej istorii. Moskva: Nauka, 2002. 413 s. 5. Komintern i Vtoraja mirovaja vojna [Comintern and World War II]. Ch.1: do 22 ijunja 1941 g. / Sost. N.S. Lebedeva, M.M. Narinskij. Moskva: Pamjatniki istoricheskoi mysli, 1994. 554 s. 6. Krem'e F., Jestazhe Zh. Kak jeto bylo: Fr. kom.partija v 1939–1940 gg. [How it was: Fr. the Communist Party in

1939–1940]. Moskva: Progress, 1989. 395 s. 7. Kul'chyts'kyy S. Chervonyy vyklyk. Istoriya komunizmu v Ukrayini vid yoho narodzhennya do zahybeli [Kulchytsky S. Red Call. History of communism in Ukraine from birth to death]. Knyha 3. Kyiv: Tempora, 2013. 388 s. 8. Oglasheniju podlezhit. SSSR-Germanija 1939–1941. Dokumenty i materialy [To be disclosed. USSR-Germany 1939–1941. Documents and materials] / Sost. i per. Ju. Fel'shtinskij. Moskva: Moskovskij rabochij, 1991. 376 s. 9. Politbjuro CK RKP(b) – VKP(b) i Komintern: 1919–1943 gg. Dokumenty [Politburo of the Central Committee of the RCP (B.) – VKP (b) and the Comintern: 1919–1943. Documents]. Moskva: «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2004. 960 s. 10. Pravda. 29 sentjabrja 1939. 11. Pravda. 1 oktjabrja 1939. 12. Smirnov V.P. Francuzskaja kommunisticheskaja partija i Komintern v 1939–1940 gg. Novye arhivnye materialy [The French Communist Party and the Comintern in 1939–1940. New archival materials]. Novaja i novejšhaja istorija. Moskva, 1994. №1. S. 30–46. 13. SSSR-Germanija. 1939–1941: v 2 t.: T. 1: Dokumenty i materialy o sovetko-germanskih otnoshenijah s aprelja po oktjabr' 1939 g. [USSR-Germany. 1939–1941: in 2 tons: T. 1: Documents and materials on Soviet-German relations from April to October 1939]. Vil'njus, 1989. 156 s. 14. Firsov F. I. Arhivy Kominterna i vneshnjaja politika SSSR v 1939–1941 gg. [The archives of the Comintern and the foreign policy of the USSR in 1939–1941]. Novaja i novejšhaja istorija. Moskva, 1992. №6. S. 12–35. 15. Firsov F.I. Sekrety Kommunisticheskogo Internacionala. Shifroperepiska [Secrets of the Communist International. Ciphery]. Moskva: Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJeN); Fond «Prezidentskij centr im. B.N. El'cina», 2011. 519 s. 16. About Turn. The British Communist Party and the Second World War / Ed. F. King and G. Matthews. London, 1990. 318 p. 17. Bayerlein B. H., Narinski M., Studer B., Wolikow S. Moscou – Paris – Berlin. Télégramme chiffrés du Komintern (1939–1941). Paris: Tallander, 2003. 614 p. 18. Daily Worker. 02.09.1939. 19. Daily Worker. 11.09.1939. 20. Daily Worker. 18.09.1939. 21. Dimitrov and Stalin: 1934–1943. Letters from the Soviet Archives / ed. by Alexander Dallin and F.I. Firsov / Russian documents translated by Vadim A. Staklo. New Haven and London: Yale University Press, 2000. 278 p. 22. Dimitrov G. The Diary. 1933–1949. New Haven and London: Yale University Press, 2003. 497 p.

Ihor Rymar

THE PROBLEM OF THE RECESSION OF THE TACTICAL-STRATEGIC MODEL OF THE THIRD INTERNATIONAL (AUGUST-NOVEMBER 1939)

The article considers the problem of the recession of the tactical – strategic model of the Third International between August – November 1939. Using archival documents, the author analyzed the turn that took place after the signing of the Molotov – Ribbentrop pact, outlined its main stages, described the significance, as well as the influence of the new tactical – strategic model of the Comintern on the communist parties in Europe. The article reveals the close connection and dependence of the leadership of the Comintern from J. Stalin and the VKP(b) in working out solutions, program guidelines and defining the goals of the international communist movement in the first months of World War II, their close connection with the goals and objectives pursued by Soviet foreign policy in this period.

Key words: Comintern, VKP(b), recession, tactical – strategic model, Molotov-Ribbentrop pact, World War II.

УДК 94:159.942.53–054.73(=161.2)(430)

Олена Подобєд

НАСТРІЙ ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ АДАПТАЦІЯ ДО ЖИТТЯ У ПОВОЄННІЙ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Проаналізовано, яким чином адаптація переміщених українців до нових реалій життя у повоєнній Західній Німеччині впливала на їхній настрій. Серед соціальних чинників, які впливали на настрої переміщених українців можна виокремити: побутові проблеми, тугу за Батьківщиною та рідними, загрозу примусової репатріації до СРСР, рееміграцію із Західної Німеччини.

На переміщених українців гнітюче впливала невлаштованість побуту та постійне недоїдання. Частиною з них оволодівав сум за Батьківщиною, який подекуди призводив до добровільного повернення переміщених осіб до СРСР. Однак переважна більшість протистояла примусовій репатріації, ними оволодівало почуття страху за своє життя та життя рідних; піддаючись панічним настроєм значна частина переміщених українців вкорочувала собі віку. Визначальні чинники, що впливали на настрої, який домінував у реемігрантів, становили гостинність приймаючої держави, забезпечення/незабезпечення роботою за фахом, на який вони розраховували, рівень заробітної плати, якість побутових умов.

Ключові слова: переміщені українці, повоєнна Західна Німеччина, адаптація, настрої.

Після завершенні Другої світової війни суспільство Західної Німеччини, перебувало у непростому психоемоційному стані й вчилося жити у поствоєнному світі. Так, історик Олександр Ватлін писав, що у перше повоєнне літо німці не відчували ні радості, ні полегшення. «Їхнє життя визначалося прагненням швидше роздобути їжу, знайти прийнятне житло, розшукати розкиданих війною близьких [...] У щоденних турботах люди гнали від себе думки про минуле і майбутнє, почуття вини за те, що відбулося, страх приреченості на милість переможця» [1]. Непростим було становище і переміщених українців, які адаптувалися до життя в іноетнічному середовищі, звикали до нових політичних та соціально-економічних реалій повоєнної Західної Німеччини. Відповідно автор ставить за мету проаналізувати, яким чином адаптація переміщених українців до умов життя у Західній Німеччині у повоєнні роки впливала на їхній настрій. Автор спирався на праці російських істориків О. Ватліна, А. Кравцова, К. Садикової, українського дослідника Г. Шибанова. Джерельну основу дослідження становлять матеріали архівів та преси, спогади сучасників подій.

Письменник Улас Самчук у своїх мемуарах влучно порівняв переміщених українців, які знайшли тимчасовий прихисток на німецькій землі із тисячами «вирваних з корінем дерев, що їх штучно підтримують для пересадки на інший ґрунт. Вони боліють, їх соки вичерпуються, їх листя в'яне, вони задихаються» [2, с.150]. Адаптація більшості переміщених українців до нових умов життя у повоєнній Західній Німеччині відбувалася не просто, адже, як відомо, навіть за сприятливих умов така адаптація є складним стресогенним процесом. Непевність майбутнього, невлаштованість побуту, туга за Батьківщиною, страх перед цілком реальною загрозою примусової репатріації робили перші повоєнні роки щедрими на розпач, депресії та істерики [2, с.150]. Водночас апелюючи до порівняння Уласа Олексійовича слід відзначити, що найкраще приживаються на новому, хоч і тимчасовому ґрунті, молоді дерева. Тож настрої дітей, юнаків та юнок, які не звертали особливої уваги на побутові проблеми, розраджували себе різними забавами, закохувалися не безпідставно вважали роки перебування на німецькій землі одними із найкращих і найщасливіших [3, с.156, 163]. Заради справедливості слід зазначити, що почуття щастя (хоча б короткочасного) було притаманне і людям старшого віку. Вони раділи, що змогли втекти з-під сфери впливу «совєтів» і жити вільним (особливо у національно-культурному плані) життям [4, с.224].

Загальновідомо, що емоційні стани детермінуються здебільшого соціальними чинниками. Тож серед чинників, які безпосереднім чином впливали на настрої переміщених українців слід назвати побутові проблеми, тугу за Батьківщиною та рідними, загрозу примусової репатріації до Радянського Союзу та рееміграцію із Західної Німеччини до країн Європи, Америки, Канади й Австралії.

Якщо німецьке населення перебувало на своїй землі, частина мала своє помешкання, придатне до життя, хоча б мінімальне хатнє начиння у ньому, певні запаси одягу, деякі фінансові заощадження [5, с.1], то переважна більшість переміщених осіб за роки війни зносила свій одяг, витратила усі заощадження і, зрозуміло, залишилася без даху над головою. Незважаючи на матеріальну допомогу міжнародних організацій, побутові умови таборів переміщених осіб, за влучним висловом мюнхенського таборянина хіміка Полікарпа Герасименка-Волковинського залишалися «нужденні» [6, арк. 1].

Нужденним було житло у таборах переміщених осіб. Сімейним виділялися окремі кімнатки, наприклад, розміром 3 на 5 метрів, відділені одна від одної у кращому випадку картонними стінами. Більш-менш при звичайності у них існувати могли лише ті українці, які мали за плечима досвід радянських комунальних квартир й могли раціонально використати не лише площу, а й «підплощу» і «надплощу» [2, с. 38]. У будь-якому разі особистого простору катастрофічно не вистачало. Невлаштованість побуту гнітюче впливала на переміщених українців. Чимало мріяло про невелику затишну оселю, у якій могли би проводити час із родиною та / або працювати. Мешканець Мюнхену художник Михайло Дмитренко, перебуваючи за власним визначенням у шалено пригніченому психічному стані [7, арк. 1 зв.] мріяв «знайти собі десь у світі, хоч на останок мого життя якийсь куток, де зміг-би свобідно працювати і забути про весь паскудний, забриханий, фальшивий світ» [7, арк. 1 зв.]. Навіть мінімальне покращення житлових умов і збільшення особистого простору позитивно впливали на психоемоційний стан переміщених українців, в яких одразу покращувався настрій, а інтелігенція отримувала новий імпульс до праці [2, с.76–77].

Активна рееміграція переміщених осіб за океан, що розпочалася від 1947 р. зумовила значне зменшення чисельності мешканців таборів переміщених осіб (далі – ДіПі). Відповідно останні закривали [8, арк. 10], а таборян переселяли в інші. Це вносило певний дискомфорт у відносно налагоджений побут. Окрім того, «одну суцільну громаду» [9, с. 534], яка сформувалася у таборі розселяли, як правило, по різних таборах, що ускладнювало спілкування рідних, друзів і колег, унеможлиблювало продовження реалізації спільних проектів. Сучасниця подій історик Наталія Полонська-Василенко згадувала, як унаслідок ліквідації табору в Карлсфельді його мешканців розподілено між трьома таборами – у Міттенвальді, Берхтесгадені і Фраймані. «Рвалися тоді дружні та ділові зв'язки, руйнувалися школи: учні їхали до одного табору, а педагоги – до іншого; руйнувалися також церкви, ліквідовувалися бібліотеки» [10, с. 510], – з сумом писала професор. У новому таборі доводилося вкотре «будувати зруйноване життя».

Одяг, взуття і засоби особистої гігієни були у дефіциті. Незважаючи на гуманітарну допомогу міжнародних організацій зазначених речей переміщеним українцям бракувало. Наприклад, у серпні 1947 р. блок № 1 табору імені Лисенка у Ганновері отримав для розподілу поміж мешканцями: нові панчохи – 7 пар, старі панчохи – 2 пари, жіночі шкарпетки – 4 пари, сорочки для дівчат – 10, жіночі сорочки – 14, спідниці – 3, жіночі майки – 16, черевики – 3 пари, жіночі пов'язки – 90, зубна паста – 16 тюбиків [11, арк. 275]. Тому й не дивно, що поетеса Ганна Черинь (справжнє ім'я та прізвище Галина Грибінська) ходила не у сукні, а в довгих штанах з генеральськими лампасами [12, с. 11]. У скрутних умовах перебували усі верстви переміщених осіб. Лагодження одягу, що продовжувало термін його експлуатації, було звичним явищем, зокрема і у родинях священиків [13, арк. 54]. Не можливість задовольнити елементарні життєві потреби робило життя переміщених українців дискомфортним і «паскудним» [12, с. 9].

Постійне недоїдання [12, с. 71], одноманітний раціон і брак вітамінів негативно позначалися не лише на фізичному, а й на психоемоційному стані переміщених осіб. Не додавали оптимізму і публікації, що з'являлися на шпальтах преси із порівняльним аналізом кількості калорій, спожитими переміщеними особами Західної Німеччини та мешканцями інших країн. Так, станом на початок 1947 р. Міністерство сільського господарства США повідомляло, що населення Австрії, Італії, Німеччини та Румунії отримувало по 1,5–2 тис. калорій на день, близько 2 тис. калорій становив харчовий раціон в Іспанії, Польщі та Фінляндії, натомість у Бельгії, Болгарії, Голландії, Греції, Франції, Швейцарії та Югославії – 2,1–2,5 тис., а 2,6 тис. і більше отримували у Великій Британії, Данії, Норвегії, Чехословаччині та Швеції [14, с. 4]. Уряди держав-окупантів Західної Німеччини констатували, що рівень та якість харчування населення є незадовільним [5, с. 1]. Водночас становище українців у повоєнній Європі було не набагато кращим. Так, на шпальтах однієї з паризьких газет можна було прочитати типовий анекдотичний діалог українських скитальців: «Пощо ви прикладаєте живіт до печі? Пригріваю на вечерю те, що з'їв на обід» [15, с. 4].

Важливим продуктом у контексті розглядуваного питання були плитки шоколаду, які отримували переміщені українці. Шоколад – не лише поживний продукт, а й антидепресант, що підвищував життєвий тонус і покращував настрій. Тож споживання переміщеними українцями шоколаду могло трохи покращити їхній емоційний стан [12, с. 58].

Придбати продукти харчування не було можливості через надмірно високі ціни, що, безперечно, ще більше пригнічувало переміщених осіб. На одній із тогочасних карикатур маленький хлопчик із цікавістю розглядаючи вітрину продуктової крамниці запитував: «Що це, матусю?» і чув у відповідь: «Музей, дитинко!..» [16, с. 11]. Характерно, що більшість переміщених осіб до крамниць не заходила, а лише розглядала з-над двору їхні вітрини, або ж навпаки проходячи повз пришивдшувала темп. У трохи вигіднішому становищі порівняно з ДіПі перебувало німецьке населення – мешканці сільської місцевості, які вирощували городину та й містиянам

допомагали прохарчуватися невеличкі городи, які вони розбивали у палісадниках [1]. Переміщені українці мусили розраховувати лише на себе.

Цікавим дослідницьким питанням є проблема туги переміщених українців за Батьківщиною, родичами та друзями, що залишилися в Україні. Частина дуже сумувала за рідною землею і близькими серцю людьми. Вони були переконані, що мати постійно добрий настрій можливо лише перебуваючи на рідній землі [12, с. 28]. Траплялися серед переміщених осіб такі, у яких туга за Батьківщиною брала гору і вони приймали рішення повернутися додому [17, с. 369]. Так, один із переміщених росіян міркував, як він може жити серед чужих людей, де немає з ким поговорити російською й вирішив повернутися до СРСР [18, с. 126]. Серед тих, хто добровільно повертався були і українці. Поетеса Ганна Черінь в одному з листів зазначала: «Заздрю я тим людям, у кого туга за вітчизною не така гостра» [12, с. 28]. Таких переміщених осіб було не мало.

Переміщений росіянин Михайло Клименко згадував, що жоден із його знайомих не мав туги за рідною землею [18, с. 126, 165]. Та й він сам, як не намагався не зміг відчувати туги за Батьківщиною, про що іронічно писав у спогадах: «Я не знав жодної туги. І мені хотілося відчувати цю тугу. Я виходив рано вранці зі сходом сонця, дивився на схід. Там далеко повинна бути моя батьківщина. Але жодної туги я не відчував. Туга просто не приходила» [18, с. 126].

Загроза примусової репатріації на «родіну», систематичні скринінги-перевірки вселяли у переміщених українців почуття страху за своє життя та життя рідних, зневіри й розпачу, панували панічні настрої. Вони були розгублені [2, с. 53], насторожені й знервовані [19, с. 359], відчували безвихідність свого становища, приреченість. Непевність становища пригнічувала [2, с. 53].

Священик табору в Ельвангені Петро Мелех на початку 1947 р. у листі до церковного діяча Аркадія Яременка, який мешкав у Баварії зазначав, що метою скринінгу, який проводився у їхньому таборі є вибрати «козлів від овець» [20, арк. 2]. Адресанта пригнічувала непевність положення, оскільки «ніхто ще не знає хто «козел», а хто «вівця»» [20, арк. 2]. Перші втрачали право жити у таборі й ставали легкою здобиччю для радянських репатріаційних органів, другі отримували надію на рееміграцію за океан.

Переміщені особи без різниці національності [21, с. 391, 393] опинилися у безвихідному становищі, й усвідомлювали, що повернення до Радянського Союзу принесе їм багатогодинні допити, ув'язнення у сталінських таборах, а то й вищу міру покарання. Російська дослідниця Катерина Садикова вказувала, що насильна депортація до Радянського Союзу для більшості переміщених росіян була «рівносильна смертному вироку» [17, с. 333]. При чому повертатися до СРСР не бажали не лише радянські громадяни, що опинилися у Німеччині, а й у Італії, Франції, Швеції [21, с. 351, 391, 393] та ін. Вони перебували у депресивному стані [2, с. 114], відчували себе у небезпеці, ними оволодівав страх і як наслідок переміщені українці піддавалися панічним настроям [22, с. 95] та вкорочували собі віку. Як стверджував в автобіографічному нарисі актор Михайло Лялька: «Краще вмерти, ніж вертатися на тортурі і Сибір» [23, с.219]. Письменник Улас Самчук у мемуарах зазначав, що у середовищі інтелігенції часто вживалася фраза «куля в лоб» [2, с.125]. Суїцидальні настрої були поширені навіть серед духовенства. Так, Е. Нельський (псевдонім; єпископ Російської православної церкви за кордоном Нафанаїл (Львов)), готуючись до виїзду з Німеччини до Швейцарії, у 1947 р. писав, що «ми (монахи. – О. П.) всі навіть надамо перевагу смерті можливості залишитися під радянською владою» [17, с. 369].

Самогубства чинилися у різний спосіб: шляхом перерізання вен, повішання [22, с. 95], пострілів із вогнепальної зброї [24, с. 142], стрибання з вікон верхніх поверхів церков [25, с. 22] та будинків [22, с. 95], навіть разом із дітьми [23, с. 219]. Американська журналістка українського походження Андреа Чалуца констатувала, що «схожі випадки самогубств стали типовими для тих часів» [25, с. 22]. Окрім згаданих радикальних заходів переміщені особи ще заподіювали собі каліцтво і як наслідок потрапляли до шпиталів [18, с. 136], де залишалися недосяжними для репатріаційних органів.

Процес рееміграції переміщених українців до країн Європи, Америки й Австралії викликав різні емоції. З одного боку, реемігранти раділи, що позаду залишилося «непевне скитальське життя» з «ласкавим хлібом» тітки УНРРА й вуйка ІРО [26, с. 193], а попереду на них чекало нове життя, творцями якого вже будуть безпосередньо вони. З іншого – сумували й були розгублені, оскільки не знали, яким буде їхнє майбутнє у приймаючій державі.

Вивчення настрою реемігрантів, які намагалися адаптуватися до умов проживання у тій чи іншій країні є важливим з огляду на дослідження емоційного стану переміщених осіб, які залишилися у Західній Німеччині. Новоспечені американці, австралійці, бразилійці, канадійці, бельгійці чи французи описуючи у листах, зокрема і відкритих, свій побут, ділячись особистими успіхами і невдачами адаптації опосередковано впливали на емоційний стан українців, які поки що залишалися на німецькій землі.

Визначальні чинники, що впливали на настрої, який домінував у реемігрантів становили гостинність приймаючої держави, забезпечення/незабезпечення роботою за фахом, на який вони розраховували, рівень заробітної плати, якість побутових умов.

Абсолютна більшість реемігрантів із Західної Німеччини, у першу чергу інтелігенція, не змогли влаштуватися у країнах Європи, Америки та Австралії за фахом, адже ці держави потребували передусім кваліфікованих робітників у галузях індустрії та сільського господарства, а також робітників у сфері обслуговування [27, с. 7; 28, с. 7; 29, с. 5; 30, с. 2]. Частина переміщених українців була готова зустрітися з реаліями і здобувала робітничі фахи на різноманітних курсах у Західній Німеччині [31, с. 153–158], частина – сподівалася на краще. Відповідно першим було дещо легше адаптуватися, хоча незвиклу до важкої фізичної праці інтелігенцію часто-густо охоплював відчай від безвиході. З цього приводу письменник Роман Завадович писав у листі до колеги Леоніда Полтави: «Ми «робітники пера» особливо важко переживаємо ці умовини життя. Те, що другим тільки дошкуляє, нас добиває» [32, арк. 1]. У свою чергу на других чекало розчарування.

Український допомоговий комітет в Аргентині у відкритому листі, зверненому, передовсім, до майбутніх реемігрантів наголошував на тому, що фіксуються випадки повного розчарування від перебування у країні, передусім серед інтелігенції, представники якої навіть вимагають повернути їх до Європи [33, с. 7]. Корені розчарування крилися, з одного боку, в ілюзії про Аргентину «як країну медом і молоком текучу» [33, с. 7], а з іншого – у страху перед можливістю репатріації до СРСР. Як наслідок, потенційні реемігранти не звертали уваги на усі перестороги Комітету щодо умов життя і роботи в Аргентині. Влучно характеризувала реалії працевлаштування інтелігенції і карикатура ЕКО (справжнє ім'я та прізвище Едвард Козак), вміщена на шпальтах «Української трибуни» під промовистою назвою «Майбутнє за океаном». На ній ковбой, звертаючись до пастуха, наказував: «Пане професоре, заверніть-но корову» [34, с. 1].

Джерела фіксують і вибухи гніву перш за все інтелігенції, яка замість того, щоб, наприклад, творчо працювати, мусила як актор Ростислав Василенко сидіти за кермом трамвая в Австралії («Ось на що пішла молодість, театральна освіта, фах. Будь проклята еміграція!») [35, арк. 2], або як актриси Віра Левицька та Ліза Шашаровська виготовляти сигари на тютюновій фабриці у США («наповнені були ті шматки тютюну їхньою душевною гіркотою, розпачем, сльозами») [23, с. 92–93], або як письменник Тодось Осьмачка працювати на заводі бетонних виробів у Міннеаполісі [36, арк. 1] («Я спробував [...] усяких праць до найтяжчих, які людина може робити. Але всі вони робили і може вже назавжди зробили [...] калікою духовною») [37, арк. 11 зв.], або як театральний режисер Йосип Гірняк служити кельнером у нью-йоркському барі [23, с. 96]. Не в кращому становищі перебували реемігранти інших національностей. Так, російський генерал-майор Михайло Георгієвич працював на заводі в Австралії чорноробом [38, с. 205], а російський поет Іван Елагін мив підлогу в одному з американських ресторанів [39, с. 265] тощо.

Окрім того, тимчасове безробіття також спричинювало пригнічений стан реемігрантів, адже як зазначала художниця і письменниця Оксана Лятуринська, яка за перший тиждень свого побуту у Нью-Йорку не змогла знайти роботи, «страшне це відчувати що тут ти до нічого. І це найгірше, що може бути, воно вбиває» [40, арк. 1].

Рівень та якість умов побуту у приймаючій державі, які могли бути дуже пристойні, задовільні чи неприйнятні також безпосереднім чином впливали на настрої реемігрантів. Так, митрополит Полікарп (Петро Сікорський) перебував по прибутті у 1950 р. до Франції у піднесеному настрої, оскільки місцева українська громада орендувала для нього «прекрасну вілю з садком» [41, арк. 4]. Щоправда, митрополита трохи турбувала орендна плата у розмірі півтисячі доларів на рік. Однак він не втрачав оптимізму і висловив надію, що «з помічю Божою і добрих людей якось я вийду з цього положення» [41, арк. 4]. Натомість згадувана Оксана Лятуринська перші дні свого побуту у Нью-Йорку безуспішно шукала дах над головою [40, арк. 1], що надзвичайно її гнітило.

Окрім того, мав значення і людський фактор: наявність/відсутність у приймаючій державі рідних і друзів з Німеччини, набуття/не набуття нових знайомих і друзів. Спочатку абсолютну більшість реемігрантів охоплювало почуття самотності. Мовознавець Юрій Шерех (справжнє прізвище Шевельов) вивів власний рецепт боротьби зі згаданим почуттям: українцям слід було «рятуватися з еміграційного оточення» і «пускати коріння у ґрунт» [42, арк. 9] приймаючої країни, тобто впевнено інтегруватися в інонаціональне середовище.

Рівень оволодіння мовою приймаючої держави також безпосереднім чином впливав на настрої переселенців. Ті переміщені особи, які не вивчали іноземні мови або й студіювали їх на відповідних курсах чи з репетиторами у Західній Німеччині, ще по дорозі до нової держави, наприклад, спілкуючись з обслуговуючим персоналом на кораблі з гіркотою усвідомлювали, що їхній рівень володіння мовою бажає кращого. Сучасник подій М. Верховинець, який 1946 р. виїхав до США у своїх спогадах наголошував, що «тут на океані, за одну ніч ти став такий маленький, у своїх і чужих очах» [43, с. 16].

Це почуття загострювалося зі сходженням на берег. Спочатку незнання мови значно ускладнювало комунікацію [44, с. 458], робило українців безпорадними, їх охоплювало почуття гіркого розчарування. Саме тому чимало з них у листах, звернених до українців Західної Німеччини акцентували увагу на важливості вивчення іноземної мови [43, с. 18].

Важила і відмінність/схожість між якістю життя у приймаючій державі та, по-перше, у радянській Україні (варіант – Польщі), по-друге, у Західній Німеччині. Одні, тяжко працюючи, з ностальгією згадували відносно безтурботне побутованя у Західній Німеччині. Так, Всеволод Пінковський, працюючи на золотих копальнях в Онтаріо (Канада) писав у листі до літературознавця Юрія Бойка (справжнє прізвище Блохин), що не раз згадував «ті добрі часи в таборі, коли то людина цілими днями вигрівалася на озері або в лісі» [45, арк. 1 зв.]. Інші ж бачили у своєму новому еміграційному житті більше переваг. Так, у червні 1948 р. новоспечений канадійський фермер І. Даниленко у листі до друга Юрія Потієнка, на якого ще чекала рівно через рік рееміграція до США, не приховуючи захвату писав: «[...] ще й досі не віриться, що я перебуваю поза межами панування страху, насильства, несправедливості, голоду і т. д. [...] Правда, спочатку, та часом і тепер, якийсь невиразний жаль закрадається в серце – жаль за друзями, за тим, що минуло – і тоді, наче хочеться знову в Європу, але це почуття не сильне і легко поборюється почуттями більш привабливої дійсності» [46, арк. 1]. Схожий настрої був у мешканки Ванкуверу пані Лілії: «За Європою зітхаю стало, але до лягеру, безумовно не вернулася б» [47, арк. 1]. У наступних рядках І. Даниленко конкретизував: «[...] фермери тут (не говорячи вже про інших) психікою своєю відрізняються від німецьких байєрів, а ще більше від нещасних колгоспників, яких використовують як худобу. Тут же кожний працює, щоб якнайкраще влаштувати своє життя і якнайвеселіше провести його» [46, арк. 1–1 зв.]. Цілковито щасливим почувався і Андрій Теслюк, що виїхав до Англії, вважав, що живе, «як на курорті» [48, с. 4].

У свою чергу колишній таборянин, а згодом мешканець Сіднею поет Василь Онуфрієнко, пригадуючи й аналізуючи свій побут на радянській та німецькій землі дійшов цікавого висновку: «Там (у Німеччині. – О.П.) було інше життя – на зразок комунізму, де кожен робив «по змозі», а одержував «по потребі», зажуючи ту «потребу» до крайнього мінімуму» [47, арк. 13]. Натомість життя в Австралії йому дуже подобалося, адже за один австралійський фунт у 1949 р. можна було «накупити різних харчів стільки, що сам не донесеш» [47, арк. 13], особливо дешевими були борошно і смалець (дружина поета працюючи на фабриці із виготовлення кексів одержувала до 6 ф. на тиждень).

Яким чином можна було лікувати песимізм, що охопив більшість переміщених українців повоєнної Західної Німеччини? Оскільки цей стан не був вдачею переміщених українців, а лише витвором непростих обставин, то рецепт був дуже простим. Його вивела згадувана Ганна Черінь: потрібно було лише дати українцям «те, що треба» [12, с. 29] і песимістів одразу б поменшало. Однак «інгредієнти» дістати було уже не так і просто.

Таким чином, адаптація переміщених українців до нових реалій життя у повоєнній Західній Німеччині безпосереднім чином впливала на їхній настрої, який був переважно песимістичний. У перспективі слід дослідити процес професійної адаптації переміщених українців у повоєнній Західній Німеччині.

Список використаних джерел

1. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. Москва: Директ-Медиа, 2014. URL: <http://www.litmir.co/br/?b=269866&p=49> (дата звернення: 01.10.2017).
2. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 1979. 355 с.
3. Романюк А. Хроніка одного життя: спомини і роздуми. Львів: Видавництво «Мс», 2006. 508 с.
4. Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний, Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка / Упоряд. та авт. передм. О. Мельничук. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 266 с.
5. Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 10. 9 березня.
6. Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 53, оп. 1, спр. 10, 3 арк.
7. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 1366, оп. 1, спр. 37.
8. Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 23. Оп. 3. Спр. 183. 89 арк.
9. Гайда П. Пройдений шлях: Спогади 1892–1952 / передмова Ярослава Грицака. Київ: Смолоскип, 2014. 600 с.
10. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5166. 343 арк.
12. Черінь Г. Листи до Лицаря. 1946–1949. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 103 с.
13. Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 23. Оп. 3. Спр. 182. 84 арк.
14. Час. Фюрт. Баварія. 1947. Ч. 6. 9 лютого.
15. Українець Франції. Париж. 1946. № 13. 15 грудня.
16. Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 9. 2 березня.
17. Русское зарубежье: музыка и православие: Международная научная конференция, Москва, 17–19 сентября 2008 г. / [сост. С. Г. Зверевой; науч. ред. С. Г. Зверевой, М. А. Васильевой]. Москва: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына: ВИКМО-М, 2013. 616 с.
18. Клименко М. Из трех миров: Пережитое... непроходящее: «...Долг, завещанный от Бога». Москва: Русский путь, 2011. 396 с.
19. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Из хроніки мого життя. Мельбурн; Австралія: В-во «Байда», 1990. 407 с.
- 20.

Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 23. Оп. 3. Спр. 7. 8 арк. 21. Рутченко-Рутыч Н. Н. Среди земных тревог: Воспоминания. Москва: Русский путь; РИЦ «Собрание», 2012, 608 с. 22. Суховерський М. Мої спогади / передм. О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 1997. 320 с. 23. Гайдабура В. Театр, розвіяний по світу. Феномен сцени повоєнної української діаспори (Німеччина, Австрія, Франція, США, Канада, Австралія). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 324 с. 24. Шибанов Г. Нестор Городовенко: Життя і творчість. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 248 с.: іл. 25. Чалуца А. Орвелл і біженці: Невідома історія «Колгоспу тварин». Київ: Видавництво Жупанського, 2015. 95 с. 26. Іжик С. Сміх крізь сльози. Вінніпег: Поступ, 1961. 207 с. 27. Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 19. 9 травня. 28. Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 20. 16 травня. 29. Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 61. 17 серпня. 30. Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 52. 17 липня. 31. Подобед О. Фахове навчання та перекваліфікація українців у ДіПі таборих Західної Німеччини й Австрії у 1945–1950 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 153–158. 32. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 244. Од. зб. 518. 1 арк. 33. Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 20. 16 травня. 34. Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 66. 4 вересня. 35. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. Ф. 1352. Оп. 1. Спр. 124. 36. Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. Ф. 195. Од. зб. 720. 3 арк. 37. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 169. Од. зб. 75. 11 арк. 38. Кравцов А. Н. Русская Австралия. Москва: Вече, 2011. 304 с. 39. Агеносов В. В. Восставшие из небытия. Анология писателей Ди-Пи и второй эмиграции. Москва: АИРО-XXI; СПб.: Алетейя, 2014. 736 с. 40. Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. Ф. 1366. Оп. 1. Спр. 42. 41. Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 51. Оп. 1. Спр. 3. 42 арк. 42. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 244. Од. зб. 778. 13 арк. 43. Верховинець М. Ідеш, брате мій... Думки й враження зперед десяти років. Пітсбург: Бескид, 1957. 80 с. 44. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью Йорк: Червона калина, 1976. 724 с. 45. Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 226. Од. зб. 519. 4 арк. 46. Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 38. 6 арк. 47. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 219. 48. Новини. Інформаційний бюлетень табору ім. Лисенка. Ганновер. 1947. Ч. 78. 19 липня.

References

1. Vatlin A. Ju. Germanija v XX veke [Germany in the XX century], Moscow, Direct-Media, 2014. (In Russ.) Available at: <http://www.litmir.co/br/?b=269866&p=49>.
2. Samchuk U. Pliana Di-Pi. Notatky u lysty [Planet DP. Notes and Letters], Winnipeg (Canada), The Volyn Society, 1979. 355 p.
3. Romaniuk A. Khronika odnogo zhyttia: spomyny i rozдумы [Chronicle of One Life: Reminiscences and Thoughts], Lviv, Publishing House «Ms», 2006. 508 p.
4. Bo Ty liubuv, v dushi berih, yak skarb koshtovnyi, Ukrainu: zhyttiepys ukrainskoho patriota Ivana Demydovycha Yurchenka [Because you loved, in the heart of the soul, as a valuable treasure, Ukraine: the biography of the Ukrainian patriot Ivan Demidovich Yurchenko], Vinnytsya, Nilan LTD, 2015. 266 p.
5. Chas [Time], Nuremberg, 1947, № 10, March 9.
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 53, op. 1, spr. 10, 3 ark.
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. F. 1366, op. 1, spr. 37.
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 23, op. 3, spr. 183, 89 ark.
9. Haida P. Proideniy shliakh: Spohady 1892–1952 [The Way Passed: Memoirs 1892–1952], Kyiv, Smoloskyp, 2014. 600 p.
10. Polonska-Vasylenko N. Spohady [Memories], Kyiv, Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy», 2011. 591 p.
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1, Op. 23, Spr. 5166, 343 ark.
12. Cherin H. Lysty do Lytsaria. 1946–1949 [Letters to the Knight. 1946–1949], Kyiv, Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy», 2012. 103 p.
13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 23, op. 3, spr. 182, 84 ark.
14. Chas [Time], Fürth Bayern, 1947, № 6, 9 February.
15. Ukrainets Frantsii [Ukrainian of France], Paris, 1946, №13, December 15.
16. Chas [Time], Nuremberg, 1947, № 9, March 2.
17. Russkoe zarubezh'e: muzyka i pravoslavie: Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija, Moskva, 17–19 sentjabrja 2008 g. [Russian Abroad: Music and Orthodoxy: International Scientific Conference, Moscow, September 17–19, 2008], Moscow, The House of Russian Abroad. A. Solzhenitsyn, VIKMO-M, 2013. 616 p.
18. Klimenko M. Iz treh mirov: Perezhitoe... neprohodjashhee: «...Dolg, zaveshhannyj ot Boga» [Of the three worlds: Experienced ... not passing: «... Duty, bequeathed from God»], Moscow, Russian way, 2011. 396 p.
19. Nytychenko D. Vid Zinkova do Melbornu. Iz khroniky moho zhyttia [From Zinkov to Melbourne. From the Chronicles of My Life], Melbourne Australia, In the «Bayda», 1990. 407 p.
20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 23, op. 3, spr. 7, 8 ark.
21. Rutchenko-Rutyč N. N. Sred' zemnyh trevog: Vospominanija [Among earthly troubles: Memories], Moscow, Russian way, RIC «Assembly», 2012. 608 p.
22. Sukhovskiy M. Moi spohady [My Memories], Kyiv, Smoloskyp, 1997. 320 p.
23. Haidabura V. Teatr, rozviiany po svitu. Fenomen stseny povoiennoi ukrainskoi diaspori (Nimechchyna, Avstriia, Frantsiia, SShA, Kanada, Avstraliia) [Theater scattered around the world. The phenomenon of the post-Ukrainian diaspora scene (Germany, Austria, France, USA, Canada, Australia)], Kyiv, Publishing House «Kyiv-Mohyla Academy», 2013. 324 p.
24. Shybanov H. Nestor Horodovenko: Zhyttia i tvorchist [Nestor Gorovenko: Life and work], Kyiv, Publishing House named after Olena Teliga, 2001. 248 p.
25. Chalupa A. Orvell i bizhentsi: Nevidoma istoriia «Kolhospu tvaryn» [Orwell and refugees: Unknown story of the Animal Collective], Kyiv, Zupansky Publishing House, 2015. 95 p.
26. Izhyk S. Smikh kriz slozy [Laughter through tears], Winnipeg, Progress, 1961. 207 p.
27. Chas [Time], Nuremberg, 1948, № 19, May 9.
28. Chas [Time], Nuremberg, 1948, № 20, May 16.
29. Ukrainska trybuna [Ukrainian tribune], Munich, 1947, № 61, August 17.
30. Ukrainska trybuna [Ukrainian tribune],

Munich, 1947, № 52, July 17. 31. Podobied O. Fakhove navchannia ta perekvalifikatsiia ukraintiv u DiPi taborakh Zakhidnoi Nimechchyny y Avstrii u 1945–1950 rr. [Fahov training and retraining of Ukrainians in the DP of the camps of West Germany and Austria in 1945–1950]. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History, Ternopil, View of TNPU V. Hnatyuk, 2014, vol. 2, part 1. P. 153–158. 32. Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 244, od. zb. 518, 1 ark. 33. Chas [Time], Nuremberg, 1948, № 20, May 16. 34. Ukrainska trybuna [Ukrainian tribune], Munich, 1947, № 66, September 4. 35. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. F. 1352, op. 1, spr. 124. 36. Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 195, od. zb. 720, 3 ark. 37. Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 169, od. zb. 75, 11 ark. 38. Kravcov A. N. Russkaja Avstralija [Russian Australia], Moscow, Veche, 2011. 304 p. 39. Agenosov V. V. Vosstavshie iz nebytija. Anologija pisatelej Di-Pi i vtoroj jemigracii [Risen from non-existence. Anonymity of the writers DP and the second emigration], Moscow, AIRO-XXI, St. Petersburg, Aletya, 2014. 736 p. 40. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy. F. 1366, op. 1, spr. 42. 41. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 51, op. 1, spr. 3, 42 ark. 42. Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 244, od. zb. 778, 13 ark. 43. Verkhovynets M. Yidesh, brate mii... Dumky y vrazhennia zpered desiaty rokiv [To go my brother ... Thoughts and impressions about ten years], Pittsburgh, Beskyd, 1957. 80 p. 44. Kedryn I. Zhyttia – podii – liudy. Spomyny i komentari [Life – events – people. Reminiscences and comments], New York, Chervona Kalyna, 1976. 724 p. 45. Instytut literatury imeni T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. F. 226, od. zb. 519, 4 ark. 46. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky. F. 23, op. 1, spr. 38, 6 ark. 47. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchekh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. F. 5235, op. 1, spr. 219. 48. Novyny. Informatsiinyi biuleten taboru im. Lysenka [News. Campus Newsletter Lysenko], 1947, № 78. July 19.

Olena Podobied

THE MOOD OF DISPLACED UKRAINIANS AND THEIR ADAPTATION TO LIFE IN POST-WAR WEST GERMANY

How the adaptation of displaced Ukrainians to the new realities of life in post-war West Germany influenced their mood are analyzed. Among the social factors that influenced the mood of displaced Ukrainians can be identified: everyday problems, homesickness and homeland, the threat of forced repatriation in the USSR, re-emigration from West Germany.

The uncertainty of the future, the unsettledness of life, longing for the homeland, the fear of a very real threat of forced repatriation made the first post-war years generous in despair, depression and hysteria. The displaced Ukrainians were overwhelmingly affected by the unsettled lifestyle (uncomfortable housing, lack of clothing and personal hygiene) and constant malnutrition. Part of them was overcome by longing for the Motherland, which sometimes led to the voluntary return of displaced persons to the USSR. However, the overwhelming majority resisted forced repatriation, they were seized with a sense of fear for their lives and the lives of their relatives. Being susceptible to panic, a large part of displaced Ukrainians ended their lives with suicide. In addition to such radical measures, the displaced people still injured themselves and as a result fell into hospitals, where they remained unattainable for repatriation bodies. The determining factors that influenced the mood that dominated the re-emigrants were the hospitality of the host state, the provision / non-availability of work in the specialty for which they counted, the level of wages, the quality of living conditions.

Key words: displaced Ukrainians, post-war West Germany, adaptation, mood.

УДК 94(438:477)»1991/1995»:327–049.5

Юля Ключук

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПРЕЗИДЕНТСЬКОМУ ДИСКУРСІ (1991–1995 РР.)

Питання регіональної безпеки у міждержавних взаєминах Республіки Польща та України дуже часто виникали у період становлення польсько-українських контактів. Чільне місце займало саме президентське бачення та проекти, які породжували дискусії та формували загальне враження про зовнішньополітичні орієнтири сусідніх країн. Проблеми, які виникали у безпековій площині Центрально-Східної Європи, були пов'язані із падінням біполярного світу і потребою формування конкретної концепції розвитку регіону. А тому, необхідність створення системи регіональної безпеки є актуальним та беззаперечним. Чи не найбільшим наріжним каменем у цій площині поставали взаємини із країнами, що у минулому входили до складу СРСР, а із його розпадом економічна, політична і соціально-культурна залежність продовжувала зберігатися від Росії. Тому, основним завданням було ліквідувати пережитки радянського минулого та при цьому зберегти безпековий простір у всьому регіоні Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: Республіка Польща, Україна, Л. Валенса, Л. Кравчук, регіональна безпека, Центрально-Східна Європа.

Із часу утвердження польської та української незалежності обидві держави започаткували процес розбудови двосторонніх відносин, які включали найрізноманітніші галузі міждержавних взаємин. Важливим аспектом польсько-українського співробітництва було вирішення ряду питань, в тому числі й забезпечення регіональної безпеки, так як розпад СРСР та інші суспільно-політичні трансформації 90-х рр. XX ст. поставили, на порядку денному, гостру необхідність вирішення проблем. З огляду на це, питання регіональної безпеки і стабільності стало об'єднувачим фактором міждержавної взаємодії, так як було якраз на часі та вимагало негайного колективного втручання.

Питання регіональної безпеки привертає увагу як польських, так і українських політиків, вчених та громадськості. Важливою складовою для нашої наукової розвідки стали праці провідних політиків, які прямо, або ж опосередковано, впливали на питання регіональної безпеки. Серед них варто виокремити Л. Кравчука, Є. Козакевич, Б. Осадчука. Важливими, для нашого дослідження, стали матеріали дисертаційних розвідок, провідних фахівців польсько-української проблематики. Це, зокрема, доробок І. Афанасьєва, В. Гевко, В. Моцока. Чимало корисної інформації отримано із наукових розвідок С. Буранта, В. Страчевські, О. Бабака, С. Заброварного, О. Знахоренко, Л. Стрільчук та інших. Дані, якими оперують науковці та здійсненні ними висновки, є засадничими елементами регіональної безпеки. Однак, усі наявні праці є дотичними до проблеми нашої публікації, що не дає можливості їм претендувати на повне висвітлення теми. А тому, ця стаття є першою комплексною спробою дослідити проблеми регіональної безпеки у польсько-українських відносинах через призму діяльності перших осіб двох країн, і в цьому полягає наукова новизна дослідження.

Пріоритетним напрямком у польській зовнішній політиці, після суспільно-історичних трансформацій у 90-х рр. XX ст., постає повернення в до цивілізаційних норм Європи. Для цього Республіка Польща (далі – РП) виділила конкретні механізми їх реалізації, де за основу обрано членство у ЄС та вступ до НАТО. Втілення у цих механізмів було розраховано на довготермінову перспективу, реалізація якої потребує виконання ряду вимог крок за кроком [1, с. 41]. Заяви польських політичних еліт підтверджують, що євроінтеграційні прагнення РП, мали слугувати зв'язною ланкою між слов'янським світом і його традиціями та західноєвропейською політико-економічною моделлю.

На момент появи незалежної Польщі і прихід до влади уряду «Солідарності» зовнішня політика РП, щодо її східних, в минулому радянських, сусідів, отримала нове трактування. У зв'язку із цим, метою статті є аналіз проблем регіональної безпеки Центрально-Східної Європи (далі – ЦСЕ), через призму польсько-українських президентських взаємин.

Тривалі перевтілення польського суспільства, що мали свої успіхи і невдачі, не могли не вплинути на реалізацію «східної політики» через Україну. Перший період взаємних контактів припадає на 1989–1993 рр., і характеризується втіленням ідеалів політичного руху «Солідарність». Це і позначилося на міждержавних відносинах, які розвивалися динамічно і були широко підтримані польськими владними колами [2, с. 144]. Складовими частинами цього періоду було становлення незалежної України, зародження та формування польсько-українських відносин і зовнішньополітичної стратегії. Однак, чільне місце у польській політиці посідав і західний вектор, з актуалізацією проблеми регіональної безпеки у ЦСЕ [3, с. 41].

Створення регіональних структур безпеки стало загальною тенденцією на початку 1990-х рр., через потребу нових форм міждержавних взаємин у ЦСЄ. Прикладами таких структур виступають Вишеградська група, Центральноєвропейська ініціатива (далі – ЦЄІ), Центральноєвропейська асоціація вільної торгівлі (ЦАВТ). Спільною ідеєю для цих структур було розірвати зв'язки країн ЦСЄ із СРСР та долучення їх до загальноєвропейського інтеграційного процесу. Поряд із ними на європейській арені з'явився ряд проектів регіональної безпеки, а саме: НАТО-2, або НАТО-біс (проект президента РП Л. Валенси) та Чорноморсько-Балтійський союз і зона безпеки у ЦСЄ (проекти Президента України Л. Кравчука) [4, с. 65].

Президент Л. Кравчук був переконаний, що при активному долученні до формування оновленої європейської політики, Україна матиме шанс залишити у минулому радянський вплив. Окрім того, прагнення бути серед числа провідних країн сучасності означало приєднання і до блокового принципу. Саме у ХХ ст. в Європі створювалися і розвивалися різні коаліції держав, що постійно знаходилися у прямій боротьбі за владу та конкурували за збільшення власних сфер впливу. Піком стало створення воєнно-політичних та економічних угруповань Заходу і Сходу Європи [5, с. 5].

1990-ті рр. стали переломними для багатьох країн ЦСЄ та позначилися утворенням своєрідного небезпечного вакууму у колективній безпеці. За цих реалій Україна обирає курс до відсторонення себе від Російської Федерації (далі РФ) та прагне налагодити контакти із країнами «Вишеградської групи» (РП, Чехословаччина й Угорщина). Подібне намагання української політичної еліти не було підтриманим серед фахівців польської дипломатії. Головним аргументом було те, що Україна «проходить інший етап посткомуністичних змін», коли приєднання не є зайвим [6, с. 8–11].

Падіння біполярного світу та зміна геополітичних реалій на пострадянському просторі сприяло і тому, що політична еліта Польщі мала серйозні труднощі у процесі побудови своєї «східної політики», особливо що стосувалося взаємин з Україною. Поряд із прагненнями РП приєднатися до євроатлантичних структур, Польща все ж знаходилася у енергетичній і сировинній залежності від Росії. Зовнішня політика щодо східних сусідів продовжувала зберігати елементи курсу «двох шляхів» та «рівної дистанції».

Підтримка незалежності України та її офіційне визнання не означало цілковито відстороненої політики щодо Москви. Підтвердженням цього є той факт, що 5 грудня 1991 р. Л. Валенса, під час візиту до Москви та в ході свого виступу, підтримав «горбачовську концепцію будівництва радянської держави на нових принципах» [7, с. 22], що підтверджувало невизначеність східних орієнтирів у зовнішній політиці Польщі та ставило під сумнів політичну вагу факту визнання незалежності України польським урядом [4, с. 53]. Саме тому, польська «східна політика» лише в офіційних документах проголошувалася як двостороння, а практиці діяло гасло: «В першу чергу – Росія». А пропозиція Л. Кравчука створити безпекову систему на осі «Київ-Варшава-Берлін» політична еліта РП відреагували холодно.

Дещо змінилася ситуація після зустрічі Л. Валенси та Л. Кравчука у Варшаві у травні 1992 р. Суть змін полягали не лише в напрацюванні ряду важливих компонентів польсько-українських взаємин, але і зближенню РП та України, однак не тією мірою, як бажав Президент України. Українське керівництво прагнуло увійти до Вишеградської групи, щоби координувати дії у розбудові ліберальної демократії, ринкової економіки та громадянського суспільства. Л. Кравчук у РП заявив, що «чотирикутник є більш досконалою фігурою, ніж трикутник, і забезпечує більші можливості» [8, с. 4].

Президент Польщі Л. Валенса не виступав проти участі України у Вишеградській групі [9, с. 12], однак провідні польські офіційні особи, в тому числі й вихідці із кола «солідарності», особливо з міністерства закордонних справ, не вважали цей крок аргументованим [10, с. 18]. Така позиція є зрозумілою, так як для Польщі визначальним стало створення позитивного іміджу керівництва і всього суспільства перед країнами Заходу та, що не мало важливо, небажання дратувати Російську Федерацію швидким зближенням з Україною та допомогою їй у розриві із комуністичним минулим. Поодинці або в союзі між собою Польща, Угорщина та Чехословаччина мали більше шансів на вступ до ЄС та НАТО, ніж спільно з Україною. Такий союз міг стати гальмівним чинником у процесі інтеграції Вишеградської групи до військових, політичних та економічних структур Заходу [11, с. 40].

Наступним етапом виділяється друга половина 1993 – початок 1995 рр., коли міждержавні взаємини переживають етап кризи з обмеженням польської дипломатії у східному напрямку [12, с. 45]. Перша половина 1993 р. позначилася доволі позитивними аспектами у польсько-українському діалозі: 12 січня підписаний протокол про створення консультативного комітету президентів (далі – ККП) Республіки Польщі та України, а 30 квітня 1993 р. у Варшаві обговорено текст статуту комітету [13, с. 3–7].

Ще одним проектом Президента Л. Кравчука було створення «Зони центральноєвропейської безпеки», яку він оприлюднив на сесії Ради з безпеки і співробітництва в Європі у квітні 1993 р. Регіональна система виступає як «зона стабільності» і повинна включати наступні країни: Австрію, Балтійські держави, Білорусь, Болгарію, Молдову, РП, Румунію, Словаччину, Угорщину, Україну та Чеську Республіку, але не Росію. Ця ініціатива отримала назву «план Кравчука», і декларувала загальноприйняті норми, що мали поважати та виконувати усі країни: поважати територіальну цілісність, відкидати взаємні претензії, використання сили, повага до прав меншин та розвиток прикордонного співробітництва [4, с. 70–71]. Гельсінкський процес заклав основи перспективної загальноєвропейської взаємодії, що можна оцінити як найближчий шлях до нової Європи, де панує мир та стабільність [5, с. 5]. Оголошена концепція Президента Л. Кравчука щодо утворення середньоєвропейської сфери безпеки, зустрілася з негативним сприйняттям з боку польської політичної еліти [4, с. 198].

Офіційною проголошеною метою проекту було підвищення безпеки у регіоні, а по-факту, його ініціювання було спробою України стати визнаною серед Центральноєвропейських держав. Л. Кравчук наголосив, що «зона» утворюється для того, щоб служити мостом між Росією та Заходом, а також як початковий фундамент у створенні загальноєвропейської системи безпеки [4, с. 71]. Проте, проект так і не був втілений в життя, лише Угорщина продемонструвала порівняну зацікавленість у цій пропозиції. Польська позиція була висловлена Л. Валенсою, що потрібно використовувати вже існуючі структури колективної безпеки, а не створювати інші [7, с. 33].

Травень 1993 р. став важливим для польсько-українських взаємин, так як польська делегація на чолі з Л. Валенсою відвідала Україну [15, с. 221]. У ході виступу на відкритті першого засідання ККП Польщі та України, де Л. Кравчук наголосив на розгляді Польщі як стратегічного партнера України. Це перша заява, на президентському рівні, про визнання польсько-українських відносин пріоритетними складовими зовнішньої політики. Однак, суть розумілася як «фундамент у виокремленні шляхів та підходів до субрегіонального, регіонального та глобального співробітництва» [16, с. 153]. Не виникало сумнівів, щодо визнання регіональним лідером Польщі, однак відкритими залишалося питання критеріїв лідерства і стратегічного партнерства (міцність і тривалість польсько-українських відносин). Адже стратегічне партнерство, крім рівноправного статусу держав передбачає проведення консультацій перед прийняттям відповідальних рішень та взаємну підтримку на міжнародній арені [17, с. 144].

Питання контекстуального наповнення регіональної системи безпеки пов'язана, також, із ідеями президента РП Л. Валенси, зокрема створення європейської моделі НАТО-2 або ж «НАТО-біс». Проект мав допомогти Польщі, Угорщині та, ще на той час, єдиній Чехословаччині інтегруватися до НАТО і не допустити «югославізації» регіону. Ідея Л. Валенси передбачала механізм спільних дій для ЦСЄ і колишніх республік СРСР та підписання договору про скасування територіальних претензій і невикористання сили у двосторонніх відносинах [18, с. 4–5]. Пропозиція Л. Валенси «НАТО-біс» не була прийнята однозначно ні в середовищі польської політичної еліти, ні за кордоном [19, с. 92] в результаті чого від неї відмовилися.

Ще однією геополітичною концепцією виокремлюється створення «Міжмор'я», у якому країни Східної Європи (регіон між Балтикою, Адріатикою та Чорним морем) повинні об'єднатися, щоб відігравати самостійну, більш-менш помітну роль у світі. При цьому, саме польсько-українські стосунки, «можуть бути вирішальними для успіху всієї інтеграційної концепції» [20, с. 30]. Польський проект «Міжмор'я» був співзвучним українській ідеї Чорноморсько-Балтійського союзу і концепції «Європа-біс» Президента Л. Валенси. Ідея чорноморсько-балтійського альянсу (ініційована Президентом України Л. Кравчуком) передбачала створення угруповання незалежних держав, які знаходяться між Балтійським та Чорним морями, у вигляді антиросійського союзу, що мало стати стратегічною метою для країн ЦСЄ, а особливо для України та РП [4, с. 68].

Співзвучність ідеї «Міжмор'я» та концепції «Європа-біс» Л. Валенси були тісно пов'язані із діяльністю «Вишеградської трійки» та «групи Пентагонале». Однак, перспективи такої східноєвропейської інтеграції були сумнівними, так як більшість східноєвропейських конфліктів пов'язані із територіальними та іншими претензіями серед сусідів – (Польща – Литва, Румунія – Угорщина, Македонія – Греція, Югославія), а з іншого боку вони всі прямо залежали від поставок сировини та пального з Росії [20, с. 30].

Увесь 1993 р. позначився активізацією питання розширення Північноатлантичного Альянсу. Україна не підтримувала ідею розширення НАТО на Схід за рахунок надання членства РП. На думку української дослідниці В. Гевко, це стало вирішальним, що співробітництво із Україною не було пріоритетом зовнішньої політики Польщі [21, с. 129]. Після низки заяв провідних польських політиків про незворотність курсу Польщі на інтеграцію до ЄС і НАТО, про необхідність покращення польсько-російських стосунків українське керівництво розчарувалося у РП як стратегічному політичному партнері. Підписання в 1993 р. польсько-російської угоди про

будівництво газопроводу для транспортування російського газу на Захід, вважалося «антиукраїнським актом» у двосторонніх взаєминах [9, с. 45], Адже проблема енергетичної залежності стояла досить гостро [2, с. 146].

Західний дослідник І. Прицель, переконаний, що зовнішня політика Л. Кравчука була надзвичайно непослідовною, а відносини з країнами ЦСЄ знаходилися на низькому рівні. Різниця у стратегічних планах стала ще більш помітною, коли країни Вишеградської групи розпочали офіційно наближуватися до НАТО [22, с. 381]. А от непослідовність проявилася в тому, що на початку 1994 р. Україна стала першою серед держав СНД, учасницею програми «Партнерство заради миру», хоча представники українського керівництва дотримувалися протилежних думок щодо розширення НАТО [23, с. 95].

Влітку 1994 р. новим Президентом України став Л. Кучма, який, на відміну від свого попередника, визначив пріоритетним відновлення зв'язків з РФ, зміцнення стосунків з країнами СНД. А у своїй інавгураційній промові підкреслював життєво важливі інтереси України на просторах колишнього СРСР, а про відносини з РП не згадав [24, с. 1, 2]. Чітке усвідомлення загрози відновлення радянської імперії на східних кордонах Польщі, утвердило переконання щодо необхідності зближення з Україною та активізації співробітництва [11, с. 51]. У січні 1995 р. Л. Кучма відвідав РП, з нагоди 50-ої річниці визволення концтабору Освенцим. Хоч на думку провідного дослідника польсько-українських взаємин С. Буранта, візит мав символічний характер [25, с. 25], однак, українські фахівці, наділяють його рушієм впливом у міждержавних відносинах із січня 1993 р. по 1995 р. Важливість події була у тому, що це перша особиста зустріч Президентів, після зміни очільника України та повернення довіри між керівниками [11, с. 53].

Отже, після геополітичних трансформацій на європейському просторі у 90-х рр. ХХ ст., вирішення проблем регіональної безпеки посідало чільне місце у польсько-українських взаєминах. Важливим були саме президентські контакти та дискусії Л. Валенси та Л. Кравчука, оскільки Президенти виступали провідниками державних позицій щодо приєднання чи відсторонення від будь-якого блокового об'єднання. А тому, особисті заяви політичних еліт держав неодноразово формували загальне враження про зовнішньополітичні орієнтири РП та України. Особисті ініціативи президентів, щодо вирішення проблемних питань регіональної безпеки, мали чимало спільних рис, які об'єднувались навколо бажання ліквідувати залежність країн ЦСЄ від Росії. Відмінність цих проектів полягала, хіба що, у ареалі поширення того чи іншого об'єднання. Бажання стати ініціатором чогось нового та прогресивного, вплинула на те, що більшість із президентських проектів залишилися лише у площині обговорення. А ті що були реалізовані постали лише в регіональними союзами.

Список використаних джерел

1. Засади стратегічного партнерства // Політика і час. № 3, 2001. С. 40–53.
2. Стрільчук Л. Україна – Польща: від добросусідських відносин до стратегічного партнерства (к. ХХ – п. ХХІ ст.): монографія. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. 608 с.
3. Знахоренко О. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах // Історичний архів. Наукові студії. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2008. Вип. 2. С. 90–98.
4. Моцок В. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини: політичний аспект: дис... канд. політ. наук: 23.00.02; Чернівецький національний ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2001. 210 с.
5. Кравчук Л. Нова Україна в новій Європі // Політика і час. 1993. № 2. С. 4–9.
6. Заброварний С. До повного примирення і широкого порозуміння // Політика і час. № 9, вересень 1997. С. 5–11.
7. Kaminski A., Kozakiewicz J. Polish-Ukrainian Relations 1992–1996. Report. Warszawa: Center for International Relations at the Institute of Public Affairs, 1997. 55 p.
8. Czworobok zmiast trojkata // Zdzie Warszawy. 1992. 20 maja. S. 4.
9. Burant S. Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership. Pittsburgh: The Center for Russian and East European Studies, 1999. 12 p.
10. Безпека, що спирається на співробітництво. Із зустрічі в УІМВ з Міністром закордонних справ Польщі К. Скубішевським // Політика і час. 1993. №2. С. 15–19.
11. Афанасьев І. Польсько-українські відносини 1991–2000 рр.: політична та економічна взаємодія. Дис. на зд. наук ступ. канд.іст. наук: 07.00.02. К., 2004. 202 с.
12. Całka M. Polska polityka wschodnia w 1994 r. // Rocznik Polityki Zagranicznej 1995. Warszawa, 1995. P. 45–49.
13. Straszewski W. Komitet Konsultacyjny Prezydentów RP i Ukrainy // Studia i Materiały Centrum Badań Wschodnich Uniwersitetu Warszawskiego / Red. naukowy M. Dobroczński. Warszawa, 2000. 35 s.
14. Surmacz B. Stan i perspektywy rozwoju stosunków polsko-ukraińskich // Polska i jej sąsiedzi w latach dziewięćdziesiątych. Polityczne i ekonomiczne aspekty współpracy. Katowice, 1998. 416 s.
15. Осадчук Б. Україна, Польща, світ. Вибрані репортажі та статті. К.: Смолоскип, 2001. 355 с.
16. Стоєцький С. Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України // Політичний менеджмент. № 3, 2005. С. 147–158.
17. Бабак О. Українсько-польські відносини (від 1980-х років до 2005 р.): наукове видавництво / від. ред. В. Даниленко. Кіровоград, 2005. 144 с.
18. Smialek W. The Institutionalization of Central European Security in a Time of Changes // The Journal of Slavic Military Studies. 1994. Vol. 7, № 1. P. 1–8.
19. Łoś-Nowak T. Poland's position in the European Security Pattern // Polish Political Science Yearbook 1992–1993. 1993. Vol. XXII–XXIII. S. 83–103.
20. Рябчук М. «...Можуть бути вирішальними». Українсько-польські відновини: нові реалії, нові перспективи // Політика і час. 1993. № 8. С. 26–32.
21. Гевко В. Україна і Польща: особливості розвитку двосторонніх відносин (1991–2004 рр.): дис. канд.

іст. наук: 07.00.01; ТНПУ ім. В. Гнатюка. Т., 2005. 209 с. 22. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine / Ed by I. Prizel. Cambridge University Press, 1998. 447 p. 23. Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. 1999. № 1–2. С. 87–102. 24. Інавгураційна промова Президента України Л. Д. Кучми, 20 липня 1994 року // Голос України. 1994. 21 липня. С. 1, 2. 25. Burant S. Stosunki polsko-ukraińskie ta idea strategicznego partnerstwa / Publicacja przgotowywana do druku. Warszawa: Fundacja Wspomagania Wsi; Stowarzyszenie EuroAtlantyckie, 1999. 48 p.

References

- Zasady stratehichnoho partnerstva [Principles of strategic partnership]. Politics and time, № 3, 2001, P. 40–53.
- Strelchuk L. Ukrayina – Pol'shcha: vid dobrosusids'kykh vidnosyn do stratehichnoho partnerstva (kinets' XX – m. XXI st.) [Ukraine – Poland: From Good Neighborhood to Strategic Partnership (End of XX – XX Century)], Lutsk, 2013, 608 p.
- Znamhorenko O. Stratehichne partnerstvo v ukrayins'ko-pol's'kykh vidnosynakh [Strategic partnership in Ukrainian-Polish relations]. Historical archive. Mykolaiv, 2008, № 2, P. 90–98.
- Mozok V. Suchasni ukrayins'ko-pol's'ki mizhderzhavni vidnosyny: politychnyy aspekt [Modern Ukrainian-Polish Interstate Relations: Political Aspect], Chernivtsi National University. Y. Fedkovich, 2001, 210 p.
- Kravchuk L. Nova Ukrayina v noviy Yevropi [New Ukraine in the New Europe]. Politics and time, 1993, № 2, P. 4–9.
- Zabrovarny S. Do povnoho pryemyrennya i shyrokoho porozuminnya [To complete reconciliation and broad understanding]. Politics and time, № 9, September 1997, P. 5–11.
- Kaminski A., Kozakiewicz J. Pol's'ko-ukrayins'ki vidnosyny 1992–1996 Zvit [Polish-Ukrainian Relations 1992–1996. Report], Warszawa, 1997, 55 p.
- Zwierobok zamiast trojkata [Quadruple instead of triangular], Warszawa, 1992, 20 maja, P. 4.
- Burant S. Ideya stratehichnoho partnerstva [Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership], Pittsburgh, 1999, 12 p.
- Bezpeka, shcho spyrayet'sya na spivrobotnytstvo [Security based on cooperation]. Politics and time, 1993, №2. P. 15–19.
- Afanasyev I. Pol's'ko-ukrayins'ki vidnosyny 1991–2000: politychna ta ekonomichna vzayemodiya [Polish-Ukrainian Relations 1991–2000: Political and Economic Interaction]. Kyiv, 2004, 202 p.
- Całka M. Pol's'ka Polityka veresnya 1994 r. [Polish Eastern Policy in 1994], Warszawa, 1995, P. 45–49.
- Straszewski W. Komitet Konsultacyjny Prezydentu RP i Ukrainy [Consultative Committee of the Presidents of the Republic of Poland and Ukraine], Studia i Materiały Centrum Badań Wschodnich Uniwersytetu Warszawskiego, 2000, 35 p.
- Surmacz B. Stan i perspektyvnyy rozklad roboty pol's'ko-ukrayins'koyi [State and prospects for the development of Polish-Ukrainian relations], Katowice, 1998, 416 p.
- Osadchuk B. Ukrayina, Pol'shcha, svit. Vybrani reportazhi ta statii [Ukraine, Poland, the world. Selected reports and articles], K, 2001, 355 p.
- Stoevsky S. Kontseptsiya stratehichnoho partnerstva v politytsi Respubliki Pol'shcha shchodo Ukrayiny [Concept of strategic partnership in the policy of the Republic of Poland in relation to Ukraine], Political management, № 3, 2005, P. 147–158.
- Babak O. Ukrayins'ko-pol's'ki vidnosyny (vid 1980-kh do 2005): naukovye vydavnytstvo [Ukrainian-Polish relations (from the 1980s to 2005): scientific publishing house], Kirovograd, 2005, 144 p.
- Smialek W. Instytucjonalizatsiya tsentral'noyevropeys'koyi bezpeky pid chas zmin [The Institutionalization of Central European Security in a Time of Changes], The Journal of Slavic Military Studies, 1994, Vol. 7, № 1, P. 1–8.
- Łoś-Nowak T. Pozytysiya Pol'shchi v «Yevropeys'kiy bezpetsi» [Poland's position in the European Security Pattern], 1993, Vol. XXII–XXIII, P. 83–103.
- Ryabchuk M. «...Mozhut' buty vyrishal'nymy». Ukrayins'ko-pol's'ki vidnovyny: novi realiyiyi, novi perspektyvy [«... May be decisive». Ukrainian-Polish revolutions: new realities, new perspectives], Politics and time, 1993, № 8. P. 26–32.
- Gevko V. Ukrayina i Pol'shcha: osoblyvosti rozvytku dvostoronnikh vidnosyn (1991–2004 rr.) [Ukraine and Poland: Peculiarities of Development of Bilateral Relations (1991–2004)]. Ternopil, 2005, 209 p.
- Natsional'na identychnist' ta zovnishnya polityka. Natsionalizm ta liderstvo v Pol'shchi, Rosiyi ta Ukrayini [National Identity and Foreign Policy. Nationalism and leadership in Poland, Russia and Ukraine], Cambridge, 1998, 447 p.
- Kozakevich E. Rozshyrennya NATO ta yevropeys'ka polityka Ukrayiny [NATO Enlargement and European Policy of Ukraine]. Political Thought, 1999, №. 1–2, P. 87–102.
- Inavhuratsiyna promova Prezydenta Ukrayiny L. D. Kuchmy [Inaugural speech by the President of Ukraine L.D. Kuchma], Voice of Ukraine, July 20–21 1994, P. 1, 2.
- Burant S. Stosunki Pol's'ko-ukrayins'ka ideya stratehichnoho partnerstva [Polish-Ukrainian relations this idea of strategic partnership], Warszawa, 1999, 48 p.

Yulya Klyuchuk

PROBLEMS OF REGIONAL SECURITY IN THE POLISH-UKRAINIAN PRESIDENTIAL DISCOURSE (1991–1995)

Questions of regional security in interstate relations between Poland and Ukraine very often arose during the period of the formation of Polish-Ukrainian contacts. The leading place was occupied precisely by presidential projects, which gave rise to many discussions and formed a general impression about the foreign policy of their countries. The problems that arose in the field of security in the plane of Central and Eastern Europe were associated with the fall of the bipolar world and the need to formulate a concept for the development of the region. Therefore, the needs to create a regional security system is unconditional

Key words: Republic of Poland, Ukraine, L. Walesa, L. Kravchuk, regional security, Central-Eastern Europe.

УДК 94(477)
Юрій Павлович

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ БІЛОРУСІ В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (1991–2004 РР.)

У статті аналізуються основні аспекти соціально-економічної політики Республіки Білорусь. Розглядаються думки українських науковців та економістів щодо соціально-економічних процесів (складнощі переходу до ринкової економіки), які відбувалися в Республіці Білорусь в період 1991–2004 рр. Також подається і аналізується українськими істориками, політологами та економістами основа соціально-економічної моделі Республіки Білорусь, характеризується діяльність і вплив президента Білорусі Олександра Лукашенка на економіку країни. Подана значна кількість порівнянь щодо характеристики економічного життя Білорусі, з точки зору, українських та білоруських науковців.

Ключові слова: Республіка Білорусь, внутрішня політика, економіка, соціально-економічна модель, ринкова економіка.

Після здобуття незалежності Білоруссю у 1991 р. в країні розпочалися, як і в інших державах СНД, ліберальні реформи, метою яких була побудова розвинутої ринкової економіки, що базується на соціально-орієнтованій моделі економічного розвитку. Упродовж 1991–1995 рр. в країні мали місце значні структурні зрушення, що були пов'язані передусім із змінами господарського законодавства, початком приватизації, реформами у банківській та соціальній сфері тощо. Перехід до нового типу соціально-економічних відносин виявився доволі складним, а розшарування різних верств населення викликало значне його незадоволення трансформаційними наслідками. З приходом до влади президента О. Лукашенка у 1995 р. основні структурні реформи в країні припинилися і проголошено курс на побудову «ринкового соціалізму». У якості аналогу для впровадження була обрана модель соціально-орієнтованої ринкової економіки з білоруською специфікою. Президент, владні структури на словах не відкидали ринкової економіки, але сприймали тільки позитивні сторони (велику продуктивність праці, товарний достаток) і не сприймали негативних (соціальні диференціації, безробіття). Таке уявлення є типовим і для масової свідомості. Сформована в Білорусі модель мобілізаційної економіки має всі риси соціалістичної: зрівнялівка, завдяки якій регулярно виплачувалася заробітна плата, призвела до того, що в Білорусі була найвища грошова емісія серед країн СНД. Рівень життя населення неухильно знижувався.

Проблеми, які і до сьогодні переживає Білорусь на фінансово-валютному ринку, поставили під сумнів перспективність її моделі економіки.

Досліджуючи білоруську економічну модель, українські історики, економісти та політологи, зацентрували увагу на помітній умовності цього терміну, водночас апелюючи до таких синонімів, як специфічна соціально-економічна політика, соціально-економічна система Білорусі, що є незамкнутою й відкритою. По-перше, сформувалася вона не відразу, по-друге, має властивість постійно вдосконалюватися. І це закономірно, адже кожна держава, в тому числі, й Білорусь інтегровані в систему міждержавних економічних, політичних і культурних відносин, тому такі елементи, як взаємопроникнення і взаємозбагачення в умовах глобалізації, відіграють суттєву роль.

Важливо підкреслити пріоритетну роль соціально-економічної складової у формуванні білоруського шляху розвитку. Для білорусів, створення перспективної моделі національної економіки з її орієнтацією на соціальну сферу становило зміст національної ідеї, ідеологію білоруської держави. Це доволі виразно простежується в доповіді президента Республіки Білорусь на семінарі працівників республіканських і місцевих органів влади, де О. Лукашенко зазначив: «Найважливіша складова нашої державної ідеології – теорія білоруської моделі соціально-економічного розвитку. Вона передбачає формування соціально орієнтованої, багатокладної ринкової економіки з рівноправним функціонуванням державної і приватної власності. Білоруський економічний устрій довів свою життєздатність. Ми перші (і доки єдині) серед країн СНД перевершили рівень промислового виробництва 1990 р. Не зруйнували, а наростили свій науково-технічний потенціал. Створили основу для стійкого і динамічного розвитку на перспективу» [1].

Створення соціально-економічної моделі з білоруською специфікою визначало пріоритети і стратегічний курс держави, при цьому, безумовно, враховуючи її національні інтереси. Як і будь-яка інша система, вона мала свої витоки, необхідні елементи, специфіку, а також практичну складову реалізації. В цьому контексті особливо важливо проаналізувати ґенезу білоруської

економічної моделі, її характерні риси, розглянути низку ризиків і загроз, від яких не застрахована жодна країна, але саме вони сьогодні так болісно вразили економіку Білорусі.

Економіка Білорусі, економічна модель частково відображена в монографічних працях і статтях українських дослідників. Цінними в контексті досліджуваної проблеми стали праці кандидата історичних наук Оксани Валіон «Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь...» [2] та «Генеза і специфіка білоруської економічної моделі (1994–2000 рр.)» [3]. Важливу роль у дослідженні білоруської економіки відіграв український економіст, директор Інституту трансформації суспільства, професор Національної академії управління, голова Української Національної Консервативної партії Соскін Олег Ігорович. Для порівняння, поруч з роботами українських дослідників, взяті до уваги праці вченого-економіста з Білорусі Володимира Шимова [4]. Зокрема, монографія «Экономическое развитие Беларуси на рубеже веков: проблемы, итоги, перспективы» висвітлює ключові питання трансформації Республіки Білорусь в умовах формування ринкових відносин (1991–2001 рр.). Автор вважає структурну трансформацію економіки, її стійкий розвиток імперативом XXI ст. Окрім того, на увагу заслуговує робота мінського політолога Юрія Шевцова «Объединенная нация. Феномен Беларуси» [5], в якій автор вбачає феномен сучасної Білорусі у проведенні впродовж багатьох років політики, що зовсім не вписується у пострадянські стандарти. Науковець висвітлює питання ефективності білоруської економічної моделі, її слабких сторін, впливу європейської інтеграції на економіку держави, намагається періодизувати економіку Республіки Білорусь.

Вдало періодизує економіку Білорусі, що не зовсім вдалося білоруському досліднику Ю. Шевцову, український історик О. Валіон у своїй праці «Генеза і специфіка білоруської економічної моделі (1994–2000 рр.)»: «Після розпаду СРСР і проголошення незалежності Республіки Білорусь в періодизації її економіки можна виділити наступні основні періоди: деіндустріалізація першої половини 90-х рр. В цей час економіка Білорусі перебувала в системній економічній кризі. Завершують даний період першим півріччям 1996 р., оскільки вже з другого – в Білорусі розпочалося промислове зростання. Період деіндустріалізації умовно можна вважати завершеним і літом 1994 р., коли Олександр Лукашенко був обраний президентом Білорусі, адже він відразу розпочав реалізацію програми заходів із подолання економічного спаду, що призвела до економічного зростання із другого півріччя 1996 р.; 1996–2000 рр. – період виходу економіки із кризового стану й поглиблення ринкових відносин. Він характеризується нестійким економічним зростанням, пошуком і реалізацією ефективного механізму управління економікою. Часто завершують цей період початком зростання світових цін на нафту на початку XXI ст.; 2001–2005 рр. і наступні п'ятиліття – перехід на інноваційний шлях стійкого економічного розвитку. Цей період пов'язують із зростанням світових цін на нафту, що стало основою для нового економічного стрибка білоруської промисловості» [3].

Критично, як і українські дослідники, аналізував економічну модель Республіки Білорусь науковець Юрій Шевцов, який зазначає про неправильність трактування виникнення специфічної соціально-економічної політики Білорусі, лише після приходу до влади О. Лукашенка. «Лукашенко лише послідовно реалізував той курс, що сформувався в Білорусі на початку 90-х рр.», – зазначає Ю. Шевцов [5]. Тобто, у порівнянні українських і білоруських науковців, можна знайти спільну точку опори – це критичне ставлення до економічної політики, яку розпочав провадити О. Лукашенко, вже починаючи з 1997 року. Одразу ж після приходу до влади, президент намагався продовжувати раніше затверджений курс, що на деякий час стабілізувало економічну ситуацію в країні. Однак, з наступними роками ситуація значно погіршується через відсутність самостійності ринкової економіки, втручання президента у регулювання економіки, яка починає чітко диктуватися.

На розвиток економіки Білорусі значно впливав російський чинник. Росія всіма можливими шляхами намагалася прив'язати економіку Білорусі, зробити залежною від російського ринку, в майбутньому це переростає у газовий конфлікт. З однієї сторони це негативно впливає на стабільність у Східній Європі, з другої сторони – цей момент є важливим для України, оскільки він може стати основою для формування єдиної консолідованої позиції щодо будь-яких питань між обома державами – Україною та Білоруссю, а також прямої взаємодії між лідерами двох країн [6].

Початок 90-х рр. XX ст. у Білорусі пройшов під знаком впровадження ринкових реформ, при цьому гостро критикували попередні «моделі», зокрема, соціалістичну [7].

Українські експерти (О. Соскін, О. Валіон, А. Павленко та ін.), які брали участь у дослідженні соціально-економічного становища Білорусі упродовж 1991–2004 рр. зробили висновки, що основні показники соціально-економічного розвитку Білорусі до середини 90-х рр. XX ст. постійно погіршувалися. Так, у 1995 р. валовий внутрішній продукт порівняно із 1990 р. скоротився на 35 %, об'єм промислової продукції – на 41 %, виробництво споживчих товарів – на 40 %, валова продукція сільського господарства – на 26 %, інвестиції в основний капітал – на 61 % [6].

Доктор економічних наук, професор Володимир Шимов, як і українські дослідники, вказує на початок нової тенденції в історії білоруської економіки (повна свобода торгівлі за ринковими цінами, нова форма приватизації). Впроваджені новації призвели до значного зростання цін і різкого падіння життєвого рівня більшості населення. Відносно приватизації, то до кінця 1994 р. у приватній власності зосереджувалося близько 3 % всіх активів, тоді як, зокрема, в Росії – понад 50%. Для приватизації пропонувалися на ринок лише ті підприємства, що були не цікавими для інвесторів. Не кращою була ситуація і в сільському господарстві: відбувалося зниження його обсягів через погане забезпечення ресурсами, низький рівень закупівельних цін і низьку рентабельність сільськогосподарського виробництва. У республіці були прийняті закони «Про селянське (фермерське) господарство» (1991 р.) та «Про право власності на землю» (1993 р.) [3; 9], що передбачали можливість приватної власності на присадибні ділянки землі, особисте підсобне господарство, дачне будівництво, а також довгострокову оренду землі за договірною ціною. На початок 1994 р. у білоруських селах з'явилося понад 2500 приватних ферм. Проте їх питомо вага у виробництві товарної продукції сільського господарства становила лише 1 % [8].

Проаналізувавши економічну ситуацію в Республіці є можливість, щоб виділити основні завдання виходу із економічної кризи шляхом зміни пріоритетів економічної політики в напрямку досягнення самодостатності господарської системи, при якій забезпечувалися хоча б на мінімальному рівні основні потреби населення й держави; пріоритетного розвитку набували б сучасні технології; розширення ефективних міжнародних зв'язків; створення макроекономічних умов для структурної перебудови нерентабельних галузей виробництва у ефективні. Окрім того, в умовах переходу до ринкових відносин неринковий характер економіки Білорусі потребував посилення регулятивної ролі держави.

Вказані проблеми намагався вирішити новобраний у 1994 р. президент Білорусі О. Лукашенко, який за твердженням української дослідниці Тетяни Орлової, став для багатьох білорусів «останньою надією», людиною, спроможною в умовах хаосу і дезорієнтації швидко розв'язати їхні проблеми» [10]. Поділяючи ностальгію більшості білорусів за соціалістичним минулим, він проголосив курс на побудову «ринкового соціалізму». В країні була відновлена планова економіка радянського зразку – із завданнями на рік і на п'ять років. «Ви знаєте, що таке ринкова економіка, ви вмієте працювати в умовах ринку?» – запитав Олександр Лукашенко на одному із перших засідань уряду, який він сформував. У відповідь він отримав чітке «ні». «А чи знаєте ви, що таке планова економіка?» У відповідь – таке ж упевнене «так». «Ось, – доволі виразно сказав президент, – так давайте і будемо будувати те, що знаємо» [8]. Обираючи власний шлях розвитку, Білорусь прагнула максимально ефективно використати досвід минулого, пристосувати його до тих реалій, в яких перебувала країна на середину 90-х рр. ХХ ст.

Відмовившись від руйнування всього радянського, як це відбувалося в той час у Росії, а також, не сприймаючи в переході до ринку методу «шокової терапії» (економіка Польщі, Росії), Республіка Білорусь обрала еволюційний шлях розвитку, що виключав можливість швидкої заміни існуючих форм виробничого процесу іншими. На думку українських фахівців, у Білорусі сформувалася модель жорсткого регулювання ринкової трансформації економіки, що передбачає послідовну заміну планових виробничих відносин ринковими [11].

Для покращення економічної ситуації нова влада прийняла програму невідкладних заходів із виходу економіки Республіки Білорусь з кризи, схвалену Верховною Радою 30 вересня 1994 р. Основні зусилля були спрямовані на оздоровлення фінансової і грошово-кредитної сфери, покращення торговельного і платіжного балансів, стабілізацію курсу національної валюти, посилення заходів державного регулювання. Особлива увага приділялася відновленню державного сектору економіки, соціальному захисту населення, державному регулюванню економічних відносин [6].

Реалізація програми дала змогу в 1995 р. призупинити спад виробництва, помітно знизити рівень інфляції і дефіцит державного бюджету, пригальмувати падіння рівня життя населення, створити передумови для переходу від спаду виробництва до його стабілізації й певного зростання. З березня фактично стабілізовано номінальний обмінний курс національної валюти на рівні 11500 р. за 1 дол. На новій основі була відновлена система управління економікою, що відповідає реаліям перехідного періоду, а також вносилися корекції в забезпечення соціального захисту населення [2].

Проаналізувавши стан економіки даного періоду, українські експерти визнали, що незважаючи на певні успіхи 1995 р., економічна ситуація все ще була складною: частка збиткових підприємств досягла 19,2 %; тривало зниження рентабельності практично в усіх галузях народного господарства – за січень-вересень 1995 р. вона впала порівняно із аналогічним періодом минулого року на 4,9 відсоткові пункти й становила 10,4 %; зростала кредиторська і дебіторська заборгованість, сумарний розмір яких досяг 88,8 трлн р., що на 5 % перевищило об'єм ВВП,

виробленого за дев'ять місяців. Як наслідок – ВВП за дев'ять місяців знизився порівняно з аналогічним періодом минулого року на 11 %, капіталовкладення – на 25, промислове виробництво – на 11, сільськогосподарське – на 5 %. З початку року реальні доходи населення зменшилися на 24 %. Заборгованість у виплаті заробітної плати склала на 1 жовтня 1995 р. близько 20 % середньомісячної оплати праці робітників, службовців і колгоспників [9]. Системність кризи початку 90-х рр. була всеохоплюючою, тому вироблення ефективного механізму управління економікою стало актуальним завданням для керівництва держави.

Поступово О. Лукашенко намагався щораз, то сильніше впливати на економіку країни, точніше – керувати нею. Доказом цього послужила програма, складена під керівництвом О. Лукашенка, п'ятирічного плану «Основні напрями соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 роки», яка, нібито, розроблена з метою підвищення життєвого рівня білоруського народу на основі стабілізації економіки й забезпечення економічного зростання галузей народного господарства республіки [12]. Документ схвалили на перших Всебілоруських народних зборах, що відбулися в Мінську 19–20 вересня 1996 р. Згідно нього, проголошувався курс на створення «соціально орієнтованої ринкової економіки, що поєднує переваги сучасного високо розвинутого ринкового господарства із забезпеченням соціальної справедливості і ефективного соціального захисту громадян» [3].

Варто зауважити, що вибір соціально орієнтованої ринкової економіки не був перенесений із зарубіжного досвіду, а стратегічне рішення, що базувалося на врахуванні специфічних особливостей країни, її історії, національного характеру, менталітету народу, традицій господарювання, та, звичайно, досвіду розвинутих країн. На думку українських та білоруських істориків, економістів та політологів, таких як Ю. Козак, О. Соскін, О. Валіон, Т. Орлова, А. Павленко та В. Шимова, ключову роль у цьому виборі відіграли наступні фактори: приналежність впродовж тривалого часу до соціалістичної системи; історична віра в потребі сильної держави, що захищає народ, зберігає провідну роль держави в ринкових перетвореннях; неприйняття народом помилкових цінностей визначило відмову від масової приватизації, несправедливого збагачення небагатьох за рахунок більшості. Отже, побудова соціально орієнтованої ринкової економіки не була випадковістю для білорусів, а доволі виваженим кроком, спрямованим на пошук власного шляху розвитку в різноманітності соціально-економічних моделей. Стрижневими компонентами обраної економічної системи стали: сильна держава (в даному випадку – сильний керівник), ефективний ринковий механізм із його соціальною орієнтацією.

Курс на соціально орієнтовану ринкову економіку позбавляв білоруську спільноту складного вибору моделі регулювання економікою: планової чи ринкової, а передбачав їх поєднання для стабілізації соціально-економічної ситуації й створення передумов стійкого економічного зростання країни. В таких умовах, звісно, збільшувалася роль держави як регулятора перехідних процесів, гаранта суспільства від безробіття, корупції, кримінального середовища тощо [12].

Поруч із втручанням в економічну систему відбулося втручання і в сільське господарство. Як і у промисловому комплексі, проводилася політика, спрямована на збереження й підтримку господарських одиниць. Ще напередодні президентських виборів 1994 р. з боку ліберальних опозиційних кіл лунали вимоги ліквідувати колгоспи й радгоспи. Однак президент О. Лукашенко, який впродовж 1985–1994 рр. був директором радгоспу «Городец» Шкловського району, звісно, ці вимоги не підтримав. Держава сконцентрувала основні ресурси на підтримку декількох десятків особливо великих виробників сільськогосподарських продуктів [5].

Таким чином, розглядаючи внутрішню політику та соціально-економічну ситуацію Республіки Білорусь впродовж другої половини 90-х рр. ХХ ст., можна констатувати, що стратегія розвитку держави, спрямована на зміцнення президентської влади та побудову соціально орієнтованої ринкової економіки, в цілому не давала позитивних результатів. Однак, можна зазначити, що в окремих випадках таке явище, як регуляція економіки державою, давало свій результат і радикальне втручання в економіку виявлялося успішним. Після отримання незалежності Республіка Білорусь перебувала в пошуку власного шляху розвитку, складний етап виборів і боротьба за владу. Обрання президентом Республіки Білорусь О. Лукашенка нанесло відбиток на виборі перспективної моделі економіки, на виборі політичної системи для країни. Переживши структурну кризу початку 90-х рр., що супроводжувалася спадом виробництва, інфляційними процесами, наростанням соціальних проблем, країна зуміла виробити упродовж 1994–2000 рр. низку програм і концепцій із подолання кризових явищ, реалізувати їх у практичній площині. Усе це стало можливим завдяки міцній президентській формі правління та особистому впливі О. Лукашенка на внутрішню політику держави. Республіка Білорусь за формою правління та економічною моделлю так і залишилася в цьому періоді (1991–2000 рр.), не використовуючи прогресивних політичних тенденцій у розвитку власної стратегії та побудові сучасної європейської держави.

Список використаних джерел

1. Руденков В. Развитие экономики Беларуси: модель и проблемы // Белорусский журнал международного права и международных отношений. № 1. М., 2003. С. 76–79.
2. Валіон О. Зовнішньоекономічна діяльність Республіки Білорусь у контексті інтеграції у світову економіку // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Вип. 12. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. С. 39–49.
3. Валіон О. Генеза і специфіка білоруської економічної моделі (1994–2000 рр.) // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвць. Вип. 8. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. С. 135–146.
4. Национальная экономика Беларуси: учебник / В. Н. Шимов; под ред. В. Н. Шимова. 3-е изд. М., 2009. С. 720.
5. Шевцов Ю. Объединенная нация. Феномен Беларуси. М., 2005. URL: [www.e-reading.org.ua/.../Shevcov - Obedinennaya_natsiya_Fenomen_Belorusii.html](http://www.e-reading.org.ua/.../Shevcov_-_Obedinennaya_natsiya_Fenomen_Belorusii.html). (дата звернення: 01.10.2017).
6. Соскін О. Українсько-білоруські відносини: сучасний стан і сценарії розвитку: Економічний часопис XXI ст. URL: <http://soskin.info/ea/> (дата звернення: 01.10.2017).
7. Пролесковский О. Белорусский путь. Минск, 2009. 217 с. URL: http://iac.gov.by/nfiles/000019_245549.pdf (дата звернення: 01.10.2017).
8. Павленко А. Білорусь: сучасний стан та перспективи розвитку // Розбудова держави. 1998. № 7–8. С. 92–101.
9. Шимов В. Национальная экономика Беларуси. 3-е изд. М., 2009. 254 с.
10. Орлова Т. Історія нових незалежних держав: Postsovieticum. К.: Знання, 2010. 487 с.
11. Різноманітність форм переходу до ринкової економіки. URL: <http://library.if.ua/book/33/2280.html>. (дата звернення: 01.10.2017).
12. Козак Ю. Економіка зарубіжних країн. Київ, 2013. С. 96.

References

1. Rudenkov V. Razvitie ekonomiki Belarusi: model' i problemy [Development of Belarusian economy: model and problems]. Belorusskii zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnykh otnoshenii. № 1. M., 2003. S. 76–79.
2. Valion O. Zovnishn'oeconomichna diyal'nist' Respubliki Bilorus' u konteksti intehratsiyi u svitovu ekonomiku [Foreign Economic Activity of the Republic of Belarus in the Context of Integration into the World Economy]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosyny / Hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Vyp. 12. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 2013. S. 39–49.
3. Valion O. Geneza i spetsyfika bilorus'koyi ekonomichnoyi modeli (1994–2000 rr.) [Genesis and the specifics of the Belarusian economic model (1994–2000)]. Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodnyy zbirnyk naukovykh prats'. Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosyny / O. Valion / Hol. red. L. M. Aleksiyevets'. Vyp. 8. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka, 2011. S. 135–146.
4. Natsional'naya ekonomika Belarusi [National economy of Belarus]: uchebnik / V. N. Shimov; pod red. V. N. Shimova. 3-e izd. M., 2009. S. 720.
5. Shevtsov Yu. Obedinennaya natsiya. Fenomen Belarusi [The United Nation. The phenomenon of Belarus]. M., 2005. URL: [www.e-reading.org.ua/.../Shevcov - Obedinennaya_natsiya_Fenomen_Belorusii.html](http://www.e-reading.org.ua/.../Shevcov_-_Obedinennaya_natsiya_Fenomen_Belorusii.html).
6. Soskin O. Ukrayins'ko-bilorus'ki vidnosyny: suchasnyy stan i stsenariyi rozvytku [Ukrainian-Belarusian relations: the current state and scenarios of development]: Ekonomichnyy chasopys. URL: <http://soskin.info/ea/>
7. Proleskovskii O. Belorusskii put' [The Byelorussian Way]. Minsk, 2009. 217 s. URL: http://iac.gov.by/nfiles/000019_245549.pdf.
8. Pavlenko A. Bilorus': suchasnyy stan ta perspektyvy rozvytku [Belarus: Current State and Prospects of Development]. Rozbudova derzhavy. 1998. # 7–8. S. 92–101.
9. Shimov V. Natsional'naya ekonomika Belarusi [National Economy of Belarus]. 3-e izd. M., 2009. 254 s.
10. Orlova T. Istoriya novykh nezaleznykh derzhav: Postsovetitsum [The History of the Newly Independent States: Postsovieticum]. K.: Znannya, 2010. 487 s.
11. Riznomanitnist' form perekhodu do rynkovoyi ekonomiky [Variety of forms of transition to a market economy]. URL: <http://library.if.ua/book/33/2280.html>.
12. Kozak Yu. Ekonomika zarubizhnykh krayin [Economics of foreign countries]. Kyiv, 2013. S. 96.

Yuriy Pavlovych**SOCIAL-ECONOMIC MODEL OF BELARUS IN THE EVALUATION OF UKRAINIAN SOCIAL POLITICAL OPINION (1991–2004)**

The article analyzes the main points of socio-economic policy of the Republic of Belarus. After the independence of Belarus in 1991, as in other CIS states, liberal reforms began, which aimed to build a developed market economy based on a socially oriented model of economic development. It is important to emphasize the priority role of the socio-economic component in the formation of the Belarusian path of development. For Belarusians, the creation of a promising model of the national economy with its orientation towards the social sphere was the content of the national idea, the ideology of the Belarusian state. The creation of a socio-economic model with Belarusian specificity determined the priorities and strategic course of the state, while, of course, taking into account its national interests. The opinions of Ukrainian scholars and economists about the socio-economic processes (the complexity of the transition to a market economy) that took place in the Republic of Belarus in the period 1991–2004 are breaking. Also, the basis of the socio-economic model of the Republic of Belarus is presented and analyzed by Ukrainian historians, political scientists and economists, and the activity and influence of President of Belarus Alexander Lukashenko on the country's economy is characterized. A considerable number of comparisons have been presented regarding the characteristics of the economic life of Belarus, from the

point of view of Ukrainian and Belarusian scholars. The problems that Belarus has to date in the financial and foreign exchange market have called into question the promise of its economic model.

Key words: Republic of Belarus, domestic policy, economy, socio-economic model, market economy.

УДК 334 (477+549)

Тетяна Лахманюк

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ІСЛАМСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПАКИСТАН (1991–2014 РР.)

У статті автор розглядає історію українсько-пакистанських міждержавних взаємин; визначає основні закономірності й тенденції зародження і розвитку співробітництва між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, його місце в структурі міжнародних відносин; висвітлює історико-політичні передумови і чинники налагодження співпраці між даними країнами у нових геополітичних умовах; досліджує основні тенденції процесу становлення та розвитку торгівельно-економічних зв'язків, механізми формування і реалізації повноцінних двосторонніх відносин; аналізує напрямки торгівельно-економічної співпраці між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, її зміст і пріоритети; акцентує увагу на договірно-правовій базі цих контактів; показує місце українсько-пакистанських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Ключові слова: Україна, Ісламська Республіка Пакистан, торгівельно-економічна співпраця, відносини, зовнішня політика.

У період посилення глобалізації для багатьох країн, включаючи Україну й Ісламську Республіку Пакистан (далі – ІРП), зовнішній чинник, тобто побудова, зміцнення і розвиток міжнародних відносин, не дивлячись на їх різноманітність, національно-культурні, національно-релігійні та інші відмінності, знаходить один із ключових напрямків. Це впливає на вирішення найважливіших соціально-економічних проблем і, багато в чому, сприяє зміцненню їх національних економік, виробничих сил, їх національної незалежності, політичної самостійності, у тому числі й безпеки держав.

Актуальною проблемою сьогодення залишається вивчення українсько-пакистанських відносин у торгівельно-економічній сфері, визначення специфіки договірно-правової бази співробітництва.

Метою дослідження є аналіз основних подій історії налагодження і розвитку українсько-пакистанських міждержавних взаємин. Завдання: висвітлити історико-політичні передумови та чинники налагодження українсько-пакистанської співпраці в нових геополітичних умовах; дослідити основні тенденції процесу становлення і розвитку торгівельно-економічних зв'язків, механізми формування та реалізації повноцінних двосторонніх відносин; показати місце українсько-пакистанських стосунків у структурі міжнародних відносин.

Актуальність започаткованого дослідження зумовлена також тим, що наукових праць дослідницького спрямування з даної проблематики в українській історіографії практично немає. Це пояснюється незначною віддаленістю у часі, незавершеністю процесу, варіативністю двосторонніх стосунків, що вимагає подальшого ґрунтовного, цілісного й об'єктивного вивчення. Однак закономірно, що ці питання в час розвитку оновленої державності України дедалі більше стають предметом дослідження вчених. Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях М. Антохіва [1], П. Черника [7], можна виділити також В. Макуха, який займався дослідженням взаємовідносин між Україною і країнами Південної Азії, в тому числі й України та Пакистану [5].

Аналіз стану торгівельно-економічних відносин України й Ісламської Республіки Пакистан свідчить про певні зрушення в розвитку двосторонньої торгівлі та їх значення для просування і закріплення українських товарів у регіоні.

Показники загального обороту торгівлі товарами між Україною та ІРП, в цілому, характеризують позитивну динаміку розвитку двостороннього торгівельного співробітництва.

Перспективними напрямками двостороннього економічного співробітництва між Україною і Пакистаном є: геологорозвідка корисних копалин, сільське господарство, переробні галузі, військова сфера, науково-технічна сфера, будівельний комплекс [4].

Пакистанська сторона прагне задіяти досвід співробітництва з Україною, набутий ще за часів СРСР, для відновлення застарілих виробництв, використання сумісних технічних стандартів і порівняно дешевої технологічної української продукції [3]. Особливий інтерес для Пакистану складають українські передові технології у сфері металургії, машинобудування, енергетики, вітчизняного ВПК, геології, виробництві агропромислової продукції [7].

Перші значні економічні контракти між ІРП незалежною Україною були укладені у військово-технічній сфері ще в 1996 р. Одним із них є широковідомий багатомільйонний танковий контракт,

який забезпечив Пакистан найсучаснішою бронетехнікою, а Україну й вітчизняні підприємства – перспективними багаторічними замовленнями [3].

23–30 травня 2000 р. відбувся візит до ІРП делегації Державного комітету промислової політики України та Української зовнішньоекономічної асоціації «Важмашімпекс». Досягнуто попередніх домовленостей про участь українських компаній в реконструкції пакистанських залізниць, поставках необхідного обладнання, локомотивів, вагонів, а також у проектуванні, спорудженні й реконструкції металургійних потужностей в Пакистані.

3–7 липня 2000 р. – візит в Україну федерального секретаря (міністра) залізниць і комунікацій Ісламської Республіки Пакистан Джаведа Ашрафа. Під час візиту підписано Протокол про початок двостороннього співробітництва у реконструкції пакистанських залізниць [4].

Співробітництво у військовій і військово-технічній сферах розвивається в різних напрямках, у т.ч. через спільне тренування та стажування офіцерів, технічних експертів і пілотів Пакистану в Україні, через поставки та спільні розробки високотехнологічного озброєння і обладнання для сухопутних, військово-морських, військово-повітряних сил Пакистану. Пакистанський оборонно-промисловий комплекс має намір продовжувати співпрацю з Україною у розробці технологій та виробництві військової продукції (зокрема, в спільному складанні й сервісному обслуговуванні головного бойового танку «Аль-Халід», який постачається у пакистанську армію та експортується в інші мусульманські країни) [5, с. 14–16].

Найбільш успішно у даний час розвиваються економічні зв'язки в тих сферах, де українські компанії є конкурентоспроможними з точки зору технологічних рішень і цінової політики. Найбільш динамічно на пакистанський ринок просувається продукція українських машинобудівних, металургійних підприємств, устаткування для харчової, текстильної та хімічної промисловості, важкої автотехніки й тракторів, локомотивів, залізничного рухомого складу.

Значний потенціал співробітництва між двома країнами розвивається в аграрному секторі. Зокрема, пакистанська «вітамінна продукція» (апельсини, мандарини, банани, манго), а також високоякісний рис, картопля стають усе більш знайомими українським споживачам. ІРП пропонує Україні широкий спектр текстильної, фармацевтичної продукції, медичного обладнання, виробів із шкіри, спортивний інвентар, трикотаж, одяг тощо.

У свою чергу, Україна стала одним з основних експортерів зернової продукції та олійних культур на місцевому ринку, відома серед пакистанських аграріїв продукцією і устаткуванням сільськогосподарського призначення [7].

У даний час спостерігається стала тенденція щодо розширення номенклатури експортно-імпортних операцій, диверсифікації напрямків співробітництва суб'єктами господарювання двох країн. Значно розширилася представленість українських і пакистанських компаній у виставкових заходах, які на регулярній основі проводяться в Україні та Пакистані. Зокрема, українська експозиція традиційно викликає велику увагу фахівців й найкраще репрезентується на традиційній міжнародній виставці оборонного виробництва «IDEAS» у пакистанському місті Карачі.

Зацікавленість і готовність сторін до нарощування взаємовигідного економічного співробітництва доведені практичною діяльністю та торгівельними показниками. Зокрема, за двадцять років розвитку двосторонніх відносин середньорічні обсяги українсько-пакистанської торгівлі в цивільних сферах досягли 200 млн дол. США, збільшившись за цей період у десять разів зі значним позитивним сальдо на користь України.

ІРП експортує в Україну переважно пластмаси, полімерні матеріали, штапельні волокна, цитрусові, бавовну та рис. В українському експорті переважають зернові й маслинні культури, продукція чорної металургії та машинобудування [5, с. 14–16].

Завдяки зусиллям посольства, 18 листопада 2009 р. Верховна Рада України прийняла Закон, яким ратифіковано конвенцію між урядом України й урядом ІРП про уникнення подвійного оподаткування. Започаткування міжрегіонального та міжгалузевого співробітництва створює основу для безпосередніх контактів між бізнесовими колами України і Пакистану, сприяє налагодженню взаємовигідних контактів між підприємцями двох країн, координації, обміну та систематизації інформації щодо перспективних спільних проектів у різноманітних сферах економіки, освіти, транспорту, освоєнню покладів мінеральних ресурсів, агропромислового комплексу тощо [7].

Результати соціально-економічного розвитку Пакистану в 2010 р., наявні проблеми з питань безпеки, подолання наслідків світової фінансової кризи та природних катаклізмів позначились на загальному стані зовнішньоекономічної активності країни перебування. (За офіційними даними, внаслідок нищівної повені влітку 2010 р. в ІРП постраждало понад 20 млн осіб (1700 загинуло, 2090 – поранено). Зруйновано близько 1 млн будинків, 15 млн осіб залишилися без житла, вийшло з ладу 150 основних іригаційних систем і 4,4 млн акрів посівних площ). З метою недопущення економічного та соціального колапсу в країні, під егідою ООН, низки благодійних організацій і

донорів Пакистан упродовж звітнього періоду отримав близько 2 млрд дол. США міжнародної фінансової допомоги [5, с. 14–16].

З урахуванням цих та інших об'єктивних факторів, у 2010 р. спостерігалось певне уповільнення динаміки українсько-пакистанської торгівлі. За даними Держкомстату України за 2010 р. експорт з України в ІРП склав – 113 млн дол. США, імпорт в Україну – 55,2 млн дол. США, товарообіг 168,2 млн дол. США, сальдо – +57,8 млн дол. США.

Основними статтями українського експорту залишались: продукція металургійної промисловості – 80 млн дол. США; зернові (ячмінь, овес, просо, горох) – 3,2 млн дол. США; напівфабрикати (молочні продукти, яечний порошок) – 1,5 млн дол. США; продукти хімічної промисловості (барвники, синтетичні олії, кокс, нафтопродукти) – 1,5 млн дол. США; машинобудування, сільськогосподарська техніка [6].

З Пакистану імпортувалися: цитрусові – 8,5 млн дол. США; рис – 12 млн дол. США; шкіра та шкіряні вироби – 17 млн дол. США; товари легкої промисловості (тканини, готовий одяг, постільна білизна) – 4 млн дол. США [6].

У січні 2011 р. набула чинності угода між урядом України та урядом ІРП про торговельне й економічне співробітництво, а в червні – конвенція між урядом України і урядом ІРП про уникнення подвійного оподаткування та запобігання податковим ухиленням стосовно податків на доходи.

З травня 2012 р. розпочала свою діяльність спільна ділова рада між Українською торговельно-промисловою палатою і Федерацією торговельно-промислових палат Пакистану. 25 липня 2012 р. в м. Києві була підписана Угода між Урядом України та Урядом Ісламської Республіки Пакистан про створення спільної українсько-пакистанської комісії з питань економічного співробітництва [6].

За даними Держстату України, у 2012 р. експорт товарів до ІРП у відношенні до минулого року зменшився на 37,9 %, імпорт збільшився на 78,3 %, зростання експорту послуг становило 83,6 %, імпорт послуг зменшився на 19,2 %. Загальний обсяг торгівлі склав 239,8 млн дол., сальдо – – 6,3 млн дол. США.

Упродовж перших восьми місяців 2013 р. товарообіг склав 220,7 млн дол. США. При цьому експорт товарів до Пакистану становив 153,7 млн дол. США (збільшився на 44,6 % відносно відповідного періоду минулого року), імпорт товарів – 67 млн дол. США (зменшився на 29,8 %), позитивне сальдо – 86,7 млн дол. США.

У першому півріччі 2014 р. зберігається позитивна тенденція збільшення товарообігу, зокрема товарообіг збільшився в порівнянні з першим півріччям 2013 р. на 25,1 % (на 23,35 млн дол. США) та становив 116,51 млн дол. Експорт збільшився на 34,2 % (на 12,93 млн дол.) і становив 50,71 млн дол. США, імпорт збільшився на 18,8 % (на 10,42 млн дол.) та становив 65,80 млн дол. США [3].

У період, коли пакистанський уряд вживає заходи зі стабілізації економіки, відновлення промисловості й сільського господарства, існують реальні можливості активізації широкого спектру українсько-пакистанських торговельно-економічних відносин.

Серед перспективних проектів – модернізація Карачинського металургійного комбінату – державного підприємства, яке на сьогодні є єдиним інтегрованим виробником сталі в ІРП, співробітництво ХК «АвтоКрАЗ» та «Богдан» із пакистанською стороною щодо виробництва вантажних автомобілів у Пакистан і постачання автобусів, співробітництво в нафтогазовій та енергетичній сферах, а саме – участь українських компаній у проектах розвідки і видобутку нафти й газу, будівництва підземних газосховищ, поставки обладнання для енергогенеруючих компаній. Потенційно привабливими залишаються пропозиції місцевого уряду з модернізації інфраструктури міжнародного морського порту «Казім», розбудови вільної економічної зони довкола порту «Гвадар», участь в окремих проектах із модернізації об'єктів пакистанської залізниці.

Для потреб легкої промисловості, яка є основним виробником експортної продукції Пакистану, з України імпортується обладнання, устаткування та хімічна продукція для текстильних підприємств. Одночасно, збільшується питома вага пропозицій щодо інвестиційного співробітництва, створення в Україні спільних текстильних виробництв і використання операцій з давальницькою сировиною.

Пакистанські бізнесмени активізували пошук можливостей придбання в Україні технологій у сфері енергетики, вагонобудування, вугільній, металургійній, геологорозвідувальній та хімічній галузях. Значно активізувалися торговельні компанії ІРП, які намагаються закріпитися на українському ринку легкої промисловості, медичного обладнання та в аграрному секторі [5, с. 14–16].

Пакистанська сторона пропонує експорт високоякісного рису і зацікавлена в імпорті з України олійних культур, у першу чергу рапсу. На сьогоднішній день Україна є найбільшим постачальником цієї продукції на пакистанський ринок.

При подальшому плануванні стратегії розвитку економічних відносин України з країнами азійського регіону доцільно врахувати той факт, що пакистанський ринок із 176 мільйонним

населенням є доволі динамічним, отримує суттєві дотації з боку провідних економік світу та може бути вкрай привабливим для України. Увага, яку приділяє пакистанське керівництво окремим економічним проектам і готовність виділяти значні фінансові ресурси на їх реалізацію заслуговують на увагу з боку української сторони.

При розгляді можливостей участі українських підприємств у реалізації масштабних економічних проектів на території Пакистану, уряд країни перебування приділяє підвищену увагу розвитку співробітництва з компаніями, спроможними здійснювати капітальні вкладення у багаторічні проекти, в тому числі за підтримки своїх урядів, або забезпечувати фінансування за рахунок коштів міжнародних фінансових інституцій.

Негативно відображається на динаміці двосторонньої торгівлі недостатня розвиненість договірно-правової бази [7].

Враховуючи вже наявний історичний досвід співпраці між Україною та Ісламською Республікою Пакистан, яку років двадцять тому мало хто б міг спрогнозувати, що вона буде як успішною, так і тривалою, можна зробити висновки: країни, які на сьогоднішній день не є провідними світовими економічними лідерами, будуть і далі активно розширювати свої відносини, знаходячи нові можливості й шляхи розвитку цієї співпраці з країнами, що не володіють на даному етапі сильними економічними потужностями, незалежно від регіону та континенту.

Отже, українська, і пакистанська сторони зацікавлені й готові до подальшого розвитку взаємовигідного торгівельно-економічного співробітництва. Це проявляється у сфері будівництва високотехнологічних проектів, українською стороною активно опрацьовуються питання участі в спорудженні високогірних тунелів, автошляхів, реконструкції мостів і залучення до реалізації низки гідроенергетичних проектів, продовжується робота щодо реалізації напрацювань у просуванні продукції українських машинобудівних підприємств, у першу чергу, енергетичного обладнання, устаткування для харчової та хімічної галузей, важкої автотехніки й тракторів, локомотивів і залізничного рухомого складу українського виробництва.

Список використаних джерел

1. Антохів М. П. Наш інтерес на півдні Азії: щодо перспектив економічного співробітництва Пакистану й України // Урядовий кур'єр. 2012. 11 грудня (№ 231). С. 14–15.
2. Договірно-правова база українсько-пакистанських відносин. URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/pak/5153.html (дата звернення: 29.10.2017).
3. Інвестиційне співробітництво України та Пакистану. URL: <http://ukrexport.gov.ua> (дата звернення: 29.10.2017).
4. К истории становления и развития сотрудничества между Пакистаном и Украиной. URL: <http://svit.ukrinform.ua/Pakistan/pakistan.php?menu=attitudes> (дата звернення: 29.10.2017).
5. Макух В. В. Україна і країни Південної Азії: перспективи розвитку співробітництва // Зовнішні справи. 2011. №1. С. 14–16.
6. Посольство України в Ісламській Республіці Пакистан. URL: <http://pakistan.mfa.gov.ua/> (дата звернення: 29.10.2017).
7. Черник П. П. Сьогоднішні українсько-пакистанські стосунки. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/po4_chernik.htm (дата звернення: 29.10.2017).

References

1. Antohiv M. P. Nash interes na pivdni Aziyi: shhodo perspektyv ekonomichnogo spivrobitny'cztva Paky'stanu j Ukrayiny [Our interest is on the south of Asia: in relation to the prospects of economic collaboration of Pakistan and Ukraine]. Governmental courier. 2012. – 11 december. (№231). Pp. 14–15.
2. Dogovirno-pravova baza ukrayins'ko-paky'stans'ky'x vidnosy'n [Base of Ukrainian-pakistani relations]. URL: http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/ugodi_z_ukrain/pak/5153.html
3. Investy'cijne spivrobitny'cztvo Ukrayiny' ta Paky'stanu. URL: <http://ukrexport.gov.ua>
4. K istorii stanovlenija i razvitija sotrudnichestva mezhdju Pakistanom i Ukrainoj [To history of becoming and development of collaboration between Pakistan and Ukraine]. URL: <http://svit.ukrinform.ua/Pakistan/pakistan.php?menu=attitudes>
5. Makuh V. V. Ukrayina i krayiny Pivdennoyi Aziyi: perspektivy' rozvytku spivrobitny'cztva [Ukraine and countries of South Asia: prospects of development of collaboration]. External businesses. 2011. №1. pp. 14–16.
6. Posol'stvo Ukrayiny' v Islams'kij Respublici Paky'stan [Embassy of Ukraine in Islam Republic Pakistan]. URL: <http://pakistan.mfa.gov.ua/>
7. Cherny'k P. P. S'ogodnishni ukrayins'ko-pakystans'ki stosunky [Today's Ukrainian-pakistani relations]. URL: http://www.confcontact.com/2012_06_14/po4_chernik.htm

Tetyana Lakhmanyuk

BASIC TENDENCIES OF TRADE AND ECONOMIC COLLABORATION BETWEEN UKRAINE AND ISLAM REPUBLIC PAKISTAN (1991–2014)

In the article an author examines history of Ukrainian-pakistan intergovernmental mutual relations; determines basic conformities to the law and tendencies of origin and development of collaboration between Ukraine and Islam Republic Pakistan, his place in the structure of international relations; lights pre-conditions and factors of adjusting of collaboration between these countries in new geopolitical terms; explores the basic tendencies of becoming and development of connections, mechanisms of forming and realization of valuable bilateral relations; analyses directions of

collaboration between Ukraine and Islam Republic Pakistan, its maintenance and priorities; accents attention on the base of these contacts; shows the place of Ukrainian-pakistan relations in the structure of international relations.

Key words: Ukraine, Islam Republic Pakistan, trade and economic collaboration, relations, foreign policy.

УДК 327(492:477)

Олександр Сободар

ГУМАНІТАРНИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКО-НІДЕРЛАНДСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1991–2016 РР.

Автор аналізує гуманітарне співробітництво України та Королівства Нідерланди на сучасному етапі. Проаналізована діяльність уряду Нідерландів та гуманітарних фондів цієї країни в Україні. Розкрито співпрацю у культурній сфері, виділено здобутки кооперації у науковій та освітній сфері. Велика увага приділяється діяльності української діаспори в Нідерландах напередодні консультативного референдуму щодо асоціації України і ЄС.

Ключові слова: Україна, Нідерланди, співробітництво, культура, гуманітарна допомога.

Співробітництво у гуманітарній сфері завжди було і залишається важливою складовою двосторонніх відносин. Зв'язки між країнами у цій галузі дозволяють повноцінно зрозуміти стан співпраці між обома країнами, адже ці контакти часто розвиваються незалежно від політичних чи економічних. У той же час успіхи культурної чи освітньої співпраці завжди впливають на розвиток двостороннього діалогу в інших сферах.

Україна, як і будь-яка держава світу, намагається розвивати плідні гуманітарні відносини з усіма країнами світу. Попри це, така діяльність інколи не дає очевидних результатів, як було у випадку з референдумом у Нідерландах щодо Угоди про асоціацію з ЄС. Українсько-нідерландські гуманітарні зв'язки мають давню історію і солідні напрацювання.

Актуальність дослідження відносин України та Королівства Нідерланди у гуманітарній сфері викликана низкою вагомих чинників. Ця країна є одним із головних інвесторів нашої держави, а також залишається одним із найбільших бенефіціаріїв гуманітарної допомоги. У той же час результати референдуму щодо Угоди про асоціацію викликають неоднозначну оцінку українсько-нідерландського співробітництва вітчизняними та закордонними фахівцями. Тому проблема відносин у гуманітарній сфері між Україною та Нідерландами потребує більш детального дослідження. Загалом подібна тематика розглядалася у працях А. Кудряченка [1], Р. Кривоноса [2], М. Миронова [3], С. Віднянського [4].

Формування контактів у гуманітарній сфері розпочалося одразу після проголошення незалежності України. 28 вересня 1992 р. між Державним комітетом України з питань науки і технологій та Організацією з наукових досліджень Королівства Нідерланди був підписаний Протокол намірів про співробітництво. Підписання цього документу було важливим кроком для обох сторін. У той же час, головним документом у цій сфері залишалася Угода про культурне співробітництво між СРСР і Королівством Нідерланди від 14 липня 1967 р., яка не дозволяла повноцінно здійснювати співпрацю у нових реаліях. З метою її оновлення підписана угода про культурне співробітництво від 11 липня 1996 р., яка стала основним документом, що регулює співробітництво у сфері освіти, науки, культури, у соціальній сфері та сфері охорони здоров'я.

Головним аспектом співпраці у зазначеній галузі для Нідерландів залишається надання гуманітарної допомоги. За цим показником Нідерланди знаходяться у четвірці країн ЄС, поступаючи Німеччині й Великобританії, та ділять зі Швецією 3–4 місце [5]. Найбільш відомими нідерландськими гуманітарними організаціями, що діють в Україні, є «Платформа співробітництва Україна-Нідерланди», гуманітарний фонд «Супутник», культурні фонди «Юк्रेйн Культураліс» («Ukraine Culturalis») та «Матрікс Оранж» («Matrix Orange») тощо. Згадані організації регулярно проводять різноманітні інформаційні та іміджеві заходи, надають гуманітарну та фінансову допомогу. Всього у Нідерландах налічується близько 100 організацій, які співпрацюють у гуманітарній сфері з країнами Східної Європи, зокрема з Україною.

Уряд цієї країни також має декілька програм підтримки нашої держави. Одна з найбільш відомих – MATRA. Започаткована Міністерством закордонних справ Нідерландів у 1994 р., вона покликана підтримати перехідні процеси у країнах Центральної та Східної Європи. Щорічно з нідерландського бюджету виділяється близько 5 млн грн. на різні проекти. Загалом за період 1999–2011 рр. витрачено близько 4 млн євро [6], а за весь період програми втілено у життя понад 600 проектів в Україні [7].

Завдання, які поставлені перед MATRA, полягають у підтримці студентів та фахівців з країн-членів ЄС та сусідніх країн для налагодження стратегічної співпраці та партнерства на засадах головних цінностей ЄС: дотримання прав людини, демократії та верховенства закону. Програмна тематика визначається окремо для кожної країни. Для України діють такі напрями: права людини, меншин, засоби масової інформації, поширення інформації, законодавство та верховенство закону, демократичне управління, громадський порядок, покращення процесу прийняття рішень, подолання корупції, соціальний захист, навколишнє середовище.

Регулярно в рамках цієї програми реалізуються спільні проекти з державними установами. Так, у 2006–2009 рр. реалізовано українсько-нідерландський проект «MATRA/Музеї України» та втілено у життя чимало освітніх програм. У рамках проекту проведено ряд тренінгів та освітніх програм за темами: законодавство, державне управління, масова комунікація та низкою інших, спрямованих на розширення знань і досвіду у сфері музейного менеджменту, зв'язків з громадськістю і маркетингу, управління колекціями. За егіди «MATRA / Музеї України» проведено міжнародну конференцію «Музеї України – час для змін» за участю фахівців музейної справи з Польщі, Болгарії, Нідерландів, України та семінар-практикум з актуальних проблем музейної справи. На основі матеріалів семінарів та результатів роботи програми була опублікована книга «МУЗЕЙ: менеджмент та освітня діяльність» [9], а 23 музейних працівники України отримали дипломи тренерів по проекту «MATRA».

Хоча програма MATRA займає чільне місце у допомозі Україні, Уряд Нідерландів часто самостійно здійснює фінансування різних проектів напряму. Так, у 1998 р. 700 тис. гульденів надано на облаштування кримських татар. Зокрема, це питання для нідерландської сторони було настільки важливим, що вона виступила за продовження місії ОБСЄ в Україні того ж року [8, арк. 3]. На початку 2000-х рр. за підтримки Посольства Нідерландів у Криму був реалізований проект «Воскреслі джерела». Мета проекту полягала у формуванні екологічної свідомості та виховання толерантності до різних етнічних та релігійних груп, які проживають у Криму [4].

Крім MATRA є ряд платформ, які реалізуються Фондом захисту прав людини. Через цей фонд МЗС Нідерландів намагається втілити у життя підтримку прав людини на рівні «Хюман Райтс фор Ол» («Human Rights for All»). В Україні – це дотримання прав людини, зокрема серед яких справедливий суд, відсутність катувань, свобода висловлювання, підтримка людей хворих на ВІЧ-СНІД, боротьба з дискримінацією. Фонд також займається підтримкою переселенців всередині України [7].

Нідерландський фонд «ХДСЄ» («СНОЕ») та фонд допомоги дітям «Брес» («Breath») у 2009 р. завершили будівництво двох дитячих будинків на Закарпатті, а також реалізовували щорічні дитячі літні програми «Зе датч хост-феміліс» («The Dutch host-families») та «Холідей план» («Holiday Plan») для дітей-сиріт. Інша сфера діяльності цього фонду – будівництво у м. Перечин соціального житла для випускників місцевого інтернату.

У 2009–2011 рр. нідерландськими організаціями виділено 500 тис. євро в рамках міжнародного проекту «Українська книга для виховання толерантності» для громадських організацій України з метою налагодження міжнаціонального діалогу. Важливо відзначити велику кількість учасників цього міжнародного проекту з європейської сторони, серед яких були Міністерство закордонних справ Нідерландів, Будинки Анни Франк і Фонд проектів Центрально-Східноєвропейського книговидавництва. Українськими партнерами стали Європейський фонд України, Конгрес національних громад України, Український центр з вивчення історії Голокосту та Інститут юдаїки. У рамках проекту опубліковано 16 навчальних посібників і книг з метою формування толерантності, боротьби з проявами ксенофобії та антисемітизму за програмою українських організацій. 11 науково-методичних і наукових видань з цієї тематики перекладені українською мовою та були розповсюджені у обласних центрах України та Криму. У подальшому впродовж трьох років проводилися семінари для вчителів історії та суспільних наук, директорів шкіл та завучів, студентів педагогічних вищих навчальних закладів, бібліотекарів і журналістів [10].

У 2012 р. підтримано сім проектів, спрямованих на удосконалення системи судових розглядів, отримання безкоштовної юридичної допомоги, протидії жорстокому поводженню з боку правоохоронних органів та дискримінації за національною, статевою, релігійною ознаками, сприяння свободі слова, запобігання гомофобії та ксенофобії.

У рамках співпраці з Фондом громадська організація «Подільська юридична Ліга» займається підтримкою жінок, які постраждали внаслідок фізичного насильства у сім'ї, і захистом трудових прав. Близько 30 юристів на безкоштовній основі надають юридичну допомогу жертвам у Вінниці, Чернігові, Павлограді та Рівному.

Унікальні контакти сформувалися у галузі охорони здоров'я. Уряд Нідерландів, благодійні організації, приватні фірми та громадяни цієї країни регулярно надсилають в Україну гуманітарну допомогу та сприяють в організації відпочинку та лікуванні дітей, які постраждали внаслідок

Чорнобильської катастрофи. Нідерландські лікувальні заклади проводили навчальні програми для українських спеціалістів у сферах, які вимагають особливої уваги з боку держави і суспільства, як, наприклад, боротьба з ВІЛ-СНІД. У 2002 р. Нідерланди були серед країн, які допомогли ліками та медобладнанням постраждалим під час трагедії на львівському авіашоу. У 2008 р. отримано 100 тис. євро на допомогу постраждалим від повені в Україні, а вже наступного року надано фінансову допомогу для ліквідації наслідків повені на Закарпатті загальною сумою понад 600 тис. дол. США [2].

За часів окупації Криму та військової агресії на Донбасі у 2014 р. допомога з боку Нідерландів не втратила своєї актуальності. Благодійний фонд «Хлібний дім» у співпраці з «Фондом допомоги Східній Європі реформаторських спільнот Нідерландів» зібрав багатофункціональні лікарняні ліжка вартістю 5 тис. євро кожне, діагностичне обладнання та багато інших побутових речей житомирським лікарням, військовому шпиталю та бійцям 95-ої бригади [11]. На 500 тис. грн. закуплено медичне устаткування. Разом з житомирською міською радою придбано цифровий рентген-апарат, ЛОР-установку, хірургічний ніж для зварювання м'яких тканин та інше цінне обладнання [12].

Важливою складовою двосторонніх відносин є кооперація у сфері науки та освіти. З перших років незалежності обидві країни успішно співпрацювали у цій сфері. Вже у 1993 р. Україна та Нідерланди працювали над 18 спільними проектами, на які Нідерландська організація наукових досліджень (NWO), головний розпорядник нідерландських бюджетних коштів у цій сфері, витратила 1,6 млн гюльденів [13, арк. 58–60].

Кооперація в цій галузі розвивається за трьома напрямками – виконання окремих науково-дослідних проектів, співпраця університетів обох країн, обмін студентами для навчання за різними спеціальностями й стажування викладачів у вищих навчальних закладах обох країн. Також важливим аспектом співпраці залишається участь українських фахівців у міжнародних конференціях та семінарах, що проходять у Королівстві Нідерланди.

Серед прикладів спільних науково-дослідних проектів можна назвати проект Полтавської державної аграрної академії «Пелетс фо Павер» («Pellets for Power»), який здійснюється у рамках програми «Састейнб Біомасс Імпорт Програм» («Sustainable Biomass Import Program») Міністерства економіки Нідерландів. Мета проекту, розпочатого у 2010 р., полягає у реалізації зростаючої потреби в екологічно стійкому виробництві енергії, яка б відповідала міжнародним і європейським стандартам екологічного розвитку [14].

Важливо зазначити, що співробітництво між обома країнами у цій сфері не обмежується виключно двосторонньою співпрацею. Так, у рамках програми НАТО «Наука заради миру та безпеки» Нідерланди, Україна та Росія розробили унікальний генератор, необхідний для розпізнавання зображень високої чіткості у сфері медицини та безпеки довілля. Він був встановлений у Національному науковому центрі у Харкові. В рамках цієї ж програми у 2012 р. Інститут біоорганічної хімії та нафтохімії НАН України разом з нідерландськими та російськими колегами розпочав проведення досліджень «Екотоксичність металів та наночасток оксидів металу: експериментальне дослідження та моделювання» [15].

За період незалежності українські вищі учбові заклади сформували власну мережу контактів з нідерландськими університетами. НТУУ «Київський політехнічний інститут» успішно співпрацює з університетом Твента, Київський національний університет імені Тараса Шевченка має зв'язки з Утрехтським університетом, Житомирський державний університет імені Івана Франка співпрацює з Інститутом реінтеграції «SPRinT-UM B. V.» (м. Маастріхт) тощо.

Крім освітніх закладів співробітництво з нідерландськими науковими установами здійснюють інститути Національної академії наук України. Так, Фізико-механічний інститут ім. Г. В. Карпенка НАН України та Інститут проблем міцності ім. Г. С. Писаренка НАН України реалізували ряд спільних проектів з Інститутом енергії Спільного дослідного центру ЕС (м. Петтен), Інститутом геофізики ім. С. І. Субботіна НАН України проводив спільні польові дослідження разом з Амстердамським вільним університетом, Інститутом економіки та прогнозування НАН України співпрацює з Центром світових продовольчих досліджень (м. Амстердам).

Важливою подією в галузі освіти було відкриття українсько-нідерландських факультетів в українських ВНЗ. Так, у Тернопільському національному економічному університеті діє українсько-нідерландський факультет економіки та менеджменту, що співпрацює з Університетом ім. Еразма у Роттердамі, а українсько-нідерландська кафедра інновацій, біоекономіки та сталого розвитку працює в Полтавській державній аграрній академії.

Нідерланди були однією з перших країн, яка запровадила стипендії для українських науковців. У перші роки незалежності число стипендій, що надавалися українським студентам було невеликим, але їх кількість зростала щороку (1990 – 1, 1991 – 2, 1992 – 3, 1993–5). У цей період стажування студентів здійснювалося коштами Утрехтського університету й Академією мистецтв

Нідерландів. Так, для цих цілей у 1994 р. виділено 72 тис. гульденів, що рівноцінно 55 стипендіальним місцям. У той же час ці кошти повністю не витрачалися українською стороною. Варто зазначити, що ця цифра була не набагато меншою ніж для Росії. Попри давні історичні зв'язки у цій сфері, для Російської Федерації того часу виділено 100 тис. гульденів [13, арк. 58–60]. Нині для українських науковців та студентів існує можливість отримати стипендії для досліджень і навчання в Утрехтському, Лейденському, Гронінгенському університетах, Університеті Еразма в Роттердамі.

У формуванні доброзичливих відносин між обома країнами сприяє проведення щороку у квітні «Днів Голландії в Україні», які співпадають з Днем Короля у Нідерландах (до 2014 р. це був День Королеви). Серед запланованих подій, як правило, проходить фестиваль нідерландського кіно, ряд прийомів та лекцій, бізнес-семінари, фотовиставки, інтерактивні майстер-класи та Голландська вікторина.

Двічі на рік «Платформою Співробітництва Україна-Нідерланди» за сприяння Посольства України в Нідерландах проводиться «День України в Нідерландах» – традиційний культурно-інформаційний захід, метою якого є ознайомлення нідерландської громадськості з культурою, історією України, а також її політичним, соціальним та економічним розвитком [16]. Уперше подібний захід відбувся з 15 по 22 серпня 1993 р. в Гоорі за участю делегації Печерського району м. Києва, очолюваної представником президента Л. Коваленком.

Активно розвивається співпраця у сфері культури. У травні 2006 р. в Нідерландах (м. Амстердам) проведено виставку українського малярства ХІХ – початку ХХ ст. з колекції Національного художнього музею. У травні 2010 р. в Гаазі пройшла мистецька акція «Українська жінка в культурі та мистецтві». Подія була організована нідерландським благодійним фондом «Матрікс Орандж» («Matrix Orange»), підтримана Посольством України в Королівстві Нідерланди, українським благодійним фондом «Опен Юкрейн» («Open Ukraine»). У будинку посольства влаштовано прийом, в якому брали участь Повноважний Посол України у Нідерландах В. Корзаченко, послы дружніх країн, представники української спільноти в Нідерландах, діячі культури Нідерландів. Учасниками акції з української сторони були письменниця О. Забужко, художниці К. Косьяненко, О. Попінова та О. Страйтійчук [17]. Тоді також пройшла художня виставка «Бриджіс анд азер Релейшенс» («Bridges and other relationships») за участі українського художника І. Несміянова, організована разом з фондом «Телент-ейд Інтернешнл» («Talent-aid International»).

У березні 2015 р. український Центр візуальної культури здобув нагороду Європейської Культурної Фундації (ЄКФ). Представники України отримали приз від її королівської високоності принцеси Нідерландів Марґріт, а промову відкриття виголосила її королівська високість принцеса Нідерландів Лаурентін, що є президенткою ЄКФ [18].

Існують й інші успішні приклади співпраці у кінематографі. Фільм «Плем'я» українсько-нідерландського виробництва отримав три нагороди Каннського кінофестивалю. Ця стрічка, фінансована Фондом Хуберта Балса Роттердамського кінофестивалю та Держкіно, здобула вищий приз від кінокритиків – Гранд Прі Неспрессо («Grand Prix Nespresso») і 10 тис. євро, Франсе 4 Вісionarі Авард («France 4 Visionary Award») за «найкращий фільм, знятий молодим режисером, який знайшов відгук у серцях кінокритиків його покоління» і отримала дистриб'юторську підтримку від Ган Фандейшн («Gan Foundation») у розмірі 20 тис. євро для виходу в широкий прокат у Франції [19]. Цей фільм став єдиним українським фільмом, який за 53-річну історію «Тижня критики» отримав таку кількість нагород [20]. Кінострічка була заявлена на «Оскар» від України та отримала понад 40 міжнародних нагород.

Нідерландські фільми регулярно демонструють у рамках кінофестивалів «Молодість» та «Docudays». «Дні кіно Нідерландів» щороку проходять в Україні в рамках Міжнародного фестивалю кіно «Крила». З 31 березня по 1 квітня 2016 р. в Амстердамі вперше пройшли Дні українського кіно «Ukraine on Film: Way to Freedom». Кіноогляд у столиці Нідерландів був проведений напередодні референдуму про асоціацію України з Євросоюзом за підтримки МЗС України та Державного агентства України з питань кіно. Концепція фестивалю полягала у показі для громадян Нідерландів документальних стрічок, які розповідають про знакові для України події, від класики німого кіно, фільму «Одинадцятий» Дзиги Вертова, до сучасних картин «Російський дятел» Чеда Грасії та «Зима у вогні» Євгена Афінеєвського.

Між Україною та Нідерландами існують давні історичні зв'язки у музичній сфері. Під час успішного турне Української республіканської капели 1919–1921 рр. по Європі, у Гаазі, нідерландський «Королівський хор» висловив політичні симпатії Україні тріумфальними вигуками «Слава Україні і Голландії!», а Королева Нідерландів особисто написала листа капеланам, вибачаючись, що не може відвідати концерт української капели у зв'язку національним трауром (тоді розлилась р. Маас) [21].

Нині за ініціативи посольства Нідерландів та нідерландських компаній започатковано щорічні українсько-нідерландські концерти. Це не тільки гарний спосіб оновити контакти між підприємцями, але й можливість ознайомитися з творчістю музикантів з обох країн. На початку 2013 р. у Київській філармонії та у Жовтневому палаці виступив нідерландський оркестр Йостібенд («Jostiband») разом з Національним камерним ансамблем «Київські солісти». Йостібенд – це найбільший музичний колектив у світі, основу якого складають люди з розумовою відсталістю. Тоді глядачі були вражені щирістю та емоційністю концерту.

Унікальною є діяльність хору імені Лисенка з м. Ньюегейн. Він був заснованим М. Антоновичем у 1951 р. Навчаючись в Утрехтському університеті, диригент зібрав власний хор з метою співати українські пісні. Відтоді «Візантійський хор» (перша назва колективу) доносить мелодійність народної пісні до європейського слухача. За цей період хор гастролював з концертами у Нідерландах, Франції, Бельгії, Україні, Канаді. На рахунок «українських голландців» співпраця з європейськими міжнародними хорами та низка компакт-дисків духовних, класичних і народних пісень.

Крім хору імені Лисенка, в Нідерландах діють фольклорні ансамблі «Русалка», «Отрада» тощо. У зв'язку з існуючим інтересом у цій країні до української музики і співу, як народного так і класичного, українські колективи також часто запрошуються на гастрольні тури до Нідерландів. У 2011–2012 рр. цю країну відвідали ансамбль Миколаївської філармонії «Узори», камерний хор «Київ», піаніст О. Полійков, який посів 3 місце у Міжнародному конкурсі піаністів ім. Ф. Ліста в Утрехті у 2011 р. З метою вшанування пам'яті 25-х роковин Чорнобильської катастрофи 26 квітня 2011 р. у Роттердамі Посольством разом з фундацією «Супутник» проведено урочистий концерт, який включав виступи близько 10 українських та нідерландських творчих колективів, а також демонстрацію документального фільму про Чорнобиль.

Особливе місце займає співпраця між музеями обох країн. Під час президентства Л. Кучми між Нідерландами та Україною виникло питання щодо долі частини колекції Ф. Кенігса в Музеї ім. Варвари і Богдана Ханенків. Під час окупації нацистською Німеччиною ця колекція була вивезена з території Нідерландів, після чого опинилась у радянських фондах. Складність ситуації полягала в тому, що формально колекцію не вкрадено. Вона була викуплена у родини Ван Бейнінгенів. За принциповою позицією керівництва СРСР щодо неповернення викрадених цінностей у роки Другої світової війни це питання було неможливо вирішити. Лише з падінням радянського режиму розпочалися переговори щодо повернення творів мистецтва. Вже під час них нідерландська сторона дізналась про те, що частина колекції Ф. Кенігса опинилась в музеях України.

У 1998 р. сформовано українсько-нідерландську групу з питань реституції та відшкодування культурних цінностей, переміщених під час чи внаслідок Другої світової війни. Пізніше у 2001 р. Україна визнала, що малюнки з колекції Ф. Кенігса знаходяться в Музеї Богдана та Варвари Ханенків у Києві, але їх повернення ускладнювалось з різних причин. Лише після особистої зустрічі Л. Кучми та Я.П. Балкененде питання почало вирішуватися у 2003 р. У квітні 2004 р. на засіданні уряду України остаточно ухвалено правові питання і прийнято рішення про повернення колекції на батьківщину.

У 2011 р. розпочалися перемовини з нідерландським Інститутом східно-християнського мистецтва «Одігією». Серед його експонатів була ікона «Хрещення Ісуса у річці Йордан», незаконно вивезена у 80-ті роки ХХ ст. зі Львівського музею ім. А. Шептицького. На початку 2012 р. ікона була повернута українському музею.

Тісні зв'язки щодо повернення культурних цінностей позитивно позначилися у вирішенні долі «скіфського золота», яке виставлялось в музеї Алларда Пірсона під час подій у Криму 2014 р. Більшість експонатів, серед яких золоті скіфські вироби, прибули до столиці Нідерландів саме з кримських музеїв до анексії Криму Росією. Тоді МЗС Королівства Нідерланди підтвердило визнання всіх експонатів виставки державною власністю виключно України [22].

Активною була діяльність української діаспори у Нідерландах напередодні консультативного референдуму щодо асоціації України з ЄС. Українські громадські активісти провели кампанію «м'якого впливу» через соціальні мережі та онлайн-платформи. Створено сайт і сторінку в Facebook #Oekraïne-referendum, яка публікувала інфографіку про співпрацю України з Нідерландами, поширювала іміджеві ролики з метою зацікавлення широкої аудиторії у наданні Україні підтримки під час голосування. Під час кампанії були залучені також нідерландські громадяни. Ініціатива #Tak is Ja і проєкт #StemVoor адмініструвалися та наповнювалися виключно представниками цієї країни.

З метою сприяння саме емоційній симпатії жителів Нідерландів створено комунікаційний проєкт «ЛайкУ» («LikeU»). В основу цього проєкту була покладена гра слів на англійській мові – LikeU – «ми, українці, такі ж як і ви», «ми, українці, любимо Україну», «ми, українці, любимо вас, голландців». Вдала гра зі словами використовувалась разом з креативним використанням

національних символів обох країн – нідерландського тюльпану й українського тризуба, «сплетених» у лого кампанії [23].

Інший проект акцентований на емоційній складовій – «Хоп Нідерленд Хоп» («Hop Nederland Hop») – добірка відео талановитих українських дітей, які співають, закликаючи нідерландців проголосувати за Україну. Деякі відео отримали майже півмільйона переглядів, а відео з українцем Олександром, якого назвали «маленьким Паваротті», переглянуло майже 700 тис. глядачів, що є великим показником для цієї країни.

Загалом, Україна та Нідерланди мають значні напрацювання у гуманітарній сфері. Підтвердженням цього були слова посла Нідерландів в Україні Р. Келлера в інтерв'ю 2008 р., в якому він відмічав спільність підходів до розвитку культури. Посол підкреслював, що відносини розвиваються дуже плідно, самостійно без допомоги держави, а велика частина культурних контактів здійснюється навіть без залучення посольств.

За весь час незалежності обидві країни успішно співпрацюють у різних аспектах гуманітарних відносин, що дозволяє реалізовувати інтереси обох країн. Гуманітарна допомога та гуманітарні програми з Нідерландами відіграють важливу роль для України на шляху до побудови демократичних інститутів європейського зразка та формування громадянського суспільства. Співпраця в науковій та освітній сфері дає можливість українським вченим реалізувати різні проекти з європейськими колегами. Завдяки допомозі Нідерландів українські митці досягли міжнародного визнання та стали лауреатами загальновідомих фестивалів. Тісні зв'язки у музейній справі дозволили налагодити не тільки обмін експонатами, але й сприяли реституції культурних цінностей обох країн. Результат референдуму щодо Угоди про асоціацію був негативним, але це, у першу чергу, викликано недосвідченістю України доносити власну позицію до громадян інших держав, а не поганим ставленням до нашої держави мешканців Нідерландів. Тим не менше, завдяки цим подіям українсько-нідерландські відносини у гуманітарній сфері стали ще більш тісними і мають усі шанси на подальше зміцнення та розвиток.

Список використаних джерел

1. Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього / Керівник авторського колективу і наук. ред. д. і. н., проф. А. І. Кудряченко. К.: Фенікс, 2009. 544 с.
2. Кривонос Р. Українсько-нідерландська співпраця як складова реалізації євро інтеграційних прагнень України // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. Випуск 111 (Частина I). С. 50–58.
3. Миронова М.М. Бенілюкс // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. К.: Знання України, 2004. Т.1. С. 118–119.
4. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / Відп. ред. С. В. Віднянський. К. Генеза, 2004. 616 с.
5. Аналіз обсягів гуманітарної допомоги в Україні у 2010–2012 роках. URL: <http://infolight.org.ua/content/analiz-obsyagiv-gumanitarnoyi-dopomogi-v-ukrayini-u-2010-2012-rokah> (дата звернення: 01.09.2017).
6. Страна, возводящая мосты: [інтерв'ю з послом Нідерландів в Україні П.Я. Волтерс / записав А. Блинов] // ЕКСПЕРТ. 2003. №16–17(389). 29 квіт. С. 20–22.
7. Instruments for change in a challenging climate: Netherlands in Ukraine – long-term Dutch support for Ukraine's expanding civil society sector // Business Ukraine. – 2015. – № 4. – С. 20–21.
8. Нідерланди виділять Україні півмільйона євро на боротьбу з антисемітизмом. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/807046-niderlandi-vidilyat-ukrayini-pivmilijona-evro-na-borotbu-z-antisemitizmom> (дата звернення: 01.09.2017).
9. Матра – музеї України. URL: <http://museum.dp.ua/news0111.html>.
10. До Житомира з Голландії прибула фура з гуманітарним вантажем для лікарень та військового шпиталю. URL: http://www.zhitomir.info/news_139460.html (дата звернення: 01.09.2017).
11. Голландці передали гуманітарну допомогу житомирським лікарням та військовим 95-ї бригади. URL: http://www.zhitomir.info/news_137561.html (дата звернення: 01.09.2017).
12. Галузевий архів Міністерства Закордонних Справ України. Ф. 9. Оп. 29. Спр. 18. Арк. 98.
13. Українсько-нідерландська співпраця. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/content/ukrayinsko-niderlandska-spivpracya> (дата звернення: 01.09.2017).
14. Співробітництво Україна-НАТО в сфері науки та охорони довкілля. URL: http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/130725_41210654_dod1.pdf (дата звернення: 01.09.2017).
15. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Нідерландами. URL: <http://netherlands.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nl/culture> (дата звернення: 01.09.2017).
16. «Українська жінка в культурі та мистецтві». Гаага. 2010. URL: <http://katerynko.com.ua/2010/02/ukrajinska-zhinka-v-kulturi-ta-mystetstvi-haaha-2010/> (дата звернення: 01.09.2017).
17. Принцеса Нідерландів нагородила українських художників. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/1832108-printsesa-niderlandiv-nagorodila-ukraiinskih-hudognikiv-2039722.html> (дата звернення: 01.09.2017).
18. Cannes: «The Tribe» Tops Critics» Week Awards. URL: <http://www.hollywoodreporter.com/news/cannes-tribe-tops-critics-week-706463> (дата звернення: 01.09.2017).
19. Сенсація Канн – фільм «Плем'я» Мирослава Слабошпицького. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/25396169.html> (дата звернення: 01.09.2017).
20. МІД України: В Нідерландах вперше пройшли Дни українського кино. URL: <http://gordonua.com/news/worldnews/mid-ukrainy-v-niderlandah-vperve-proshli-dni-ukrainskogo-kino-126722.html> (дата звернення: 01.09.2017).
21. Культурна дипломатія Симона Петлюри: триумф української пісні в Європі (частина перша). URL: https://lb.ua/culture/2016/08/11/342333_kulturna_diplomatiya_simona.html (дата звернення: 01.09.2017).
22. «Скифское золото» из Нидерландов вернут Украине. URL: <http://www.bagnet.org/news/>

ukraine/241626 (дата звернення: 01.09.2017). 23. Голландський тюльпан завітчав український тризуб: діджитал-промоція України в Нідерландах. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=hollandskyj-tyulpan-zakvitchav-ukrajinskyj-tryzub-didzhytal-promotsiya-ukrajiny-v-niderlandah> (дата звернення: 01.09.2017).

References

1. Ukrayina v Yevropi: poshuky spil'noho maybutn'oho [Ukraine in Europe: the search for a common future] / Kerivnyk avtors'koho kolektyvu i nauk. red. d. i. n., prof. A. I. Kudryachenko. K.: Feniks, 2009. 544 s. 2. Kryvonos R. Ukrayins'ko-niderlands'ka spivpratsya yak skladova realizatsiya yevro intehratsiynykh prahnen' Ukrayiny [Ukrainian-Netherlands cooperation as a component of the implementation of the Euro integration aspirations of Ukraine]. Aktual'ni problemy mizhnarodnykh vidnosyn. 2012. Vypusk 111 (Chastyna I). S. 50–58. 3. Myronova M.M. Benilyuks [Benelux]. Ukrayins'ka dyplomatychna entsyklopediya: U 2-kh t. / Redkol.: L.V.Hubers'kyy (holova) ta in. K.: Znannya Ukrayiny, 2004. T.1. S. 118–119. 4. Zovnishnya polityka Ukrayiny v umovakh hlobalizatsiyi. Anotovana istorychna khronika mizhnarodnykh vidnosyn (1991–2003) [Ukraine's foreign policy in the conditions of globalization. Annotated historical chronicle of international relations (1991–2003)] / Vidp. red. S.V. Vidnyans'kyy. K. Geneza, 2004. 616 s. 5. Analiz obsyahiv humanitarnoyi dopomohy v Ukrayini u 2010–2012 rokakh [Analysis of the volume of humanitarian assistance in Ukraine in 2010–2012]. URL: <http://infolight.org.ua/content/analiz-obsyagiv-gumanitarnoyi-dopomogi-v-ukrayini-u-2010-2012-rokah>. 6. Strana, vozvodyashchaya mosty [The country building bridges]: [intervyu z poslom Niderlandiv v Ukrayini P.Ya. Volters / zapysav A. Blynov]. EKSPERT. 2003. #16–17(389). 29 kvit. S. 20–22. 7. Instruments for change in a challenging climate: Netherlands in Ukraine – long-term Dutch support for Ukrainians expanding civil society sector // Business Ukraine. – 2015. – # 4. – S. 20–21. 8. Niderlandy vydilyat' Ukrayini pivmil'yona yevro na borot'bu z antysemityzmom [The Netherlands will allocate half a million euros to Ukraine to fight anti-Semitism]. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/807046-niderlandi-vidilyat-ukrayini-pivmilijona-evro-na-borotbu-z-antisemitizmom>. 9. Matra – muzeyi Ukrayiny [Matras – museums of Ukraine]. URL: <http://museum.dp.ua/news0111.html>. 10. Do Zhytomyra z Hollandiyi prybula fura z humanitarnym vantazhem dlya likaren' ta viys'kovoho shpytalyu [Zhitomir from Holland has arrived a wagon with a humanitarian load for hospitals and a military hospital]. URL: http://www.zhitomir.info/news_139460.html. 11. Hollandtsi peredaly humanitarnu dopomohu zhytomyr'skym likarnyam ta viys'kovym 95-yi bryhady [The Dutch provided humanitarian assistance to Zhytomyr hospitals and the 95th brigade of the military]. URL: http://www.zhitomir.info/news_137561.html. 12. Haluzevyi arkhiv Ministerstva Zakordonnykh Sprav Ukrayiny, f.9, op. 29, spr. 18, ark. 98. 13. Ukrayins'ko-niderlands'ka spivpratsya [Ukrainian-Netherlands cooperation]. URL: <http://www.pdaa.edu.ua/content/ukrayinsko-niderlandska-spivpratsya>. 14. Spivrobitnytstvo Ukrayina-NATO v sferi nauky ta okhorony dovkillia [Ukraine-NATO cooperation in science and environment]. URL: http://www.nas.gov.ua/text/pdfNews/130725_41210654_dod1.pdf. 15. Kul'turno-humanitarne spivrobitnytstvo mizh Ukrayinoyu ta Niderlandamy [Cultural-humanitarian cooperation between Ukraine and the Netherlands]. URL: <http://netherlands.mfa.gov.ua/ua/ukraine-nl/culture>. 16. «Ukrayins'ka zhinka v kul'turi ta mystetstvi». Haaha. 2010 [«Ukrainian woman in culture and art». Haaga 2010]. URL: <http://katerynko.com.ua/2010/02/ukrajinska-zhinka-v-kulturi-ta-mystetstvi-haaha-2010/>. 17. Pryntsesa Niderlandiv nahorodyla ukrayins'kykh khudozhnykiv [Princess of the Netherlands awarded Ukrainian artists]. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/1832108-printsesa_niderlandiv_nagorodila_ukraiinskih_hudognikiv_2039722.html. 18. Cannes: 'The Tribe' Tops Critics' Week Awards [Cannes: 'The Tribe' Top Critics' Week Awards]. URL: <http://www.hollywoodreporter.com/news/cannes-tribe-tops-critics-week-706463>. 19. Sensatsiya Kann – fil'm «Plemya» Myroslava Slaboshpyts'koho [Sensation Cannes – «The Tribe» film by Myroslav Slaboshpitsky]. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/25396169.html>. 20. MID Ukrainy: V Niderlandah pervye proshli Dni ukrainskogo kino [Ministry of Foreign Affairs of Ukraine: Days of Ukrainian Cinema for the First Time in the Netherlands]. URL: <http://gordonua.com/news/worldnews/mid-ukrainy-v-niderlandah-pervye-proshli-dni-ukrainskogo-kino-126722.html>. 21. Kul'turna dyplomatiya Symona Petliury: triumf ukrayins'koyi pisni v Yevropi (chastyna persha) [Cultural Diplomacy Simon Petliura: The Triumph of Ukrainian Song in Europe (Part One)]. URL: https://lb.ua/culture/2016/08/11/342333_kulturna_diplomatiya_simona.html. 22. «Skyfskoe zoloto» iz Niderlandov vernut Ukraine [«Scythian gold» from the Netherlands will be returned to Ukraine]. URL: <http://www.bagnet.org/news/ukraine/241626>. 23. Hollands'kyy tyul'pan zakvitchav ukrayins'kyy tryzub: didzhytal-promotsiya Ukrayiny v Niderlandakh [The Dutch tulip crowned the Ukrainian trident: a djital-promotion of Ukraine in the Netherlands]. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=hollandskyj-tyulpan-zakvitchav-ukrajinskyj-tryzub-didzhytal-promotsiya-ukrajiny-v-niderlandah>.

Olexandr Sobodar

HUMANITARIAN FACTOR IN UKRAINIAN-DUTCH RELATIONS IN 1991–2016

The article analyzes the humanitarian cooperation between Ukraine and the Kingdom of the Netherlands in the end of XX century and the beginning of XXI century. The author shows the main aspects of cooperation between two countries and highlights the most noticeable examples of mutual work. The activities of the Netherlands government and the humanitarian funds of this country in Ukraine are considered in the framework of national strategy of the Netherlands. Special attention is given to transformation humanitarian aid policy after the annex of the Crimea by the Russian Federation and the beginning of the conflict in the east of Ukraine. Results of main projects in culture and science of mutual cooperation of both countries are given in the article. The positive effect of the Dutch financial support in

---

the cultural sphere is researched and given the list of prizes received by Ukrainian artist. Author explains the variety of support in sphere of science by the Dutch government nowadays. The achievements of cooperation in the scientific and educational spheres were highlighted as the part of national policy of the Netherlands. Author emphasizes the problem of the dialog between two nations in sphere of returning of national values. In particular, the effect of the Koenigs Collections in Ukraine and the Scythian gold in the Netherlands on bilateral relations is analyzed. The difference in sphere of returning of national values between two countries is highlighted. Great attention is paid to the activity of the Ukrainian diaspora in the Netherlands on the eve of the consultative referendum on the association of Ukraine and the EU in this country. The analysis of successful action of Ukrainian citizens is given.

Key words: Ukraine, Netherlands, cooperation, culture humanitarian aid.

УДК 94(438)
Ruslan Rahimli

THE ROLE OF CAUCASIAN HOUSE MODEL IN RESOLVING REGIONAL CONFLICTS

Historically, in the Caucasus conflicts, wars turned into a place where different people live and those conflict zones and ceasefire regime still remain in modern times. Nagorno-Karabakh in Azerbaijan, Abkhazia, South Asetiya problems in Georgia, the Chechen-Russian conflict and so on are still pending. The negotiations, mediation and resolution of conflicts in various prestigious international organizations for many years, but so far has not been able to solve the problems.

Key words: Nagorno-Karabakh, Caucasian House, conflict zone, resolution, ethnopolitical problems.

Historically, in the Caucasus conflicts, wars turned into a place where different people live and those conflict zones and ceasefire regime still remain in modern times. Nagorno-Karabakh in Azerbaijan, Abkhazia, South Asetiya problems in Georgia, the Chechen-Russian conflict and so on are still pending. The negotiations, mediation and resolution of conflicts in various prestigious international organizations for many years, but so far has not been able to solve the problems.

The negotiations, mediation and resolution of conflicts in various prestigious international organizations for many years, but so far has not been able to solve the problems. We think that raised at the beginning of the last century, «Caucasian House» idea can play an important role in the solution of the problem. Peoples of the region in the implementation of this idea is interesting, but unfortunately foreign forces are available also which dont want that. In our opinion, the states and peoples of the region are in an effort to be the political will to realize the idea of signing. With the realization of the idea can be established the peace in the Caucasus which is neighbour of the European Union countries.

Ethnopolitical problems, conflicts in Caucasus states poses serious problems in realizing favorable opportunities – such as creating Caucasus Common Market and its integration into the European Common Market, to developing «Great Silk Road», to creat energetic corridor, creating economically and democratically developed societies

We think that raised at the beginning of the last century, «Caucasian House» model can play an important role in the solution of the ethnopolitical problems, conflicts of Caucasus nations. In our opinion, peoples of the region has political will to be part of pease tolks. Becouse peoples are during 2 decades suffering from ethnopolitical conflicts, territorial controvercies. With the realization of the this idea can be established peace in the Caucasus which is neighbour of the European Union countries.

Since 1992, the idea of integration of the peoples of the Caucasus began to be realized in an active form. In the same year, on the 4th-5th of September, 1992 a «Caucasian Forum» was held in the city of Grozny where the participants of the round table adopted an appeal to the Caucasian peoples, republics, social and religious organizations, and political parties. In the adopted communiqué the creation of a «Caucasian House» was declared as a guarantee of security and opportunity for the independent development of all the peoples of the Caucasus. The «Round Table» also adopted the Declaration. One of the articles of the Declaration adopted by the participants of the «Round Table» stated the need for creation of the Confederation of Caucasian states.

According to the Charter, the «Caucasian House» should be composed of the following bodies: Advisory Council (consisting of representatives from member states); Supreme Religious Council (united religious leaders of participating countries); Security Council (this body based on Heads of States and Foreign Ministers); The Caucasian Union of Social and Political Powers (interstate – international – to develop legal basis of relations and control of implementation of Caucasus policy); The Caucasus House Executive Office (dealing with the implementation of decisions and controlling the public-political alliance).

«Caucasian House» was to be held also Unit of social and political forces in the Caucasian house (this unit must prepared the legal basis of the interstate, international relationship)

In reality, there was a great need for a new organization like the «Caucasian House». Because the Caucasian regional organizations, such as the Caucasus Mountain Peoples Assembly, and the Turkish Peoples Assembly, were weak to unite the Caucasian nations and their countries. They could not deal with issues covering the entire region, but at a more local level [4].

In fact, created in 1992 the «Caucasian House» was not something new, and was considered predecessor of «Free Caucasus» movement which existed at the beginning of XX century. The idea of «Free Caucasus» appeared in the XIX century in the course of the war in the Caucasus between Tsarist Russia and mountainous peoples, and its main goal was to provide the union of the mountain nations against the Russian Empire.

Indeed, there was a great need in creation of a new organization similar to «Caucasian House» because regional organizations existed in the Caucasus, such as the Assembly of Mountain Peoples of the Caucasus and the Assembly of the Turkic peoples was too weak to join the Caucasian peoples and states to manage conflict negotiations, to be in the center of peacemaking processes. They could not deal with issues that cover the entire region. In broad terms «Caucasian House» was created as a single point of the Caucasian nations and republics.

Under the Caucasus House (February, 1994, Grozny) was created Supreme Religious Council of the Caucasian peoples. It was decided to bring together all the religious leaders of the Caucasus, unify all religions, exclusion of religious discrimination.

On October 17, 1992 in Grozny (Chechnya) and on November 24–25 in Baku was held conference of religious leaders of Caucasus house. Baku conference of religious leaders play an important role in the history of cooperation in the Caucasus. Armenian representatives also participated in the Baku conference. And It approved that there was a broad space for dialog between nations and mutual compromises in frame of Caucasus house organization [5].

Thus, the main purpose of «Caucasian House» was not only Muslim unity but the unity of all religions.

Later the idea of «Caucasian House» was developed by Azerbaijan and Georgia political leaders. This idea has been replaced by the idea of «For Peace in the Caucasus and on March 8, 1996 in Georgia, 14 new documents were signed. One of these documents is the «Declaration on Peace, Security and Cooperation in the Caucasus», known as the Tbilisi Declaration. The Declaration called for creation of common Caucasus house based on respect for human rights and freedoms, respect for minorities, regardless of their ethnic or religious background. The Declaration proclaimed that this document was signed in order to establish peace, security and cooperation in the Caucasus and was open to other countries of the Caucasus.

«By signing the Tbilisi declaration, the presidents of the two countries took over their responsibilities as a common and just peace in the Caucasus» [6. p. 295].

European institutions also supported the realization of the idea of the Caucasian House. Parliamentary Assembly of the Europe Council's Resolution numbered 119 dated 1997 regarding the South Caucasus Conflicts states that the Caucasus House is a common home, where people must live in peace and become a prosperity region.

Such an important document was signed at the level of heads of state in the first time in the history of Caucasian national liberation movement. It is no coincidence that this document has caused serious concern of Russian and Armenian political circles. Although the declaration was open, Russia and Armenia did not join that document.

The Russian researcher D. Malisheva writes that «The peace in the Caucasus», which Azerbaijan and Georgia signed, did not meet the interests of Russia at that time [3, p.41].

Although the declaration was open, Russia and Armenia did not join that document.

After the emergence of the Tbilisi declaration, Russia proposed a new idea to avoid the integration process in the Caucasus. For the first time, President of the Russian Federation B. Yeltsen made a program to hold the Caucasian meeting with the participation of heads of the Caucasian republics and the North Caucasian states. Russia's concern was not accidental, as the first and second articles of the Tbilisi Declaration condemned Armenia's joining the declaration, and Armenia, Russia's strategic partner remained lonely in the region. The created situation would undoubtedly make Russia to prepare a respond. B. Yeltsin's statement was related to this issue. Thus, the «Kislovodsk Declaration» has become an alternative to the Tbilisi Declaration.

A declaration on the «Caucasus for Interethnic Peace, Peace, Economic and Cultural Cooperation» was signed by the Presidents of Azerbaijan, Georgia, Armenia and the Russian Federation in the provinces of Kislovodsk, Russia. The declaration reflected the idea of transforming the Caucasus into a peaceful, non-violent region. The Declaration was based on the idea of creation of peaceful and without

war region – the Caucasus. The purpose of the meeting participants expressed widely in the statement. It was stated here that the Caucasus is our common home, it is our duty to turn it into a peaceful, prosperous region where people are proud of their own history and who look to the future with confidence.

But, the mechanisms and realization ways (methods) of the goal did not shown. The «Kislovodsk Declaration» puts forward a «struggle for peace, peace and economic co-operation», and forgets what is more serious – the «problem of immersiveness». It is no coincidence that almost «Tbilisi Statement» was not reminded at the meeting. The «Tbilisi» calls for «conservation» of the Caucasus as a whole, while preserving the «status quo» in the «Kislovodsk declaration», although the Caucasus has identified specific ways of resolving conflicts and wars. Russia's attempt to keep the Caucasus in its force and influence has played the role of a «catalyst» in the region, strengthening «escape from Russia» processes in the region.

In 1996, representatives of Azerbaijan, Georgia, Ingushetia, Ichkeria and Dagestan agreed to establish a Caucasian Parliamentary Assembly in Makhachkala.

Some authors consider evaluated creation of a common market of the Caucasus, in order to achieve the Caucasian Union and to resolve conflicts. For example, A. Abbasbeyli notes that «Mutual profit, volunteerism, economic co-operation, the equality of every nation could be the driving force of the Caucasian common market. Implementation of such events led to the creation of a duty-free and visa-free zone in the Caucasus, where international cooperation zone «Şengenov» emerged. After this, the Caucasian people and states were able to break the war from their relations» [1].

R. Mustafayev also notes in his work that new democratic systems of peaceful coexistence should be developed (3). Of course, these ideas can be agreed in principle poin of view. One of the ways to resolve conflicts in international practice is economic integration, the creation of an environment of mutual economic cooperation. Mutual economic cooperation and peace can also be the basis for the formation and development of the Caucasus. But economic cooperation issues should not hinder the fair solution of the national problems in the Caucasus but rather create a climate of mutual trust.

In our opinion, the development of friendship and cooperation between the nations living in the region is fully compatible for interests.

«Caucasian House» is an important step and grate chance to unite the peoples of the Caucasus and to create and activate international dialog between Caucasian peoples.

It is important to show the political will in resolving problems of Caucasus nations and to develop Caucasian House principles. These principles respects the rights of peoples to self-determination, non-interference in each other's internal affairs, commitment to the principles of human rights and freedoms; to try to resolve all the contentious issues on the basis of the principles of justice and humanity, by peaceful means; the creation of a unified system of collective security in the Caucasus; to make the Caucasus without an armory zone

Therefore, there is a great need for further development and promotion of this idea. Caucasian House political model can be used in Caucasian conflicts and it will be useful in bilateral and multilateral negotiations.

Literature

1. Abbasbayli A. Azerbaijan is my heart. Baki: Azerneshr, 2002, 517 p. 2. Malishva D. B. The problem of security in the Caucasus // Central Asia and the Caucasus. 2001. № 1. P. 41–56. 3. Mustafayev R. Opinion is free. Baki, 2000, 282 p. 4. Rahimli R. Northern Caucasus Factor in Azerbaijan – Russia relations. Baki, Science, 2009. 199 p. 5. The Twelfth Sheikh-ul-islam. Baku: Al-Huda Publishing House, 2000, 448 p. 6. World diplomacy. Baku: Azerbaijan, 1997. 392 p.

Руслан Рагімлі

РОЛЬ КАВКАЗСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ МОДЕЛІ У ВИРІШЕННІ РЕГІОНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ

Історично склалося так, що у конфліктах на Кавказі війни перетворилися на місце, де живуть представники різній народів, і ці зони конфліктів, залишаються в сучасний час. Нагірно-карабахський конфлікт в Азербайджані, Абхазія, Південна Осетія в Грузії, російсько-чеченський конфлікт тощо. Незважаючи на переговори на найвищому рівні, посередництво у різних престижних міжнародних організаціях упродовж багатьох років, поки що не вдалося їх вирішити.

Ключові слова: Нагорний Карабах, «кавказький дім», зона конфлікту, резолюція, етнополітичні проблеми.

УДК 94(479.24)

Khayyam Orujov

THE DAMAGE CAUSED TO THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE GARABAGH REGION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN BY ARMENIA AND ITS ELIMINATION

The Karabakh region is one of the parts of the Republic of Azerbaijan with ancient history, rich traditions. The Armenian allegations concerning this region have led to the emergence of the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict, the Karabakh war. The war seriously damaged Azerbaijan's, especially the Karabakh region's socio-economic life. A great deal measures have been taken and important works are being done by the Azerbaijani state and some international organizations to improve the socio-economic situation in the Karabakh region.

Key words: Azerbaijan Republic, Karabakh war, Karabakh region, socio-economic, conflict.

The Garabagh region is one of the components of the Republic of Azerbaijan with ancient history, rich traditions. The Armenian allegations concerning the Karabakh region caused to the establishment of Daghlig-Garabagh conflict between Armenian-Azerbaijani, and finally to the Garabagh war of 1991-1994.

War claimed territorial pretention against the Republic of Azerbaijan which has recently restored state independence regarding Daghliq Garabagh, they persued policy of state separatism and the war damaged Daghliq Garabagh region in socio-economic point of view to the Republic of Azerbaijan.

The Nagorno-Karabakh War violated the economy of the Upper Garabagh (Nagorno-Karabakh) region and the surrounding regions, damaged the social life of the population. The social life of the population was under hard condition. The existing sovereignty of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region of Azerbaijan SSR has been conceled the internal structures of commodity-trade, logistics, transportation-freight relations, scientific-technical, state and cultural-educational relations with Azerbaijan. The unified transport and communication system that has been operating for years in the occupied regions has collapsed as a result of Armenia's aggression [4].

As a result of Armenia's military aggression, 900 settlements, 150,000 houses, 7,000 public buildings, 7,000 industrial and agricultural enterprises, 1,025 schools, 798 health centers and 855 kindergartens were destroyed. There was a serious problem on 2670 km highway, 160 bridges, 23,000 km of water line and 15,000 km of electricity lines, 2,000 km of gas line rehabilitation, 1 million ha. land for agricultural purposes, 1200 km irrigation system, 280 thousand ha of forest, 220 thousand cattle-breeding.

Besides, rehabilitation of the damaged 2500 transformer substations, sewer lines which total length 240 km, 160 water container, 34 gas distribution devices, 35 thousand number telephone stations, 4 airports, Baku-Agdam, reconstruction of Horadiz-Ordubad part in Baku-Sharur railway are also included among these problems [8].

If we take into consideration that, It will not be possible to eliminate the problems in a short time, it is not difficult to imagine how hard it is to reconstruct.

The positive thing is that the government of Azerbaijan has been increasingly engaged in solution of problems concerning refugees and internally displaced persons and raising the political, economic power and social life of the republic as well [5; 10]. The following amount were spent for social protection of refugees and internally displaced persons: 969.3 million manats allocated from the state budget for social protection in 1993-2009, in 2001-2009, 612.9 million manats allocated from the State Oil Fund for the purpose of their living conditions improvement [7, p. 269]. in 2003, one State Program on the Solution of Social Problems of Refugees and IDPs and two additional supplements (anexes) were adopted. In total, 45 decrees and orders were signed, 141 decrees were adopted by the Cabinet of Ministers and 9 laws were adopted by National Parliament [10]. This initiative has spread since 2003. Due to the order of President Ilham Aliyev dated on 1 July 2004 (№ 298), the issue on solving all social problems of refugees and internally displaced persons, including their place of residence were identified. This was reflected in «State Program for the Improvement of the Living Conditions and Increasing the Employment of Refugees and IDPs» and the Action Plan approved by the Decree of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated 4 November 2004 (№ 232) [2].

Individual houses were built and put into operation in Mehdiabad settlement of Absheron district for 39 IDP families who temporarily settled in Garanfil sanatorium in Sabunchu district of Baku in 2006. At the same time, a new settlement was built in Ramana settlement of Sabunchu district for 450 IDP families who temporarily settled in «Zugulba» sanatorium in Khazar district of Baku (May 4, 2007) [5].

In general, the living conditions of refugees and internally displaced persons for 2001-2010 were improved – 67 new settlements and individual houses were built and commissioned for 20,000 families [5]. After successful implementation of the First State Program on Regional Development in the Republic on April 14, 2009, the «State Program on Socio-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan for 2009-2013» was approved and the tasks set out in the program were successfully completed and implemented.

In accordance with this program, 1,747 IDPs were employed in 2009, 563 were given unemployed status, 680 were granted unemployment benefits. 467 refugees and internally displaced persons were enrolled in vocational training courses and 253 were paid for public works. Payments of average monthly salary to more than 14,000 IDPs employed at the enterprises financed from the budget have been ensured [9, p.262].

339.1 million manat was spent on elimination of social problems of refugees and internally displaced persons in 2010. 207.1 million manat is from the budget, 105 million manat is allocated by the State Oil Fund and 27 million manat is the funds of international humanitarian and development organizations [9, p.262].

Due to the order of President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, two five-storied building for 155 IDP families in Gabala region on February 27, 2010, consisting of multi-storey buildings built for 612 IDP families in Yevlakh region on 10 November 2010 (10 689 internally displaced families (651 settled in the Finnish settlement of the settlement and 38 IDP families in school buildings) in the Agdam region on November 11, 2010, Construction of a new settlement near Quzanli settlement has been completed. Internally displaced families have been relocated to residential and residential buildings in those multi-storied buildings [9]. 60,000 ha of land plots have been allocated from state and municipal funds for temporary use for internally displaced persons, and 760 farms, covering 47,000 immigrants have been set up. The National Fund for Entrepreneurship Support provided a loan of 3.4 billion pounds to 150 families [9, p. 263].

In total, 4.3 billion manat was spent on the solution of social problems of refugees and internally displaced persons in 1993-2012. From it 2 billion manats are allocated from the state budget, 1.5 billion manat from the State Oil Fund and 0.8 billion from the funds of international organizations functioning in our country [3].

The National Fund for Entrepreneurship Support under the Ministry of Economic Development of the Republic of Azerbaijan provided 32.2 million manat for the investment project of 1534 IDP entrepreneurs in 2004-2012, including 226 million manats to 874 IDPs in 2012 and given \$ 9.3 million credit for 3 investment projects based on new technologies [3].

40 community microprojects with a total value of \$ 2,45 million (1,92 million AZN) were implemented by the Social Development Fund of the IDPs of the Republic of Azerbaijan in the frame of the cooperation between World Bank and the Government of Azerbaijan, and signed agreement (Assistance Project for Economic Development of IDPs «) on credit in 2012 [3].

Totally, 520 different types of micro-projects have been adopted and implemented in the past nine years, with 310,000 beneficiaries and 30 million manat in the last 9 years. Throughout the year, various international humanitarian and development projects have been implemented as a result of their transparent, free and efficient created conditions by 49 international and 43 local humanitarian organizations coordinated by the International Commission on Humanitarian Aid. At that time a full legal basis was established in accordance with international norms on the social protection of refugees and internally displaced persons [2].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 1 iyul tarixli 298 nömrəli Sərəncamı ilə qəbul edilmiş «Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması və məşğulluğunun artırılması üzrə Dövlət Proqramı», eləcə də, 2007-ci il 31 oktyabr tarixli 2475 nömrəli və 2011-ci il 21 fevral tarixli 1346 nömrəli sərəncamları ilə təsdiq edilmiş həmin Dövlət Proqramına Əlavələrlə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində həmin Dövlət Proqramı, ona edilmiş Əlavələr və digər normativ aktlar uğurla icra edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, bununla əlaqədar olaraq məcburi köçkünlər arasında yoxsulluq həddi 75 %-dən 15 %-ə düşmüşdür [11].

In 2012, 4553 families or 22,765 IDPs improved their living conditions. 6 new housing complexes with a total area of 296,000 square meters were created during the year, 4553 IDP families with 22,765 were relocated to new homes, and 6 schools were built for 3,300 students. On that year, local school with 1300 places for internally displaced persons was built in Mushfigabad settlement of Garadagh district [3].

The measures taken by the state to improve the socio-economic situation in the Garabagh region of the Republic of Azerbaijan continued in 2013. In 2013, 5741 families or 28,700 refugees and internally displaced persons improved their living conditions, which contributed to the overall improvement of their social conditions

During the year, 6 new residential complex with an 292 thousand square meters area are built, 5 schools with 2736 places were reconstructed, as well as art school, Palace of Culture with 500 places, 4 kindergartens, 5 medical centers, 4 club – community centers, 4 administrative building 18 water reservoirs, 9 pump stations, 18 complete transformer substations with 30.7 km of roads, 54 km water line, 117 km of electricity lines, 42 km of gas lines, 8 km of heat lines, 25 km sewer line built [3].

The implementation of the State Program on Socio-Economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan for 2014-2018 has also played an important role in improving the socio-economic situation in the Garabagh region. In 2014, the living conditions of 4450 families or 22,000 IDPs have been improved [3].

Totally, 5,1 billion manats were spent on social protection of refugees and internally displaced persons. 2.3 billion manats from it are the state budget, 1.8 billion manat to the State Oil Fund, and one billion manat to international financial institutions and international organizations functioning in our country, which has contributed to the improvement of the social conditions of the population.

In 2014, due to the Credit Agreement signed between the World Bank and Azerbaijan State the projects titled «Support Living Conditions and of Income of Internally Displaced Persons» for Social Development Fund of the IDPs of the Republic of Azerbaijan provided 73 thousand beneficiaries in 2014. Micro projects have played a major role. At the same time, 430 internally displaced people and 1500 were provided seasonal jobs in order to improving the socio-economic situation of the population.

In addition, as a result of interaction with the Ministry of Labor and Social Protection of Population and its structural divisions 1787 people were provided permanent jobs, 403 unemployed were granted, 513 unemployed benefits were assigned.

Also, a total of 7.7 million manat preferential credits were issued to finance the investment project of 317 IDPs in the frame of the National Entrepreneurship Support Fund of the Ministry of Economy and Industry of the Republic of Azerbaijan, in result in 545 new jobs, which resulted in the improvement of material well-being of a large part of the population [3].

By 2015, 46,000 families or 230,000 refugees and internally displaced persons' living conditions have improved, which 42,000 families or 210,000 (91 %) people are in the last 11 years. For this purpose, the President of the country signed 54 decrees and orders, the Cabinet of Ministers adopted 194 decrees and orders and National Parliament adopted 11 laws [3].

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev said at the 72nd session of the UN General Assembly on 20 September, 2017: «The main goal of our policy is to improve the welfare of our citizens. Since 2004, wages have been increased by 5.6 times in Azerbaijan, 8,2 times. more than in 2001. Without foreign funding and support, we have opened approximately 100 new settlements and camps for refugees and internally displaced persons who have suffered from the Armenian occupation. so far, more than 250,000 people have improved their living conditions and have been given new homes and apartments, with 152 schools in those towns and settlements, 59 medical centers and 60 kindergartens were built» [4].

In general, much work has been done to prevent the damage caused to the Republic of Azerbaijan in the Garabagh war and to improve the socio-economic situation, and important measures have been implemented. A residential complex consisting of 100 modern settlements and multi-storey buildings with more than 30 million square meters of land in all 30 cities and districts of the republic has been built For refugees and internally displaced persons.

There are 152 schools, 6 music schools, 1 arts school, 1 culture palace, 50 cultural centers, 60 kindergartens, 59 medical centers, 2 Olympic sports complexes, 718 km of roads, 960 km of water, 1605 km of air power, 442 kilometers of gas, 66 kilometers of communication, 26 kilometers of heating, 89 kilometers of sewerage lines, 163 kilometers of drainage networks and 830 different power transformers have been installed. Overall, 49,000 families or 243,000 refugees and IDPs have improved their living conditions.

Literature

1. Speech of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev at the annual general meeting of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. 26 April 2011.
2. Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan. Act № 01. 20 June 2005. Act № 02, 13 August 2005; Act № 19. 02 September 2005. Act № 29. 10 October 2005; 24 October 2005.
3. Information from the State Committee for Refugees and IDPs of the Republic of Azerbaijan.
4. Speech by Ilham Aliyev at the opening of the 72 nd session of the UN General Assembly. 20 September 2017-ci il. Newspaper «Xalq». 2017. 21 September. № 205. P.1–2.
5. Hacıyev Q. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial məsələlərinin həlli. // The history of Azerbaijan Republic (2091–2016). Baku, 2017.
6. Ilham Aliyev. Development is our goal. Speeches. Speech. Statements. Interviews. Letters. Applications. Decrees. Volume V. June 2004 – August 2004 / Editor: Ramiz Mehdiyev. Baku: «Azərneşr», 2010, 392 p.
7. Mirzəzadəh A. The knot of Garabagh. Baku: «Azərbaycan», 2012, p. 269.
8. Suleymanov Elkhən, Suleymanov Vurghun. Armed aggression of Armenia against Azerbaijan and its heavy consequences of occupation. Baku, 2012, p. 79.
9. Information about refugees and internally displaced persons, the number of which reaches one million Armenian troops held in Armenia

---

and occupying 20 percent of the territory of Azerbaijan by the Armenian armed forces (1988–2005, expelled from their historical lands as a result of ethnic cleansing). Baku, May 2005. 10. URL: http://garabagh.net/content_256_az.html. (date of treatment: 01.09.2017). 11. URL: www.refugees-idps-committee.gov.az/ (date of treatment: 01.09.2017).

Хайям Оруджов

**ЗБИТКИ, ЗАВДАНІ ВІРМЕНІЄЮ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТЮ
КАРАБАХСЬКОМУ РЕГІОНУ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ ТА ЇХ УСУНЕННЯ**

Карабахський регіон є однією зі складових частин Азербайджанської Республіки, що має давню історію, багаті культурні традиції. Територіальні претензії вірмен на цей регіон призвели до вірмено-азербайджанському нагірно-карабахського конфлікту, карабахської війни. Ця війна завдала величезної шкоди соціально-економічному життю Азербайджанської Республіки, особливо карабахському регіону. Керівництво Азербайджанської Республіки і ряд міжнародних організацій з метою поліпшення соціально-економічного становища проводять в карабахському регіоні значну роботу.

Ключові слова: Азербайджанська Республіка, карабахська війна, карабахський регіон, соціально-економічне життя, конфлікт.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білобровець Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Верховцева Ірина – кандидат історичних наук, доцент, докторант Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Войчун Юрій – аспірант Рівненського державного гуманітарного університету.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гулима Олександр – підполковник, здобувач кафедри гуманітарних наук загальновійськового факультету Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Дедурін Геннадій – кандидат історичних наук, доцент Харківського національного університету внутрішніх справ.

Кіцак Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ключук Юля – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Кравчук Леонід – кандидат історичних наук, викладач Тернопільського державного медичного університету імені Івана Горбачевського.

Кшановський Роман – аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Лахманюк Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Малярчук Олег – доктор історичних наук, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мельник Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького.

Мельник Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та етнокомунікацій Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка».

Ореховський Вадим – доктор історичних наук, професор Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету.

Оруджов Хайям – докторант Гянджійського державного університету.

Павлович Юрій – аспірант Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Подобєд Олена – кандидат історичних наук, доцент Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Понипаліяк Аліна – аспірант Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Рагімлі Руслан – кандидат історичних наук, доцент Інституту археології і етнографії (Академія наук Азербайджану).

Римар Ігор – аспірант Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова.

Сободар Олександр – аспірант ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Старка Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Тарасенко Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Київського університету імені Бориса Грінченка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Ольга Тарасенко ШТРИХИ ДО СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ПОРТРЕТУ ІСТОРИКІВ УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА – В. ЦИХА, О. СТАВРОВСЬКОГО, В. ШУЛЬГИНА	3
Віра Мельник, Роман Мельник УЧАСТЬ Т. ОКУНЕВСЬКОГО У СТВОРЕННІ ТА ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)	22
Леонід Кравчук РАДЯНИЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ГОСПОДАРСТВІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)	28
Володимир Старка АГРАРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ 1930–1940-Х РР. У ДОКУМЕНТАЛЬНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНІ	33
Олександр Гулима КОЛАБОРАЦІОНІЗМ КРИМСЬКИХ ТАТАР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ	38
Володимир Кіцак ПРОВЕДЕННЯ ДРУГОГО ЕТАПУ ДЕПОРТАЦІЇ УКРАЇНЦІВ ЗАКЕРЗОННЯ (1 СІЧНЯ – 31 СЕРПНЯ 1945 Р.)	43
Аліна Понипаляк ПІДПІЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВАСИЛЯ КУКА 1944–1954 РР.	53
Олег Малярчук ФОРМУВАННЯ КАДРІВ МАСОВИХ РОБІТНИЧИХ ПРОФЕСІЙ НА ПРИКЛАДІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЇ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	57
ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	65
Вадим Ореховський ТОРГІВЛЯ СТАРОДАВНЬОГО ЄГИПТУ	65
Роман Кшановський ЗНАЧЕННЯ КОРОЛІВСЬКИХ ЛИЦАРІВ ДЛЯ АНГЛІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ ЗА ПРАВЛІННЯ ТРЬОХ ЕДУАРДІВ (1272–1377 РР.)	69
Ірина Верховцева СЕЛЯНСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ В ПЛАНАХ ЕПОХИ ВЕЛИКИХ РЕФОРМ: ТРАДИЦІЙНЕ ТА «НОВАТОРСЬКЕ»	75
Наталія Григоруk ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ І ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ У ВІДНІ В 1907–1911 РР.	93
Ольга Білобровець ВІДОЗВА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ ДО ПОЛЯКІВ 1917 Р. У ПОЛЬСЬКІЙ СУСПІЛЬНІЙ ДУМЦІ В УКРАЇНІ	97
Юрій Войчун ЧЕСЬКА ГРОМАДА ВОЛИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.	102
Геннадій Дедурін УКРАЇНСЬКИЙ НАПРЯМОК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ БНР (1918–1921 РР.)	107
Ігор Римар ПРОБЛЕМА РЕЦЕСІЇ ТАКТИКО-СТРАТЕГІЧНОЇ МОДЕЛІ ІІІ ІНТЕРНАЦІОНАЛУ (СЕРПЕНЬ-ЛИСТОПАД 1939 Р.)	112
Олена Подобєд НАСТРІЙ ПЕРЕМІЩЕНИХ УКРАЇНЦІВ ТА ЇХ АДАПТАЦІЯ ДО ЖИТТЯ У ПОВОЄННІЙ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ	121
Юля Ключук ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ У ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОМУ ПРЕЗИДЕНТСЬКОМУ ДИСКУРСІ (1991–1995 РР.)	128

Юрій Павлович	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА МОДЕЛЬ БІЛОРУСІ	
В ОЦІНЦІ УКРАЇНСЬКОЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ (1991–2004 РР.).....	133
Тетяна Лахманюк	
ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ СПІВПРАЦІ	
МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ІСЛАМСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ ПАКИСТАН (1991–2014 РР.).....	138
Олександр Сободар	
ГУМАНІТАРНИЙ ЧИННИК В УКРАЇНСЬКО-НІДЕРЛАНДСЬКИХ	
ВІДНОСИНАХ У 1991–2016 РР.	142
Ruslan Rahimli	
THE ROLE OF CAUCASIAN HOUSE MODEL IN RESOLVING REGIONAL CONFLICTS	149
Khayyam Orujov	
THE DAMAGE CAUSED TO THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE GARABAGH REGION	
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN BY ARMENIA AND ITS ELIMINATION.....	152
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	156

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. 160 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 01.10.2017 р. Підписано до друку 02.10.2017 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 19,9.
Замовлення 253. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15. 01. 2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1,5 інтервала, диск CD);
- параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см

Текст статті оформляється у такому порядку:

- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з Національним стандартом України 2016 р. «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання ДСТУ 8302:2015».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»